

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

**MISCELLANEA
HISTORICO-ARCHIVISTICA**

**Tom XXVIII
2021**

**ARCHIWA
PAŃSTWOWE**

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

Wydawnictwo DiG

Warszawa 2021

KOMITET REDAKCYJNY

Henryk Bartoszewicz, Jerzy Gaul, Janusz Grabowski, Małgorzata Końska (sekretarz), Alicja Kowalska, Jacek Krochmal (redaktor naczelny), Michał Kulecki, Dorota Lewandowska, Małgorzata Osiecka, Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki

REDAKTOR NAUKOWY

Jacek Krochmal

PUBLIKACJA RECENZOWANA

Lista recenzentów tomu na s. 355

RADA NAUKOWA

Hennadii Boriak (Kijów), Eriks Jekabsons (Ryga), Myron Kapral (Lwów), Aivas Ragauskas (Wilno), Juraj Sedivy (Bratysława), Michal Wanner (Praga), Thomas Wünsch (Pasawa), Grischa Vercamer (Chemnitz)

REDAKCJA JĘZYKOWA

Elżbieta Morawska

TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ

Anna Maria Tymosz

PROJEKT OKŁADKI

Sławomir Górzyński

NA OKŁADCE

Karta tytułowa księgi Metryki Koronnej za lata 1621–1622 podkanclerzego Andrzeja Lipskiego. AGAD, Metryka Koronna, sygn 166 (fot. Karol Zgliński)

SKŁAD I ŁAMANIE

Andrzej Kaczmarek

Publikacja dofinansowana przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych

ISSN 0860-1054

ISBN 978-83-959919-6-7 (AGAD)

ISBN 978-83-286-0187-1 (DiG)

© Copyright by Archiwum Główne Akt Dawnych & Wydawnictwo DiG, Warszawa 2021

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa
<http://www.agad.gov.pl> e-mail: sekretariat@agad.gov.pl

PL 01-987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2
tel./fax: (+48 22) 839 08 38
<http://www.dig.pl> e-mail: biuro@dig.pl

Druk cyfrowy

SPIS TREŚCI

I. ARTYKUŁY

Janusz Grabowski , <i>Dworzanie i pokojowcy księcia mazowieckiego Janusza II (1471–1495). Studium prozopograficzne</i>	7
Jacek Krochmal , <i>Prawosławny biskup przemyski Arseniusz Bryliński (1586–1590)</i>	37
Daniel Dalecki , <i>Zarys dziejów kancelarii grodzkiej i ziemskiej czerskiej w dobie panowania Wazów (1587–1668)</i>	75
Henryk Bartoszewicz , <i>Miejsce klasztoru benedyktynek w Sierpcu i jego dóbr w obrazie kartograficznym miasta i okolicznych wsi w XVIII–XIX wieku</i>	89
Jerzy Gaul , <i>Sprawa polsko-austriackiej umowy archiwalnej i nieudanych rokowań w latach 1919–1922</i>	109

II ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Jarosław Zawadzki , <i>Wydatki podskarbiego wielkiego litewskiego Mikołaja Kiszki na sejmie walnym warszawskim 1642 roku</i>	147
Bartosz Staręgowski , <i>Kompania pospolitego ruszenia Jana Piotra Opalińskiego — rejestr popisowy pod Beresteczkiem z 1651 roku</i>	165
Rafał Jankowski , <i>Protokół sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego z 1726 roku</i>	175
Janusz Szczepański , <i>Źródła do dziejów społeczności żydowskiej województwa płockiego i guberni płockiej (1815–1866) w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie</i>	197
Dorota Lewandowska , <i>Udział duchowieństwa z Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym oraz represje popowstaniowe w źródłach z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych — zarys zagadnienia</i>	221
Jerzy Gaul , <i>Akta poselstwa austriackiego w Warszawie z lat 1927–1935 dotyczące Józefa Piłsudskiego w Archiwum Republiki w Wiedniu</i>	237

III. RECENZJE

<i>Kronika wschowskich Bernardynów</i> , red. Alojzy Pańczak OFM, Wschowa 2019 (Anna Laszuk)	301
<i>Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI i XVII ст. Джерела та інтерпретації</i> , авторка дослідження та упорядниці Наталя Старченко, Київ 2020 (Jacek Krochmal)	310
Tomasz Kizwalter, <i>Polska nowoczesność. Genealogia</i> , Warszawa 2020 (Alicja Kulecka)	313
Depolonizacja Ziemi Zabraných. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja, t. 1–2, Kielce 2018 (Alicja Kulecka)	317
<i>Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej</i> , cz. 1–2, Kielce 2019 (Alicja Kulecka)	324
Anna Krochmal, <i>Archiwum historyczne eparchii przemyskiej</i> , Warszawa–Przemyśl 2016 (Małgorzata Końska)	327
„ <i>Bremisches Jahrbuch</i> ”, Bd. 99, Bremen 2020 (Alicja Kowalska)	331

IV. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

<i>Kronika Archiwum Głównego Akt Dawnych za rok 2020</i> (Jacek Krochmal)	335
---	-----

V. IN MEMORIAM

Regina Jadwiga Piechota (1929–2020) (Małgorzata Osiecka)	339
Ihor Skoczylas (1967–2020) (Andrzej Gil)	345

*

Wykaz skrótów	351
Informacje o czasopiśmie	355

TABLE OF CONTENTS

I. ARTICLES

Janusz Grabowski , <i>Courtiers and valets of Duke Janusz II of Mazovia (1471–1495). A prosopographical study</i>	7
Jacek Krochmal , <i>Arsenius Bryliński, Orthodox Bishop of Przemyśl (1586–1590)</i>	37
Daniel Dalecki , <i>Outline of Czersk town and land chancellery under the Vasa rule (1587–1668)</i>	75
Henryk Bartoszewicz , <i>Benedictine convent in Sierpc and its holdings in cartographic representation of the town and surrounding villages in the 18th–19th century</i>	89
Jerzy Gaul , <i>The case of the Polish-Austrian archive agreement and unsuccessful negotiations in 1919–1922</i>	109

II. SOURCES AND MATERIALS

Jarosław Zawadzki , <i>Expenses of Mikołaj Kiszka, Grand Treasurer of Lithuania, at the General Sejm of Warsaw in 1642</i>	147
Bartosz Staręgowski , <i>Jan Piotr Opaliński's company in the levée en masse – muster roll at Beresteczko in 1651</i>	165
Rafał Jankowski , <i>Report from the autopsy of Prince Konstanty Władysław Sobieski in 1726</i>	175
Janusz Szczepański , <i>Source materials for the history of the Jewish community in Płock voivodship and Płock governorate (1815–1866) in the holdings of the Central Archives of Historical Records</i>	197
Dorota Lewandowska , <i>Participation of the clergy from the Kingdom of Poland in the January Uprising and post-insurrection repressions in the sources from the holdings of the Central Archives of Historical Records. An outline of the issues</i>	221
Jerzy Gaul , <i>1927–1935 records concerning Józef Piłsudski's activity in the Austrian diplomatic mission in Warsaw in the Archive of the Republic in Vienna</i>	237

III. REVIEWS

<i>The Chronicles of Bernardine Monastery in Wschowa</i> , ed. rev. Alojzy Pańczak OFM, Wschowa 2019 (Anna Laszuk)	301
<i>Strategies and Rituals of Conflict: the Szlachta Society in Volhynia at the Turn of the 16th–17th Century. Source Texts and Interpretations</i> Editor: Nataliia Starchenko, Kyiv 2020 (Jacek Krochmal)	310
<i>Tomasz Kizwalter, Polish Modernity. Genealogy</i> , Warsaw 2020 (Alicja Kulecka)	313
<i>Depolonization of the Stolen Lands. Concepts – Decision Mechanisms – implementation</i> , vol. 1–2, Kielce 2018 (Alicja Kulecka)	317
<i>The January Uprising exiled in Western Siberia in the opinion of Russian Administration and the Siberian People</i> , pt. 1–2, Kielce 2019 (Alicja Kulecka)	324
<i>Anna Krochmal, Historical Archive of the Przemyśl Eparchy</i> , Warsaw–Przemyśl 2016 (Małgorzata Końska)	327
<i>Bremisches Jahrbuch</i> , Bd. 99, Bremen 2020 (Alicja Kowalska)	331

IV. REPORTS AND ANNOUNCEMENTS

<i>The Chronicle of the Central Archives of Historical Records for 2020</i> (ed. Jacek Krochmal)	335
--	-----

V. IN MEMORIAM

<i>Regina Jadwiga Piechota (1929-2020)</i> (Małgorzata Osiecka)	339
<i>Ihor Skoczylas (1967-2020)</i> (Andrzej Gil)	345

*

List of abbreviation	351
Information about periodical	355

I. ARTYKUŁY

Janusz Grabowski

<https://orcid.org/0000-0003-1438-8029>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

DWORZANIE I POKOJOWCY KSIĘCIA MAZOWIECKIEGO JANUSZA II (1471–1495). STUDIUM PROZOPOGRAFICZNE*

Problematyka dotycząca dworu monarszego i książęcego cieszy się w ostatnim czasie coraz większym zainteresowaniem¹. Ukazały się publikacje na temat dworu królewskiego Jagiellonów²: Władysława Jagiełły³, Jana Olbrachta⁴, Aleksandra Jagiellończyka⁵, Zygmunta Augusta⁶ oraz Zygmunta Jagiellończyka⁷. Zajmowano się także dworami królowych: Jadwigi Andegaweńskiej⁸, Zofii Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej⁹,

* Publikacja powstała w ramach prac związanych z realizacją projektu NPRH nr 0468/NPRH5/H30/84/2017: „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospolitej do 1795 roku. Problematyka gospodarcza i społeczna, dzieje miast”.

¹ B. Czwojdrak, *Dwory królewskie w Polsce w XV wieku — stan badań i perspektywy badawcze* [w:] *Curia regis, curia reginalis. Dwory królewskie w średniowiecznej Europie Środkowej — stan badań i postulaty badawcze*, red. B. Czwojdrak, A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2014, s. 59–71.

² U. Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa 2011, s. 263–363.

³ H. Kręt, *Dwór królowej Jadwigi i Jagiełły*, Kraków 1987.

⁴ U. Nalewajko, *Na królewskim dworze Jana Olbrachta*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 59, 2011, s. 41–80.

⁵ J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015.

⁶ M. Ferenz, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014 (wyd. 2).

⁷ *Jagello Zsigmond herceg udvaranak szamadaskonye (1504–1507)*, ed. K. Rabai, Szeged 2014.

⁸ H. Kręt, *Służby dworskie Jadwigi i Jagiełły w świetle wydatków podskarbińskich i podrzędnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 663. *Prace historyczne*, z. 74, Kraków 1985, s. 81–87; G. Rutkowska, *Urzędnicy królowej Jadwigi Andegaweńskiej. Spis* [w:] *Nihil superfluum esse*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 367–391.

⁹ G. Rutkowska, *Dwór polskich królowych Anny Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej* [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, t. 2, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2012, s. 869–914.

Zofii Holszańskiej¹⁰, Elżbiety Rakuszanki¹¹, Elżbiety i Katarzyny Habsburżanek, Barbary Radziwiłłówny¹², oraz dworem królewiczowskim¹³. Mniejszym zainteresowaniem cieszyły się dwory książęce w średniowieczu, co wynika z gorzej zachowanej bazy źródłowej¹⁴. Oprócz opracowań monograficznych i artykułów poświęconych dworom królewskim i książęcym doczekaliśmy się również edycji rachunków i ksiąg skarbowych¹⁵.

Na tym tle słabo wypadają badania na temat dworu książęcego Piastów mazowieckich¹⁶. Dziwi, że po publikacji w 1959 r. księgi skarbowej Janusza II¹⁷ nie podjęto badań nad dworem tego Piasta, gdyż zachowane rachunki Janusza II są doskonałym źródłem do poznania najbliższego otoczenia księcia i jego dworu. Znajdujemy tam informacje o urzędnikach dworskich, dworzanach, pokojowcach, podkoniuszych, zawodowych trębaczach, a także rzemieślnikach służących na dworze.

¹⁰ B. Czwojdrak, *Z badań nad dworem królowej Zofii Holszańskiej*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 2(6), 2010, s. 157–179; tejże, *Zofia Holszańska, Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.

¹¹ T. Rombek, *Centrum a peryferia. Wieloprowienienicyjność terytorialna dworzan Elżbiety Rakuszanki [w:] Jagiellonowie i ich świat. Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów*, Kraków 2018, s. 37–51.

¹² A. Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta*, Toruń 2008; A. Januszek-Sieradzka, *Królowa Barbara Radziwiłłówna w dworskim mikroświecie*, Lublin 2017.

¹³ A. Nalewajek, *Dworzanie królewicza Jana Olbrachta w latach 1487–1492. Przyczynek do badań nad karierami rodów szlacheckich w czasach jagiellońskich*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 10(14), 2018, s. 192–216.

¹⁴ A. Doroszevska, *Otoczenie Henryka Brodatego i Jadwigi jako środowisko społeczne*, Warszawa 1978; D. Adamska-Heś, *Urzędnicy nadworni księżnej Agnieszki w latach 1368–1393*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 55, 2000, nr 2, s. 282–296; K. Pietkiewicz, *Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) [w:] Lietuvos valstybe XIII–XVIII a., red. Z. Kiaupa, A. Mickevicius, J. Sarcevičius*, Vilnius 1997, s. 75–131.

¹⁵ *Rachunki królewskie z lat 1393–1395 i 1412. Rachunki podrzętwa krakowskiego. Rachunki stacji nowosądeckiej*, oprac. H. Wajs, Warszawa 1993; *Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507*, ed. P. Kozák, Opava 2014; *Účty budinského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*, ed. P. Kozák, Praha 2019; *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, ed. D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius 2007; *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548)*, *Knyga 1, 1544 XI 15–1546 XI 15*, ed. D. Antanavičius, S. Narbutas, Vilnius 2009; *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548)*, *Knyga 2, 1543 VI 21–1544 XI 15*, ed. D. Antanavičius, S. Narbutas, Vilnius 2012; A. Filipczak-Kocur, *Księga skarbowa z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie odnaleziona w Kijowie*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. 10, 2007, s. 63–75.

¹⁶ Dotychczas ukazał się tylko jeden artykuł dotyczący dworu księcia Janusza II, zob. J. Grabowski, *Współpracownicy i dworzenie Janusza II księcia mazowieckiego (1471–1495). Ze studiów nad otoczeniem prowincjonalnych władców w średniowieczu [w:] Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, red. J. Sperka, K. Kollinger, Rzeszów 2018, s. 275–309.

¹⁷ *Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490* (dalej: KS), wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 6, 1959, zeszyt dodatkowy. W sprawie nowej edycji Metryki koronnej nr 7, zob. J. Grabowski, *Księga skarbowa Janusza II. Prace nad nową edycją rachunków dworu książęcego [w:] Editiones sine fine*, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 117–130.

Prezentowany artykuł wpisuje się w nurt badań genealogicznych, prozopograficznych i biograficznych¹⁸ poświęconych określonej środowisku, mianowicie mazowieckiej szlachcie przebywającej w okresie późnego średniowiecza na dworze książęcym.

Janusz II był najmłodszym synem księcia mazowieckiego Bolesława IV i Barbary, córki księcia kijowskiego Aleksandra (Olelka)¹⁹. Urodził się prawdopodobnie w 1455 r. jako pogrobowiec. W wyniku podziału schedy po Bolesławie IV objął w kwietniu 1471 r.²⁰ ziemię ciechanowską z powiatami: ciechanowskim, przasnyskim i sachockim oraz powiatem czerwinińskim i z prawem patronatu nad opactwem kanoników regularnych w Czerwiniu. Następnie objął ziemię łomżyńską z powiatami: łomżyńskim, ostrołęckim, kolneńskim i zambrowskim oraz ziemię różańską z powiatami różańskim i makowskim. We wrześniu 1475 r. wszedł w posiadanie ziemi płockiej, wiskiej i zawkrzeńskiej (należącej wcześniej do Kazimierza III); w 1484 r. wykupił od Bolesława powiaty błoński i tarczyński w ziemi warszawskiej oraz kamieniecki w ziemi nurskiej, w 1488 r. zaś (po zgonie Bolesława V), w wyniku nowego podziału dzielnicy, objął ziemię wyszogrodzką. Książę zmarł bezpotomnie 16 II 1495 r. w Różanie i został pochowany 23 lutego tego roku w katedrze w Płocku.

Z okresu panowania Janusza II zachowały się dwie księgi wpisów z jego kancelarii. Są to Metryka koronna nr 6 (1471–1495) i nr 5 (fragment tomu, obejmujący wpisy z lat 1476–1481)²¹. Ocalała również Metryka koronna nr 7 zawierająca rachunki dworu Janusza II z lat 1477–1490. Wspomniana księga dostarcza najwięcej informacji na temat dworu i funkcjonowania skarbowości w okresie panowania Janusza II, dlatego jest podstawą niniejszego opracowania²².

Praca na dworze Janusza II była początkiem kariery wielu osób pochodzących z rodzin możnowładczych i szlacheckich na Mazowszu. Dlatego często spotykamy wśród dworzan i pokojowców synów urzędników mazowieckich. Dwory książąt mazowieckich z XV w. były urządzone na wzór dworów Jagiellonów, jednak ze względu na skromne dochody Piastów, w porównaniu z królewskimi, miały własną specyfikę. W małym, prowincjonalnym księstwie Janusza II²³ dwór

¹⁸ Na temat współczesnych badań nad polską szlachtą i możnowładztwem późnego średniowiecza, zob. S. Szybkowski, *Studia z genealogii i prozopografii polskiej szlachty późnośredniowiecznej*, Gdańsk 2003, s. 7–10, tenże, *Kościeleccy ze Skępego herbu Ogon i ich protoplaści. Studium z dziejów późnośredniowiecznej rodziny możnowładczej*, Gdańsk 2018, s. 9–11.

¹⁹ Sylwetkę księcia mazowieckiego Janusza II (1455–1495) omówił J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2013, s. 379–482, 493; tenże, *Janusz II książę mazowiecki (1453/54–1495)*, „Zeszyty Naukowe SWPR”, Seria Humanistyczna, nr 2, 2014, s. 125–142; tenże, *Janusz II (1454/1455–1495) [w:] Poczet książąt i książnych mazowieckich*, Kraków 2019, s. 311–319.

²⁰ J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, aneks nr 18, s. 569–574.

²¹ Zob. A. Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny, sposób rejestracji*, Warszawa 1929, s. 54–56; *Księgi wpisów kancelarii mazowieckiej (Metryka Mazowiecka) [w:] Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795*, oprac. I. Sułkowska-Kurasiowa, M. Woźniakowa, Warszawa 1975, s. 243–244.

²² J. Grabowski, *Księga skarbową*, s. 117–130.

²³ Janusz II w wyniku podziału dzielnicy (1471) objął księstwo liczące ok. 8100 km², natomiast drogą kupna i podziału schedy po Bolesławie V powiększył obszar władztwa o dalsze 9200 km².

był instytucją o dużym znaczeniu. Obok podstawowych funkcji usługowych wobec księcia, dworzanie pełnili również funkcje publiczne. Na dworze potrzebni byli nie tylko ludzie wysyłani z korespondencją, lecz również pełniący posługi przy łożu książęcym, chroniący bezpieczeństwa władcy w dzień i w nocy. Ważną rolę odgrywali dworzanie towarzyszący księciu przy posiłkach, ucztach i uroczystościach dworskich, m.in. podczas turniejów i występów muzyków, błaznów, kuglarzy i niedźwiedników. Dworzanie wraz z księciem i służbą łowiecką uczestniczyli w polowaniach w mazowieckich kompleksach leśnych, zwłaszcza w puszczy Zagajnica (obecnie Kurpiowska), gdzie znajdowały się dwory myśliwskie w Krusku nad jeziorem Krusko (Serafin), Szkwa i Rososza (Rozoga)²⁴. Poza dostarczaniem dla dworu książęcego zwierzyny, łowy były rozrywką i ćwiczeniem rycerskim dla księcia i jego otoczenia. Z polecenia marszałka dworzanie koordynowali przygotowanie trasy objazdu dzielnicy i dbali o bezpieczeństwo Janusza II w czasie podróży. Zapewniali też wypoczynek księciu, organizowali przyjmowanie gości i w razie potrzeby sprowadzali medyków spoza dworu.

Dwór Janusza II był ściśle związany z kancelarią książęcą, jednak nie podlegał marszałkowi dworu²⁵. Na czele kancelarii książęcej stał początkowo kanclerz Piotr Chodkowski (1471–1481)²⁶, a po jego awansie na biskupstwo płockie — Stanisław Lipski z Lipia h. Rogala (1481–1495)²⁷.

Specyfiką książęcego Mazowsza było kierowanie zarządem skarbowym przez kanclerzy i podkanclerzych. Kompetencje szefa kancelarii w tym zakresie odpowiadały kompetencjom podskarbiego w Koronie²⁸. Wszystkie dochody, nie tylko z dóbr należących do domeny książęcej, ale także z podatków i czynszów (pobierane przez pisarzy ziemskich), były przekazywane kanclerzowi bądź podkanclerzemu²⁹. Z analizy rachunków dworu Janusza II jasno wynika, że to kierownicy kancelarii, mianowicie kanclerz Piotr Chodkowski i podkanclerzy Stanisław Lipski, prowadzili centralny rejestr skarbowy, zarządzali dochodami i wydatkami panującego³⁰, a także wykazy dworzan, którym wypłacano uposażenie³¹.

²⁴ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, t. 1, 1989, s. 69; M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012, s. 77–78.

²⁵ J. Grabowski, *Kancelarie książęce na Mazowszu (do 1526 roku)* [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 225–226, 242–249; tenże, *Elita umysłowa na dworze i w kancelarii książąt mazowieckich w okresie późnego średniowiecza (II poł. XV w.–1526 r.)*, „Archeion”, t. 115, 2014, s. 403–432.

²⁶ Tenże, *Piotr z Chodkowa, kanclerz książęcy, biskup płocki. Przyczynek do roli uczonych na Mazowszu w późnym średniowieczu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 107–119.

²⁷ Tenże, *Podkanclerzy Stanisław Lipski. Ze studiów nad personelem kancelarii Janusza II księcia mazowieckiego (1471–1495)* [w:] *Archiwa — źródła — historia. Prace ofiarowane w siedemdziesiątą urodzinę Profesora Władysława Stępnika*, Warszawa 2018, s. 320–329.

²⁸ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław 1962, s. 78–91; J. Grabowski, *Uzupełnienia i uwagi do „Spisu Urzędników mazowieckich z lat 1341–1462”*. (Na marginesie książki Anny Supruniuk, *Mazowsze Siemowitów*), „Studia Źródłoznawcze”, t. 53, 2015, s. 170.

²⁹ J. Grabowski, *Księga skarbową*, s. 119.

³⁰ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 227.

³¹ Tamże, s. 228.

W omawianym okresie nie istniał rozdział skarbu publicznego i nadwornego, dlatego wszystkie wydatki związane z wewnętrzną i zewnętrzną funkcją władztwa Janusza II, także z utrzymaniem księcia i jego dworu, opłacano z jednego ośrodka dyspozycyjnego, którym kierował kanclerz lub podkanclerzy. Część kosztów utrzymania księcia i jego dworu pokrywano w naturze przez obowiązek świadczenia stacji przez starostów, którzy na określony czas obejmowali dobra książęce w dzierżawę. Dwór Janusza II, któremu towarzyszył jego starszy brat Bolesław V, liczył kilkadziesiąt osób i zatrzymywał się w rezydencjach, które dysponowały zapleczem gospodarczym domeny książęcej. O pobycie księcia i jego dworzan informowano z wyprzedzeniem, gdyż starostowie i rządcy musieli przygotować zapasy żywności i paszę dla koni. Z okresu panowania Janusza II zachowała się informacja, pochodząca z około 1490 r., o należności z jednej stacji³², jaką winien dać starosta. Wynika z niej, że był on zobowiązany dostarczyć na pobyt księcia i jego dworu: „20 kop chleba, 2 woły, 4 barany, wieprza, dwa półcie słoniny peklowanej, 30 gęsi, 60 kogutów, 14 beczek piwa, pół korca soli, pół korca grochu, 20 kop jaj (1200 sztuk), warkocz cebuli, kwartę masła, 4 kwarty mąki pszennej, garniec smalcu, 70 korców owsa, 6 wozów siana i słomy, 6 kop świec, 2 świece woskowe dla pana księcia, funt pieprzu, 4 kwarty szafranu, mniej skojec, 6 garnców oliwy do kuchni”³³. Jeśli zachodziły dodatkowe okoliczności, jak pobyt wielkiego mistrza krzyżackiego Jana von Tieffena i jego świty w Ciechanowie w listopadzie 1489 r., wówczas wszystkie dodatkowe koszty pokrywał książę.

Na podstawie zachowanych źródeł trudno precyzyjnie opisać formy organizacji i hierarchię dworu Janusza II. Dysponujemy tylko jedną, niekompletną księgą skarbową z lat 1477–1490. Nie ma z tego okresu żadnych źródeł normatywnych. Na dworze Janusza II można wyróżnić trzy grupy osób. Pierwsza to urzędnicy dworscy: marszałek nadworny, kuchmistrz, podstoli, krajczy, koniusz; druga grupa obejmuje młodzież z rodzin szlacheckich (często synów urzędników ziemskich), trzecia zaś — wszystkie osoby pobierające uposażenie na dworze, którego wielkość była zależna od liczby spędzanych w nim nocy.

Zwierzchnikiem dworu książęcego był marszałek nadworny (*marsalcus curie*). Decydował o przyjmowaniu dworzan na służbę i dbał o bezpieczeństwo władcy. Ustalał rozkład dyżurów i wyznaczał zadania pilnując porządku i bezpieczeństwa w miejscach pobytu księcia. Sprawował także sądownictwo nad dworzanami i rządcami (starostami) w imieniu księcia³⁴. W razie nagłej potrzeby dowodził hufcem nadwornym złożonym z dworzan konnych. Reprezentował władcę i brał udział w misjach i poselstwach dyplomatycznych. Niektórzy marszałkowie nadworni łączyli stanowisko marszałka z urzędem ziemskim.

Pierwszym marszałkiem dworu Janusza II, w latach 1471–1477, i równocześnie Bolesława V (starszego brata księcia) był Mikołaj Drużbic z Zastowa w pow. warszawskim h. Junosza³⁵. 1 VIII 1471 r. wystąpił jako marszałek w otoczeniu

³² AGAD, MK 6, k. 358.

³³ Tamże.

³⁴ A. Wolff, *Studia*, s. 74–78; K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostyńskińskiej w XIV–XV wieku*, Warszawa 2009, s. 405–406.

³⁵ AGAD, MK 6, k. 1d, 59, 75; MK 9, k. 15; *Zastowo [w:] Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu* (dalej: SHGZWarsz.), oprac. A. Wolff, K. Pacuski, Warszawa

Janusza II we wpisie rozpoczynającym *Metrykę książęcą*³⁶. W latach 1472–1488 pełnił również urząd chorążego warszawskiego, a w latach 1471–1473, 1482 i 1488 starosty warszawskiego³⁷. 23 V 1477 r. przebywał w otoczeniu Janusza II w Opinogórze i był świadkiem potwierdzenia przywileju dla dóbr Skwary w ziemi ciechanowskiej³⁸.

Kolejnym marszałkiem Janusza II był w latach 1478–1483 Mikołaj Oborski z Obór i Czernideł w ziemi czerskiej h. Pierzchała³⁹. Był on synem Jana Wiganda z Obór, a wnukiem Stanisława Pierzchały, kasztelana liwskiego⁴⁰. W latach 1475–1478 sprawował urząd chorążego czerskiego⁴¹ i należał do bliskich współpracowników Konrada III Rudego. W 1474 r. otrzymał prawo chełmińskie, z czynszem (bardzo niskim) po 2 grosze z włóki osiadłej, na dobra w Oborach i Sierśnie⁴². W 1478 r. przeszedł na służbę do księcia Janusza II i objął urząd marszałka jego dworu. Posiadał wówczas dobra Obory, Czernidła, Sierśnie i Wola Sierska w ziemi czerskiej⁴³. Będąc marszałkiem otrzymywał systematycznie wynagrodzenie w pieniądzu oraz suknie⁴⁴. Były to różne kwoty, na przykład w 1478 r. otrzymał na polecenie księcia 9 florenów i 2 kopy gr⁴⁵, a w 1479 r. wypłacono mu 2 kopy i przyjął sukno⁴⁶ oraz otrzymał kolejne 2 kopy gr na dietę świętomarską⁴⁷. W 1481 r. otrzymał od księcia Janusza II futro kunie wartości 15 florenów⁴⁸. Marszałek Oborski otrzymywał też różne kwoty na zakup nowych koni⁴⁹. Był wysyłany w różnych poselstwach, m.in. w styczniu 1482 r. otrzymał 2 floreny w związku z wyjazdem do księcia Konrada III do Czerska⁵⁰. 21 XII 1482 r. wystąpił w Różanie w otoczeniu Janusza II⁵¹, jednak w następnym roku zakończył sprawowanie urzędu marszałka na dworze Janusza II i powrócił do służby Konrada III. W 1484 r., jako były marszałek Janusza II, otrzymał za zasługi 80 florenów⁵². Mikołaj Oborski w 1483 r. objął urząd kasztelana liwskiego

2013, s. 336–337; *Metryka Koronna* nr 8, wyd. A. Salina, I. Stembrowicz, Warszawa 2018, s. 47, przyp. 1/3.

³⁶ AGAD, MK 6, k. 1d.

³⁷ SHZWarsz., s. 303.

³⁸ AGAD, MK 6, k. 99v.

³⁹ J. Piętka, *Oborski Mikołaj* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1987, s. 447 (z błędami); *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka* (dalej: ZDLmP), wyd. M.S. Szacherska, t. 1, Warszawa 1975, nr 219–220; KS, nr 1, 94, 108, 114, 125, 157, 261, 281, 408, 426, 468, 493, 685, 688, 740, 747, 868, 1252, 1291, 1342; AGAD, MK 6, k. 139d, 156, 157; MK 9, k. 121, 131, 133.

⁴⁰ K. Pacuski, *Elita władzy ziemi liwskiej w XV w.*, „Rocznik Liwski”, t. 1, 2005/2006, s. 84.

⁴¹ KS, nr 125, 493; AGAD, MK 5, k. 179v (31 V 1475); tamże, k. 74 (22 VIII 1478).

⁴² AGAD, MK 5, k. 175.

⁴³ K. Pacuski, *Elita władzy*, s. 84.

⁴⁴ KS, nr 125.

⁴⁵ KS, nr 94, 108, 114, 261, 281.

⁴⁶ KS, nr 408.

⁴⁷ KS, nr 426.

⁴⁸ KS, nr 685. W 1485 r. podkanclerzy Lipski zapłacił kupcowi warszawskiemu Janowi Balzerowi 45 gr za trzy futra kunie. Jedno przyjął książę Janusz II, drugie otrzymał sędzia płocki Mikołaj Krośnia, a trzecie futro otrzymał marszałek Mikołaj Oborski.

⁴⁹ KS, nr 868, 1251, 1291

⁵⁰ KS, nr 747.

⁵¹ AGAD, MK 6, k. 157.

⁵² KS, nr 938.

w dzielnicy Konrada III Rudego⁵³ oraz otrzymał od tego księcia wieś Stodzewie (Stodzew) nad Świdrem w ziemi czerskiej⁵⁴.

Nowym marszałkiem nadwornym Janusza II został Zawisza z Konradźca, Dłużniewa. Był synem kasztelana raciąskiego Zawiszy z Konradźca, Dłużniewa w ziemi plockiej, h. Dołęga⁵⁵. Zawisza przed objęciem urzędu na dworze Janusza II był marszałkiem Konrada III⁵⁶ i chorążym plockim⁵⁷. 15 IX 1483 r. w Łomży wystąpił w otoczeniu księcia Janusza II wyłącznie z urzędem chorążego plockiego⁵⁸. Jednak już 29 IX 1483 r. w Wąsoszu był jako marszałek i chorąży plocki⁵⁹. Prawdopodobnie we wrześniu 1483 r. przeszedł na służbę Janusza II. 24 II 1484 r. spotkamy go w Ciechanowie z urzędem marszałka⁶⁰, a 29 III 1484 r. w Zakroczymiu wystąpił w Metryce książęcej z relacją jako podkomorzy plocki i marszałek „najjaśniejszego księcia pana Janusza II”⁶¹. Jako marszałek pobierał uposażenie w gotówce i suknie oraz otrzymywał na polecenie księcia różne prezenty, m.in. w lutym 1485 r. kupcowi warszawskiemu Serafinowi zapłacono 18 florenów i 5 gr za kosztowne futro dla marszałka Zawiszy⁶². Otrzymywał także pieniądze od podkanclerzego, które następnie wypłacał dworzanom⁶³. Oprócz obowiązków związanych z pełnieniem urzędu marszałka był wysyłany w poselstwach. 31 I 1485 r. otrzymał 20 kop gr w związku z poselstwem do króla Kazimierza Jagiellończyka do Koła⁶⁴. Zawisza z Konradźca wraz z kasztelanem wiskim Janem Lipskim udali się wówczas na polecenie księcia Janusza II na sejm do Koła, który obradował w 1. połowie lutego 1485 r.⁶⁵ Pośredniczył także w przekazywaniu pieniędzy Bolesławowi V⁶⁶ oraz poręczał za niego księciu Januszowi II⁶⁷. Po zgonie Janusza II i inkorporacji ziemi plockiej, wiskiej i zawkrzeńskiej do Korony Zawisza opowiedział się po stronie Jagiellonów i znalazł się w otoczeniu króla Jana Olbrachta⁶⁸. W 1495 r. został kasztelanem

⁵³ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu* (dalej: SHGZLiw.), oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, Warszawa 2017, s. 108.

⁵⁴ K. Pacuski, *Elita władzy*, s. 84.

⁵⁵ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi plockiej w średniowieczu*, (dalej: SHGZPloc.) oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1981, z. 2, s. 132–133; ZDLmP, t. 1, nr 167.

⁵⁶ AGAD, MK 5, k. 197, 204, 204v, 205v.

⁵⁷ Tamże, k. 1v; MK 9, k. 161, 179; SHGZPloc., z. 1, Wrocław 1980, s. 57; z. 2, s. 132; A. Bornecki, *Herbarz polski*, t. 4, Warszawa 1901, s. 209; J. Grabowski, *Dynastia Piastów*, s. 573, przyp. 351; *Metryka koronna nr 8*, s. 128, przyp. 133/4; KS, nr 507, 690, 922, 941, 955, 958, 1029, 1044, 1061, 1066, 1084, 1140, 1233, 1309; ZDLmP, t. 1, nr 233, 240, 251, 253, 256.

⁵⁸ AGAD, MK 6, k. 167v.

⁵⁹ Tamże, k. 168.

⁶⁰ AGAD, MK 9, k. 161.

⁶¹ Tamże, k. 163v.

⁶² KS, nr 1044; S.M. Szacherska, *Serafin (ok. 1457–1513)*, [w:] PSB, t. 36, Warszawa-Kraków 1995–1996, s. 284.

⁶³ KS, nr 1233.

⁶⁴ KS, nr 1029.

⁶⁵ Król przebywał w Kole od 9 do 22 II 1485 r. G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014, s. 314.

⁶⁶ KS, nr 1061, 1066.

⁶⁷ KS, nr 1084.

⁶⁸ A. Nalewajek, *Przedstawiciele szlachty mazowieckiej w składzie dworu królewskiego za panowania Jana Olbrachta*, „Seculum Christianum”, t. 26, 2019, s. 75.

raciańskim⁶⁹, następnie przed 1 V 1496 r. awansował na kasztelana wiskiego⁷⁰, zwieńczeniem jego kariery był awans, przed 22 września tego roku, na kasztelanie płocką⁷¹. W tym samym roku Jan Olbracht darował mu cło w mieście królewskim Wąsoszu wynoszące 20 kop groszy rocznie⁷². W 1497 r. (po wyprawie moldawskiej) dostał od króla skonfiskowane dobra szlachty w ziemiach płockiej, wiskiej i zawkrzeńskiej⁷³.

Przejdźmy teraz do dworzan (*curienses*, *aulici*) Janusza II. Na liście dworzan Piasta mazowieckiego, którym wypłacano diety, znajdowali się — oprócz urzędników dworskich (marszałka, kuchmistrza, podkoniuszego) — dworzanie służący konno (*aulici in equis servientes*) oraz osoby nieutrzymujące pocztów. Dworzanie konni stanowili najważniejszą grupę dworzan książęcych. Dlatego nie dziwi, że należeli do niej synowie dygnitarzy mazowieckich i bogatej szlachty. Ze względu na stan zachowanych źródeł nie jesteśmy w stanie precyzyjnie wyodrębnić dworzan konnych od osób, które nie utrzymywały pocztów i nie należały do orszaku książęcego, gdyż terminem *curienses* byli określani wszyscy dworzanie płatni (*salariati*)⁷⁴. W wykazach nie rozróżniano także opłacanych dworzan świeckich (*salariati seculares*) od płatnych dworzan duchownych (*salariati spirituales*), gdyż taką nomenklaturą (ze szczegółowym podziałem osób zatrudnionych na dworze) spotykamy w przypadku rozbudowanego i liczego dworu ostatniego z Jagiellonów⁷⁵.

Czas spędzony na dworze książęcym był nie tylko wstępem do dalszej kariery, lecz również poszerzał horyzont kulturalny i geograficzny, stwarzając szansę młodzieży szlacheckiej z Mazowsza na zetknięcie się z dobrami kultury materialnej i duchowej innych krajów. Dworzanie Janusza II pełnili funkcje straży przybocznej władcy, asystowali przy ważnych uroczystościach państwowych i religijnych oraz oddawali honory dostojnym gościom. Nawiazywali też bliskie kontakty towarzyskie ze szlachtą z Korony i Krzyżakami. W okresie panowania Janusza II, który przyjął godność honorowego członka zakonu, panowały ożywione kontakty dworu mazowieckiego z państwem krzyżackim, skąd przejęto wiele wzorców z dziedziny kultury, sztuki i obyczaju rycerskiego. Kiedy na zaproszenie Janusza II do Ciechanowa w listopadzie 1489 r. przybył wielki mistrz Jan von Tieffen (wracający z Radomia, gdzie złożył przysięgę wierności królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi)⁷⁶, zwierzchnika zakonu i jego święte przywitano uroczystością trąbieniem i biciem w bębny oraz pokazami szermierki⁷⁷. Według

⁶⁹ *Iura Masoviae terrestria (Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego)* (dalej: IMT), wyd. J. Sawicki, t. 2, Warszawa 1973, nr 153.

⁷⁰ *Matricularum Regni Poloniae summa* (dalej: MRPS), t. 2, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1907, nr 616; został wymieniony jako dworzanin królewski i kasztelan wiski.

⁷¹ AGAD, Płockie ziem. rel. wyr. 2, XLI, k. 234.

⁷² SHGZPłock, z. 2, s. 133.

⁷³ Wspomniana szlachta nie wzięła udziału w wyprawie moldawskiej w 1497 r.

⁷⁴ W sprawie podobnych wątpliwości, zob. J. Skibniewska, *Dwór królewski*, s. 69.

⁷⁵ M. Ferenz, *Dwór Zygmunta Augusta*, passim.

⁷⁶ M. Biskup, *Realizacja traktatu toruńskiego (1466–1497)* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 277; G. Rutkowska, *Itinerarium*, s. 348–349.

⁷⁷ A. Szweida, *The king's vassals. The Encounter of Janusz II Duke of Masovia and the Grand Master of the Teutonic Order in Ciechanów in 1489* [w:] *Studies on the Military Orders, Prussia*,

zachowanej relacji krzyżackiej, Janusz II miał wyjechać na spotkanie z wielkim mistrzem z orszakiem liczącym 300 koni⁷⁸. Był to orszak bardzo liczny jak na możliwości prowincjonalnego władcy. Sądzę, że w tej liczbie mieściły się nie tylko poczty zbrojnych dworzan, lecz również urzędników i dygnitarzy mazowieckich. W czasie pożegnania wielkiego mistrza książę był „w białej szacie, na pięknym czarnym rumaku z pozłacanym siodłem, złotych ostrogach, z przytroczonym do siodła drogocennym rogiem [jednorozca]”⁷⁹. Książę przywiązywał dużą uwagę do swego wyglądu, co potwierdzają rachunki dworu i inwentarz skarbcza Janusza II⁸⁰. Z inwentarza wynika, że książę posiadał wspaniałe tuniki do jazdy konnej obszyte perłami i drogimi kamieniami, rogi jednorozca, siodła srebrne pozłacane, półladrze z całym wyposażeniem obszyte perłami z naszyjnikami i dużym kamieniem szafiru oraz uzdy z wisiorami (naszyjnikami)⁸¹. Janusz II dbał również o swoich dworzan. W skarbcu przejętym po śmierci księcia (1495) przez jego brata Konrada III znajdowały się m.in. tuniki do jazdy konnej obszyte perłami i kamieniami dla dworzan; obuwie reprezentacyjne dworzan z kołnierzami do żupy, obszyte perłami oraz ozdobione perłami blachy na piersi (*pectoris*), inaczej „załogi” dla dworzan książęcych⁸².

Dworzanie uczestniczyli również we wspaniałych widowiskach, jakimi były turnieje rycerskie (*bastiludia*). Były one nie tylko ważnym elementem średniowiecznej kultury rycerskiej, ale również formą zawodów i sprawdzania umiejętności dworzanina-rycerza. Janusz II w skarbcu na zamku ciechanowskim przechowywał zbroje turniejowe, wieńce i klejnoty hełmowe w kształcie głowy lwa używane podczas turniejów rycerskich. Jeden z turniejów odbył się w 1479 r. w Warszawie. Książę z tej okazji zapłacił jedną kopę groszy malarzowi Serafinowi na sporządzenie malowidła na ten turniej⁸³. Z rachunków wynika, że w turnieju w Warszawie potykali się dworzanie książęcy Stanisław Dierżanowski⁸⁴ i Aleksy Nadarzyński, którego koń został ranny⁸⁵.

Ważną rolę dworzanie konni pełnili podczas działań wojennych, gdyż wraz z uzbrojonymi pocztami strzegli władcy, stając do boju w uformowanej chorągwi złożonej z dworzan książęcych. Dworzanie otrzymywali wynagrodzenie (diety) za swoją służbą według liczby dni (nocy) pełnionej służby. Grupa ta otrzymywała także owies i pieniądze na zakup nowych koni oraz sukno. Jeżeli chodzi o gotówkę, były to kwoty od jednej do dwóch kop groszy. Otrzymywali sukno: mechelskie, luńskie, flandryjskie, które dostawały także inne osoby zatrudnione

and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday, eds. J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pösán, A. Bărâny, Debrecen 2020, p. 397–403.

⁷⁸ Tamże, s. 399.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ J. Mycielski, *Inwentarz skarbcza książąt mazowieckich Konrada i Janusza z r. 1494 r.* [recte 1495], „Sprawozdanie Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. 8, Kraków 1907, z. 1–2, s. CLV–CLXII.

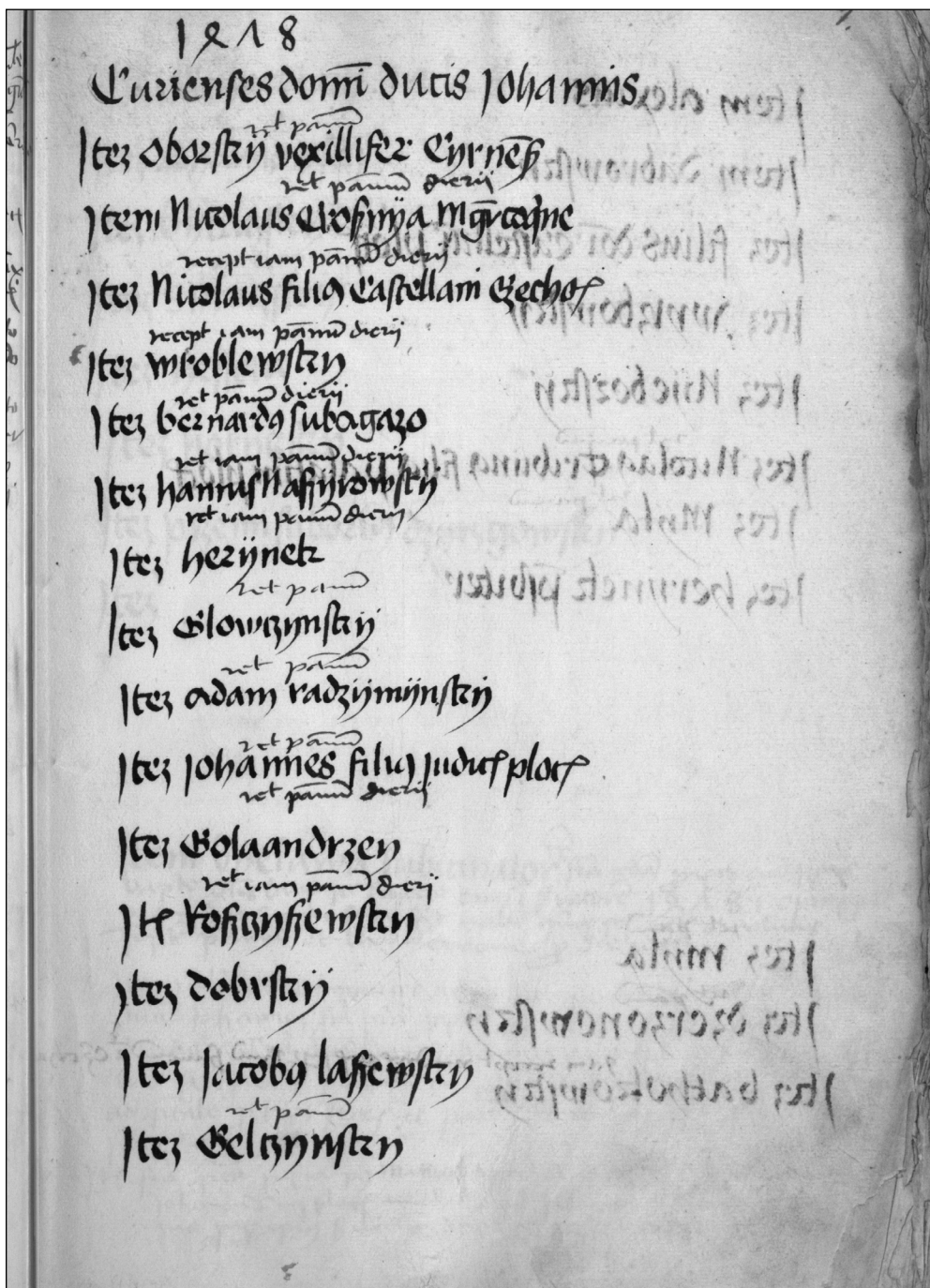
⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże.

⁸³ KS, nr 273.

⁸⁴ KS, nr 369.

⁸⁵ KS, nr 284.

1. Wykaz dworzan, którzy otrzymali uposażenie w 1478 r. (AGAD, MK 7, k. 7)

na dworze, m.in. pokojowcy, podkoniuszowie i trębacze⁸⁶. Oprócz regularnego (kwartalnego) wynagrodzenia przyjmowali również pieniądze w ramach diet świętomarskich. Pensje dworzanie otrzymywali od marszałka lub osoby stojącej na czele kancelarii na polecenie księcia. Z uwagi na system rządów osobistych, które sprawowali Piastowie mazowieccy⁸⁷, również Janusz II przekazywał osobiście pieniądze swoim dworzanom. Wśród dworzan Janusza II spotykamy synów czołowych urzędników ziemskich. Byli to: Paweł ze Szczytna, zwany Płockim⁸⁸; syn kasztelana płockiego Stefana Goły z Mniszewa i Szczytna h. Prus⁸⁹; Mikołaj Gołyński z Opinogóry⁹⁰, syn Jakuba z Gołymina (dawniej Gołynina) w pow. ciechanowskim i Białoleki w pow. warszawskim h. Prawda, długoletniego kasztelana ciechanowskiego, potem wojewody płockiego⁹¹; Jan, syn sędziego płockiego Andrzeja z Kars h. Bolesta⁹²; Mikołaj Kępski, wojski wiski⁹³, syn wojewody płockiego Krzysztofa Kępskiego z Kępy w pow. płockim i Wilamowa w ziemi wiskiej h. Bolesta⁹⁴. W poczet dworzan był także zaliczony Ziemak Bieliński z Gostkowa h. Junosza⁹⁵, bratanek Ziemaka Kobolta z Borukowa (Borkowa) i Ciekisy na ziemi zakroczymskiej, kasztelana wyszogrodzkiego⁹⁶.

Ze względu na fragmentaryczność źródeł nie jesteśmy w stanie określić, jak liczną grupę stanowili dworzanie Janusza II, w tym dworzanie konni. W dokumentach, metryce książęcej i rachunkach znajdujemy wzmianki o następujących dworzanach Janusza II. Byli to: Adam Grodzki h. Belina⁹⁷, Aleksy Nadarzyński z Nadarzyna i Ruścia w ziemi warszawskiej h. Radwan, syn Tomasza Sistrzeńca zwanego Gasię⁹⁸, Ciołek⁹⁹, Długosz¹⁰⁰, Druźbic [Jan lub Prokop], syn Mikołaja Druźbica z Zastowa h. Junosza, marszałka dworu Bolesława V i Janusza II¹⁰¹,

⁸⁶ KS, s. 710, hasło *pannus*. O rodzaju i pochodzeniu tego sukna, zob. M. Molenda, *Splendide vestitus. O znaczeniu ubiorów na królewskim dworze Jagiellonów w latach 1447–1572*, Kraków 2012, s. 19–25; I. Turnau, *Słownik ubiorów*, Warszawa 1999.

⁸⁷ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 227; KS, *passim*.

⁸⁸ KS, nr 111, 125, 162, 243, 261, 328, 408, 493, 740, 828, 1054.

⁸⁹ K. Pacuski, *Stefan (Szczepan) Goły z Miszewa i Szczytna* [w:] PSB, t. 43, Warszawa-Kraków 2005, s. 167–169.

⁹⁰ AGAD, MK 6, k. 102v; MK 9, k. 89v, 92v; KS, nr 4, 125; K. Pacuski, *Elita władzy*, s. 84–85.

⁹¹ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 6, Warszawa 1903, s. 225–226; A. Wolff, *Studia*, s. 186; S. Pazyra, *Dzieje Ciechanowa i ziemi ciechanowskiej*, Ciechanów 1976, s. 501, 507; K. Pacuski, *Elita władzy*, s. 84; ZDLmP, t. 1, nr 191, 208, 230, 249, 253.

⁹² A. Boniecki, *Herbarz*, t. 9, Warszawa 1906, s. 285.

⁹³ KS, nr 1, 20, 125, 262, 470, 557, 731, 815, 817, 828, 921, 973, 1009, 1015, 1033–35, 1102, 1126, 1165, 1187, 1192, 1298.

⁹⁴ AGAD, MK 5, k. 109; Płockie ziem. rel. 2, k. 265v; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 9, s. 387; A. Wolff, *Starszeństwo urzędów*, Warszawa 1928, s. 18; SHGZPłock, z. 2, s. 122; ZDLmP, t. 1, nr 127, przyp. 4.

⁹⁵ AGAD, MK 9, k. 177; KS, nr 1088, 1209; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, Warszawa 1899, s. 225–226.

⁹⁶ A. Wolff, *Studia*, s. 286.

⁹⁷ AGAD, MK 6, k. 99; KS, nr 146.

⁹⁸ KS, nr 96, 104, 125, 145, 181, 240, 284, 341, 422, 455, 935, 1096, 1310, 1336–1341; AGAD, MK 5, k. 71v; MK 6, k. 107v; MK 9, k. 136v, 171v; SHGZWarsz., s. 172, nr 6.

⁹⁹ KS, nr 1173.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ KS, nr 1205.

Dziersław Parzniewski z Parzniewa Wielkiego, syn Stanisława h. Okuń¹⁰², Guntek Głoszkowski (Głużkowski) z Głużka w ziemi zawkrzeńskiej h. Pobóg¹⁰³, Hanusz Wróblewski¹⁰⁴, Jakub Łaszewski h. Prawda z Łaszewa w pow. raciańskim¹⁰⁵, Jakuba z Ciemniewa w ziemi ciechanowskiej h. Prawda¹⁰⁶; Jan Dobrski z Dobrska w ziemi płockiej i Czernic [Borowych] w ziemi ciechanowskiej h. Bolesta¹⁰⁷, Jan Gielczyński z Gielczyna w pow. raciańskim¹⁰⁸, Jan Karski z Kars i Gołkowa¹⁰⁹, syn podsędka i następnie sędziego płockiego Andrzeja z Kars w pow. raciańskim i Gołkowa; Jan (Hanusz) Nasierowski z Wróblewa, Nasierowa h. Ślepowron¹¹⁰, Krystyn Szreński ze Szreńska h. Dołęga¹¹¹, Mikołaj Dąbrowski z Dąbrówki w pow. czerskim h. Kuczaba¹¹² (wystąpił też w rachunkach książęcych jako pokojowiec)¹¹³; Mikołaj Gołyński z Gołymina, syn Jakuba Gołyńskiego h. Prawda, kasztelana ciechanowskiego¹¹⁴; Mikołaj Kępski, dworzanin, wojski wiski¹¹⁵, syn wojewody płockiego Krzysztofa Kępskiego z Kępy h. Bolesta; Mikołaj Komorowski z Komorowa w ziemi warszawskiej h. Pierzchała¹¹⁶, Mikołaj Krośnia z Krosny i Dobrzykowa h. Dołęga¹¹⁷; Myła¹¹⁸; Paweł Grębecki z Grębca h. Bolesta¹¹⁹, Paweł Sokół z Tarnowa, Młęcina¹²⁰; Paweł Wessel z Gutorzewa h. Rogala¹²¹; Paweł Wróblewski z Wróblewa h. Ślepowron¹²²; Piotr Nieborski z Nieborzyna w ziemi ciechanowskiej h. Lubicz¹²³ (występujący w rachunkach książęcych jako Nieborski¹²⁴), Paweł z Kutna¹²⁵; Paweł

¹⁰² AGAD, MK 5, k. 71v; MK 6, k. 121v (18 XI 1479), 130 (maj 1480).

¹⁰³ KS, nr 669, 998, 1007, 1028, 1098, 1099, 1141, 1155.

¹⁰⁴ KS, nr 740.

¹⁰⁵ KS, nr 125, 151, 169, 194, 246, 261, 493, 740, 844–845, 862, 940, 956, 976, 1012, 1014–1015, 1018, 1126; SHGZPłock, z. 2, s. 173.

¹⁰⁶ AGAD, MK 6, k. 312; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 330. SHGZPłock., s. 253.

¹⁰⁷ AGAD, MK 5, k. 139; KS, nr 1, 125, 216, 219, 261, 408, 828, 1249; SHGZPłock., z. 1, s. 60; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 4, s. 331.

¹⁰⁸ KS, nr 58, 125, 144, 261, 408, 469, 740, 828, 1200 (jego żoną była Dorota Świnkówna z Zielonej); A. Boniecki, *Herbarz*, t. 6, s. 41; SHGZPłock., z. 1, s. 77.

¹⁰⁹ KS, nr 125, 158, 237, 261, 408, 439, 493; SHGZPłock., z. 1, s. 59–60.

¹¹⁰ KS, nr 110, 125, 159, 248, 261, 493.

¹¹¹ KS, nr 261.

¹¹² KS, nr 105, 117, 125, 193, 244, 258, 261; AGAD, MK 6, k. 113; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 4, s. 138.

¹¹³ KS, nr 258.

¹¹⁴ AGAD, MK 6, k. 102v; MK 9, k. 89v, 92v; KS, nr 4, 125.

¹¹⁵ KS, nr 1, 20, 125 (jako *cubicularius*), 262, 470, 557, 731, 815, 817, 828, 921, 973, 1009, 1015, 1033–1035, 1102, 1126, 1165, 1187, 1192, 1298.

¹¹⁶ KS, nr 327, 351, 408, 455, 493, 828, 846, 880, 883, 972, 997, 1251, 1252, 1289.

¹¹⁷ AGAD, MK 6, k. 99.

¹¹⁸ W 1478 r. otrzymał w ramach wynagrodzenia sukno (KS, nr 125) oraz przyjął ½ kopy [gr] za swoją służbę. KS, nr 164, 206, 209.

¹¹⁹ KS, nr 1227, 1235, 1236.

¹²⁰ KS, nr 1155.

¹²¹ KS, nr 26, 795, 828.

¹²² AGAD, MK 6, k. 99, 102v, 107v; KS, nr 2, 5, 34, 56, 125, 261, 408, 493, 828, 1032.

¹²³ AGAD, MK 6, k. 155; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 126.

¹²⁴ KS, nr 98, 125, 161, 212, 261, 408, 493, 740, 828, 1321.

¹²⁵ AGAD, MK 6, k. 155.

ze Szczytna, zwany Płockim¹²⁶, syn kasztelana płockiego Stefana Goły z Mniszewa i Szczytna h. Prus¹²⁷; Piotr Harynek¹²⁸, syn Jana Harynka h. Lubicz podsędką ciechanowskiego i brata Hieronima, kapłana na dworze Janusza II; Piotr Łaszewski¹²⁹, Rakowski [Mikołaj?] z Rakowa w ziemi płockiej koło Płońska¹³⁰; Stanisław Dzierżanowski z Dzierżanowa w pow. kolneńskim¹³¹, Stanisław Pursza¹³²; Stanisław Rościszewski z Rościszewa w ziemi płockiej koło Sierpca h. Junosza¹³³, Stanisław Zalszyński z Zalszyna w pow. Płockim, h. Lubicz¹³⁴; Stanisław Szoltowski¹³⁵, Tomasz Bartnicki, syn Wojciecha Bartnickiego z Bartnik h. Dołęga, kasztelana zakroczymskiego, starszy dworzanin książe¹³⁶, Wielisław Wierzbowski z Wierzbowa w ziemi ciechanowskiej¹³⁷, Ziemak Bieliński z Gostkowa h. Junosza¹³⁸, bratanek Ziemaka Kobolta kasztelana wyszogrodzkiego¹³⁹.

Powyższe zestawienie nie jest pełne, gdyż wykazy świadków czynności prawnych dokonywanych przez Janusza II lub w jego obecności — zachowane we wpisach do Metryki książęcej i w księgach sądowych — wymieniają przeważnie osoby piastujące urzędy ziemskie. Zupełnie wyjątkowo wymieniano na liście świadków dworzan, chociaż przebywali oni w otoczeniu władcy, odbywając podróże z księciem i towarzysząc mu stale przez dłuższy okres¹⁴⁰. Służba na dworze była nie tylko wstępem do dalszej kariery, lecz pozwalała uzyskać nowe przywileje, w tym zwolnienie od różnych opłat, służb i obciążeń. Aleksy Nadarzyński z Nadarzyna i Ruścia h. Radwan, dworzanin Janusza II i Bolesława V został później marszałkiem dworu Bolesława V (1481–1488), podkomorzym warszawskim i starostą warszawskim¹⁴¹. Zwieńczeniem jego kariery był urząd kasztelana czerskiego (1504–1522)¹⁴². Dzierśław Parzniewski z Parzniewa Wielkiego w ziemi warszawskiej, syn Stanisława h. Okuń¹⁴³ z dworzanina książe¹⁴⁴ awansował na urząd kuchmistrza dworu Janusza II i Bolesława V¹⁴⁴,

¹²⁶ KS, nr 111.

¹²⁷ K. Pacuski, *Stefan (Szczepan) Goły z Miszewa i Szczytna*, s. 167–169.

¹²⁸ KS, nr 1, 107, 125, 192, 241, 254, 261, 349, 408, 493.

¹²⁹ KS, nr 408.

¹³⁰ KS, nr 408, 493, 740, 779, 787, 828, 1299; SHGZPłock., z. 3, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 1998, s. 255.

¹³¹ KS, nr 23, 125, 262, 369, 409, 419, 1294.

¹³² KS, nr 1, 18, 981, 1068, 1069, 1074, 1081, 1123.

¹³³ KS, nr 1, 87, 125, 152, 225, 242, 261, 318, 329, 408, 493, 647, 727, 740, 749, 828, 1217, 1248, 1287; SHGZP, z. 3, s. 259–260. Jego żoną była Anna, córka Adama Wilkanowskiego, starosty bratiańskiego, a bratem Paweł Ziemak z Rościszewa, od 1496 r. sędzia płocki.

¹³⁴ KS, nr 576, 725, 740, 828; SHGZPłock, z. 4, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 2000, s. 341.

¹³⁵ KS, 447, 492.

¹³⁶ KS, nr 443, 1079; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 118.

¹³⁷ KS, nr 125, 230, 261, 408, 493, 828; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej*, s. 126.

¹³⁸ KS, nr 1088, 1209; MK 9, k. 177; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 225–226.

¹³⁹ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 225.

¹⁴⁰ A. Wolff, *Studia*, s. 80.

¹⁴¹ KS, nr 96, 104, 125, 145, 181, 240, 284, 341, 422, 455, 935, 1096, 1310, 1336–1341; AGAD, MK 5, k. 71v; MK 9, k. 136v, 171v; SHGZWarsz., s. 172, nr 6.

¹⁴² K. Pacuski, *Możnowładztwo*, s. 248.

¹⁴³ AGAD, MK 6, k. 121v (18 XI 1479), 130 (maj 1480); SHGZWarsz., s. 200.

¹⁴⁴ AGAD, MK 9, k. 97v, 121, 123 (V 1480).

a następnie został w 1481 r. (przed 13 czerwca) podkomorzym zakroczymskim w dzielnicy Bolesława V¹⁴⁵. Jakub Łaszewski z Łaszewa h. Prawda został z nominacji Janusza II podkomorzym plockim (1484)¹⁴⁶, a po śmierci władcy — kasztelanem raciańskim (1496)¹⁴⁷. W 1483 r., będąc jeszcze dworzaninem Janusza II, otrzymał od księcia (wraz z bratem Janem) prawo nieodpowiedne i zwolnienie od kar¹⁴⁸. 16 VI 1489 r. Jakub Łaszewski, jako podkomorzy plocki, otrzymał od księcia Janusza II siedlisko w Płocku¹⁴⁹. Był jednym z faktorów kaplicy Wniebowzięcia NMP w Sierpcu. Janusz II pożyczając 29 XI 1484 r. z sum ofiarowanych na erekcję tej kaplicy kwotę 500 kop groszy, zabezpieczył ją na wsiach książęcych Biała i Dziarnowo¹⁵⁰. W tym samym dniu książę pożyczył pieniądze z tego samego źródła, mianowicie 185 kop groszy w półgroszach, 185 kop gr w szelągach oraz 224 floreny węgierskie, zabezpieczając pożyczkę na przewoźnych książęcych w Płocku¹⁵¹. Jan Giełczyński z Giełczyna w pow. raciańskim jako dworzanin książęcy otrzymał od Janusza II w 1481 r. przywilej prawa niemieckiego na Giełczyno i Jeżewo z czynszem 2 gr praskich¹⁵². Natomiast Jan Karski z Kars i Gołkowa, dworzanin książęcy (1478–1481)¹⁵³, został w 1481 r. starostą plockim¹⁵⁴, a następnie skarbnikiem warszawskim (1491)¹⁵⁵. Jan (Hanusz) Nasierowski z Wróblewa h. Ślepowron, będąc dworzaninem książęcym, otrzymywał diety w gotówce (od jednej grzywny do kopy groszy) oraz sukno¹⁵⁶. W 1488 r. (przed 25 sierpnia) został podstolim ciechanowskim¹⁵⁷ i w tym samym roku objął urząd starosty makowskiego i różańskiego¹⁵⁸.

Kolejnym dworzaninem Janusza II był Krystyn Szreński ze Szreńska. Pochodził z zamożnej rodziny szlacheckiej pieczętującej się herbem Dołęga¹⁵⁹. Jego ojcem był Jan Szreński, dworzanin królewski, syn Krystyna ze Szreńska, podstole plockiego¹⁶⁰ i wnuk wybitnego wojewody mazowieckiego (plockiego) Stanisława Grada z Kowalewa¹⁶¹. Oprócz Szreńska posiadał m.in. Dąbrowę, Bońkowo i Ga-

¹⁴⁵ AGAD, MK 6, k. 139dv; KS, nr 902 (XII 1483); A. Wolff, *Studia*, s. 295; B. Sobol, *Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu*, Warszawa 1968, s. 92.

¹⁴⁶ AGAD, MK 6, k. 172.

¹⁴⁷ AGAD, Płockie ziem., rel. wyr. 4, k. 140v.

¹⁴⁸ AGAD, MK 6, k. 167.

¹⁴⁹ ZDLmP, t. 1, nr 248.

¹⁵⁰ Tamże, nr 228.

¹⁵¹ Tamże, nr 227.

¹⁵² AGAD, MK 5, k. 84.

¹⁵³ SHGZPlock., z. 2, s. 114–115.

¹⁵⁴ AGAD, MK 6, k. 153; Ciechanowskie ziem. dis. 5, 2 ćwierć.

¹⁵⁵ AGAD, Tarczyńskie ziem. 3, k. 334; MK 18, k. 217v.

¹⁵⁶ KS, nr 110, 125, 159, 248, 261, 408, 493.

¹⁵⁷ KS, nr 1184.

¹⁵⁸ AGAD, MK 6, k. 213v; Różańskie gran. des. 16, ćw. 3.

¹⁵⁹ Z. Lasocki, *Szkice z życia szlachty zawkrzeńskiej w XV i XVI w.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 241–250, 261–269; tenże, *Dołęga czy Łęga? O powstaniu nazwy rodu herbu Dołęga i rozsiedleniu Dołęgów w okolicach Łęga oraz Legenda o rycerzu Dołędze*, Cieszyn 1932.

¹⁶⁰ Z. Lasocki, *Szkice*, s. 248; K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV–XV wieku*, Warszawa 2009, s. 68.

¹⁶¹ Zob. J. Grabowski, *Stanisław Grad ze Szreńska herbu Dołęga, wojewoda mazowiecki*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 16, 2004, s. 67–80; tenże, *Najstarsze*

lomin¹⁶². Dział w tych ostatnich dobrach zastawił za 100 kop gr Zawiszy z Konradźca, chorążemu plockiemu i marszałkowi dworu Konrada III Rudego¹⁶³. Jako dworzanin książęcy w 1485 r. otrzymał za wierną służbę od Janusza II prawo do cotygodniowego targu (w poniedziałek) w Szreńsku¹⁶⁴. W narracji dokumentu stwierdzono, że książę Janusz II, rozważywszy zasługi szlachetnego Krystyna ze Szreńska, swego wiernego dworzanina, postanowił go wynagrodzić, „aby goręcej, z większym zapalem i wierniej służył Naszemu Majestatowi”¹⁶⁵. Krystyn Szreński zmarł bezpotomnie w 1488 r.¹⁶⁶ Dworzaninem Janusza II był również Maciej Głowczyński h. Lubicz¹⁶⁷. Będąc dworzaninem książęcym otrzymywał sukno i pieniądze¹⁶⁸. Na początku października z polecenia księcia zapłacono mu 10 florenów za 2 padłe konie¹⁶⁹. 16 XII 1479 r. otrzymał z polecenia księcia 5 florenów na nowe futro¹⁷⁰. Głowczyński z dworzanina książęcego awansował na urząd kuchmistrza nadwornego¹⁷¹. Jako kuchmistrz książęcy przez wiele lat przebywał w otoczeniu Janusza II. 30 IX 1484 r. w Warszawie otrzymał z polecenia Janusza II 3 floreny na wydatki związane ze spisaniem powiatu błońskiego, który książę przejął w posiadanie od Bolesława V¹⁷². W czynności uczestniczył także burgrabia warszawski Marek z Orlów. Książę doceniając pracę Macieja Głowczyńskiego na stanowisku kuchmistrza powierzył mu (przed 20 VII 1488) urząd wojskiego ciechanowskiego¹⁷³. Z dworzanina na urząd ziemski awansował Mikołaj Gołyński z Opinogóry, Przybujewa, Rogaszyna h. Prawda. Został on w 1486 r. chorążym wyszogrodzkim¹⁷⁴, po śmierci Janusza II (1496) awansował zaś na urząd kasztelana liwskiego w dzielnicy Konrada III Rudego¹⁷⁵.

Dworzaninem Janusza II, który awansował, był Mikołaj Krośnia ze wsi Krośnie i Dobrzykowo¹⁷⁶, syn Abrahama h. Dołęga ze Starej Krosny pod Błoniem w ziemi warszawskiej¹⁷⁷. Mikołaj z Krośnia studiował w Uniwersytecie Krakowskim¹⁷⁸, a później został pisarzem ziemskim ciechanowskim (1468–1470)¹⁷⁹. Po podziale

przywileje książąt mazowieckich dla Szreńska, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 4, 2007, s. 117–135.

¹⁶² Z. Lasocki, *Szkice*, s. 248.

¹⁶³ AGAD, MK 6, k. 166v; SHGZPlock., z. 1, s. 75.

¹⁶⁴ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (dalej: BLAN), dok. perg. F1–25; AGAD, MK 6, k. 177v (wpis); SHGZPlock., z. 3, s. 302.

¹⁶⁵ BLAN, dok. perg. F1–25.

¹⁶⁶ W. Lasocki, *Szkice*, s. 248, 268.

¹⁶⁷ KS, nr 1, 125, 160, 226, 233, 261, 280, 408, 828 (XI 1482), 1247, 1279.

¹⁶⁸ KS, nr 1, 85, 109, 125, 160, 233, 261, 280, 408, 493, 828.

¹⁶⁹ KS, nr 226, 1247.

¹⁷⁰ KS, nr 1279.

¹⁷¹ ZDLmP, t. 1, nr 220; MK 6, k. 157, 160, 174c, 177, 187.

¹⁷² KS, nr 953.

¹⁷³ AGAD, MK 6, k. 213–213v.

¹⁷⁴ AGAD, Zakroczymskie ziem. rel. 13, k. 352v; IMT, t. 3, Warszawa 1974, s. 281.

¹⁷⁵ K. Pacuski, *Elita władzy*, s. 85; SHGZLiw., s. 109.

¹⁷⁶ AGAD, MK 6, k. 99.

¹⁷⁷ Zob. S.M. Szacherska, K. Pacuski, *Mikołaj z Krosny i Dobrzykowa* [w:] PSB, t. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 121–122. SHGZWarsz., s. 121–123.

¹⁷⁸ *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508* (dalej: MUK), wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska przy współpracy R. Grzesika, t. 1, Kraków 2004, nr 51e/042.

¹⁷⁹ SHGZWarsz., s. 123.

schedy po Bolesławie IV (1471) związał się z księciem Kazimierzem III, biskupem płockim, u którego był marszałkiem nadwornym i starostą płockim (1472–1474). Za zasługi w czasie „wojny papiej” w Prusach otrzymał od księcia Kazimierza III zezwolenie na wykup wsi Dobrzykowa w ziemi gostynińskiej, zastawionej kasztelanowi płockiemu Stefanowi ze Szczytnej¹⁸⁰. Otrzymał również od księcia prawo chełmińskie na wieś Krośnia (1471), a także — wraz z innymi przedstawicielami rodu — wyjednał u Kazimierza III prawo nieodpowiedne i zwolnienie od kar dla wszystkich Dołęgów w ziemiach płockiej i zawkrzeńskiej¹⁸¹. Po sprzedaży księstwa płockiego przez Kazimierza III (1475) związał się z księciem Januszem II. 8 III 1477 r. w Róźnie wystąpił w otoczeniu Janusza II jako dworzanin książęcy¹⁸². Z zachowanej z 1477 r. wypłaty diet dworzanom Janusza II wynika, że marszałek Mikołaj Krośnia otrzymał w Płocku 2 kopy groszy¹⁸³. Sądzę, że doszło do pomyłki, gdyż był on dawnym marszałkiem Kazimierza III, a w 1477 r. występował tylko jako dworzanin. Natomiast marszałkiem nadwornym Janusza II w latach 1471–1477 był Mikołaj Drużbic z Zastowa. Mikołaj Krośnia wkrótce został kuchmistrem nadwornym Janusza II¹⁸⁴, a w 1478 r. objął urząd sędziego płockiego¹⁸⁵. Mikołaj cieszył się zaufaniem Janusza II i był wysyłany w różnych poselstwach. W grudniu 1481 r. posłował do Łży do biskupa krakowskiego Jana Rzeszowskiego; otrzymał wówczas na wydatki 10 florenów¹⁸⁶. Natomiast w marcu 1484 r. został wysłany w poselstwie do przebywającego w Grodnie króla Kazimierza Jagiełłończyka¹⁸⁷. Z tego tytułu otrzymał w maju 1484 r. od podkanclerzego Lipskiego zwrot kosztów poniesionych na Litwie, mianowicie 2 kopy szerokich groszy¹⁸⁸. Zwieńczeniem jego kariery było objęcie urzędu kasztelana płockiego w 1484 r.¹⁸⁹

Kolejnym dworzaninem Janusza II, który dzięki pracy na dworze zawdzięczał późniejszą karierę polityczną, był Mikołaj Komorowski z Komorowa w ziemi warszawskiej i Wronowa w ziemi ciechanowskiej, h. Pierzchała¹⁹⁰. Mikołaj był przez wiele lat dworzaninem książęcym¹⁹¹. Otrzymywał regularnie zapłatę za swoją służbę w suknie i gotówce¹⁹². Były to różne kwoty: od 1 grzywny¹⁹³ do 5 florenów¹⁹⁴. W kwietniu 1480 r. Komorowski otrzymał na polecenie Janusza II 15 florenów za padłego konia¹⁹⁵. Jako dworzanin książęcy był wysyłany w różnych misjach i poselstwach. W lipcu 1479 r. Janusz II wysłał go do Prus do hetmanów

¹⁸⁰ Tamże, s. 122.

¹⁸¹ *Mazowieckie przywileje rodowe z XIV i XV wieku*, wyd. W. Semkowicz [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 11, Kraków 1903–1913, s. 388–389, nr 8.

¹⁸² AGAD, MK 6, k. 99.

¹⁸³ KS, nr 1.

¹⁸⁴ KS, nr 63.

¹⁸⁵ Archiwum Diecezjalne w Płocku, dok. perg. nr 361.

¹⁸⁶ KS, nr 514.

¹⁸⁷ KS, nr 928. Król przebywał w Grodnie od 1 do 9 III 1488 r., a w maju tego roku był już w Wilnie. G. Rutkowska, *Itinerarium*, s. 308.

¹⁸⁸ Tamże.

¹⁸⁹ AGAD, MK 6, k. 173.

¹⁹⁰ SHGZWarsz., s.111–112.

¹⁹¹ KS, nr 327, 351, 408, 455, 493, 828, 846, 880, 883, 972, 997, 1251, 1252, 1289.

¹⁹² KS, nr 408, 428, 493.

¹⁹³ KS, nr 327.

¹⁹⁴ KS, nr 880.

¹⁹⁵ KS, nr 1251.

Adama Wilkanowskiego i Jana Białego, aby nie pozwalali służącym (zaciężnym) ludziom z Prus przechodzić przez ziemie Mazowsza¹⁹⁶. W kwietniu 1483 r. wysłano go w poselstwie do księcia Konrada III; otrzymał wówczas 2 floreny na wydatki¹⁹⁷. W 1481 r., jako dworzanin Janusza II otrzymał od księcia Bolesława V, wraz z braćmi Grzegorzem i Walentym z Komorowa, prawo nieodpowiedne i zwolnienie od kar sądowych¹⁹⁸. W sierpniu 1484 r. Janusz II wszedł w posiadanie powiatu błońskiego, który kupił od zadłużonego brata Bolesława V¹⁹⁹. Pierwszym starostą błońskim z nominacji księcia został Mikołaj Komorowski. W październiku 1484 r. z polecenia Janusza II otrzymał kopę groszy w związku z wyjazdem do Błonia w celu objęcia urzędu starosty²⁰⁰. W następnym miesiącu (15 listopada) Komorowski otrzymał od podkanclerzego 11 florenów, gdyż udawał się z polecenia Janusza II na sejm do Piotrkowa²⁰¹. W 1488 r. Komorowski zamienił z Mikołajem Łosiem i jego synami jedną włókę w Komorowie na prawo bliższości do Wronowa, Wronowskiej Woli, Raków, Drażdżewa, Płodownicy w ziemi ciechanowskiej²⁰². W 1494 r. (przed 9 września) Komorowski objął urząd podsędka ciechanowskiego²⁰³, a po dwóch latach został z nominacji Konrada III sędzią ciechanowskim²⁰⁴. Po śmierci Konrada III w okresie regencji Anny Konradowej otrzymał w 1504 r. (przed 18 października) urząd cześnika warszawskiego²⁰⁵. W otoczeniu Janusza II często spotykamy Mikołaja Kępskiego, dworzanina książęcego²⁰⁶, syna wojewody płockiego Krzysztofa Kępskiego z Kępy i Wilamowa, h. Bolesta. Będąc dworzaninem sprawował urząd wojskiego wiskiego, natomiast przed 11 I 1491 r. awansował na wojskiego ciechanowskiego²⁰⁷. Kolejnym dworzaninem Janusza II, który dzięki pracy na dworze zawdzięczał objęcie starostwa nurskiego (1490)²⁰⁸ był Paweł Sokół h. Dąbrowa z Czarnowa w ziemi łomżyńskiej, Czarnej Woli i Młęcina w ziemi warszawskiej²⁰⁹. W 1490 r. objął jednocześnie urząd starosty liwskiego w dzielnicy Konrada III Rudego²¹⁰.

Przejdźmy teraz do Pawła Wessela z Gromadzyna w ziemi ciechanowskiej i Guttarzewa w ziemi płockiej²¹¹, dworzanina książęcego²¹², który także awansował. Był

¹⁹⁶ KS, nr 351.

¹⁹⁷ KS, nr 883.

¹⁹⁸ AGAD, MK 9, k. 130; SHGZWarsz., s. 111.

¹⁹⁹ KS, nr 436; J. Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki* [w:] *Poczet książąt i księżnych*, s. 131.

²⁰⁰ KS, nr 972; AGAD, Warszawskie dis. 1, k. 288v.

²⁰¹ KS, nr 997.

²⁰² SHGZWarsz., s. 111.

²⁰³ AGAD, Warszawskie ziem. i gr. 7, s. 320.

²⁰⁴ Tamże, s. 695; IMT, t. 3, nr 281.

²⁰⁵ AGAD, MK 18, k. 208.

²⁰⁶ AGAD, MK 6, k. 230v; ZDLmP, t. 1, nr 249, 253; KS, nr 1, 20, 125, 262, 470, 557, 731, 815, 817, 828, 921, 973, 1009, 1015, 1033–1035, 1102, 1126, 1165, 1187, 1192, 1298; A. Wolff, *Studia*, s. 298; SHGZPłock., z. 2, s. 122.

²⁰⁷ AGAD, MK 6, k. 255v.

²⁰⁸ AGAD, MK 32, k. 206v; Warszawskie ziem. i gr. 6, k. 720 (1491).

²⁰⁹ KS, nr 1155; AGAD, MK 6, k. 96, 139e; SHGZWarsz., s. 32–33; *Metryka Koronna* nr 8, s. 112, przyp. 105/1.

²¹⁰ AGAD, MK 32, k. 206v.

²¹¹ SHGWPłock., z. 1, s. 102–103.

²¹² KS, nr 26, 795, 828.

synem Rogali Wyszła z Kozolina i Dziektarzewa h. Rogala²¹³. W 1477 r. sprzedał Pawłowi Pawłatowi ze Szpondowa połowę wsi Gromadzyn w pow. ciechanowskim za 120 kop groszy²¹⁴. Będąc dworzaninem książęcym otrzymał sukno i pieniądze²¹⁵, a w 1478 r. dostał 2 kopy groszy na dietę świętomarską²¹⁶. W sierpniu 1482 r. przyjął od podkanclerzego Stanisława Lipskiego 2 floreny w związku z wyjazdem do Sochaczewa²¹⁷. W 1484 r. Paweł Wessel awansował na skarbnika płockiego²¹⁸, a w 1486 r. został chorążym ciechanowskim²¹⁹. Następnym dworzaninem Janusza II, który awansował, był Paweł Wróblewski, h. Ślepowron z Wróblewa w pow. sachoćkim²²⁰. Przed 16 VI 1480 r. został wojskim ciechanowskim²²¹, natomiast najpóźniej w 1486 r. objął urząd podkomorzego ciechanowskiego²²². Awansował również inny dworzanin Janusza II — Stanisław Zalszyński, h. Lubicz. Pochodził z Zalszyna w powiecie płockim²²³. Jako dworzanin specjalizował się w kwestiach finansowych²²⁴. Dzięki swym kwalifikacjom został w 1482 r. starostą płońskim²²⁵, a następnie starostą płockim²²⁶. W 1483 r. objął urząd podczaszego płockiego²²⁷. Dworzaninem Janusza II, który awansował, był Tomasz Bartnicki, syn Wojciecha Bartnickiego z Bartnik pod Przasnyszem, h. Dołęga, kasztelana zakroczymskiego²²⁸. Jego braćmi byli Jakub i Mikołaj, kanonik płocki i warszawski, który następnie został kustoszem płockim i sekretarzem królewskim²²⁹. W lutym 1480 r. otrzymał jako starszy dworzanin książęcy (*senior curiensis*) 2 kopy groszy²³⁰. W lutym 1485 r. z polecenia Janusza II dostarczył 25 florenów księciu Bolesławowi V²³¹. W 1492 r. Janusz II powierzył mu urząd starosty ciechanowskiego²³². Po inkorporacji ziemi płockiej do Korony otrzymał nominację królewską na chorążego płockiego²³³. Zwieńczeniem jego kariery było objęcie kasztelanii płockiej²³⁴.

²¹³ SHGWpłock., z. 1, s. 102–103; *Metryka Koronna* nr 8, nr 77, przyp. 77/1; A. Sikorski, *Pochodzenie Wesslów herbu Rogala* [w:] *Studia genealogiczne poświęcone pamięci profesora Włodzimierza Dworzaczka*, t. 2, red. A. Sikorski, T. Sławiński, Warszawa 2018, s. 63–65.

²¹⁴ AGAD, MK 6, k. 105.

²¹⁵ KS, nr 828.

²¹⁶ KS, nr 26.

²¹⁷ KS, nr 795.

²¹⁸ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Ep. 10, s. 328.

²¹⁹ AGAD, Warszawskie ziem. i gr. 5, s. 1047; Biblioteka Narodowa, BOZ, 70, s. 208–210.

²²⁰ AGAD, MK 6, k. 99, 102v, 107v; KS, nr 2, 5, 34, 56, 125, 261, 408, 493, 828, 1032.

²²¹ AGAD, MK 6, k. 131v.

²²² Archiwum Diecezjalne w Płocku, Ep. 10, s. 452; ZDLmP, t. 1, nr 234, przyp. 1.

²²³ AGAD, MK 6, k. 161v, 252; SHGZPłock., z. 4, s. 341; ZDLmP, t. 1, nr 220, przyp. 6; KS, nr 576, 725, 740, 828.

²²⁴ KS, nr 576, 725, 828.

²²⁵ AGAD, MK 6, k. 153.

²²⁶ ZDLmP, t. 1, nr 220.

²²⁷ AGAD, MK 6, k. 164.

²²⁸ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 117–118.

²²⁹ Tamże, s. 118.

²³⁰ KS, nr 443.

²³¹ KS, nr 1079.

²³² Archiwum Diecezjalne w Płocku, Ep. 15, k. 236v; AGAD, Zakroczymskie ziem. wiecz. rel. 16, k. 56v.

²³³ MRPS, t. 2, nr 886.

²³⁴ MRPS, t. 3, nr 1269; J. Piętka, *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975, s. 30.

Praca na dworze Janusza II i zdobyte tam doświadczenie przyczyniło się do późniejszej kariery Ziemaka Bielińskiego z Gostkowa. Był on synem Stanisława na Gostkowie, Sokołowie i Cieksynie h. Junosza²³⁵. W 1483 r., w wyniku działu dóbr z bratem Janem, otrzymał części na Gostkowie, Rozdali i Sokołowie²³⁶. W 1486 r. nabył od swego stryja Ziemaka z Borukowa zwanego Kobolt, kasztelana wyszogrodzkiego, Cieksyno i Borukowo za 3000 kop groszy²³⁷. W lutym 1485 r. Ziemak Bieliński z polecenia Bolesława V przyjął 20 florenów od księcia Janusza II. Była to część raty z 200 florenów, którą Janusz II przekazał Bolesławowi V za kupiony od niego powiat tarczyński²³⁸. Prawdopodobnie Ziemak Bieliński był jednym z wierzycieli księcia Bolesława V „z pustą kieszenią”²³⁹. W 1488 r., jako dworzanin książęcy, przyjął z polecenia Janusza II jedną kopę groszy w półgroszach²⁴⁰. W okresie regencji na Mazowszu księżnej Anny Konradowej został w 1504 r. chorążym łomżyńskim²⁴¹, co świadczy o jego kompetencjach wojskowych; mógł je nabyć jako dworzanin konny Janusza II. W 1507 r. Ziemak został chorążym ciechanowskim²⁴², a w 1512 r. awansował na cześnika ciechanowskiego²⁴³. Zwieńczeniem jego kariery było objęcie urzędu kasztelana ciechanowskiego w 1515 r.²⁴⁴ Pod koniec rządów Janusza II (1494) w jego otoczeniu spotykamy dworzanina Jakuba z Ciemniewa w ziemi ciechanowskiej²⁴⁵, syna zmarłego wojewody bełskiego Zygmunta Radzanowskiego h. Prawda z Uhnowa, Niszczyc, Radzanowa w ziemi płockiej²⁴⁶. Jego braćmi byli: Andrzej Radzanowski (późniejszy kasztelan wiski i wojewoda płocki), Dzierśław z Uhnowa (późniejszy kasztelan bełski), Jan z Radzanowa, stolnik płocki i kanclerz Bolesława V i Konrada III Rudego, Sasin z Radzanowa (starosta płocki) i Zygmunt.

Pokojowcy określani w źródłach terminem *cubiculares*²⁴⁷ stanowili dość liczną grupę na dworze książęcym Janusza II. Niewiele wiemy na temat hierarchii w tej grupie dworzan. Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że pokojowcy nie pełnili służby w pokojach książęcych, gdyż zajmowały się tym inne osoby. Do podstawowych obowiązków pokojowców należało przewożenie listów i mandatów książęcych²⁴⁸. Wśród pokojowców znajdujemy synów urzędników mazowieckich, którzy od paziów (pacholąt) i pokojowców rozpoczęli

²³⁵ AGAD, MK 9, k. 156, 177; MK 18, k. 87; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 225–226; KS, nr 1088, 1209.

²³⁶ AGAD, MK 9, k. 156; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 225.

²³⁷ AGAD, MK 9, k. 177; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 225.

²³⁸ KS, nr 1088.

²³⁹ J. Grabowski, *Bolesława V „z pustą kieszenią”. O problemach finansowych księcia warszawskiego (1471–1488)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 26, 2019, s. 39–47.

²⁴⁰ KS, nr 1209.

²⁴¹ AGAD, Zakoczyskie ziem. wiecz. rel. 15, k. 634.

²⁴² AGAD, Tarczyńskie ziem. 5, k. 229v.

²⁴³ AGAD, Warszawskie ziem. i gr. 10, s. 1061.

²⁴⁴ AGAD, Błońskie ziem., 4, k. 671.

²⁴⁵ AGAD, MK 6, k. 312; A. Janeczek, *Osadnictwo*, s. 330, SHGZPłock., s. 253.

²⁴⁶ A. Janeczek, *Osadnictwo*, s. 330.

²⁴⁷ W rachunkach książęcych nie spotykamy określenia *camerarius* w odniesieniu do pokojowców. Na temat pokojowców, zob. U. Borkowska, *Dynastia Jagiellonów*, s. 158–159; J. Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka*, s. 75–78.

²⁴⁸ O korzystaniu z pomocy pokojowców do rozwożenia listów, mandatów i zarządzeń królewskim pisał M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach*

służbę na dworze. Jednym z nich był Bartnicki [Jakub], syn Wojciecha Bartnickiego z Bartnik h. Dołęga, kasztelana zakroczymskiego²⁴⁹, który wystąpił z określeniem młodszy pokojowiec (*iunior cubicularius*)²⁵⁰. W tym samym czasie jego brat Tomasz występował w otoczeniu Janusza II jako starszym dworzanin (*senior curiensis*)²⁵¹. W rachunkach z okresu panowania księcia Janusza II odnotowani zostali pokojowcy: Bartnicki [Jakub] z Bratnik h. Dołęga²⁵²; Biracki²⁵³; Boruta²⁵⁴; Bzura Olszewski²⁵⁵; Chajdek²⁵⁶; Chlet²⁵⁷; Chłodek²⁵⁸; Chrzanowski²⁵⁹[z Chrzanowa w pow. błońskim h. Korab?]²⁶⁰; Głowieński²⁶¹, Gotard Borkowski²⁶²; Kościński [Marcin ?] z Kośmina [Kośnina] w ziemi czerskiej, syn Stanisława h. Bolesta²⁶³, student Uniwersytetu Krakowskiego (1474), brat Jakuba z Kośmina, pisarza Bolesława V i pisarz ziemskiego wyszogrodzkiego²⁶⁴; Jakub²⁶⁵; Michał Ogonek²⁶⁶; Mikołaj Chotomski z Chotomia w pow. zawkrzeńskim h. Prawda²⁶⁷; Mikołaj Kazubek Górczewski, syn Andrzeja Kazuba, szlachcica i mieszczanina warszawskiego²⁶⁸. Pokojowcami Janusza II byli Mikołaj i Scibor z Waryszyna i Luszewa²⁶⁹, synowie Jana Rogali z Waryszyna²⁷⁰. W listopadzie 1482 r. w Pułtuskus wspomniani pokojowcy sprzedali Stanisławowi Lipskiemu podkanclerzemu Księstwa Mazowieckiego wieś Luszewo w ziemi zawkrzeńskiej za 100 kop groszy w półgroszach, poręczając pokój ze strony brata Jana, siostry Jadwigi i potomstwa zmarłej siostry Anny (Anny i Katarzyny)²⁷¹. Kolejnymi pokojowcami księcia Janusza II byli Niemierza²⁷² i Piotr Porycki²⁷³ z Porytego

publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie, przeł. S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 128–129.

²⁴⁹ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 117–118.

²⁵⁰ KS, nr 444.

²⁵¹ KS, nr 443.

²⁵² KS, nr 262, 409, 444, 494.

²⁵³ KS, nr 124, 126.

²⁵⁴ KS, nr 262.

²⁵⁵ KS, nr 671, 771, 810, 813, 834, 1211.

²⁵⁶ KS, nr 738, 831.

²⁵⁷ KS, nr 289, 293.

²⁵⁸ KS, nr 262, 409, 494, 1272.

²⁵⁹ KS, nr 623.

²⁶⁰ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 3, Warszawa 1900, s. 104.

²⁶¹ KS, nr 1176.

²⁶² KS, nr 1003, 1175.

²⁶³ KS, nr 1206; zob. MUK, t. 1, nr 74h/297.

²⁶⁴ KS, nr 1046, 1134–1137, 1151, 1153; *Metryka koronna* 8, nr 143/2.

²⁶⁵ KS, nr 1204.

²⁶⁶ KS, nr 300, 333, 341, 367, 409, 448, 474, 494, 506, 632, 665, 686, 793, 847, 890, 1104, 1162.

²⁶⁷ KS, nr 262, 332, 409, 445; SHGZPłock., z. 1, s. 40.

²⁶⁸ KS, nr 1174.

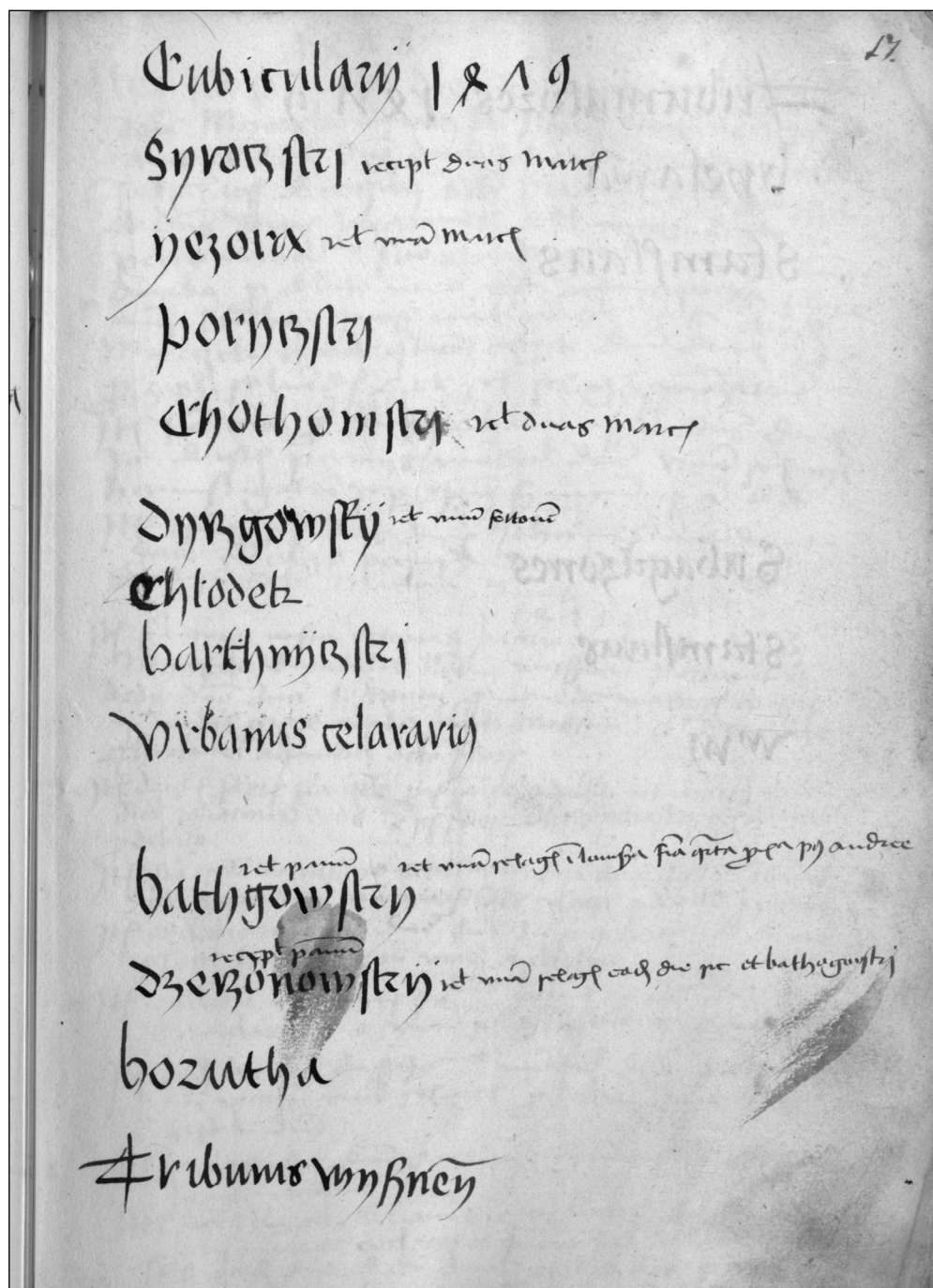
²⁶⁹ AGAD, MK 6 k. 155v; SHGZPłock., z. 2, s. 170.

²⁷⁰ Jan Rogala z Waryszyna w listopadzie 1480 r. w Płocku, w obecności księcia Janusza II, zabezpieczył Stanisławowi Lipskiemu dług na swej części w Luszewie w pow. sulerzyjskim w ziemi zawkrzeńskiej, pod przepadkiem, AGAD, MK 6, k. 243.

²⁷¹ AGAD, MK 6, k. 155v = MK 7, k. 95.

²⁷² KS, nr 738.

²⁷³ KS, nr 126, 228, 249, 262, 305, 409, 481, 494, 831, 1263.

2. Wykaz pokojowców, którzy otrzymali uposażenie w 1479 r. (AGAD, MK 7, k. 17)

w ziemi łomżyńskiej, późniejszy dworzanin Janusza II²⁷⁴. Był on prawdopodobnie synem Jakuba Poryckiego²⁷⁵ z Porytego w ziemi łomżyńskiej²⁷⁶. Ponadto: Pomścibór (Przemyslibor) Dzierzgowski z Pawłowa h. Bolesta²⁷⁷; Rogalka (Rogala)²⁷⁸; Skrobocki²⁷⁹; Stanisław Dzierzonowski (określany w źródłach zamiennie jako dworzanin i pokojowiec)²⁸⁰; Syrocki (wcześniej paż na dworze książęcym)²⁸¹; Tarnowski²⁸²; Turek²⁸³; Tomasz Jeziora²⁸⁴; Urban²⁸⁵.

Powyższy wykaz nie jest kompletny, gdyż pokojowców nie spotykamy na listach świadków czynności prawnych Janusza II. Dla niektórych pokojowców służba na dworze była wstępem do dalszej kariery. Na przykład Mikołaj Chotomski z Chotomia, Gołot h. Prawda został w 1496 r. z nominacji Konrada III podpiskiem zakroczymskim²⁸⁶, a następnie — w okresie regencji Anny Radziwiłłówny — sprawował w latach 1504–1509 urząd skarbnika zakroczymskiego²⁸⁷. Pokojowcem Janusza II był Pomścibor Dzierzgowski z Pawłowa, późniejszy kasztelan ciechanowski. Był on synem zmarłego w 1467 r. kasztelana warszawskiego Mikołaja Nagórki z Dzierzgowa h. Bolesta²⁸⁸. Po śmierci Janusza II został z nominacji Konrada III stolnikiem ciechanowskim (1499)²⁸⁹, a następnie awansował na urząd chorążego ciechanowskiego (1503)²⁹⁰. Był również starostą ciechanowskim²⁹¹. Zwieńczeniem jego kariery było objęcie kasztelanii ciechanowskiej (1507)²⁹². Piotr Porycki z Porytego, występujący w latach 1478–1482 jako pokojowiec Janusza II, został najpóźniej w maju 1494 r. dworzaninem książęcym²⁹³. Pokojowcem na dworze Janusza II był Mikołaj Kazub (Kazubek) Górczewski²⁹⁴. Był synem Andrzeja Kazuba z Korytowa w ziemi wyszogrodzkiej²⁹⁵, szlachcica i mieszczanina warszawskiego, rajcy (1480) i burmistrza Starej Warszawy

²⁷⁴ AGAD, MK 6, k. 312.

²⁷⁵ KS, nr 481.

²⁷⁶ C. Brodzicki, *Ziemia łomżyńska do 1529 roku*, Warszawa 1999, s. 145.

²⁷⁷ KS, nr 126, 262, 292, 409, 494, 790, 965, 1031.

²⁷⁸ KS, nr 628, 831, 847, 900.

²⁷⁹ KS, nr 618, 621, 721, 723, 771, 831.

²⁸⁰ KS, nr 23, 125, 262, 369, 409, 419, 1294.

²⁸¹ KS, nr 29, 37, 125, 262, 306, 331, 409, 1264, 1323.

²⁸² KS, nr 1, 19, 74, 125, 190, 238, 409, 459, 485.

²⁸³ KS, nr 1352.

²⁸⁴ KS, nr 1, 22, 126, 250, 262, 330, 409, 831, 1271, 1295.

²⁸⁵ KS, nr 409, 474, 494, 637, 676, 775, 831, 847, 870, 921, 996, 1040, 1055, 1138

²⁸⁶ AGAD, Zakroczymskie ziem. wiecz. rel. 15, k. 222v.

²⁸⁷ Tamże, k. 675; tamże, nr 18, k. 254v.

²⁸⁸ AGAD, MK 5, k. 103v; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 5, Warszawa 1902, s. 191; J. Piętka, *Mazowiecka elita*, s. 61–62; SHGZWarsz., s. 299.

²⁸⁹ AGAD, Warszawskie ziem. i gr. 7, s. 983.

²⁹⁰ AGAD, MK 18, k. 144v–145; MK 60, k. 135; Wyszogrodzkie 6, II, k. 273v; Tarczyńskie 5, k. 69v.

²⁹¹ AGAD, MK 5, k. 130v.

²⁹² AGAD, Tarczyńskie 5, k. 176.

²⁹³ AGAD, MK 6, k. 312.

²⁹⁴ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1: 1447–1527, wyd. A. Wolff. Warszawa 1963, s. 597; KS, nr 1174.

²⁹⁵ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. 28–29.

(1493–1494)²⁹⁶. Mikołaj Kazub w późniejszym okresie był ławnikiem (1505–1510), rajcą (1511–1519) oraz burmistrzem Starej Warszawy (1520–1523, 1526).

Rachunki książęce pozwalają stwierdzić, że pokojowcy otrzymywali uposażenie w gotówce i suknie oraz przyjmowali różne kwoty na pokrycie kosztów związanych z poselstwami i przewożenie korespondencji. W 1478 r. pokojowcy przyjęli sukno²⁹⁷ i pieniądze²⁹⁸. W 1479 r. otrzymali sukno i różne kwoty (od jednego wiardunku do dwóch grzywien)²⁹⁹, a książę przeznaczył dla nich 3 floreny na kolendę³⁰⁰. W 1481 r. siedmiu pokojowców przyjęło po jednej grzywnie, w 1482 r. zaś otrzymali po siedem łokci sukna i pieniądze³⁰¹. Pokojowcy otrzymywali także pieniądze na zakup futer, m.in. pokojowiec Urban przyjął 70 gr³⁰², a Rogalka florena³⁰³. Głównym zadaniem pokojowców było rozwożenie korespondencji i sprawowanie poselstw. Wysyłani byli nie tylko do urzędników mazowieckich, ale również do ważnych osobistości. W październiku 1479 r. Michał Ogonek, pokojowiec książęcy, otrzymał 4 gr na wydatki, udając się z listem do Górzna, mianowicie do rezydencji biskupa płockiego, księcia Kazimierza III³⁰⁴. Ten sam pokojowiec został wysłany w maju 1483 r. z korespondencją do króla Kazimierza Jagiellończyka do Wilna³⁰⁵, otrzymując na wydatki sporą kwotę 4 florenów³⁰⁶. W listopadzie 1482 r. Michał Ogonek otrzymał od podkanclerzego Lipskiego wiardunek na zakup koszul w Łomży³⁰⁷, a innym razem przyjął pieniądze za pranie odzieży i ubranie zwierzchnie³⁰⁸. Z analizy rachunków wynika, że pokojowcy oprócz przewożenia korespondencji, specjalizowali się w różnych czynnościach, m.in. przekazywali z polecenia księcia pieniądze Bolesławowi V³⁰⁹, kontaktowali się w sprawach finansowych z Żydami³¹⁰ czy dostarczali na dwór książęcy skórki kunie od starostów bartnych³¹¹. Natomiast pokojowiec Jakub otrzymał 2 floreny za dostarczenie księciu Januszowi miecza od Konrada III Rudego³¹².

Na dworze Janusza II, spotykamy również paziów (chłopców), zwanych po polsku pacholętami, których w źródłach określano łacińską nazwą *laicelli* (*laycelli*) lub *cubiculares minores*. Byli to synowie uboższej szlachty mazowieckiej. Przebywali oni na dworze książęcym w celach edukacyjnych. Niektórzy z nich później zostali pokojowcami Janusza II, m.in. Serocki, który występował

²⁹⁶ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1, s. 596; *Metryka Koronna nr 8*, nr 76, przyp. 76/2; Spisy urzędników miejskich Starej Warszawy (XIV–XVIII w.) w opracowaniu autora.

²⁹⁷ KS, nr 126.

²⁹⁸ KS, nr 22, 74.

²⁹⁹ KS, nr 261, 409.

³⁰⁰ KS, nr 403.

³⁰¹ KS, nr 831, 834.

³⁰² KS, nr 775.

³⁰³ KS, nr 900.

³⁰⁴ KS, nr 367.

³⁰⁵ G. Rutkowska, *Itinerarium*, s. 303.

³⁰⁶ KS, nr 890.

³⁰⁷ KS, nr 632.

³⁰⁸ KS, nr 665.

³⁰⁹ KS, nr 752, 1040, 1352.

³¹⁰ KS, nr 721, 723.

³¹¹ KS, nr 1323.

³¹² KS, nr 1204.

początkowo jako paź³¹³, awansował na pokojowca książęcego³¹⁴. Znamy także dwóch innych paziów Janusza II, Adama Kokoszkę i Polaka, którzy otrzymali 4 floreny na zakup futerek³¹⁵.

W skład służby pokojowej wchodził też lokaje, odźwierni, garderobiani i służący zajmujący się sprzątaniem czy opalaniem sypialni książęcej³¹⁶. Osoby te pracowały na co dzień w komnatach książęcych dbając o porządek, czystość i oświetlenie w pomieszczeniach, gdzie przebywał władca oraz czuwali przy drzwiach do sypialni i komnacie księcia. Z zachowanej zapiski w rachunkach książęcych wynika, że 26 XII 1479 r. Janusz II polecił dać 2½ kopy z 8 gr na kołędę służącym w komnacie książęcej³¹⁷. Służący w pokojach wykonywali czynności związane z codzienną obsługą samego księcia przy toalecie, ubieraniu i rozbieraniu oraz sprawowali nadzór nad garderobą Janusza II. Zauważmy, że książę przywiązywał dużą uwagę do swego wyglądu, miał nie tylko wspaniałą kolekcję zbroi turniejowych i biżuterii, ale również modnej i drogiej garderoby³¹⁸. Nabywał kosztowne aksamitne sukno „złotem przetykane”, garderobę z atłasu oraz futra z soboli i panter. Świadczą o tym nie tylko zachowane rachunki dworu, lecz również inwentarz skarbcza książęcego z 1495 r. Chociaż służący w pokojach książęcych nie zajmowali wysokiej pozycji w hierarchii dworskiej, to jednak należeli do osób zaufanych. Byli doskonale poinformowani o zdrowiu i upodobaniach księcia oraz o wszystkich najważniejszych wydarzeniach rozgrywających się na dworze. W rachunkach Janusza II spotykamy łóżniczego („łosznyczn”) Janka, który z polecenia księcia przyjął 12 florenów przeznaczonych dla księcia Bolesława V³¹⁹. Łóżniczowie na dworze Aleksandra Jagiellończyka podlegali podkomorzemu nadwornemu i sprawowali opiekę nad łóżem królewskim i pościelą monarchy³²⁰.

W otoczeniu Janusza II nie spotykamy podkomorzego nadwornego, któremu na dworze królewskim podlegała służba pokojowa oraz nadzór nad sypialnią i garderobą władcy³²¹. Na dworze książęcym służba pokojowa podlegała marszałkowi, a urząd podkomorzego nadwornego jest znany dopiero z okresu rządów ostatnich Piastów mazowieckich, Stanisława i Janusza III Konradowiców³²².

*

Celem artykułu było przedstawienie wybranej grupy społecznej tworzącej środowisko dworskie Janusza II. Zebrany materiał umożliwił poznanie dworzan i pokojowców księcia, a także ich dalszej kariery na Mazowszu i w Koronie. Analizując środowisko dworskie Janusza II należy zwrócić uwagę, że w grupie tej

³¹³ KS, nr 29.

³¹⁴ KS, nr 37, 126, 306, 331, 409, 1264, 1323.

³¹⁵ KS, nr 1212.

³¹⁶ M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*, s. 75.

³¹⁷ KS, nr 402.

³¹⁸ J. Grabowski, *Janusz II, książę mazowiecki (1453/54–1495)*, s. 137–138.

³¹⁹ KS, nr 752.

³²⁰ J. Skibiewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka*, s. 87.

³²¹ U. Borkowska, *Dynastia Jagiellonów*, s. 158–159; M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*, s. 75; J. Skibiewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka*, s. 45.

³²² M. Piber-Zbieranowska, *Księżna mazowiecka Anna Radziwiłłówna i jej regencja na Mazowszu (1503–1518)*, Warszawa 2019, s. 401 (mps w IH PAN).

występują osoby należące do otoczenia jego brata, Bolesława V; niektórzy z nich byli równocześnie dworzanami księcia warszawskiego. Najmłodszy Bolesławowice korzystali często z tych samych stacji (potwierdza to itinerarium Bolesława V i Janusza II) i mieli przez pewien czas wspólnego marszałka i kanclerza. W otoczeniu Janusza II i na jego dworze pojawiali się też regularnie urzędnicy Konrada III Rudego. Wynikało to nie tylko ze współdziałania między Bolesławowicami, lecz również z tego, że urzędnicy (tak jak inni ziemianie) posiadali dobra na obszarze całego Mazowsza oraz pełnili urzędy w różnych dzielnicach, np. Mikołaj Oborski z Obór i Czernideł h. Pierzchała był równocześnie marszałkiem nadwornym Janusza II i chorążym czerskim w dzielnicy Konrada III. Podobnie Zawisza Dłużniewski h. Prawda był marszałkiem nadwornym Konrada III i chorążym plockim w dzielnicy Janusza II. Cechą charakterystyczną dworu Janusza II (podobnie jak innych Piastów mazowieckich z tego okresu) był prawie jednolity skład etniczny. Wśród dworzan i pokojowców Janusza II spotykamy głównie Mazowszan wywodzących się z kręgu bogatej i średniozamożnej szlachty. Byli to przedstawiciele rodu Belinów, Dołęgów, Lubiczów, Pobogów, Prawdziców, Radwanów, Rogalów, Junoszków, Prusów, Boleszciców, Okuniów, Pierzchałów, Ślepowronów. Janusz II dbał o swoich dworzan, wypłacał im diety w pieniądzach, rozdawał sukno, finansował zakup koni, a kiedy zachorowali, przekazywał dodatkowe pieniądze na pokrycie kosztów opieki i leczenia. Kiedy dworzanin Myła ciężko zachorował, z polecenia księcia kanclerz Chodkowski dał wiardunek pewnej kobiecie, która opiekowała się nim w czasie choroby³²³. Po śmierci Myli książę przeznaczył jedną grzywnę krakowską na wyprawienie mu odpowiedniego pogrzebu³²⁴.

Dwór Janusza II odegrał ważną rolę w propagowaniu wzorców kulturowych i obyczajowych. Chociaż nie otwierał szerszych horyzontów kariery politycznej, reprezentując poziom życia kulturalnego dużo niższy niż dwór królewski Jagiellonów, to jednak stwarzał możliwości szybkiego awansu, także materialnego, oraz udziału we współrzędzeniu dzielnicą. Dworzanie wraz z lokalnymi urzędnikami ziemskimi towarzyszyli Januszowi II w objazdach księstwa. Objazdy dworu i uroczyste ingresy były manifestacją władzy i prestiżu księcia. Korzystali z tego również dworzanie przebywający u boku władcy. Uczestniczyli oni także we wspaniałych widowiskach, jakimi były turnieje (*bastiludia*) wyrosłe z kultury rycerskiej. Przyjęcie międzynarodowego stylu dworskiego dzięki kontaktom z dworem Jagiellonów i wielkich mistrzów krzyżackich sprawiło, że peryferyjny dwór mazowiecki stał się atrakcyjny nie tylko dla swoich, ale i obcych, którzy zabiegali o przyjęcie na służbę na dworze Janusza II. Niektórzy dworzanie Janusza II po śmierci tego władcy (1495) kontynuowali karierę na Mazowszu (Mikołaj Gołyński, Mikołaj Komorowski, Ziemak Bieliński, Mikołaj Chotomski, Pomścibor Dzierzgowski), inni zaś, po inkorporacji księstwa plockiego do Korony (1495), znaleźli się w otoczeniu króla Jana Olbrachta, awansując na stanowiska urzędnicze³²⁵. Zawisza z Kondradźca i Dłużniewa, marszałek Janusza II, został dworzaninem królewskim i z nominacji Jagiellona awansował na kasztelana wiskiego, a następnie plockiego. Jakub Łaszewski z Łaszewa h. Prawda,

³²³ KS, nr 206

³²⁴ KS, nr 209.

³²⁵ Zob. A. Nalewajek, *Przedstawiciele szlachty mazowieckiej*, s. 71–83.

podkomorzy płocki Janusza II, awansował na kasztelana raciańskiego (1497). Tomasz Bartnicki z Bartnik h. Dołęga, starszy dworzanin książęcy³²⁶ i starosta ciechanowski, po inkorporacji ziemi płockiej do Korony został chorążym płockim³²⁷, a następnie kasztelanem płockim³²⁸.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezjalne w Płocku, dok. perg. nr 361; Ep. 10, 15

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Księgi ziemskie błońskie. *Terrestria Blonensia*, sygn. 4.
- Księgi ziemskie i grodzkie ciechanowskie. *Terrestria et castrensia Ciechanovien-sia*, sygn. 5.
- Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie. *Terrestria et Castrensia Varsoviensia*, sygn. 1, 5–7, 10.
- Księgi ziemskie płockie. *Acta Terrestria Plocensia*, relacje, sygn. 2, 4.
- Księgi ziemskie różańskie. *Terrestria Rozanensia*, sygn. 16.
- Księgi ziemskie tarczyńskie. *Terrestria Traczynensia*, sygn. 3, 5.
- Księgi ziemskie wyszogrodzkie. *Terrestria Wyschegradensia*, sygn. 6.
- Księgi ziemskie zakroczymskie. *Terrestria Zacrocziemensia*, wieczyste relacje, sygn. 13, 15–16, 18
- Metryka Koronna, sygn. 5–7, 9, 18, 32.

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, dok. perg. F1–25.

Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ, 70.

Iura Masoviae terrestria (Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego), wyd. J. Sawicki, t. 2–3, Warszawa 1973–1974.

Kromer M., *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977.

Księga radziecka miasta Starej Warszawy, t. 1: 1447–1527, wyd. A. Wolff, Warszawa 1963.

Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490, wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 6, 1959, zeszyt dodatkowy.

Księgi wpisów kancelarii mazowieckiej (Metryka Mazowiecka) [w:] Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795, oprac. I. Sułkowska-Kurasiowa, M. Woźniakowa, Warszawa 1975.

Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504), ed. D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius 2007.

Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548), *Knyga 1*, 1544 XI 15–1546 XI 15, ed. D. Antanavičius, S. Narbutas, Vilnius 2009.

Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548), *Knyga 2*, 1543 VI 21–1544 XI 15, ed. D. Antanavičius, S. Narbutas, Vilnius 2012.

³²⁶ KS, nr 443, 1079; A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 118.

³²⁷ MRPS, t. 2, nr 886.

³²⁸ MRPS, t. 3, wyd. T. Wierzbowski, *Varsoviae* 1908, nr 1269; J. Piętka, *Mazowiecka elita*, s. 30.

- Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 2–3, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1907–1908.
- Mazowieckie przywileje rodowe z XIV i XV wieku*, wyd. W. Semkowicz [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 11, Kraków 1903–1913.
- Metryka Koronna nr 8*, wyd. A. Salina, I. Stembrowicz, Warszawa 2018.
- Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska przy współpracy R. Grzesika, t. 1, Kraków 2004.
- Mycielski J., *Inwentarz skarbca książąt mazowieckich Konrada i Janusza z r. 1494 r.*, „Sprawozdanie Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. 8, Kraków 1907, z. 1–2, s. CLV–CLXII.
- Rachunki królewskie z lat 1393–1395 i 1412. Rachunki podrzętwa krakowskiego. Rachunki stacji nowosądeckiej*, oprac. H. Wajs, Warszawa 1993.
- Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495), ed. P. Kozák, Praha 2019.
- Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507, ed. P. Kozák, Opava 2014.
- Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. M.S. Szacherska, t. 1, Warszawa 1975.

Opracowania

- Adamska-Heś D., *Urzędnicy nadworni książęcej Agnieszki w latach 1368–1393*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 55, 2000, nr 2, s. 282–296.
- Biskup M., *Realizacja traktatu toruńskiego (1466–1497)* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 1, 3–6, 9, Warszawa 1899–1906.
- Borkiewicz-Celińska A., *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970.
- Borkowska U., *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa 2011.
- Brodzicki C., *Ziemia łomżyńska do 1529 roku*, Warszawa 1999.
- Czwojdrak B., *Dwory królewskie w Polsce w XV wieku — stan badań i perspektywy badawcze* [w:] *Curia regis, curia reginalis. Dwory królewskie w średniowiecznej Europie Środkowej — stan badań i postulaty badawcze*, red. B. Czwojdrak, A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz 2014, s. 59–71.
- Czwojdrak B., *Z badań nad dworem królowej Zofii Holszańskiej*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 2(6), 2010, s. 157–179.
- Czwojdrak B., *Zofia Holszańska, Studium o dworze i roli królowej w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.
- Doroszevska A., *Otoczenie Henryka Brodatego i Jadwigi jako środowisko społeczne*, Warszawa 1978.
- Ferenz M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014.
- Filipczak-Kocur A., *Księga skarbową z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie odnalezioną w Kijowie*, „Studia z dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. 10, 2007, s. 63–75.
- Grabowski J., *Bolesława V „z pustą kieszenią”. O problemach finansowych księcia warszawskiego (1471–1488)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 26, 2019, s. 39–47.

- Grabowski J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2013.
- Grabowski J., *Elita umysłowa na dworze i w kancelarii książąt mazowieckich w okresie późnego średniowiecza (II poł. XV w.–1526 r.)*, „Archeion”, t. 115, 2014, s. 403–432.
- Grabowski J., *Janusz II (1454/1455–1495)* [w:] *Poczet książąt i książnych mazowieckich*, Kraków 2019, s. 311–319.
- Grabowski J., *Janusz II książę mazowiecki (1453/54–1495)*, „Zeszyty Naukowe SWPR”, Seria Humanistyczna, nr 2, 2014, s. 125–142.
- Grabowski J., *Kancelarie książęce na Mazowszu (do 1526 roku)* [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 225–249.
- Grabowski J., *Księga skarbowa Janusza II. Prace nad nową edycją rachunków dworu książęcego* [w:] *Ediciones sine fine*, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandeczek, Toruń 2017, s. 117–130.
- Grabowski J., *Najstarsze przywileje książąt mazowieckich dla Szreńska*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 4, 2007, s. 117–135.
- Grabowski J., *Piotr z Chodkowa, kanclerz książęcy, biskup płocki. Przyczynek do roli uczonych na Mazowszu w późnym średniowieczu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 107–119.
- Grabowski J., *Podkanclerzy Stanisław Lipski. Ze studiów nad personelem kancelarii Janusza II księcia mazowieckiego (1471–1495)* [w:] *Archiwa — źródła — historia. Prace ofiarowane w siedemdziesiąte urodziny Profesora Władysława Stępnia*, Warszawa 2018, s. 320–329.
- Grabowski J., *Stanisław Grad ze Szreńska herbu Dołęga, wojewoda mazowiecki*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 16, 2004, s. 67–80.
- Grabowski J., *Uzupełnienia i uwagi do „Spisu Urzędników mazowieckich z lat 1341–1462”*. (Na marginesie książki Anny Supruniuk, *Mazowsze Siemowitów*), „Studia Źródłoznawcze”, t. 53, 2015.
- Grabowski J., *Współpracownicy i dworzanie Janusza II księcia mazowieckiego (1471–1495). Ze studiów nad otoczeniem prowincjonalnych władców w średniowieczu* [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, red. J. Sperka, K. Kollinger, Rzeszów 2018, s. 275–309.
- Jagello Zsigmond herceg udvaranak szamadaskonye (1504–1507)*, ed. K. Rabai, Szeged 2014.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Warszawa 1993.
- Januszek-Sieradzka A., *Królowa Barbara Radziwiłłówna w dworskim mikroświecie*, Lublin 2017.
- Kręć H., *Dwór królowej Jadwigi i Jagiełły*, Kraków 1987.
- Kręć H., *Służby dworskie Jadwigi i Jagiełły w świetle wydatków podskarbińskich i podrzędczych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 663. Prace historyczne, z. 74, Kraków 1985, s. 81–87.
- Lasocki Z., *Dołęga czy Łęga? O powstaniu nazwy rodu herbu Dołęga i rozsiedleniu Dołęgów w okolicach Łęga oraz Legenda o rycerzu Dołędze*, Cieszyn 1932.
- Lasocki Z., *Szkice z życia szlachty zawkrzeńskiej w XV i XVI w.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 10, 1931.
- Marchwińska A., *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta*, Toruń 2008.

- Molenda M., *Splendide vestitus. O znaczeniu ubiorów na królewskim dworze Jagiellonów w latach 1447–1572*, Kraków 2012, s. 19–25.
- Nalewajek A., *Dworzanie królewicza Jana Olbrachta w latach 1487–1492. Przyczynek do badań nad karierami rodów szlacheckich w czasach jagiellońskich*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 10(14), 2018, s. 192–216.
- Nalewajek A., *Przedstawiciele szlachty mazowieckiej w składzie dworu królewskiego za panowania Jana Olbrachta*, „Seculum Christianum”, t. 26, 2019.
- Nalewajko U., *Na królewskim dworze Jana Olbrachta*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 59, 2011, s. 41–80.
- Pacuski K., *Elita władzy ziemi liwskiej w XV w.*, „Rocznik Liwski”, t. 1, 2005/2006.
- Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostyńńskiej w XIV–XV wieku*, Warszawa 2009.
- Pacuski K., *Stefan (Szczepan) Goły z Miszewa i Szczytna* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 43, Warszawa-Kraków 2005, s. 167–169.
- Pazyra S., *Dzieje Ciechanowa i ziemi ciechanowskiej*, Ciechanów 1976.
- Piber-Zbieranowska M., *Księżna mazowiecka Anna Radziwiłłówna i jej regencja na Mazowszu (1503–1518)*, Warszawa 2019, s. 401 (mps w IH PAN).
- Pietkiewicz K., *Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)* [w:] *Lietuvos valstybe XIII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevicius, J. Sarceviciene, Vilnius 1997, s. 75–131.
- Piętka J., *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- Piętka J., *Oborski Mikołaj* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1987, s. 447.
- Rombek T., *Centrum a peryferia. Wieloproweniencyjność terytorialna dworzan Elżbiety Rakuszanki* [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów*, Kraków 2018, s. 37–51.
- Rutkowska G., *Dwór polskich królowych Anny Cylejskiej i Elżbiety Granowskiej* [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, t. 2, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2012, s. 869–914.
- Rutkowska G., *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014.
- Rutkowska G., *Urzednicy królowej Jadwigi Andegaweńskiej. Spis* [w:] *Nihil superfluum esse*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 367–391.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- Sikorski A., *Pochodzenie Wesslów herbu Rogala* [w:] *Studia genealogiczne poświęcone pamięci profesora Włodzimierza Dworzaczka*, t. 2, red. A. Sikorski, T. Sławiński, Warszawa 2018.
- Skibniewska J., *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin 2015.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, Warszawa 2017.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi płockiej w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 1–4, Wrocław 1981–2000.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, Warszawa 2013.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.
- Sobol B., *Sejm i sejmiaki ziemskie na Mazowszu*, Warszawa 1968.

- Szacherska S.M., Pacuski K., *Mikołaj z Krosny i Dobrzykowa* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 121–122.
- Szacherska S.M., *Serafin (ok. 1457–1513)* [w:] PSB, t. 36, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 284.
- Szweda A., *The king's vassals. The Encounter of Janusz II Duke of Masovia and the Grand Master of the Teutonic Order in Ciechanów in 1489* [w:] *Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, eds. J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pósán, A. Bárány, Debrecen 2020, p. 397–403.
- Szybkowski S., *Kościeleccy ze Skępego herbu Ogon i ich protoplaści. Studium z dziejów późnośredniowiecznej rodziny możnowładczej*, Gdańsk 2018.
- Szybkowski S., *Studia z genealogii i prozopografii polskiej szlachty późnośredniowiecznej*, Gdańsk 2003.
- Turnau I., *Słownik ubiorów*, Warszawa 1999.
- Wilska M., *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012.
- Wiśniewski J., *Początek i rozwój osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, t. 1, 1989.
- Wolff A., *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny, sposób rejestracji*, Warszawa 1929.
- Wolff A., *Starszeństwo urzędów*, Warszawa 1928.
- Wolff A., *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław 1962.

Janusz Grabowski, Courtiers and valets of Duke Janusz II of Mazovia (1471–1495). A prosopographical study

Summary

The article describes the social group forming the court of Duke Janusz II of Mazovia. The collected material allowed study of the Duke's courtiers and valets, as well as their further career in Mazovia and the Crown. The courts of the dukes of Mazovia in the 15th century were organized in imitation of the courts of the Jagiellons, however, since the income of the Piasts was modest in comparison with that of the royal courts, the ducal courts had their own distinctive characteristics. The head of the ducal court was a marshal, who was the superior of all the people employed at the court, except for the clerical staff. One characteristic feature of the court of Janusz II (as well as of other Mazovian Piasts of that period) was its almost uniform ethnic composition. Among the courtiers and valets of Janusz II we find mainly wealthy and moderately affluent Mazovian noblemen. Dołęga, Prawdzic, Radwan, Rogal, Junosza, Prus, Boleścic, Pierzchała, Ślepowron families are represented. The court of Janusz II played an important role in promoting cultural and moral paradigms and created opportunities for rapid advancement, including material advancement. The time spent at the ducal court broadened cultural and geographical horizons, creating an opportunity for the noble youths of Mazovia to come into contact with both material and spiritual culture of other countries. Employment at the court was the start of a career for many descendants of noble and magnate families in Mazovia. After incorporation of the Duchy of Płock into the Crown (1495), some of them continued their careers at the royal court of the Jagiellons.

Słowa kluczowe: Janusz II, Mazowsze, dworzanie, pokojowcy, dwór książęcy

Keywords: Janusz II, Mazovia, courtiers, valets, ducal court

Jacek Krochmal

<https://orcid.org/0000-0002-9048-1498>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

PRAWOSŁAWNY BISKUP PRZEMYSKI ARSENIUSZ BRYLIŃSKI (1586–1590)

Stan badań

Życiorys władzy przemyskiego Arseniusza Brylińskiego jest jednym z wielu przykładów zaniedbań w historiografii, w której nadal istnieją luki w biografistyce osób pełniących ważne funkcje, w tym przypadku w strukturach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Bryliński nie ma swego hasła nie tylko w *Polskim słowniku biograficznym*, ale nawet w encyklopediach, w tym kościelnych (*Encyklopedii kościelnej* Michała Nowodworskiego¹, *Podręcznej encyklopedii kościelnej*, *Encyklopedii powszechnej* Samuela Orgelbranda, *Encyklopedii katolickiej* Towarzystwa Naukowego KUL). Pojedyncze wzmianki dotyczące tej postaci zamieszczono w herbarzach Kaspra Niesieckiego² i Adama Bonieckiego³, *Chronologii* Ignacego Stebelskiego⁴, dziejach Ukrainy-Rusi Mychajła Hruszewskiego⁵

¹ W encyklopedii tej brakuje hasła Bryliński, ale został on wspomniany w obszernym artykule Tadeusza Gromnickiego poświęconym dziejom eparchii przemyskiej. T. Gromnicki, *Przemyskie biskupstwo obrządku wschodniego* [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 22, Warszawa 1898, s. 154.

² K. Niesiecki, *Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkimi katedr, prowincji y rycerstwa kleynotami [...] ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana*, t. 1, Lwów 1728, s. 93, 203; tenże, *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 1, Lipsk 1839–1846, s. 105; t. 2, Lipsk 1839, s. 323.

³ A. Boniecki, *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900, s. 161.

⁴ I. Stebelski, *Przydatek do Chronologii, to jest rzeczy te, które w poprzedzających dwóch tomach częstokroć się namieniały a przez obszerność swoją umieścić się wygodnie tamże nie mogły*, t. 3, wyd. II, Lwów 1867, s. 165; *Ostatnie Stebelskiego prace*, wyd. W. Seredyński [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 1, Kraków 1878, s. 320.

⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, Львів 1905, с. 502–503; т. 6, Київ-Львів 1907, с. 264.

oraz w syntezach historii Cerkwi pióra metropolity Makarego Bułhakowa⁶, Juliana Pełesza⁷, Ludomira Bieńkowskiego⁸, w zestawieniach biskupów prawosławnych autorstwa Dmitra Błażejowskiego⁹ i Antoniego Mironowicza¹⁰. Co zrozumiałe, wzmianki o biskupie odnajdujemy w schematyzmach greckokatolickiej diecezji przemyskiej¹¹, niewielkie biogramy ma Arseniusz Bryliński w publikacjach poświęconych władcykom przemyskim autorstwa Antoniego Dobriańskiego¹² i Leonida Sonewyckiego¹³, ale już w syntezie dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej jest zaledwie wzmiankowany¹⁴. Ostatnio interesujący przyczynek do kwestii pochodzenia rodziny Brylińskich w aspekcie ustalenia szlachectwa władcy Arseniusza przedstawił Ihor Smutok¹⁵.

Wymienione publikacje powtarzają wiele informacji, mniej lub bardziej ścisłych, dotyczących kilku epizodów z życia Stećka (Стецька, Steczka, Stefana) Brylińskiego, który jako władcyka używał imienia Arseniusz (Арсеній, Arsenij, Arsenius). Pisano więc, że Bryliński był szlachcicem herbu Sas, pochodzącym

⁶ Макарий [Михаил Петрович Булгаков], *История Русской Церкви*, Москва 1996, ч. 4: *Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История западнорусской, или Литовской, митрополии (1458–1596)*, отдел 5, глава 3: *Борьба православия с протестантством и иезуитами и новые усиленные попытки к унии (1555–1589)*; https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/4_4 [dostęp: 2021-06-13].

⁷ J. Pełesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Bd. 2, Wien 1881, S. 115.

⁸ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 799.

⁹ Д. Блажейовський, *Ієрархія Київської Церкви (861–1996)*, Львів 1996, с. 198.

¹⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 323.

¹¹ *Схематисъ всего клира руского-католического Богом спасенои Епархii Перемышльской на годъ отъ рожд. Хр. 1879*, Перемышль 1879, с. 12; *Шематизм гр. кат. духовенства злучених епархii Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1930*, Перемишль 1930, с. X.

¹² A. Добрянскій, *Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархii, перемышльской, самборской и саноцкой, отъ найдавейшихъ временъ до 1794 г.*, ч. 1, Львів 1893, с. 60–63. W publikacji tej jest też informacja o portrecie władcy wraz z przytoczeniem znajdującego się tam motta ogólnie charakteryzującego tę postać („A nasz Stefan jak wiele zasłużył, w niebie sam Bóg o tym wie”; tamże, s. 63). Kolekcja portretów władcyków przemyskich (część z nich wykonana schematycznie) była przechowywana w pałacu biskupów greckokatolickich w Przemyślu.

¹³ Л. Соневицький, *Український Єпископат Перемиської і Холмської Єпархii в XV–XVI ст. Episcopatus ukrainus eparchiae peremysliensis et cholmensis saec. XV–XVI*, Romae 1955, с. 24–25, 32, 38, 48, 61–64, 67, 97–98.

¹⁴ M. Bendza, *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej do unii brzeskiej*, „Rocznik Teologiczny [ChAT]”, t. 22, 1980, z. 2, s. 94; tenże, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 69, 108.

¹⁵ I. Smutok, *Походження Брилинських (у справі шляхетства Арсенія Брилинського, перемишльського владика, 1586–1591 рр.)*, „Генеалогічні записки”, [Львів] 2012, вип. 10 (нової серії 4), с. 1–4. Wzmianki o biskupie Brylińskim i jego rodzinie autor ten zawarł też przy okazji szerokiej analizy prozopograficznej drobnej szlachty ruskiej z ziem przemyskiej, zob. I. Smutok, *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.)*. *Історико-генеалогічне дослідження*, Київ 2017, с. 168, 170; I. Smutok, *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.)*. *Історико-генеалогічне дослідження*. *Дисертація*, Київ 2018, с. 108–109, 140, 197, 199; I. Smutok, *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.)*. *Родоводи*, т. 1, Львів 2019, с. 626–630.

ze wsi Brylińce w ziemi przemyskiej i współdziedzicem wsi Witoszyńce¹⁶, który w 1581 r. został prawosławnym biskupem przemyskim i samborskim (Niesiecki, Boniecki). Z reguły zaznaczano, że w życiu świeckim Bryliński nosił imię chrzestne Steczko, a po nominacji biskupiej przyjął imię duchowne Arsenij, jednak z notki zamieszczonej w herbarzu Bonieckiego można wnosić, że jej autor mógł uważać Steczka Brylińskiego i Arsenija Brylińskiego za dwie osoby¹⁷. Inni autorzy zauważają zmianę imienia biskupa Brylińskiego (Dobriański, Gromnicki, Pelesz, Sonewycki), jednak często podają niewłaściwą datę objęcia przez niego rządów, pisząc że nastąpiło to już w 1581 r. (Niesiecki, Boniecki, Stebelski, schematyzm z 1879 r., Pelesz, Dobriański, Sonewycki, Bendza, Mironowicz). Błędne daty sprawowania rządów przez tego biskupa spotykane są częściej. Na przykład w wykazie biskupów przemyskich zamieszczonym w schematyzmie greckokatolickiej diecezji przemyskiej z 1930 r. wzmianka o Brylińskim mówi, że samodzielne rządy odjął dopiero w 1587 r.¹⁸ W tym kontekście warto dodać, że również funkcjonująca w literaturze data śmierci Brylińskiego, określana na rok 1591¹⁹, jest nieścisła, została bowiem ustalona na podstawie źródeł pośrednich, w tym daty nominacji biskupiej wydanej dla jego następcy. Rok 1591 jako datę śmierci Brylińskiego podał również Antoni Dobriański, choć jednocześnie wyraził zdziwienie, że biskup ten nie wziął udziału w synodzie w Brześciu w 1590 r. Próbuąc znaleźć wytłumaczenie dla tej absencji, Dobriański przypuszczał, że być może powodem nieobecności była „głęboka starość” władcy²⁰.

Najwięcej wątków w historiografii dotyczących Brylińskiego koncentruje się na sprawach jego pochodzenia etnicznego i społecznego (Dobriański, metropolita Makary, Hruszewski, Sonewycki, Bieńkowski). Na podstawie przynależności do herbu Sas oraz zamieszkiwania w osadzonej na prawie wołoskim wsi Brylińce domyślano się, że Brylińscy byli potomkami prawosławnych kolonistów wołoskich osiedlonych w ziemi przemyskiej. Zwracano też uwagę na wątpliwości związane ze szlachectwem Brylińskich, których uważano za „krajników brylińskich”, a Steczka za tywuna podległego władzy starosty przemyskiego. Dopiero ostatnio kwestie te w nowym świetle przedstawił Ihor Smutok. Jego ustalenia są tym bardziej istotne, że sprawa statusu społecznego i wątpliwości związane z przynależnością do stanu szlacheckiego były przedmiotem głośniego listu do metropolity kijowskiego z 1585 r. wyrażającego sprzeciw szlachty czerwonoruskiej wobec kandydatury Steczka Brylińskiego na prawosławnego biskupa przemyskiego²¹. Przy tej okazji trzeba zwrócić uwagę, że liczni autorzy omawiający

¹⁶ To jest błąd; dworzyska w Witoszyńcach (czyli tylko część tej wsi) należały do uposażenia władcy przemyskiego już w średniowieczu, nie były więc osobistą własnością biskupa Brylińskiego.

¹⁷ „Arseni, współdziedzic Witoszyniec 1589 r. [...] Steczko został władcy przemyskim i samborskim 1581 roku”. A. Boniecki, *Herbarz*, cz. 1, t. 2, s. 161.

¹⁸ *Шематизм, Перемишль* 1930, с. X.

¹⁹ Oprócz cytowanych wyżej autorów, jest ona podawana także w nowszych publikacjach, zob. М. Димид, *Єпископ Київської Церкви (1589–1891)*, Львів 2000, с. 65; І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. *Дисертація*, с. 199.

²⁰ А. Добрянскій, *Історія*, ч. 1, с. 60.

²¹ *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою комиссією* (dalej: АЗР), т. 3, Санктпетербургъ 1848, № 146, с. 290;

ten list i okoliczności jego powstania nie zauważyli niezgodności zachodzącej między podawaną przez siebie datą objęcia przez Brylińskiego władzy w diecezji przemyskiej już w 1581 r. a protestami wobec jego kandydatury wysuniętymi dopiero w 1585 r., czyli cztery lata później.

Dodajmy jeszcze jedną nieścisłość związaną z Brylińskim, która funkcjonuje w literaturze przedmiotu (Dobriański, Sonewycki). Jest tu mowa o pomyleniu dwóch biskupów o tym samym imieniu Arseniusz i przypisaniu Brylińskiemu jednego z wielu dokonań jego poprzednika, władcy Laurentego Terleckiego (1532–1549), używającego też drugiego imienia, którym było właśnie Arsenij (Arseniusz)²². Przypisywaną w historiografii zasługą Brylińskiego było zlecenie i sfinansowanie ozdobienia malowidłami sakralnymi cerkwi w monasterze Św. Spasa pod Starym Samborem, co w rzeczywistości wykonano jeszcze za czasów władcy Terleckiego.

Pomijając tę — jak się okazuje — rzekomą zasługę, ogólna ocena rządów Brylińskiego jest w historiografii neutralna (Dobriański), a częściej negatywna (metropolita Makary, Hruszewski, Sonewycki). Biskup ten jest obarczany odpowiedzialnością za upadek eparchii przemyskiej przejawiający się fatalnym stanem moralnym duchowieństwa oraz utratą dóbr należących do władcytwa przemyskiego. Prawdopodobnie więc jego działalność przyczyniła się do powstania już u schyłku XVI stulecia opinii o upadku Cerkwi, na co wpływ miał niewłaściwy dobór kandydatów na biskupów. Opinię taką podzielali sami hierarchowie prawosławni zgromadzeni 11 (1) VI 1595 r. na synodzie w Brześciu, którzy opisując problemy trapiące Cerkiew prosili króla Zygmunta III, aby na władyków nominował kandydatów godnych i uczonych, „bo pierwsi bywali tacy nieukowie, że [co] drugi ledwie czytać umiał”²³.

Mimo kilku publikacji pobieżnie omawiających działalność biskupa Brylińskiego wciąż brakuje szerszego ujęcia opisującego życiorys tego władcy, w tym podającego potwierdzone źródłowo informacje o dacie jego urodzenia, odbytej edukacji, działalności w życiu świeckim oraz w okresie posługi kapłańskiej i biskupiej, a nawet o dacie śmierci. Brak szczegółowych badań dotyczących

Monumenta Confraternitatis Stauropeigianae Leopoliensis (dalej: MCSL), ed. W. Milkowicz, t. 1, Leopoli 1895, nr 75, p. 106; A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 62; М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 502; А. Соневицький, *Український*, с. 25.

²² „venerabilis Laurentius alias Arseni episcopus rithus Ruthenici alias wladica” (1548 r.), „post mortem et decessum reverendi olim Arsenii episcopi” (1549 r.), „olim venerabilem Laurentium alias Arsenium episcopum seu vladicam rithus Ruthenici” (1554 r.). Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu (dalej: ABGK), Supplement, sygn. 46, s. 70, 90, 96; Центральний державний історичний архів України м. Львів (dalej: ЦДІАЛ), ф. 13, оп. 1, спр. 316, с. 828; АЗР, т. 2, Санктпетербургъ 1848, № 201, с. 365; А. Соневицький, *Український*, с. 97. Zob. M. Nagasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem, Leopoli 1862*, p. 105; A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 43–45; *Собори Львівської епархії XVI–XVIII століть*, упорядкування та історичний нарис І. Скочиляс, Львів 2006, с. 67–68; І. Смуток, *Руська шляхта [...]. Дисертація*, с. 131, 572.

²³ *Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, ed. A.G. Welykyj, Romae 1970, p. 62; B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin 2008, s. 361.

Brylińskiego sprawił, że z jednej strony w literaturze przedmiotu narosło wokół niego wiele błędów i nieścisłości, z drugiej zaś nieznane są istotne fakty z jego życia. Jako przykład można podać, że przed nominacją na koadiutora Bryliński nie był osobą świecką, ale popem. Fakt ten jest nieznanym w literaturze przedmiotu, co powoduje, że funkcjonuje w niej wiele tez i uogólnień postawionych na wyrost, bez gruntownych badań²⁴. Wiele z tych twierdzeń wymaga więc weryfikacji. Poniżej przedstawiona zostanie próba ukazania — wciąż niepełnego — biogramu Arseniusza (Stećka) Brylińskiego, ze szczególnym naciskiem na końcowy okres jego życia, w którym pełnił funkcje najpierw koadiutora i administratora eparchii, a następnie prawosławnego biskupa przemyskiego.

Arseniusz (Stećko) Bryliński — próba biogramu

Przodkowie rodziny Brylińskich przybyli na teren eparchii przemyskiej wraz z innymi osadnikami wołoskimi i w XV stuleciu osiedlili się w ziemi sanockiej. Na ich wołoskie pochodzenie może wskazywać używany przez władkę Brylińskiego herb Sas²⁵, którym pieczętowało się wiele rodów pochodzenia rusko-wołoskiego należących do drobnej przemyskiej szlachty zagrodowej. Protoplastą rodu był Konrad z Dobrej²⁶, który w 1467 r. przeniósł się ze wsi Dobra w ziemi sanockiej do osadzonej na prawie wołoskim królewskiej wsi Brylińce pod Krasieczynem, należącej do starostwa przemyskiego. Co najmniej przez 30 lat (1467–1497) Konrad był kniazem²⁷

²⁴ Zaliczyć do nich można stwierdzenie Leonida Sonewyckiego, iż w XVI w. władkami przemyskimi i chełmskimi zostawali ludzie świeccy, obarczeni rodzinami, którzy przyjmowali święcenia dopiero po uzyskaniu nominacji biskupiej. Według tego autora do największych bolączek ówczesnej Cerkwi należało to, że żaden z nominatów nawet formalnie nie był wyświęcony na kapłana, a niektórzy jeszcze po święceniach biskupich utrzymywali kontakty małżeńskie. А. Соневицький, *Український*, c. 39.

²⁵ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900, s. 161.

²⁶ І. Смуток, *Походження Брилинських*, c. 1.

²⁷ Książ, czyli naczelnik wsi osadzonej na prawie wołoskim, był odpowiednikiem sołtysa ze wsi prawa niemieckiego, ale zakres ich kompetencji był nieco odmienny. Książowie często byli następcami zasadźców wsi. Podobieństwo funkcji powodowało, że w źródłach terminy książ i sołtys niekiedy były używane zamiennie (a dodatkowo książ był nieprecyzyjnie określany mianem wójta — *advocatus*). Oboczność nazewniczą tych funkcji ukazuje dokument Zygmunta Augusta nadający w 1564 r. Michałowi Brylińskiemu „*advocatae sive scultetae alias kniastwo*” we wsi Brylińce. Status obdarzonego przywilejami kniazia był wyższy niż chłopca, co powodowało dążenie tej grupy do zdobycia „etnicznego” klejnotu herbowego Sas, wspólnego dla szlachty pochodzenia wołosko-ruskiego. Z czasem prestiż kniaziów wzrósł i o funkcje te zaczęli starać się przedstawiciele drobnej szlachty ruskiej. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 99, k. 130v; *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur* (dalej: MRPS), ed. T. Wierzbowski, pars 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572)*, vol. 1: *Acta cancellariorum (1548–1572)*, Varsoviae 1919, p. 130v, nr 3057; A. Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów 1848, s. 27, 33–34, 43–45, 60, 62–63, 83, 91; tenże, *O kniaztwach we wsiach wołoskich z poglądem na wójtostwa we wsiach na magdeburskim prawie osadzonych*, Lwów 1853, s. 5–18, 21; М. Грушевський, *Історія*, т. 6, c. 264; L. Wyrstek, *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*, Kraków 1932 [nadbitka z „Rocznika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 11, 1931/2], s. 145; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach*

w Brylińcach²⁸ a dodatkowo, w latach 1484–1486, był jeszcze wzmiankowany jako krajnik²⁹, czyli przełożony wsi wołoskich w krainie strwiążskiej starostwa przemyskiego³⁰. O wzroście jego pozycji osobistej świadczy wpis do akt grodzkich przemyskich wniesiony w 1497 r., w którym Konrad został nazwany „szlachetnym” (*nobilis*)³¹, a nie — jak w latach wcześniejszych — zaledwie „opatrzny” (*providus*). Później kniaziostwo w Brylińcach zostało podzielone i w 1508 r. było w rękach synów Konrada z Dobrej — Hawryły i Iwaszka³². Synem Iwaszka był Steczko (Stečko) Bryliński (ojciec władyki)³³, który przybrał nazwisko od nazwy wsi zamieszkiwanej przez jego rodzinę już od trzech pokoleń. W 1520 r. posiadał połowę kniaziostwa w Brylińcach odziedziczoną po ojcu. Cztery lata później odkupił drugą połowę kniaziostwa od swego bratanka Iwana, syna Staszka Brylińskiego, stając się od 1524 r. samodzielnym kniazem w Brylińcach³⁴. Braćmi Stečka Brylińskiego (ojca) byli: Miško i Piotr. Podobnie jak jego dziadek Konrad z Dobrej, również Stečko

1340–1650, Sanok 2007, s. 229; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 146; G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004, s. 128–129, 184; Я. Лисейко, *Процес інтеграції князів із сіл на волюському праві у шляхетську верству Сяноцької землі в XVI–XVII ст.*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 19–20, 2017, s. 198–209.

²⁸ „Cunrath scoltetus seu knyaz de Brilincze” (1467 r.). *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej: AGZ), t. 13, Lwów 1888, s. 544, nr 6598. Zwraca uwagę nietypowe dla osadników wołoskich (czy wołosko-ruskich) imię Konrada. Kwestia ta wydaje się zasługiwać na bliższą uwagę.

²⁹ „Craynik de Brilincze”. AGZ, t. 17, Lwów 1901, s. 209, nr 1912; s. 227, nr 2041; s. 228, nr 2045.

³⁰ Kraina strwiążska (inaczej krościeńska) była położona w górzystej części starostwa przemyskiego rozciągającej się w dolinie rzeki Strwiąż (dopływ Dniestru). Znajdowało się tam 16 wsi królewskich lokowanych na prawie wołoskim: Bandrów, Berechy, Brylińce, Cholowice, Katyna, Krościenko (Korosno), Liskowate, Łodyna, Łopuszanka, Łopusznica, Nanowa (Prosiek), Rudawka (Smolnik), Smereczna, Smolnica, Starzawa, Wolica (Wola Korosteńska). Krainę strwiążską zamieszkiwały liczne rodziny drobnej szlachty prawosławnej, w tym Brylińscy. AGAD, MK, sygn. 145, k. 93v; sygn. 146, s. 270–273; *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1, A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, t. 7, cz. 1, Warszawa 1902, s. 2–3; *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, cz. 1: *Ziemia przemyska i sanocka*, wyd. K. Arłamowski, W. Kaput, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 35–45; *Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe*, t. 1, cz. 1: *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Przemysł–Rzeszów 1997, s. 1, 191–192.

³¹ AGZ, t. 17, s. 346, nr 2972.

³² AGAD, MK, sygn. 23, s. 265–266; MRPS, pars 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, vol. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, Varsoviae 1910, s. 19, nr 307.

³³ І. Смуток, *Походження Брилинських*, с. 3; І. Смуток, *Руська шляхта [...]. Родоводи*, т. 1, с. 626.

³⁴ W latach 1524–1564 Brylińce były w posiadaniu Steczka Brylińskiego (ojca). W 1564 r. zostały podzielone między jego czterech synów, a później wieś ulegała dalszym działom między kolejnych spadkobierców. W 1600–1607 była podzielona na części należące do różnych gałęzi rodu Brylińskich, w tym do: Sieńka, Andreja i Iwanka, synów „olim” Andrzeja Brylińskiego, Michała, syna „olim” Jurka Brylińskiego, Iwanka i Kunasza, synów „olim” Miśka Brylińskiego oraz Sieńka, Iwanka, Andreja, synów „olim” Fedka (Fedyny) Brylińskiego. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 316, с. 471–472, 1205–1206, 1248 (1600 r.); спр. 317, с. 638 (1601 r.); спр. 321, с. 511–512, 586–587 (1605 r.); спр. 323, с. 1506–1507 (1607 r.). Później nastąpił proces scalania wsi w rękach Jana Brylińskiego.

Bryliński został krajnikiem strwiążskim, pełniąc tę funkcję w latach 1529–1547³⁵. Przez długi czas w jego rękach pozostawały połączone kniaziostwo i popostwo w Brylińcach³⁶. Ojciec przyszłego władcy był więc nie tylko kniazem (sołtysem), ale również popem³⁷, a jego synowie popowiczami.

Jak wspomniano, Brylińce były wsią królewską osadzoną na prawie wołoskim. W 1515 r. wieś miała 8 łanów pól uprawnych, młyn, karczmę i popostwo³⁸. Drewniana cerkiew spaliła się przed 22 IV 1540 r., o czym dowiadujemy się z przywileju królewskiego wydanego w tym dniu w Krakowie na prośbę osobiście wniesioną przez Steczka Brylińskiego³⁹, popartą przez starostę przemyskiego Piotra Kmitę⁴⁰. Cerkiew (*ecclesia Ruthenica*) w Brylińcach szybko została odbudowana, wymienia ją bowiem inwentarz starostwa przemyskiego z 1542 r. Popostwo było wówczas uposażone zaledwie połową łanu, z którego pop nie świadczył powinności dla zamku przemyskiego, za wyjątkiem opłacania podatku królewskiego i 4 gr rocznie z przeznaczeniem na pocztę. Ponadto świąszczennik był zobowiązany do składania danin w naturze, to jest koziołka (*caprellum*) na Wielkanoc, natomiast na Boże Narodzenie miał dostarczać zająca lub dwa koguty⁴¹.

W ciągu XVI w. Brylińscy przeniknęli do stanu szlacheckiego, ale w oczach szlacheckiej braci — jako nieposesjonaci — wciąż byli uważani za gorszą jej część⁴². Wprawdzie mogli koligacić się ze szlachtą żeniąc się z „urodzone-

³⁵ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 289, с. 480; І. Смуток, *Походження Брилинських*, с. 1–2; І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Дисертація, с. 140.

³⁶ Jedną z kompetencji kniazia była obsada popostwa. G. Jawor, *Osady*, Lublin 2004, s. 147. Od 1529 r. popem w Brylińcach był brat Steczka — Piotr Bryliński, który za popostwo zapłacił 50 zł. І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Родоводи, т. 1, Львів 2019, с. 626.

³⁷ W 1540 r. król Zygmunt I na prośbę Steczka Brylińskiego potwierdził, utracony podczas pożaru, przywilej na popostwo w Brylińcach nadany mu dożywotnio i dziedzicznie przez starostę przemyskiego Piotra Kmitę. AGAD, MK, sygn. 57, k. 263v–264; MRPS, pars 4, vol. 1, s. 396, nr 6842.

³⁸ *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1, A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku*, t. 7, cz. 1, s. 124. W 1508 r. Hawryło i Iwaszko w przywileju potwierdzającym ich prawa do kniaziostwa (*scultetiam alias knyastwo*) otrzymali w użytkowanie dwie wsie — Brylińce i Cisową, a w nich cztery łany pól, dwie karczmy i dwa młyny. AGAD, MK, sygn. 23, s. 265–266; MRPS, pars 4, vol. 1, s. 19, nr 307. Później Iwaszko pozostał w Brylińcach, a Hawryło osiadł w Cisowej i dał początek bocznej gałęzi Brylińskich, która przybrała nazwisko Tysowskich (Cisowskich). І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Родоводи, т. 1, с. 626.

³⁹ „providus Steczko Craynik advocatus de bonis nostris Brilincze coram nobis constitutus exposuisset literas seu privilegium, quas super sacerdotium ritus Ruthenici, quod vulgo poponatum vocant, sinagogae praedictae villae Brylincze habebat per ignis voraginem absumptas et conflagratas esse”. AGAD, MK, sygn. 57, k. 263v; MRPS, pars 4, vol. 1, s. 396, nr 6842.

⁴⁰ Piotr Kmita (1477–1553), marszałek wielki koronny, starosta i wojewoda krakowski, od 1511 r. starosta przemyski. H. Kowalska, *Kmita (Sobieński, Sobiński) Piotr z Wiśnicz* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 97–100; *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. Spisy, oprac. K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 237–238, 348.

⁴¹ APP, Akta miasta Przemyśla (dalej: AmP), sygn. 507, s. 68.

⁴² І. Смуток, *Походження Брилинських*, с. 2. О kategoriach szlachty niepełnoprawnej, zob. М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 91–96.

mi” pannami z sąsiedztwa⁴³, jednak w okolicy pamiętano o ich niższej kategorii wynikającej z braku własnego majątku ziemskiego⁴⁴. Wymownym tego odzwierciedleniem była tytułatura jaką obdarzano Brylińskich. Jeszcze w 1540 r. Steczko Bryliński (ojciec) w dokumencie królewskim został określony mianem „providus” (opatrzny)⁴⁵. Podobnie było we wpisie wniesionym w 1548 r. do ksiąg grodzkich przemyskich przy okazji darowizny wsi Zabłocie na rzecz władzy Laurentego Terleckiego, jego koadiutora Jacka Radyłowskiego oraz kryłoszan katedry przemyskiej. Właścicielem wsi był Marzec (Marcin) Zabłocki⁴⁶ (dziadek Arseniusza-Stečka Brylińskiego), po którego śmierci odziedziczyła ją jego córki, „szlachetne” Anna, żona „szlachetnego” Stečka Horodyskiego i jej siostra Marusia, której mężem był — zaledwie — „opatrny” (*providus*) Steczko Bryliński, ojciec późniejszego władcy⁴⁷. Zmianę w tej nomenklaturze źródła odnotowały w 1564 r., gdy Steczko Bryliński (ojciec) występuje w źródłach z przynależnym stanowi szlacheckiemu określeniem „nobilis”⁴⁸, którego używali już wtedy również jego synowie⁴⁹.

Miejsce i data urodzin biskupa Brylińskiego nie są znane. Można się domyślać, że przyszedł na świat w Brylińcach, w których jego ojciec był kniazem. Natomiast datę urodzin Stečka (Arseniusza) można określić jedynie w dużym przybliżeniu na podstawie ważniejszych wydarzeń z życia obu Brylińskich, ojca i syna. Ojciec władcy był pełnoletni już w roku 1520 (objął wówczas kniazostwo w Brylińcach), z 1548 r. pochodzi informacja o jego żonie Marusi Zabłockiej, w 1564 r. dokonał podziału majątku pomiędzy swych czterech synów⁵⁰, a zmarł przed 2 V 1569 r.⁵¹ Przy podziale ojcowizny (w 1564 r.) nie został wymieniony piąty syn Stečka — pop Iwan Bryliński⁵², co było spowodowane jego przedwczesną śmiercią⁵³, dlatego przypadającą mu część kniazostwa w Bry-

⁴³ Na temat koligacji drobnej szlachty ruskiej ziemi przemyskiej, zob. I. Смуток, *Руська шляхта* [...], Київ 2017, s. 181–187.

⁴⁴ Brylińce były wsią królewską, w której Brylińscy byli jedynie kniaziami (sołtysami).

⁴⁵ „providus Steczko craynik advocatus”. AGAD, MK, sygn. 57, k. 263v; MRPS, pars 4, vol. 1, s. 396, nr 6842.

⁴⁶ Zabłoccy byli boczną gałęzią rodu Kopysteńskich, zob. I. Смуток, *Копистинські у Перемишльській землі в XVI-XVIII ст. Генеалогічне дослідження*, „Генеалогічні записки”, [Львів] 2011, вип. 9 (нової серії 3), s. 55, 60–61; I. Смуток, *Руська шляхта* [...]. *Дисертація*, s. 529, 535.

⁴⁷ APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 91. Zob. I. Смуток, *Копистинські*, s. 52; I. Смуток, *Руська шляхта* [...], Київ 2017, s. 113.

⁴⁸ AGAD, MK, sygn. 99, k. 38; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944.

⁴⁹ AGAD, MK, sygn. 99, k. 130v; sygn. 107, k. 411; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 232, nr 4097; ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, c. 290.

⁵⁰ AGAD, MK, sygn. 99, k. 38–38v; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944.

⁵¹ W tym dniu, „post obitum olim nobilis Steczko Bryliński patris suis”, jego synowie: Steczko, Miško, Fedko i Waško, oraz ich bratanek, Waško, syn „olim” Iwana Brylińskiego, wpisali do akt grodzkich akt podziału kniazostwa („sculteti hereditarii”) w Brylińcach. Na pięć części podzielono dwór wójtowski, gumno, sady, sadzawki i zagrody, w tym tę, w której za życia ojca mieszkał Miško, „starszy z tych braciej”. Oblatowany dokument został napisany w języku polskim. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, c. 419–421.

⁵² Zob. I. Смуток, *Руська шляхта* [...]. *Дисертація*, s. 197.

⁵³ Pierwsza wzmianka o Iwanie Brylińskim, wówczas już nieżyjącym, pochodzi dopiero z 2 V 1569 r. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, c. 420.

lińcach odziedziczył jego syn Waško⁵⁴. W jego posiadanie Waško wszedł dopiero w 1569 r., po osiągnięciu wieku sprawnego (*aetas legitima*) uprawniającego do samodzielnego wykonywania czynności prawnych⁵⁵. Objął wówczas swą część kniaziostwa, w zamian zaś oddał połowę popostwa, użytkowaną przez swego ojca Iwana Brylińskiego, przekazując ją jego imiennikowi Iwanowi, synowi Fedka Brylińskiego⁵⁶.

Dodatkową okolicznością pozwalającą w przybliżeniu określić wiek Stećka (Arseniusza) Brylińskiego jest data jego nominacji na koadiutora przemyskiego. Jak wiadomo, miało to miejsce 1 III 1581 r.⁵⁷ Wcześniejsze problemy związane z uzyskaniem koadiutorstwa przez jego poprzednika — Jana Radyłowskiego (†1580), który na nominację królewską musiał oczekiwać ponad 10 lat, aż do ukończenia 40. roku życia⁵⁸ — wskazują, że wiek ten stanowił wówczas cezurę umożliwiającą objęcie tej godności kościelnej. Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia można stwierdzić, że Stećko (Arseniusz) Bryliński urodził się około 1541 r.

Rodzicami przyszłego władcy byli Steczko Bryliński i Marusia z domu Zablocka⁵⁹. Brylińscy doczekali się pięciu synów i dwóch córek. Najstarszym synem był zapewne przedwcześnie zmarły pop Iwan⁶⁰, a spośród pozostałych najstarszy (*natu maior*)⁶¹ był prawdopodobnie późniejszy władca Stećko (Steczko), który dla odróżnienia od swego ojca w źródłach był niekiedy nazywany oficjalnym

⁵⁴ „nobilem Waško Bryliński filium olim Iwan poponis”. W dniu 28 IV 1570 r. Stećko, Waško i Miśko Brylińscy skwitowali swego brata Fedka Brylińskiego z opieki nad ich bratankiem Waśkiem, synem zmarłego Iwana Brylińskiego odbierając powierzona mu część spadku po Steczku Brylińskim, dziadku Waśka. Wzajemne rozliczenia między bratankiem a jego stryjami trwały do 1572 r. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 462–463; снр. 289, с. 647; снр. 290, с. 221, 498.

⁵⁵ W prawie ziemskim Korony w XVI stuleciu wiek ten dla chłopca wynosił 15 lat. P. Dąbowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, s. 215–219; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1985, s. 228.

⁵⁶ Podczas podziału ojcowizny odziedziczonej po Steczku Brylińskim w 1569 r., wśród rzeczy ruchomych wymieniono 22 księgi. Przypadły one synowi i wnukowi Stećka, którzy otrzymali popostwo, czyli Stećkowi i Iwanowi Fedkowiczowi, z zastrzeżeniem, że gdyby nie chcieli się uczyć albo nie chcieli być popami, wówczas księgi te miały być przekazane „wiecznemi czasy” cerkwi w Brylińcach. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 420.

⁵⁷ APP, ABGK, sygn. 58D.

⁵⁸ Jan (Joan, Joannes, Иван) Radyłowski był bratankiem władcy Antoniego Radyłowskiego. Biskup uzyskał od Zygmunta Augusta obietnicę przyznania koadiutorii dla bratanka, ale król obwarował ją zastrzeżeniem, że będzie się to mogło stać po osiągnięciu przez kandydata 30. roku życia. Później doradcy króla poprosili o przesunięcie tej granicy o kolejne 10 lat i nadanie koadiutorii Janowi Radyłowskiemu dopiero po ukończeniu przez niego 40 lat. Warunek ten został spełniony już za panowania Stefana Batorego, który 3 X 1578 r. nominował Jana Radyłowskiego na koadiutora przemyskiego. APP, ABGK, sygn. 55D.

⁵⁹ Jego żoną była w 1548 r. APP, ABGK, Suplement, sygn. 46, s. 91. Znana jest jeszcze inna żona Stećka Brylińskiego — Anastazja, córka Iwana żupnika starosolskiego. І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Родоводи, т. 1, с. 628.

⁶⁰ Jego syn Waško wiek sprawny (15 lat) osiągnął w 1569 r., urodził się więc w 1554 r. A zatem pop Iwan Bryliński mógł urodzić się około 1534 r., zmarł zaś przed 1564 r., nie został bowiem wymieniony przy podziale ojcowizny. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 420; zob. І. Смуток, *Руська шляхта* [...], Київ 2017, с. 168; І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Дисертація, с. 197; І. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Родоводи, т. 1, с. 629.

⁶¹ AGAD, MK, sygn. 107, s. 412. W akcie podziału ojcowizny z 1569 r. jako „starszy z tych braciej” został wprawdzie wymieniony Miśko Bryliński, ale podział ten dotyczył części świeckiej (kniaziostwa) majątku zmarłego Stećka Brylińskiego. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 419.

(bez zdrobnień) imieniem Stefan (*Stephan*)⁶², zwłaszcza gdy występował w nich razem ze swym ojcem o tym samym imieniu. Pozostałymi braćmi Stečka (Arseniusza) byli: Fedyna (Fedko, Fejdko, Fiedko, Fiedor)⁶³, Waško (Bazyli)⁶⁴, Miško (Michał, Michael)⁶⁵, a siostrami Hasia i Anna, najpierw (1544 r.) żona Dmitra Paclawskiego, a potem (1570 r.) żona Iwana Kużmy, mieszczanina przemyskiego⁶⁶.

Z tego okresu znana jest jeszcze Anna z Brylińskich, żona Iwana Kopysteńskiego⁶⁷, jednak dokładnie nie wiadomo, jak bliskie było jej pokrewieństwo ze Stećkiem (Arseniuszem) Brylińskim. Dzięki jej małżeństwu doszło do powiązań rodzinnych między dwoma kolejnymi władzami przemyskimi, Arseniuszem Brylińskim i Michałem Kopysteńskim. Anna z Brylińskich Kopysteńska była stryjeczną babką⁶⁸ biskupa Michała Kopysteńskiego. Po jej śmierci miał miejsce wieloletni spór o podział należącej do niej części wsi Brylińce⁶⁹.

⁶² AGAD, MK, sygn. 99, k. 38; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944.

⁶³ Fedko Bryliński był pełnoletni w 1564 r. Ostatnia odnaleziona wzmianka o nim pochodzi z 11 VII 1591 r. Zmarł przed 18 XII 1594 r. Ożenił się z Nastazją Polańską (zm. przed 28 IX 1588 r.). Ich najstarszym synem był Jan (Iwan), a młodszymi: Sieńko, Andrzej i Jerzy Brylińscy. AGAD, MK, sygn. 99, k. 38; sygn. 136, k. 236–236v; sygn. 138, k. 459–459v; ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 304, с. 1496; снр. 316, с. 1248; снр. 317, с. 638; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944; *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, red. W. Krawczuk, t. 5: *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009, s. 133, nr 277.

⁶⁴ Był pełnoletni w 1564 r. AGAD, MK, sygn. 99, k. 38; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944. Waško Bryliński i jego żona Zofia (córka Macieja Topornickiego) są wzmiankowani w latach 1584–1591. ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 300, с. 492; снр. 301, с. 695–696; снр. 303, с. 34; снр. 304, с. 22–23, 464, 1108–1109; снр. 307, с. 487–488.

⁶⁵ Jako pełnoletni wzmiankowany w 1564 r. Miško Bryliński (zm. przed 1600 r.) miał synów Iwanka i Kunasza. W 1570 r. dochodził swych praw do części we wsi Kopystno, której współwłaścicielem w 1580 r. był wspólnie z Waśkiem i Hryćkiem Iwaszkowiczem Kopysteńskimi. O część w tej wsi procesował się z bratem Waśkiem Brylińskim, który również rościł sobie do niej dziedziczne prawo. AGAD, MK, sygn. 99, k. 38, 130v–131; ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 289, с. 480–482; снр. 296, с. 562–563; снр. 299, с. 2757–2760; снр. 304, с. 22–23, 464, 1108–1109; снр. 305, с. 710–711; снр. 316, с. 471–472, 1205–1206, 1248; снр. 317, с. 638; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944; p. 177, nr 3057.

⁶⁶ ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 289, с. 106; ф. 14, он. 1, снр. 14, с. 573.

⁶⁷ ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 321, с. 586–587. Źródła wymieniają jeszcze Annę, żonę Waška Kopysteńskiego, po której śmierci w 1591 r. Kopysteńscy wytoczyli proces Fedkowi i Iwanowi Brylińskim (bratu i bratankowi władcy) o przysługujące im prawa spadkowe do części kniaziostwa i popostwa w Brylińcach. Jeszcze inna Anna Kopysteńska, po śmierci pierwszego męża Hryčka Kopysteńskiego, w 1590 r. była już żoną Adama Czechowskiego. ІІДІАЛ, ф. 14, он. 1, снр. 290, с. 513–514, 584.

⁶⁸ W źródłach nie ma tak precyzyjnie określonych koligacji, dlatego Anna Kopysteńska jest nazywana ogólnym określeniem „babka” („aviae suae”) zarówno przez jej stryjecznych wnuków (braci władcy Michała Kopysteńskiego), jak i stryjecznego prawnuka — Pawła Kopysteńskiego. ІІДІАЛ, ф. 13, он. 1, снр. 321, с. 586–587.

⁶⁹ W 1590 r. bracia Kopysteńscy skwitowali Iwanka Brylińskiego z roszczeń do wójtostwa i popostwa w Brylińcach. Później między Brylińskimi i Kopysteńskimi toczył się długoletni proces, przebiegający w dwu etapach. Pierwszy zakończył się w 1599 r. ugodą pomiędzy Kopysteńskimi (w tym władcy Michałem i jego braćmi), którzy skwitowali Brylińskich z pretensji do spadku. Warunki ugody nie zadowolili Pawła Kopysteńskiego (wicesgerenta grodzkiego przemyskiego), również pretendującego do spadku po Annie Kopysteńskiej. Proces wytoczony Brylińskim z jego instancji toczył się w latach 1600–1607 przed sądami grodzkim i ziemskim w Przemyślu oraz Trybunałem Koronnym w Lublinie. Wartość spornego majątku oszacowano

Nieznane są młodość i przebieg edukacji Stećka (Arseniusza) Brylińskiego. Jedynym śladem mówiącym o jego wykształceniu, a raczej jego braku, jest zarzut postawiony w 1585 r. przez prawosławną szlachtę czerwonoruską w okresie starań Brylińskiego o nominację biskupią, co napotkało zdecydowany sprzeciw jego licznych oponentów. W liście skierowanym do metropolity kijowskiego Onesyfora Dziewoczki przeciwnicy kandydatury Brylińskiego prosili o nieudzielanie mu chirotonii biskupiej zarzucając nominatowi, że jest to „maż słowa Bożego nieuczony”⁷⁰. Opinię o Brylińskim poznajemy więc z przekazu jego oponentów. Co ciekawe, nie zarzucali mu oni ogólnego braku wykształcenia, ale brak wiedzy teologicznej niezbędnej do sprawowania godności biskupa. Biorąc pod uwagę badania dotyczące piśmienności drobnej prawosławnej szlachty ziemi przemyskiej⁷¹ oraz niezbędne wymogi stawiane świąszczennikom do sprawowania liturgii — a przypomnieć trzeba, że Stećko Bryliński był popem od 1564 r. — można przyjąć, że zdobył co najmniej podstawowe umiejętności czytania i pisania, i to zarówno w alfabecie łacińskim, jak i cyrylicim. Ze słowem pisaniem stykał się zresztą od dzieciństwa, o czym świadczy biblioteka zgromadzona w cerkwi w Brylińcach przez sprawującego w niej obowiązki popa Steczka Brylińskiego. W 1569 r. znajdowało się w niej 22 ksiąg, które wraz z popostwem odziedziczyli Stećko Bryliński i jego bratanek Iwan⁷².

Opisując pierwszy etap dorosłego życia Stećka Brylińskiego, to jest okres od podziału ojcowizny i otrzymania części kniaziostwa i połowy popostwa w 1564 r. do czasu nominacji na koadiutora władzy Antoniego Radyłowskiego w 1581 r., można wyróżnić dwa główne nurty: działalność w życiu świeckim i posługę duszpasterską. Odzwierciedleniem tej dwoistości jest tytułatura odnosząca się do Brylińskiego. Gdy występował jako osoba świecka, był nazywany „szlachetnym” (*nobilis*)⁷³, gdy zaś źródła mówią o nim jako popie, wówczas przed jego nazwiskiem pojawiała się określenie „religiosus” (pobożny)⁷⁴, świadczące o przynależności do stanu duchownego.

Przełomowy w życiu Stećka (Arseniusza) Brylińskiego i jego braci był rok 1564. Jak wspomniano, ich ojciec podzielił wówczas między nich swój majątek, na co uzyskał zgodę króla Zygmunta Augusta wydaną 27 VI 1564 r. Swoje części we wsi Brylińce otrzymali wówczas jego synowie: Stećko, Fedor, Waśko i Miśko⁷⁵,

na 1000 grzywien. W 1607 r. Brylińscy przekazali P. Kopysteńskiemu odszkodowanie za część wsi Brylińce i oddali mu kamienicę zwaną Brylińska na ulicy Lwowskiej w Przemyślu. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 315, с. 327–329; спр. 316, с. 471–472, 1205–1206, 1248; спр. 317, с. 638–639; спр. 321, с. 511–512, 586–587; спр. 323, с. 27–28, 1506–1507; спр. 324, с. 1180–1181; спр. 325, с. 1292–1293; ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 151; І. Смуток, *Копистинські*, с. 53.

⁷⁰ АЗР, т. 3, № 146, с. 290; MCSL, т. 1, nr 75, p. 106; А. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 62.

⁷¹ Ihor Smutok wykazał, że na przełomie XVI i XVII stulecia piśmienny był co czwarty prawosławny szlachcic z ziemi przemyskiej. І. Смуток, *Руська шляхта* [...], Київ 2017, с. 172–180. Piśmiennymi było dwóch spośród trzech przedstawicieli rodziny Brylińskich odnotowanych w aktach ziemskich przemyskich w latach 1585–1605. Tamże, s. 175.

⁷² ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 420.

⁷³ AGAD, MK, sygn. 107, s. 411; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 232, nr 4097.

⁷⁴ „religiosi Steczkonis Brylinski poponis rittus graeci”. AGAD, MK, sygn. 99, k. 444v–445; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 197, nr 3432.

⁷⁵ AGAD, MK, sygn. 99, k. 38–38v; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 171, nr 2944. Zob. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 290.

a część spadku należąca przedwcześnie zmarłemu Iwanowi, po którym dziedziczył niepełnoletni wówczas wnuk Steczka — Wasyl Iwanowicz Bryliński, przekazano w zarząd jednemu z jego stryjów (Fedkowi), w którym pozostawał aż do 1569 r.⁷⁶

Od 1564 r. Stećko (Arseniusz) Bryliński był w posiadaniu piątej części kniaziostwa w Brylińcach, to jest wchodzącego w jego skład uposażenia, w tym gruntów. Dodatkowo, jako najstarszemu synowi, przypadły mu prawa kłitor-skie do popostwa⁷⁷. Na tej podstawie Stećko objął połowę popostwa przy cerkwi w Brylińcach, drugą zaś połowę zarezerwowano dla wspomnianego Waśka, niepełnoletniego wówczas syna popa Iwana Brylińskiego. Stećko był popem w Brylińcach przez ponad 20 lat. Funkcję świąszczeniaka sprawował od 1564 r., co potwierdził król w dokumencie z 17 VIII 1566 r. nadając mu przywilej na doży-wotnie użytkowanie popostwa⁷⁸. W jego posiadaniu połowa popostwa w Bryliń-cach, wraz z płynącymi z niego dochodami, była aż do 1588 r., a więc jeszcze w czasie, gdy był już koadiutorem a następnie władką przemyskim.

Oprócz podzielonego na części kniaziostwa we wsi Brylińce bracia Brylińscy sukcesywnie wchodzili w posiadanie jeszcze innych dóbr dziedzicznych po ich ojcu, Steczku Brylińskim. W 1569 r. Stećko (późniejszy władka), Miśko i Fedko Brylińscy otrzymali od króla Zygmunta Augusta dokument potwierdzający ich prawa do odziedziczonej po ojcu kamienicy przy ulicy Lwowskiej w Przemyśle, położonej między domami mieszczan Szperka i Marka Rzeźnika. Wraz z kamie-nicą, która z czasem zaczęła być nazywana Brylińską, weszli w posiadanie przy-legającej do niej słodowni, stajni i innych zabudowań gospodarczych. Wszystkie te nieruchomości król wyjął spod jurysdykcji miejskiej i przyłączył do starostwa przemyskiego⁷⁹.

Wraz z objęciem spadku po ojcu Stećko (Arseniusz) Bryliński został kniazem w królewskiej wsi Brylińce. Jedną z jego kompetencji było sprawowanie sądów nad poddanymi królewskimi z Bryliniec. Była to wieś osadzona na prawie woło-skim. Kniazia, czyli naczelnika wsi rządzącej się tym prawem, określano niekie-dy mianem tywuna⁸⁰. Był to powód, dla którego niechętna nominacji biskupiej Brylińskiego część prawosławnej szlachty podnosiła przeciwko niemu zarzut, iż ten — jako tywun⁸¹ — był osobą podległą władzy starosty przemyskiego, którym od 1578 r. był Jan Tomasz Drohojowski⁸².

⁷⁶ Ostateczne skwitowanie z opieki nastąpiło 28 IV 1570 r. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 462–463.

⁷⁷ W 1589 r. całe kniaziostwo w Brylińcach było uposażone dwoma łanami gruntów, a do popostwa należały kolejne dwa łany. *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1, A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku*, t. 7, cz. 1, s. 3.

⁷⁸ „ad extrema vitae ipsius tempora”. AGAD, MK, sygn. 99, k. 444v–445; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 197, nr 3432.

⁷⁹ AGAD, MK, sygn. 107, s. 411–413; MRPS, pars 5, vol. 1, p. 232, nr 4097 (brak daty dziennej, dokument wydany na sejmie lubelskim).

⁸⁰ G. Jawor, *Osady*, s. 130. Inne znaczenie funkcja tywuna (ciwuna) miała w Wielkim Księstwie Litewskim, zob. Z. Głogier, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1900, s. 426–427.

⁸¹ АЗР, т. 3, № 146, с. 290; MCSL, т. 1, nr 75, p. 106; A. Добрянский, *История*, ч. 1, с. 62; М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 502; т. 6, с. 264.

⁸² K. Lepszy, *Drohojowski Jan Tomasz* [w:] PSB, t. 5, s. 382–385; *Urzędnicy województwa ruskiego*, s. 238. Na temat kontrowersyjnej strony działalności Drohojowskiego, zob. W. Łoziński,

Drugą dziedziną aktywności Stećka (Arseniusza) Brylińskiego była sfera duchowna wynikająca z pełnionych od 1564 r. obowiązków duszpasterskich i opieki sakramentalnej sprawowanej nad mieszkańcami wsi Brylińce. Po 1569 r. obowiązki świąszczenika w tej wsi sprawował wspólnie ze swym bratankiem Iwanem, do którego należała druga połowa popostwa. Stećko i jego bratanek Jan („nobilis Joannes seu Iwan”) Brylińscy byli ze sobą blisko związani. Już jako biskup, gdy Bryliński musiał zrezygnować z ojcowizny w Brylińcach, dobra te przekazał bratankowi („nepotis sui”) Janowi Brylińskiemu. Dlatego 27 IV 1588 r. władca Arseniusz scedował na niego swą część kniaziostwa i połowę popostwa w Brylińcach⁸³. Transakcja ta dotyczyła wsi w starostwie przemyskim dlatego potwierdził ją król Zygmunt III w dokumencie wydanym w Krakowie 22 V 1588 r. Wyrażając zgodę na cesję, którą na rzecz bratanka dokonał „venerabilis Arsenius Bryliński episcopus alias władca ritus Graeci”, rezygnując ze swych praw do połowy kniaziostwa („medietatem advocatiae”), 15 kmiecie oraz popostwa we wsi Brylińce („poponatum in villa nostra Brylince Valachia”), król jednocześnie zobowiązał szlachetnego („nobilis”) Jana Brylińskiego do dożywotniego przekazywania starości przemyskiemu czynszu królewskiego w wysokości 24 złp⁸⁴.

Wspomniany bratanek władcy Jan (Iwan) Bryliński był synem nie przedwcześnie zmarłego popa Iwana Brylińskiego, lecz innego brata Stećka — Fedyny (Fedka) Brylińskiego⁸⁵. O bliskich związkach władcy z bratankiem świadczy fakt, że po śmierci Arseniusza Brylińskiego pozostały po nim majątek odziedziczył właśnie Jan Bryliński. Cesja majątku na bratanka była spowodowana tym, że biskup Bryliński nie miał własnych dzieci⁸⁶, bowiem w młodości jako pop nie zawarł związku małżeńskiego i był kapłanem żyjącym w celibacie.

Po objęciu spadku po stryju Jan (Iwan) Bryliński był popem w Brylińcach oraz kniazem w tej wsi, w której posiadał dwór. Brylińce były położone nieopodal Przemyśla, co ułatwiało częste kontakty ze stryjem, dlatego Jan Bryliński często przebywał w otoczeniu biskupa Arseniusza, mieszkając w swym dworze Starodub na przedmieściu Mikulińcze za zamkiem przemyskim⁸⁷. W dworze tym był nadal po śmierci biskupa i tam, wieczorem 13 XI 1590 r., Jan Bryliński

Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, oprac. J. Ta-zbir, Warszawa 2005, s. 427–428, 430–432.

⁸³ Na mocy intromisji „ad advocatiam et poponatus in ville Brylińce” Jan (Iwan) Bryliński, syn „olim” Fedka Brylińskiego wszedł w posiadanie połowy kniaziostwa i drugiej połowy popostwa, do czego podstawą był zapis wniesiony do akt grodzkich przemyskich przez „reverendum Arsenium Bryliński episcopum ritus Graeci”. W 1590 r. Kopysteńscy skwitowali Iwana Brylińskiego z pretensji do wójtostwa i popostwa w Brylińcach, wnoszonych na podstawie praw do spadku po Annie z Brylińskich Kopysteńskiej. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, с. 304, с. 1482–1484; с. 307, с. 552–553; ф. 14, оп. 1, с. 289, с. 151.

⁸⁴ Zwraca uwagę posiadanie już wówczas przez Brylińskiego połowy kniaziostwa. Ponieważ w latach 1564–1569 miał tylko jego piątą część, oznacza to, że później nabył dalsze jego części. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, с. 319, с. 1507–1509.

⁸⁵ Synami Fedyny Brylińskiego (†1594 r.) byli: Jurko, Iwan, Sieńko, Jędrzej i Iwaszko. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, с. 316, с. 1248; I. Смуток, *Руська шляхта* [...]. Родоводи, т. 1, с. 629.

⁸⁶ W związku z roszczeniami spadkobierców do majątku pozostawionego przez biskupa Brylińskiego pojawiła się wyraźna informacja, że władca zmarł bezpotomnie („steriliter defuncti”). ЦДИАА, ф. 14, оп. 1, с. 290, с. 1119.

⁸⁷ Zabudowania i ogrody zwane Starodub odziedziczyli po Steczku Brylińskim (ojcu władcy) jego synowie Miśko i Waśko, którzy 13 I 1570 r. scedowali je na rzecz swego brata — Fedka

został napadnięty i poraniony przez Lesia Kopysteńskiego⁸⁸. W latach 1588–1606 Jan Bryliński przeprowadzał liczne transakcje ze szlachtą, które są znane z wpisów do ksiąg grodzkich i ziemskich przemyskich oraz krakowskich⁸⁹. Żył jeszcze w latach 1608–1609, o czym świadczą wzmianki źródłowe o Janie Brylińskim Fedkowiczu⁹⁰. Jego żoną była Dorota Trembecka, a ich synem Jan Konstantyn Bryliński⁹¹. W 1600 r. Jan Bryliński dokonał podziału majątku, cedując go na rzecz swych braci, bratanka i syna. W pierwszej cesji uposażeni zostali bracia Jana (Iwana) Brylińskiego: Symeon, Andrzej i Jan (Iwaszko), oraz jego bratanek Michał, którzy wspólnie otrzymali połowę kniaziostwa w Brylińcach, natomiast w drugiej cesji pozostała część majątku Jan Bryliński przekazał swemu synowi Janowi Konstantynowi. Ten otrzymał wówczas drugą połowę kniaziostwa („medietatem advocatiae”) w Brylińcach wraz z 15 kmieciami oraz tamtejsze popostwo. Opisane cesje dotyczyły królewskiej wsi Brylińce, dlatego zatwierdził je Zygmunt III w dokumentach z 23 i 26 III 1600 r. zastrzegając, że nadania te służyć będą nowym posesorom tylko dożywotnio i zobowiązując ich do składania corocznego czynszu do zamku przemyskiego „pro labore alias za robociznę” w wysokości 12 złp od braci i bratanka Jana Brylińskiego oraz 24 złp od Jana Konstantego Brylińskiego⁹², który oprócz połowy kniaziostwa otrzymał jeszcze popostwo. W 1591 r. Jan Bryliński poślubił Zofię Cieszkowską, córkę nieżyjącego już wówczas Tomasza Cieszkowskiego, której — za zgodą króla — zapisał 1000 złp posagu i zabezpieczył 1000 złp wiana na swej części kniaziostwa (z 9 kmieciami) oraz popostwie (z 6 kmieciami) w Brylińcach⁹³. Małżonkowie przeżyli wspólnie wiele lat⁹⁴. W ich posiadaniu Brylińce były co najmniej do 1624 r.⁹⁵ Syn Jana, Jan Konstanty Bryliński prowadził liczne transakcje opiewające na znaczące kwoty, dzięki którym pomnożył majątek, wraz z którym rosła także jego pozycja społeczna, czego wyrazem był użyty wobec niego w 1610 r. tytuł „generosus” (dobrze urodzony)⁹⁶, a nie zaledwie „nobilis” (szlachetny) używany dotychczas przez jego krewnych. Żoną J.K. Brylińskiego była Zofia Paszkowska⁹⁷.

Brylińskiego. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 283, с. 452–453. Nazwa miejscowa Starodub zaniżała w XVII w. i nie jest znana w późniejszych źródłach pisanych ani kartograficznych.

⁸⁸ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 306, с. 1445.

⁸⁹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 319, с. 1507–1509; спр. 320, с. 833–834; спр. 322, с. 657–658; ф. 14, оп. 1, спр. 51, с. 188–190.

⁹⁰ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 324, с. 1180–1181; спр. 325, с. 1292–1293.

⁹¹ AGAD, MK, sygn. 145, k. 93v; sygn. 146, s. 270–273.

⁹² AGAD, MK, sygn. 145, k. 93v–94; sygn. 146, s. 243–245, 270–273.

⁹³ AGAD, MK, sygn. 136, k. 249v–250, 267–268; *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, t. 5, s. 141, nr 297; s. 150, nr 320.

⁹⁴ Wymienia ich zapiska z 1600 r. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 316, с. 1248.

⁹⁵ J. Drohojowski, *Kronika Drohojowskich*, cz. 1, s. 74; A. Gliwa, *Kraina upartych niepodgód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013, s. 705. Ostatnia wzmianka o pozostawianiu wsi Brylińce w rękach Brylińskich pochodzi z 1625 r. I. Смуток, *Руська шляхта у Перемишльському повіті (XV–XVII ст.). Географія землеволодіння*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, Вип. 16, 2012, с. 99.

⁹⁶ W 1610 r. „generosus” Jan Bryliński wszedł w spór z Anną ze Szczekarzewicz Chodkiewiczową, żoną kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza o rozliczenie transportu win węgierskich o wartości 4 tys. złp. ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 326, с. 1233–1235.

⁹⁷ I. Смуток, *Руська шляхта* [...]. *Родоводи*, т. 1, с. 630.

Kolejnym przełomowym wydarzeniem w życiu Stećka Brylińskiego była nominacja na koadiutora, czyli zastępcę biskupa Radyłowskiego, z czym wiązało się prawo do objęcia rządów w eparchii po śmierci sędziwego władcy. Królewski dokument nominacyjny na koadiutora dla „nobilem Steczkonem Briliński” wystawiono 1 III 1581 r.⁹⁸

W historiografii przyjmowany jest pogląd, że już wówczas Bryliński zastąpił biskupa A. Radyłowskiego, który z powodu starości chciał zrezygnować z zarządzania eparchią i poświęcić ostatnie lata życia na modlitwy odmawiane w odosobnieniu⁹⁹. Twierdzenia te opierają się na dosłownym potraktowaniu treści dokumentu króla Stefana z 1 III 1581 r., w którym przytoczono prośbę władcy Radyłowskiego uzasadniającego powody przekazania koadiutorowi rządów w diecezji przemyskiej. Wprawdzie w dokumencie stwierdzono, że Radyłowski w obliczu starości dobrowolnie ceduje swe prawa na rzecz Brylińskiego, który tym samym miał zostać nie tylko koadiutorem, ale także administratorem diecezji, równocześnie jednak zawarto wiele zastrzeżeń określających dożywotnie prawa biskupa Radyłowskiego i stosunek do niego koadiutora, w którego zarząd powierzono eparchię¹⁰⁰. Motywem starań biskupa Radyłowskiego o wystawienie tego dokumentu przez króla nie była jednak chęć przekazania władzy w diecezji, ale raczej wywarcie wpływu na nominowanie koadiutorem osoby wybranej przez biskupa na jego następcę. Nietrudno tu więc dopatrzeć się analogii do działań wcześniejszych władcyków przemyskich, którzy w rozmaity sposób uzasadniali konieczność powołania swego koadiutora. W ten sposób jeszcze za życia kolejnych biskupów wyznaczani byli ich następcy, co było zjawiskiem często spotykanym w różnych diecezjach metropolii kijowskiej¹⁰¹.

A zatem powtarzane przez historyków tezy o odsunięciu się Radyłowskiego od rządów w eparchii przemyskiej już w 1581 r. są błędne. Po rzekomym przekazaniu władzy w diecezji w marcu 1581 r. biskup Antoni Radyłowski aż do końca 1585 r. nadal prowadził zwykłą działalność. Dowodzą tego liczne zapisy archiwalne, ciągle nazywające go aktualnym biskupem przemyskim¹⁰². Od wiosny 1581 r. do jesieni 1585 r. władca Radyłowski stawał osobiście lub był reprezentowany przez pełnomocników przed urzędami i sądami grodzkim, ziemskim, podkomorskim i ławniczym w Przemyśle, Trybunałem Koronnym w Lublinie oraz królewskim sądem asesorskim, wydawał wyroki w sprawach należących do

⁹⁸ APP, ABGK, sygn. 58D.

⁹⁹ Zob. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, cz. 1, t. 2, s. 161; A. Добрянскій, *Исторія*, ч. 1, с. 60; Л. Соневицький, *Український*, s. 97–98; M. Bendza, *Prawosławna diecezja*, s. 69; A. Mironowicz, *Kościół*, s. 323.

¹⁰⁰ „ad administrationem [...] nobilem Steczkonem Briliński”. APP, ABGK, sygn. 58D. Fragment tego dokumentu, w nieco zniekształconej edycji, wydał Antoni Dobriański, zob. A. Добрянскій, *Исторія*, ч. 1, с. 60–61.

¹⁰¹ A. Mironowicz, *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim*, cz. 3: *Lata panowania Zygmunta Augusta*, Białystok 2020, s. 29–30. Próbe wskazania następcy przez aktualnego władcykę można traktować jako przejaw reformy Cerkwi, zwłaszcza wobec licznych nadużyć związanych z nadawaniem nominacji królewskich na biskupów prawosławnych osobom świeckim, zob. K. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 130–137.

¹⁰² „episcopum modernum venerabilem Antonium Radyłowski” (1584 r.). APP, ABGK, Suplement, sygn. 46, s. 319–320, 328, 387.

kompetencji sądu biskupiego, jako biskup był też w tym czasie adresatem licznych pozwów sądowych, w wielu z nich wymieniany wspólnie z kryłozanami katedralnymi¹⁰³. Był aktywny jeszcze w październiku 1585 r. Z tego miesiąca pochodzą adresowane do niego pozwy sądowe. Ostatni zachowany (z 23 X 1585 r.) dotyczył rozgraniczenia dóbr władczych¹⁰⁴. Nie jest znana data dzienna śmierci Antoniego Radyłowskiego¹⁰⁵. Władyka Antoni Radyłowski żył jeszcze wiosną 1586 r.¹⁰⁶ Zmarł przed 7 VI 1586 r. W tym dniu w aktach grodzkich przemyskich oblatowano dokument królewski z 1 III 1581 r. nominujący Stećka Brylińskiego na władkę przemyskiego w związku z cesją praw udzieloną mu przez biskupa Radyłowskiego i poleceniem wydanym staroście przemyskiemu wprowadzenia nowego biskupa w dobra władcze¹⁰⁷. Przy tej okazji po raz pierwszy władkę Radyłowskiego określono mianem byłego biskupa („venerabilem Antonium Radyłowski antique wladicae”), a jednocześnie pojawiło się nowe imię duchowne Brylińskiego, którego zaczął używać jako biskup („venerabilem Steczkonem seu Arsenium Bryliński de Brylincze”)¹⁰⁸.

W latach 1581–1584 koadiutor Stećko Bryliński nie był aktywny publicznie, dlatego z tego okresu w źródłach nie odnajdujemy śladów jego działalności w funkcji administratora eparchii przemyskiej. Zapewne przygotowywał się wówczas do przyjęcia święceń i sprawowania obowiązków biskupich. Ponadto zajął się uregulowaniem spraw osobistych związanych z podniesieniem swej *dignitatis*. W związku z wątpliwościami zgłaszanymi wobec jego praw do szlachectwa Stećko Bryliński uciekł się do pomocy swych krewnych ze wsi Dobra w ziemi sanockiej, z której pochodził Konrad z Dobrej, protoplasta rodu Brylińskich. Dzięki zeznaniom Dobrzyńskich wniesionym w 1582 r. do akt grodzkich sanockich Stećko Bryliński dokonał wywodu szlachectwa, dowodząc swych koligacji z tą rodziną¹⁰⁹. Choć sami Dobrzyńscy pełnią praw szlacheckich cieszyli się dopiero od niedawna, uzyskali je bowiem od króla Zygmunta Augusta na sejmie 1565 r.¹¹⁰, to jednak dzięki udowodnieniu koligacji z nimi rozwiązane zostały wątpliwości dotyczące praw szlacheckich Brylińskich. Z pewnością wywarło to wpływ na podniesienie ich prestiżu, wzmacniając efekt koligacenia się przez nich z okolicznymi rodzinami szlacheckimi. Potwierdzeniem tego zjawiska

¹⁰³ ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 297, с. 456, 458–459, 632–633, 1006–1009, 1029–1030; спр. 298, с. 519–520, 693–695; спр. 299, с. 46–48, 639–643, 734–736, 832–837, 1083–1085, 1733–1734, 2429–2430; спр. 300, с. 594–596, 621–623, 1839–1840, 1886–1888, 1979–1980, 2187–2188, 2190–2191; спр. 301, с. 74–75; APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 294, 296–297, 300–301, 303–304, 306, 308–309, 311, 313, 316–317, 328, 343, 345, 401.

¹⁰⁴ APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 349, 351, 355–356.

¹⁰⁵ W literaturze przedmiotu podawany jest rok 1586.

¹⁰⁶ Z 17 IV 1586 r. pochodzi relacja woźnego o odmowie intromisji na rzecz Stanisława Radyłowskiego w dobra wsi Uherce „nobilis ac venerabilis Antonii Radyłowski episcopi”, oddanej w arendę Fedka i Jacka Ilnickich. ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 302, с. 97–98.

¹⁰⁷ ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 302, с. 229–230.

¹⁰⁸ Tamże, s. 230–231.

¹⁰⁹ Wpis ten pozwolił na poznanie drzewa genealogicznego władcy Brylińskiego. Ekstrakt wywodu szlachectwa wpisanego do ksiąg grodzkich sanockich Stećko Bryliński osobiście wniósł do oblatowania w księgach grodzkich przemyskich („personaliter veniens nobilis Stephanus Bryliński”). ЦДИАА, ф. 13, оп. 1, спр. 299, с. 131–134. Dokument ten wydał Ihor Smutok. І. Смуток, *Походження Брилинських*, с. 2–3.

¹¹⁰ М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 92–93.

są zapisy archiwalne z końca XVI w., gdzie liczni przedstawiciele rodziny Brylińskich są już obdarzani przydomkiem „nobilis” (szlachetny)¹¹¹, a nie zaledwie „providus” (opatrzny), jak miało to miejsce jeszcze pół wieku wcześniej w odniesieniu do Steczka Brylińskiego (ojca). Oprócz wskazanych powodów, przełomowym wydarzeniem w dziejach rodziny Brylińskich, mającym największy wpływ na podniesienie jej prestiżu wśród okolicznej szlachty, było wyłonienie z jej szeregów władcy przemyskiego. Wprawdzie początkowo jego godność była podważana przez przypominanie mu pełnionej do niedawna funkcji starościńskiego tywuna (kniazia, sołtysa), jednak z czasem zostało to zapomniane, a w pamięci potomnych utrwalił się przekaz o biskupie Brylińskim.

Poruszając zagadnienia związane z prestiżem władcy Brylińskiego trzeba wyraźnie rozdzielić sprawy związane z osobistą pozycją Stecka i jego rodziny, dla której posiadanie w swym gronie biskupa było ogromnym zaszczytem, od wpływu działalności samego Brylińskiego na losy eparchii przemyskiej. Sprawowanie godności biskupa przyniosło wprawdzie wzrost osobistego autorytetu Brylińskiego i jego rodziny, nie było jednak równoznaczne z utrzymaniem wysokiej pozycji, jaką miał jego poprzednik — władca Antoni Radyłowski, cieszący się powszechnym uznaniem, autorytetem w diecezji, a nawet szacunkiem królewskim. Szybko okazało się, że dorobek i prestiż władcy przemyskiego, zyskany dzięki długoletniej pracy i staraniom przez Radyłowskiego, był tylko jego osobistą zasługą i nie przekładał się na wzrost autorytetu piastowanego przez niego urzędu — władcy przemyskiego. Dowodem na to była mierna ocena pozycji następcy Radyłowskiego, wyraźnie uwidoczniła przez kontrast do osobowości i zasług wybitnego poprzednika biskupa Brylińskiego.

Jak wspomniano, pomimo nominacji na koadiutora uzyskanej jeszcze w marcu 1581 r., Stecko Bryliński jako zastępca biskupa Radyłowskiego zaczął występować w jego otoczeniu dopiero trzy lata później, to jest latem 1584 r. Od tej pory zapisy archiwalne wzmiankują Brylińskiego, wymieniając go na drugim miejscu po władcy Radyłowskim¹¹², a przed kryłoszanami przemyskimi¹¹³. W tym czasie źródła nazywają Brylińskiego koadiutorem¹¹⁴, a niekiedy również administratorem eparchii przemyskiej¹¹⁵. A zatem w tym trzyletnim okresie po otrzymaniu

¹¹¹ Zob. ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, с. 306, с. 1445; с. 307, с. 487–488, 893; с. 312, с. 1145; с. 315, с. 327–329; с. 316, с. 1248.

¹¹² „venerabilis Antonii Radyłowski episcopi ritus graeci [...] et Stephani Bryliński coadiutoris sui totiusque capituli ipsius” (30 X 1584 r.). ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, с. 300, с. 1412–1415.

¹¹³ Ostatni odnaleziony wpis, w którym biskupowi Radyłowskiemu towarzyszą tylko kryłoszanie, pochodzi z 24 I 1584 r., natomiast pierwsze wpisy, w których gremium to poszerzono o koadiutora Stecka Brylińskiego, pochodzą z 28 VIII 1584 r. APP, ABGK, Suplement, sygn. 46, s. 316–317, 326, 328.

¹¹⁴ Tak nazwał go we wpisie z 27 VIII 1584 r. Ferens Bryliński, „famulus nobilis ac religioſi Stephani Bryliński nominati ritus graeci [...] episcopi”. Podobnie został nazwany 25 I 1585 r. w skierowanym do siebie pozwie („nobilis ac reverendis Stephanis Bryliński nominati ritus graeci [...] episcopis”). ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, с. 300, с. 1115, 1673. Tu warto zwrócić uwagę na różnice w określeniach stanu duchownego. Jeszcze w sierpniu 1584 r. Bryliński został nazwany pobożnym (*religiosus*), odnoszącym się zarówno do popów, jak i do zakonników (mnichów), natomiast już w styczniu 1585 r. określono go mianem czcigodnego (*reverendus*), używanym w odniesieniu do biskupa.

¹¹⁵ „episcopum modernum venerabilem Antonium Radyłowski et eiusdem administratorem sive [...] coadiutorem”, „Antonii Radyłowski episcopi ritus Graeci [...] et Steczkoni Bryliński

nominacji na koadiutora (od 1581 do 1584 r.) Bryliński nie występował jeszcze publicznie, czyniąc zapewne przygotowania do pełnienia obowiązków biskupich. Oficjalne funkcje pomocnicze u boku biskupa Antoniego Radyłowskiego zaczął pełnić dopiero w 1584 r. Jako koadiutor i administrator eparchii przemyskiej Stećko Bryliński miał pod kierunkiem sędziwego już wówczas biskupa Antoniego przygotowywać się do swych przyszłych obowiązków, zwłaszcza zaś do płynnego przejęcia rządów w eparchii po śmierci Radyłowskiego.

W 1584 r. rozpoczął się więc okres przejściowy w rządach nad eparchią przemyską, podczas którego w coraz większym zakresie władzę zaczął przejmować Bryliński, jednak — co warto podkreślić — biskupem przemyskim jeszcze w 1585 r. nadal był Antoni Radyłowski¹¹⁶, sprawujący tę funkcję dożywotnio¹¹⁷. Wynikało to również z dokumentu królewskiego z 1581 r., ustalającego wzajemne relacje między władzą Radyłowskim a jego koadiutorem i administratorem diecezji Brylińskim¹¹⁸. Dożywotność praw biskupa Radyłowskiego wynikała również z przepisów prawa kanonicznego i świeckiego, co wielokrotnie znajdowało wyraz w królewskich dokumentach nominacyjnych powierzających biskupom władzę dożywotnio lub do czasu przejścia na katedrę w innej eparchii bądź nominacji na metropolitę¹¹⁹. To ostatnie nie dotyczyło jeszcze wówczas władcyków przemyskich, dla których uwieńczeniem kariery duchownej była — zajmowana dożywotnio — katedra św. Jana w Przemyśle. Dopiero po śmierci Radyłowskiego (zmarł przed 7 VI 1586 r.) nowym biskupem przemyskim i samborskim został Stećko Bryliński, który po swej chirotonii przyjął imię duchowne Arseniusz (Arsenius, Arsenij, Арсений)¹²⁰.

W tym czasie znaczna część prawosławnej szlachty czerwonoruskiej z niechęcią odnosiła się do kandydatury koadiutora Stećka Brylińskiego na kolejnego biskupa przemyskiego. Głos tej opozycji został dobitnie wyrażony we wspomnianym liście prawosławnej szlachty z ziem halickiej, lwowskiej i przemyskiej

eiusdem coadiutoris" (1584 r.), „venerabilis Anthonius Radyłowski vladica et Stephanus Bryliński coadiutor eiusdem vladicatus”, „venerabilis Antonii Radyłowski episcopi rithus Graeci Premisliensis et Samboriensis, Stećko Briliński coadiutoris nec non totum capitulum ipsorum alias Skryłoszany [sic]" (1585 r.). APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 316–317, 319–320, 326, 336, 345, 347–383, 387, 393.

¹¹⁶ W procesach o ustalenie granic dóbr władczych Radyłowskiemu towarzyszył koadiutor Stećko Bryliński (7 V 1585 r.), niekiedy zaś władca Antoni występował tylko w towarzystwie kryłoszan katedralnych (27 VIII 1585 r.), bez asysty swego następcy. APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 343, 345.

¹¹⁷ „Stećko Bryliński coadiutorem suum sive in effectu vladicam”, „ipsius vladicae coadiutori sive per cessionem vladicatus possessori seu alias qui unum vladicatus censuram sustinet”, „Stećko Briliński modernus vladica non coadiutoria, verum vladicatum agebat dum cum Radyłowski actoratus obtinebatur”. APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 349, 351, 355–356. W innych aktach z tych procesów jest mowa o biskupie Radyłowskim i jego koadiutorze Brylińskim: „Stephanus Bryliński coadiutor eiusdem vladicatus”; „villam Wawława venerabilis Antonii Radyłowski vladicae [...] eiusque coadiutoris Steckonis Bryliński”, zob. APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 331–342, 345, 347–383.

¹¹⁸ APP, ABGK, sygn. 58D.

¹¹⁹ „usque ad extrema vitae suae tempora vel maioris dignitatis assecutionem”. Л. Соневицький, *Український*, с. 46–47.

¹²⁰ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 302, с. 229–231; zob. dokumenty z lat 1587–1590. APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 406, 412, 415, 425.

z 24 (14) II 1585 r. proszącej metropolitę kijowskiego o wstawiennictwo u króla w obronie praw Kościoła prawosławnego. Po opisanu licznych krzywd wyrządzanych Cerkwi na Rusi Czerwonej szlachta przedstawiła listę nadużyć występujących w łonie Kościoła prawosławnego. Wśród nich ważne miejsce zajęła sprawa nominata Stefana Brylińskiego jako kandydata na biskupa przemyskiego¹²¹. Na negatywną ocenę Brylińskiego wyraźny wpływ wywarły kwestie prestiżowe. Stećko Bryliński był lekceważony przez szlachtę, która nie chciała zaakceptować go w roli następcy biskupa Radyłowskiego. Ten był już wówczas osobą sędziwą, powszechnie liczono się więc z jego śmiercią, co musiało skutkować powołaniem na nowego biskupa aktualnego koadiutora eparchii przemyskiej, a więc Brylińskiego. Wzburzenie taką perspektywą znalazło ujście w omawianym apelu prawosławnej szlachty do metropolity kijowskiego. Po opisanu krzywd wyrządzanych Cerkwi na Rusi Czerwonej przedstawiono spory katalog nadużyć występujących w Kościele prawosławnym. Wśród nich ważne miejsce zajęła sprawa biskupa nominata przemyskiego Stefana Brylińskiego. Na tę część listu wpływ wywarli delegaci prawosławnej szlachty przemyskiej i samborskiej, którzy prosili metropolitę, aby nie udzielał mu chirotonii, co uzasadniali tym, że Bryliński jest człowiekiem niegodnym bycia władzą, „w słowie Bożym nieuczonym”, przede wszystkim zaś dopuścił się zaniedbań powodujących utratę dóbr cerkiewnych. Apelując do metropolity, argumentowali, że

władcytwa przemyskie niejakiemu tywunowi Brylińskiemu Stefanowi, poddane-mu pana starosty przemyskiego oddane, które biskupstwo i przywileje monasteru Św. Spasa [...] wzięwszy pan starosta w moc swoją, dobrami cerkiewnymi tak szafuje, jak mu się podoba. A ten niegodny wspomniany biskup przeciwko niemu, jako poddany przeciwko panu swojemu, mówić nie śmie [...], za czym dzieje się upadek wielki Cerkwi Bożej¹²².

Zwłoka w udzieleniu święceń biskupich Brylińskiemu, o którą proszono, miała trwać do następnego sejmiku. Czas ten planowano wykorzystać na dostarczenie królowi dowodów powyższych oskarżeń, licząc na cofnięcie przez monarchę decyzji o nominacji Brylińskiego¹²³.

Z punktu widzenia metropolity sprawą ważniejszą niż przyszła obsada eparchii przemyskiej, której biskup — sędziwy Antoni Radyłowski¹²⁴ — wciąż jeszcze żył, były zagadnienia dotyczące duchowieństwa z całej metropolii kijowskiej. Dlatego na prośbę metropolity król Stefan Batory 25 II 1585 r. potwierdził dokument Zygmunta I wydany w Brześciu 2 VII 1511 r., w którym — na podstawie dawnych przywilejów wielkiego księcia litewskiego Witolda oraz królów polskich Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra — duchowieństwo obrządku greckiego zostało uwolnione od jurysdykcji sądów świeckich¹²⁵.

¹²¹ A3P, t. 3, № 146, s. 290; MCSL, t. 1, nr 75, p. 106; A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 62.

¹²² A3P, t. 3, № 146, s. 290; MCSL, t. 1, nr 75, p. 106.

¹²³ A3P, t. 3, № 146, s. 290; MCSL, t. 1, nr 75, p. 106; A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 62; М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 502.

¹²⁴ Biskup Radyłowski sprawował rządę przez niemal pół wieku. Biskupem został w 1549 r., a wcześniej, od 1537 r., był koadiutorem przemyskim. A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 46–60; Л. Соневицький, *Український*, с. 97.

¹²⁵ APP, ABGK, sygn. 60D.

W zarzutach wysuwanych wobec Brylińskiego widoczna była troska prawosławnej szlachty o kondycję pogrążonej w upadku Cerkwi. Społeczność świecka stawiała się w tym przypadku obrońcą Kościoła prawosławnego przed powołaniem na katedrę biskupią — w ich przekonaniu — osoby niegodnej, która zamiast wyprowadzić Cerkiew z kryzysu¹²⁶ mogła jedynie wydłużyć listę trapiących ją nieszczęść. Wśród wad Brylińskiego autorzy protestu dostrzegali nie tylko jego niską pozycję stanową, ale przede wszystkim niedostateczne przygotowanie do pełnienia funkcji biskupa, w tym brak wiedzy teologicznej. Nie bez znaczenia były też powiązania tywuna Brylińskiego z jego panem, słynącym z krewkiego charakteru starostą przemyskim¹²⁷, zagrażające uwikłaniem Cerkwi w zależność od władzy świeckiej oraz zaobserwowaną już utratą dóbr należących do uposażenia władcy przemyskiego.

Pomimo wagi przytoczonej argumentacji ostrzeżenia te i protesty okazały się nieskuteczne. Wkrótce po śmierci biskupa Radyłowskiego w połowie 1586 r., nowym władzą przemyskim i samborskim został Stečko Bryliński. Po święceńiach przyjął imię duchowne Arseniusz (Arsenij). Na obecnym etapie badań nie udało się ustalić miejsca ani daty przyjęcia przez niego chirotonii biskupiej.

Opisane wątpliwości zgłaszane pod adresem kandydatury Brylińskiego na biskupa wymagają komentarza. Skoro jego postać była tak kontrowersyjna, to dlaczego bogobojny biskup Radyłowski rekomendował go królowi na swego następcę? Pytanie takie zadał już Antoni Dobriański¹²⁸, ale nie znając tych motywów, pozostawił je bez odpowiedzi. Wydaje się, że Radyłowski chciał, aby jego następcą nie była osoba świecka, ale świąszczennik spełniający kryteria przepisów kanonicznych. Takim kandydatem był zaś Bryliński, który był popem zachowującym celibat. Wyłowione w źródłach określenie „religiosus” (27 VIII 1584 r.)¹²⁹ odnoszące się zwykle do popa, w tym przypadku może sugerować, że po nominacji na koadiutora Bryliński przygotowując się do chirotonii biskupiej, udał się do monasteru bazylińskiego, w którym został postrzyżony na mnicha reguły św. Bazylego. Rozwiązanie tej kwestii będzie jednak możliwe dopiero po dalszych badaniach źródłowych.

Inną sprawą jest, że być może w liście prawosławnej szlachty do metropolity znalazły oddźwięk elementy nieznanej nam bliżej rywalizacji o katedrę przemyską, w której z jednej strony kandydaturę Brylińskiego popierał mający wpływ na dworze królewskim starosta przemyski J.T. Drohojowski¹³⁰, apel zaś do me-

¹²⁶ O kryzysie Kościoła prawosławnego i próbach jego zreformowania, zob. B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma*, passim; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin-Lwów 2014, s. 108–114.

¹²⁷ Drohojowski był skonfliktowany z okoliczną szlachtą często dochodząc swych racji nie tylko prawem, ale i przemocą. J. Drohojowski, *Kronika Drohojowskich. Na podstawie badań archiwalnych*, cz. 1, Kraków 1904, s. 51–76; W. Łoziński, *Prawem i lewem*, s. 427–428, 430–432; K. Lepszy, *Drohojowski Jan Tomasz*, s. 382–385.

¹²⁸ А. Добрянский, *История*, ч. 1, с. 63.

¹²⁹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 300, с. 1115.

¹³⁰ Drohojowski oddał wiele zasług w służbie politycznej i dyplomatycznej króla Stefana Batorego, dzięki którym w 1578 r. został nagrodzony dochodowym starostwem przemyskim. W 1578 r. przez pięć dni gościł króla w Przemyśle. W tym czasie był też stronnikiem kanclerza Jana Zamoyskiego. K. Lepszy, *Drohojowski Jan Tomasz*, s. 383.

tropolity przeciwko Brylińskiemu wystosowała część szlachty będąca w opozycji do skonfliktowanego z nią Drohojowskiego¹³¹. Bez wątpienia jednak na opinię o Brylińskim położył się cieniem jego status społeczny oraz lekceważenie związane z pełnioną ciągle funkcją tywuna¹³² i związanym z nią uzależnieniem od starosty przemyskiego.

Trudno przytoczyć pozytywne przykłady działalności biskupa Brylińskiego¹³³. Wprawdzie władcyka ten wspólnie z kryłozanami katedralnymi kontynuował dawne spory i procesy wszczęte jeszcze przez jego poprzednika, usiłując bronić praw do posiadłości władczych i katedralnych w Wilczu i Mościskach na przedmieściu Przemyśla (1586)¹³⁴, domu Pyzowskiego należącego do szpitala ruskiego w Przemyślu (1590)¹³⁵, dóbr Czartoria we wsi Wielunice (1589)¹³⁶, prowadził spory graniczne z sąsiadami dóbr biskupich w Walawie i innych miejscowościach¹³⁷, a także odpierał dawne roszczenia władz miejskich Przemyśla domagających się opłacania czynszów od ogrodów podmiejskich użytkowanych przez władzykę (1590)¹³⁸, starania te nie były jednak podejmowane z jego inicjatywy ani też nie przynosiły większych efektów, były bowiem prowadzone jeszcze przez jego następcę¹³⁹. Podobnie było z długoletnim procesem o zabójstwo Marka Hermanowskiego, który zginął w wyniku strzelaniny w Dusowcach, co było epizodem sporu biskupa Radyłowskiego z Konstantym Korniaktem o granice Walawy¹⁴⁰. Do długotrwałych konfliktów należały też roszczenia Kościoła katolickiego do pobierania danin od ludności prawosławnej, co zresztą było jednym z głównych powodów sporów Kościoła ze szlachtą. W takim kontekście umieścić należy więc proces wytoczony Brylińskiemu przez mansjonarzy katolickiej katedry przemyskiej domagających się pobierania mesznego od Rusinów mieszkających w należącej do władzyki wsi Walawa¹⁴¹.

Za rządów Brylińskiego wszczęto również nowe sprawy. Należała do nich obrona Andrzeja młynarza, poddanego ze wsi władczy Wielunice, skrzywdzonego w 1590 r. przez innego młynarza — Iwana z sąsiedniego Miżyńca, poddanego Abrahama Herburta z Felsztyna¹⁴². Władzyka procesował się też z drobną przemyską szlachtą prawosławną (Illickimi, Manasterskimi, Radyłowskimi i Lityńskimi)¹⁴³.

¹³¹ Leonid Sonewicki uważał, że Bryliński otrzymał nominację królewską na biskupa dzięki protekcji Drohojowskiego. Л. Соневицький, *Український*, с. 62–63.

¹³² Z kniaziostwa i popostwa w Brylińcach biskup Arseniusz zrezygnował dopiero w 1588 r.

¹³³ Była już mowa o błędnie przypisywanej Brylińskiemu zasłudze ozdobienia malowidłami cerkwi w Św. Spasie, zob. А. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 60–61; Л. Соневицький, *Український*, с. 64.

¹³⁴ APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 384.

¹³⁵ ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, спр. 306, с. 553–554.

¹³⁶ APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 412–413.

¹³⁷ ЦДІАА, ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 305–306; спр. 290, с. 272–273, 607–609.

¹³⁸ APP, AmP, sygn. 678, s. 37; sygn. 956, s. 20.

¹³⁹ Przykładem jest proces z Andrzejem Fredrą z Pleszowic o łaki Czartoria we wsi Wielunice, zapoczątkowany przez biskupa Radyłowskiego, a kontynuowany przez Brylińskiego i Kopysteńskiego do 1593 r. APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 428–432, 434–436, 446–448.

¹⁴⁰ ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, спр. 304, с. 140; спр. 307, с. 1413–1415; ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 485–486, 491–494.

¹⁴¹ ЦДІАА, ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 1079–1086.

¹⁴² ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, спр. 306, с. 552–553, 576–577; ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 631–632.

¹⁴³ ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, спр. 305, с. 872–873.

Do poważniejszych spraw należał konflikt biskupa Arseniusza Brylińskiego z Maciejem Słostowskim, burgrabią zamku samborskiego i Piotrem Słostowskim, ekonomem starostwa samborskiego, którzy w 1587 r. zagarnęli pastwisko Dubno i zatorali okoliczne pola pod Starym Samborem, należące do monasterów Św. Spasa i św. Onufrego¹⁴⁴. Obrony uposażenia władcy przemyskiego dotyczyło też unieważnienie w 1588 r. przez biskupa Brylińskiego i kryłoszan katedralnych kontraktu na arendę wsi Stramszewice zawartego z Adamem Wierzbietą Mileckim¹⁴⁵. Natomiast do spraw z zakresu obrony swobody wyznaniowej prawosławnych Rusinów należała protestacja władcy Brylińskiego i kryłoszan przemyskich złożona w 1587 r. przeciwko Pawłowi Skomorowskiemu, podstaroście i arendarzowi drohobyckiemu, który „w poniedziałek wielkanocny ruski” zamknął cerkwie w Drohobycz, uniemożliwiając wiernym uczestnictwo w nabożeństwach wielkanocnych obchodzonych według kalendarza juliańskiego (starego stylu). W tym kontekście warto dodać, że w skardze tej powołano się na naruszenie wolności wyznaniowej zagwarantowanej prawosławny w akcie konfederacji warszawskiej¹⁴⁶.

Do przykrych spraw dotyczących postawy Brylińskiego wobec jego poprzednika zaliczyć trzeba proces, jaki nowemu władcy wytoczyli bratankowie i spadkobiercy biskupa Antoniego Radyłowskiego oskarżający jego następcę o zagarnięcie rzeczy ruchomych i pieniędzy pozostawionych przez zmarłego¹⁴⁷. Tu trzeba dodać, że zjawisko przywłaszczania majątku po śmierci biskupa było od dawna problemem występującym w Cerkwi prawosławnej¹⁴⁸. Ponadto Bryliński dokonywał różnorodnych transakcji pieniężnych¹⁴⁹ oraz procesował się w drobnych sprawach prywatnych¹⁵⁰, w których często jego pełnomocnikiem był

¹⁴⁴ Proces toczył się w latach 1587–1590. W tym czasie Słostowscy wyrządzali władcy i jego sługom liczne szkody. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 303, с. 295–296, 308–309, 428–430; спр. 304, с. 439–440; ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 1065–1079; APP, ABGK, Suplement, sygn. 46, s. 404, 406–407, 415–419, 421–422, 424–426.

¹⁴⁵ ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 304, с. 801–802, 806.

¹⁴⁶ ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 303, с. 311–312.

¹⁴⁷ Sam biskup Bryliński odpiął te zarzuty, uznając je za nieuzasadnione. Proces trwał jeszcze po jego śmierci. W 1591 r. Radyłowscy, szacujący swe roszczenia na 20 tys. grzywien, dochodzili swych praw już wobec spadkobierców Arseniusza Brylińskiego, którymi byli jego bracia Fedko i Waśko Brylińscy. ЦДИАЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 289, с. 871–873; спр. 290, с. 136–138, 709–711.

¹⁴⁸ Jeszcze w 1518 r. król Zygmunt I nakazał, aby za każdym razem po śmierci władcy przemyskiego wszystkie rzeczy ruchome znajdujące się w jego dworze i w katedrze zostały komisyjnie spisane i opieczetowane. Zabezpieczony tak majątek miał pozostawać w dyspozycji monarchy do czasu przekazania go nowemu biskupowi. Zalecenia te król powtórzył w 1532 r. APP, ABGK, sygn. 12D; AGAD, MK, sygn. 30, k. 250–250v; sygn. 46, k. 129v; *Corpus Iuris Polonici*, ed. O. Balzer, Cracoviae 1906, vol. 3, nr 201, s. 369; MRPS, pars 4, vol. 1, s. 358, nr 6135; J. Pociej, *Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięciu kościelnych na Rusi, powagą metryk królewskich koronnych i litewskich, tudzież dekretów rotę rzymskiej, zbioru praw Volumina Legum zwanych i innych wiarogodnych dokumentów wsparty, rozwiązaniem niektórych w tym przedmiocie zarzutów objaśniony i chronologicznie ułożony*, Warszawa 1845, s. 13; A. Добрянский, *История*, ч. 1, с. 34, 36–37, 39, 42.

¹⁴⁹ ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 305, с. 624–626.

¹⁵⁰ W 1587 r. protestację przeciwko biskupowi Brylińskiemu złożył Remigian Ilnicki domagający się zwrotu 50 złp, a w marcu 1590 r. proces wytoczyli władcy spadkobiercy Filipa Ilnickiego. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 303, с. 535; спр. 306, с. 566.

Aleksander Kopysteński¹⁵¹ trudniący się reprezentowaniem różnych osób przed sądami. Później był on plenipotentem w sprawach sądowych swego brata, biskupa Michała Kopysteńskiego¹⁵².

Bryliński objął rządy w diecezji po wybitnym poprzedniku — Antonim Radyłowskim, za którego czasów zaszło wiele pozytywnych zmian w eparchii przemyskiej¹⁵³. Radyłowski należy do grona najwybitniejszych władcyków przemyskich. Położył ogromne zasługi dla rozwoju eparchii przemyskiej, które można rozpatrywać w kontekście reformy Kościoła prawosławnego. Niestety przemiany te nie były kontynuowane. Za rządów jego następcy, biskupa Arseniusza Brylińskiego, nastąpił regres, w którego wyniku doszło do utraty części dóbr władcyństwa przemyskiego. Straty te były tak dotkliwe, że następcą Brylińskiego biskup Michał Kopysteński jako jeden z głównych celów na początku rządów postawił sobie odzyskanie dóbr władczych utraconych przez poprzednika¹⁵⁴.

A zatem do najważniejszych zaniedbań Brylińskiego należał brak troski o zachowanie uposażenia władcyństwa przemyskiego, bowiem utrata dóbr biskupich największe rozmiary przybrała właśnie za jego rządów. W 1589 r. do władzy przemyskiego należało już zaledwie pięć wsi i kilka dworzysk położonych w trzech innych miejscowościach, co stanowiło niewielką część majątków, jakimi rozporządzali wcześniejsi biskupi przemyscy¹⁵⁵. Przegląd źródeł archiwalnych pozwala na stwierdzenie, że zarzuty kierowane pod adresem biskupa Brylińskiego o uzależnienie od starosty Drohojowskiego, który czerpał korzyści z dóbr należących do władcyństwa przemyskiego, nie były bezpodstawne. Przykładem rozdawnictwa dóbr władczych było oddanie przez biskupa Brylińskiego władczej wsi Walawa w dożywotnie użytkowanie Janowi Brześciańskiemu i jego żonie Katarzynie z Brzezin. Jedną ze stron tej umowy, zawartej 16 II 1589 r., był protektor Brylińskiego — starosta przemyski J.T. Drohojowski. Przeprowadzoną w taki sposób transakcję zatwierdził król Zygmunt III poinformowany, jakoby wieś ta w dużej części była opustoszała i zaniedbana. Brześciańscy mieli zadbać o te dobra, w zamian za co zostali zobowiązani do opłacania rocznego czynszu 100 złp¹⁵⁶. Argumentacja ta wydaje się wątpliwa, Walawa należała bowiem do najstarszych i najważniejszych dóbr władcyków przemyskich, o czym świadczył fakt, że we wsi tej znajdowała się jedna z rezydencji biskupich. O odzyskanie Walawy z rąk Brześciańskich procesował się później biskup Michał Kopysteński, który odzyskał ją dopiero w 1595 r.¹⁵⁷ Przykład wydzierżawienia Walawy nie

¹⁵¹ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 304, с. 220–221, 1482–1484; спр. 308, с. 437а–437б.

¹⁵² ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 312, с. 496.

¹⁵³ А. Добрянський, *Исторія*, ч. 1, с. 46–60; А. Соневицький, *Український*, с. 97.

¹⁵⁴ AGAD, MK, sygn. 136, k. 132–132v.

¹⁵⁵ *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1: A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku*, t. 7, cz. 1, s. 2, 24, 27, 33; А. Соневицький, *Український*, s. 70; L. Bienkowski, *Organizacja*, s. 803; por. J. Krochmal, F. Kyrk, *Stosunki wyznaniowe (1375–1500)* [w:] *Dzieje Przemysła*, t. 2: (1340–1772), cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kyrk, Przemysł 2003, s. 190–191.

¹⁵⁶ AGAD, MK, sygn. 133, k. 401–402; *Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, t. 2: *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego z lat 1587–1595*, oprac. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyrka, Kraków 2001, s. 95, nr 187.

¹⁵⁷ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 307, с. 443–444, 886–887; спр. 308, с. 540–541, 1285–1286, 1523–1525, 1547–1550, 1558–1559; спр. 311, с. 849; APP, ABGK, Supplement, sygn. 46, s. 439–441, 451–453, 455–463; А. Добрянський, *Исторія*, ч. 2, с. 1–2; Л. Тимошенко,

był odosobniony, w podobny sposób w ręce świeckich arendarzy oddano też wieś Stramszewice, ale kontrakt ten — jak wspomniano — udało się unieważnić, zapewne pod naciskiem kryłozan katedralnych.

Wydaje się, że biskup Bryliński nie wykazywał należytej troski o podniesienie stanu moralnego i dyscypliny duchowieństwa prawosławnego w eparchii przemyskiej. Nie oznacza to oczywiście, że stan ten radykalnie pogorszył się za czasów tego władzy, trwał już bowiem wcześniej i utrzymywał się również w okresie późniejszym, biskup Bryliński nie podjął jednak żadnych środków w celu jego poprawy. W tym czasie duchowni prawosławni, zwłaszcza wiejscy świąszczeni, w większości przypadków mieli słabe przygotowanie do pełnienia posługi duszpasterskiej i sakramentalnej, do czego dochodził często ich naganny stan moralny. Sytuacja ta mogła prowadzić do utraty cerkwi parafialnych i konwersji części ludności prawosławnej na katolicyzm, zwłaszcza jeśli katolicyzację Rusinów wspierali właściciele miasteczek i wsi, mający uprawnienia kitorskie i korzystający z legalnych środków prawnych polegających na wykupie popostw, co w odniesieniu do zagadnień wyznaniowych mieściło się w ramach zasady *cuius regio, eius religio*. Do znanych wydarzeń związanych z przejmowaniem cerkwi i ich zamianą na kościoły katolickie doszło wówczas w eparchii przemyskiej w dobrach należących do Katarzyny Wapowskiej i Jana Łączyńskiego.

Kierując się troską o zbawienie dusz swych katolickich i prawosławnych poddanych Wapowska wykupiła 6 popostw w kluczu dynowskim, a następnie, korzystając z pomocy jezuitów jarosławskich i władz kościelnych, przekształciła tamtejsze cerkwie w świątynie katolickie. Jej działania były reakcją na kontakty włościan katolickich z prawosławnymi sąsiadami, prowadzące do rutenizacji i przechodzenia na prawosławie, co w przekonaniu Wapowskiej narażało ich, podobnie jak pozostających w schizmie Rusinów, na utratę zbawienia, a jednocześnie pomniejszało wpływy i dochody kościoła parafialnego. Winą za te konwersje obarczała prawosławnych popów wywierających „zgubny wpływ” na poddanych¹⁵⁸. Ingerencję w sferę wyznaniową poddanych prowadziła zgodnie z zasadą *cuius regio, eius religio*, która — według Wapowskiej — wynikała z woli Bożej¹⁵⁹.

Plan przejmowania cerkwi zaczęła realizować w 1580 r., zamykając wznieścioną bez pozwolenia cerkiew w Przedmieściu Dynowskim. Dwa lata później w swe zamierzenia wtajemniczyła nuncjusza Alberta Bolognettiego, prosząc o ich akceptację. Wizja rozszerzenia wpływów Kościoła katolickiego na kilka parafii prawosławnych spotkała się z życzliwym przyjęciem w Stolicy Apostolskiej, o czym rychło nuncjusz zawiadomił Wapowską. Bolognetti z zainteresowaniem

Перемишльський єпископ Михайло Копистенський (життя та діяльність), „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 6, 2002, с. 185.

¹⁵⁸ P. Kałwa, *Działalność kościelna Katarzyny Wapowskiej w ziemi sanockiej* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 353–354, 356–357; por. J. Roguła, *Katarzyna Wapowska — wielka dobrodziejka Kościoła na ziemi dynowskiej w XVI wieku* [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w aspekcie zrównoważonego rozwoju turystyki*, red. J. Krupa, K. Szpara, Dynów 2019, s. 116–119.

¹⁵⁹ „z tej zwierzchności, którą nam nad poddanymi naszymi Pan Bóg dać raczył, winniśmy ich dusznego zbawienia raczej niżli pożytków doczesnych przestrzegać”. P. Kałwa, *Działalność*, s. 356.

śledził jej poczynania. W 1583 r. poprosił jezuitów z kolegium w Jarosławiu oraz katolickiego biskupa nominata przemyskiego Jana Borukowskiego o organizacyjne i duszpastersko-teologiczne wsparcie planów Wapowskiej. Ta z wdzięcznością przyjęła pomoc, biskupa Borukowskiego osobiście zapoznała zaś ze swymi planami goszcząc go w Dynowie¹⁶⁰. We wrześniu i październiku 1583 r. jezuita prowadzili ożywioną działalność misyjną wśród Rusinów klucza dynowskiego, doprowadzając do licznych konwersji na katolicyzm oraz zamiany trzech cerkwi (w Przedmieściu Dynowskim, Izdebkach i Hłudnie) na kościoły. Pozbawieni beneficjów popi zwrócili się o pomoc do władzy przemyskiego¹⁶¹, ten jednak nie okazał im wsparcia, zapewne obawiając się gniewnej reakcji Katarzyny Wapowskiej, która w swych dobrach dziedzicznych miała pełnię władzy nad poddanymi. Pozostawieni bez pomocy władzy popi z klucza dynowskiego zostali wezwani na debatę religijną z jezuitami jarosławski. Przedmiotem dysputy były trzy zagadnienia teologiczne. Dwa z nich dotyczyły spraw dogmatycznych, mianowicie powszechności łaski Bożej i dostępności zbawienia dla wszystkich wierzących oraz kar piekielnych dla niewierzących, trzecie zaś było osadzone w nurcie polemik religijnych i dotyczyło Rusinów „tkwiących w błędach i nieposłuszeństwie”. Tematyka ta była tendencyjnie dobrana, poruszała trudne kwestie dogmatyczne, a na dodatek stawiała tezę o błędach jednej ze stron dysputy. Jak było do przewidzenia, polemice tej nie sprostali wiejscy świąszczeni, którzy nie byli równorzędnymi partnerami do dyskusji z dobrze wykształconymi jezuitami. Na dodatek ci sami jezuita zostali wyznaczeni przez Wapowską na arbitrow oceniających stan wiedzy teologicznej duchownych innego wyznania. Sprawdzian wykazał jej bardzo niski poziom. Jezuita orzekli, że popi z klucza dynowskiego wykazują zaledwie powierzchowną znajomość dogmatów chrześcijańskich, a ich religijność przepełniona jest ludowymi zabobonami. Opinia ta utwierdziła Wapowską w słuszności kroków podjętych w myśl sugestii Stolicy Apostolskiej o przejęciu cerkwi w celu przekształcenia ich na kościoły katolickie. Po zakończeniu debaty trzej biorący w niej udział popi oświadczyli, że zostali przekonani przez argumenty strony katolickiej, w związku z czym wyrazili skruchę i gotowość zmiany wyznania na katolickie. Wydaje się, że na ich decyzję wpłynęły nie tyle argumenty polemiczne, ile utrata popostw, przede wszystkim zaś zależność od swej pani — Katarzyny Wapowskiej. Poczucie to było zresztą obustronne, sama Wapowska uważała bowiem świąszczeników z cerkwi znajdujących się w jej dobrach za swych poddanych¹⁶².

¹⁶⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej: MPV), t. 5, *Series Nuntiaturae Polonae*, pars 1: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum, 1581–1582*, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933, N. 465, 490, 506, p. 540–541, 573, 602; t. 6, pars 2: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum, a. 1583*, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1938, N. 64, 121, 149, 151–152, 259, p. 116, 218, 276, 278–279, 459; *Monumenta Ucrainae Historica*, t. 1: (1075–1623), collegit A. Šeptyckij, Romae 1964, nr 51, 60, s. 29, 42; P. Kałwa, *Działalność*, s. 315–316.

¹⁶¹ W liście do nuncjusza z 13 X 1583 r. opisującym te wydarzenia Benedykt Herbest nie wyjaśnił szczegółów tej sprawy. Prawosławnym biskupem przemyskim był wówczas Antoni Radyłowski, a jego koadiutor i administrator eparchii Stećko Bryliński — co wykazano wcześniej — po otrzymaniu nominacji w 1581 r. zniknął z otoczenia władzy i pojawił się w nim dopiero w 1584 r.

¹⁶² P. Kałwa, *Działalność*, s. 324, 357.

Zamiana cerkwi na kościoły połączona z konwersją popów i włościan była sukcesem jezuitów jarosławskich, o czym wkrótce zostali zawiadomieni nuncjusz i Stolica Apostolska¹⁶³. 10 II 1584 r. Benedykt Herbest poinformował nuncjusza o sukcesach katolicyzacji ludności prawosławnej z klucza dynowskiego. Pisał o porzuceniu prawosławia przez „27 dusz”, w tym prawosławnego popa, kniazia wsi wołoskiej, oraz córkę popa, a ponadto zaznaczył, że pod wpływem akcji misyjnej chęć przyjęcia katolicyzmu zadeklarowało kolejnych 40 prawosławnych¹⁶⁴. Ostatecznie w kluczu dynowskim pozyskano dla katolicyzmu w obrządku łacińskim około stu prawosławnych Rusinów¹⁶⁵. Na początku 1584 r. akcja przejmowania cerkwi została przerwana z powodu opuszczenia klucza dynowskiego przez Benedykta Herbesta. Na spowolnienie planów Wapowskiej wywarła też wpływ śmierć przychylnego jej biskupa Borukowskiego (13 IV 1584).

Na wydarzenia zachodzące w kluczu dynowskim biskup Bryliński zareagował z opóźnieniem. Dopiero 8 XII 1586 r. w grodzie przemyskim złożono protestację przeciwko przejęciu przez Wapowską — już wówczas — sześciu cerkwi, wypędzeniu z nich popów, „dewastacji” świątyń, które zaczęto przystosowywać do liturgii katolickiej, a ponadto zajęciu cmentarzy przy tych cerkwiach, z których zaczęto usuwać groby pochowanych tam prawosławnych¹⁶⁶. Ze skargi tej wynika, że — oprócz przejętych wcześniej cerkwi w Przedmieściu Dynowskim, Izdebkach i Hłudnie — Wapowska wykupiła w tym czasie również popostwa we wsiach Bachórz, Łubna i Wara. Choć tamtejsze cerkwie zaczęto już przystosowywać do potrzeb kultu katolickiego, zmiany te musiały być usankcjonowane prawnie przez katolickiego biskupa przemyskiego. Przejmowanie cerkwi rozpoczęte przez Wapowską w 1580 r. zakończyło się w latach 1591–1593, za rządów katolickiego biskupa przemyskiego Wawrzyńca Goślickiego, który kanonicznie usankcjonował zmiany wyznaniowe w kluczu dynowskim włączając przejęte cerkwie, zamienione na kościoły parafialne bądź filialne, w strukturę katolickiej diecezji przemyskiej¹⁶⁷. W tym czasie władzą prawosławnym był już następca Arseniusza Brylińskiego — Michał Kopysteński. Również on, podobnie jak wcześniej Bryliński, złożył protestację przeciwko poczynaniom Wapowskiej, zaangażował w to jednak przedstawicieli metropolity kijowskiego¹⁶⁸. Protestacja była jedną z form prawnych zgłaszania sprzeciwu, sama w sobie nie spowodowała jednak żadnych skutków, bowiem, mimo że przejęcie świątyń było ingerencją w sferę swobody wyznaniowej jej poddanych, to jednak sam wykup popostw przez Wapowską był

¹⁶³ MPV, t. 6, pars 2, N. 346, 394, 399, p. 605–607, 694, 705–706.

¹⁶⁴ MPV, t. 7, *Series Nuntiatorum Polonae*, pars 3: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum*, fasc. 1: m[ensibus] Jan.–Jun. 1584, ed. E. Kuntze, Kraków 1939–1948, N. 39, p. 50–51.

¹⁶⁵ P. Kałwa, *Działalność*, s. 351.

¹⁶⁶ ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, ч. 302, с. 746–747.

¹⁶⁷ P. Kałwa, *Działalność*, s. 355–364; por. *Erekcja kościołów obrz. łac. w Izdebkach, Nozdrzu, Wesoly, Warze, Łubnem, Harcie, Bahorzu z r. 1593*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, t. 3, 1835, z. 3, s. 120–126; z. 4, s. 104–109; M. Harasiewicz, *Annales*, p. 53–55; W. Sarna, *Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, cz. 1: *Episkopat przemyski obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1902, s. 208; M. Bendza, *Zarys dziejów*, s. 98–109.

¹⁶⁸ Woźny sądowy 3 XII 1591 r. złożył protestację w dworze Wapowskiej w Dynowie, a cztery dni później, 7 XII 1591 r. protestację wniesiono do ksiąg grodzkich sanockich. ЦДІАЛ, ф. 15, оп. 1, ч. 40, с. 900–901; P. Kałwa, *Działalność*, s. 322.

legalny¹⁶⁹. Właściciel miejscowości miał uprawnienia ktitorskie, z którymi związane było tak zwane prawo podawania. Polegało ono na wyznaczaniu popa do cerkwi, ale jej uposażenie, czyli popostwo podlegało obrotowi na zasadach zwykłych transakcji kupna-sprzedaży. Pop otrzymując popostwo nabywał prawo do jego użytkowania, dożywotniego lub dziedzicznego. Prawo to powszechnie obowiązywało na Rusi¹⁷⁰, a transakcje kupna-sprzedaży popostw były często zawierane w eparchii przemyskiej¹⁷¹. Z tego prawa skorzystała Wapowska wykupując popostwa, a wraz z nimi przejmując 6 cerkwi we wsiach klucza dynowskiego.

W podobny sposób prawosławne cerkwie w swych dobrach zamienił na kościoły pisarz grodzki krakowski Jan Łączyński, który w 1587 r. kupił wieś Bybło (Bybel) i Borszowice w ziemi przemyskiej. W 1591 r. razem z żoną, Anną Łyczko z Ryglic, ufundowali kościół we wsi Bybel. Z jego fundacją wiązał się obowiązek nadania uposażenia pozwalającego na utrzymanie świątyni i obsługującego ją plebana. Inicjatywa Łączyńskiego, podobnie jak Wapowskiej, była realizowana we współpracy z jezuitami z Jarosławia. W obu wsiach Łączyńskiego były cerkwie zapewniające opiekę duszpasterską i sakramentalną prawosławnym Rusinom. W swych poczynaniach Łączyński kierował się troską o zbawienie swych poddanych pogrążonych w „schizmatyckich” błędach, nieznających podstawowych modlitw, przede wszystkim zaś, zaniedbywanych przez popów. Łączyński zamierzał zorganizować misje w celu nakłonienia poddanych do porzucenia prawosławia i przyjęcia katolicyzmu. Zadanie to powierzył jezuitom z kolegium jarosławskiego. Korzystając z uprawnień wynikających z zasady *cuius regio, eius religio* wykupił popostwo w Byble, przekazując katolickiemu plebanowi z nowo ufundowanego kościoła uposażenie cerkwi i daniny składane jej świąszczennikowi przez prawosławnych parafian. Przejętej cerkwi Łączyński nie poddał jednak latynizującej modernizacji, a w dodatku powstrzymał się od wykupu drugiego popostwa w Borszowicach, obawiając się, że zbyt gwałtowna katolicyzacja może doprowadzić do zbiegostwa prawosławnych włościan¹⁷².

Komentując opisaną utratę parafii prawosławnych i konwersję części ludności prawosławnej na katolicyzm należy zaznaczyć, że odpowiedzialnością za te zaniedbania nie można obciążać jedynie Brylińskiego, bowiem działania katolicyzacyjne Wapowskiej w kluczu dynowskim trwały od 1580 do 1593 r., rozpoczęły się więc jeszcze w końcowym okresie rządów biskupa Radyłowskiego, a zakończyły na początku rządów władzy Kopysteńskiego. Podobnie było z reakcją na poczynania Łączyńskiego, który proces przejmowania cerkwi w swych dobrach zakończył już po śmierci Brylińskiego.

¹⁶⁹ „A iż popostwa mieli wykupne, aby się o krzywdy jakie na potem nie skarżyli, spłaciliśmy wszystko to, co ich było, z czego nas sami kwitowali”. P. Kałwa, *Działalność*, s. 357.

¹⁷⁰ I. Szaraniewicz, *Rzut oka na beneficya Kościoła Ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej pod względem historii, przede wszystkim o stosunku świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi do ziemi w tym okresie*, Lwów 1875.

¹⁷¹ Kontrakty kupna-sprzedaży popostw z różnych miejscowości eparchii przemyskiej, zob. APP, ABGK, sygn. 54D (Załuż, 1575 r.), 59D (Polana, 1582 r.), 62D–63D (Tarnawa, 1588 r.), 64D (Olchowa, 1590 r.), 66D (Przedmieście Babickie, 1593 r.), 68D (Stuposiany, 1599 r.), 69D (Załuż, 1600 r.), 95D (Hłudno, 1648 r.).

¹⁷² ЦДІАЛ, ф. 13, оп. 1, с. 303, с. 109–114, 119–131, 134–135; P. Kałwa, *Działalność*, s. 316–319, 331.

Marginalną kwestią dotyczącą złego stanu moralnego duchowieństwa prawosławnego były pojedyncze przypadki przestępczej działalności niektórych popów¹⁷³. Również w odniesieniu do nich odpowiedzialnością za te nieprawidłowości w wyświęcaniu kandydatów na popów trudno obarczać wyłącznie biskupa Arseniusza Brylińskiego, podobne wykroczenia ze strony niewielkiej liczby popów miały przecież miejsce zarówno za czasów jego poprzednika jak też następcy¹⁷⁴.

Opisany zły stan duchowieństwa prawosławnego z czasów biskupa Brylińskiego należy więc umieścić w szerszym kontekście ogólnego kryzysu Cerkwi prawosławnej. Bez wątpienia jednak Brylińskiemu można zarzucić brak troski o stan duchowieństwa diecezjalnego (nie zlecił przeprowadzenia wizytacji), choć zarzut takich zaniedbań można postawić również innym władynom. Do zaniedbań i zarzutów stawianych Brylińskiemu trzeba dodać jeszcze jego nieobecność na synodzie metropolitalnym w Brześciu odbytym 30 (20) VI 1590 r.¹⁷⁵ Wytłumaczeniem władki może być w tym przypadku zły stan jego zdrowia, Arseniusz Bryliński zmarł bowiem niespełna trzy miesiące później.

Niezależnie od tych uwag postać Arseniusza Brylińskiego trzeba sprowadzić do właściwych proporcji. Biskup ten w żadnym przejawie swej działalności nie dorównywał swemu wybitnemu poprzednikowi Antoniemu Radyłowskiemu, ale — jak każdy następca — był z nim porównywany, stając się „ofiara” tej konfrontacji. Opinie o Brylińskim są obciążone balastem słabych stron i miernych dokonań Brylińskiego wynikających z jego problemów związanych z niechęcią prawosławnej szlachty przemyskiej okazywaną z powodu jego uzależnienia od starosty i ciągle pamiętanej funkcji tywuna. Do tych negatywnych opinii doszły jeszcze oskarżenia o doprowadzenie do katastrofalnego stanu duchowieństwa prawosławnego. Pojawiły się one w 1591 r., wkrótce po śmierci biskupa Brylińskiego, po wizytacji namiestnictwa (dekanatu) gródeckiego przeprowadzonej na polecenie metropolity kijowskiego przez biskupa lwowskiego Gedeona Bałabana. Ten czynił wówczas starania o objęcie również eparchii przemyskiej, zapewne więc wyolbrzymił i tak żaloszny stan wizytowanej części diecezji przemyskiej, podkreślając jej upadek i sugerując pilną potrzebę oddania jej w administrację

¹⁷³ W wyniku przeprowadzonego w lipcu 1585 r. przesłuchania Piotra Feczysa z Olszanicy koło Leska ujawniono przestępstwa popełnione przez popa z Zahutynia Hrycia Kurczaka (w innych zeznaniach był nazywany popowiczem). Miał on zabić Piotra, sługę pana Lesiowskiego, a ponadto dokonać licznych kradzieży, a mianowicie ukradł dwa woły w Morochowie, jałówkę w Olszanicy, kolejną jałówkę w Lesku i następną w Stróżach, a ponadto skórę w Olszanicy, 7 jagniąt w Postołowie i kolejnych 8 jagniąt w Bezmiechowie u tamtejszego popowicza (część kradzieży dokonał wspólnie ze świeckimi kompanami). Ofiarami kradzieży padali też popi, jak Iwanko, pop z Manasterca, któremu inny złodziej (osoba świecka) ukradł kocioł. *Regestr złoczyńców grodu sanockiego 1554–1638*, wyd. O. Balzer, Lwów 1891, nr 62, s. 105–106.

¹⁷⁴ Zapiski sądowe grodu sanockiego z lat 1554–1594 odnotowują przypadki popów trudniących się kradzieżami, paserstwem a nawet udziałem w grupach rozbójniczych. Sporadycznie miały też miejsce napady występnych popów na cerkwie (wówczas inny pop stawał się ofiarą kradzieży). Zob. *Regestr złoczyńców*, nr 3–4, 6, 27, 29, 40, 68, 75, 83, s. 50, 52–54, 71–75, 86–87, 113–114, 118–120, 162–127; J. Krochmal, *Duchowieństwo unickie w eparchii przemysko-samborskiej w latach 1596–1609*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 20, 2013, s. 163.

¹⁷⁵ М. Димид, *Єпископ Київської Церкви*, с. 65.

sprawnego biskupa. Na podstawie przeprowadzonej wizytacji Bałaban skierował list pasterski do prawosławnego duchowieństwa namiestnictwa gródeckiego pisząc:

W tym powiecie gródeckim są wielkie awantury między świąszczennikami i słabość w prawie świętym spowodowana przez [...] pasterskie wasze niedbalstwo dzieje się. Naprzód posłuszeństwa należnego swemu pasterzowi biskupowi nie czynicie, na synodach nie bywacie, świętości mira [krzyżma] świętego dla chrzczenia dzieci nie odnawiacie, o prawo święte nie dbacie, bezprawne śluby, mieszanie krwi, swaty, kumostwa dopuszczacie i błogosławicie, uprowadzone dziewczki wieńczycie [małżeństwem], prawowite małżeństwa rozwiązujecie, przez co wszelkie bezprawia pomiędzy pospolitymi ludźmi dzięki waszym niedbalstwom namnożyły się. Tak pospolici ludzie rozpuścili się, że wielu mało zna Pana Boga, nie modlą się i nie wierzą, a bardziej zajmują się gusłami i czarami niż służbą Bogu [...]. Ale jeszcze większa i gorsza wina jest, że popi po śmierci swych żon utrzymują kochanki, co czynią bez wstydu i bojaźni Bożej, a inni ożeniwszy się powtórnie, śmiał nakładać na siebie epitrachylion [stulę] i wykonywać obowiązki świąszczennika, chrzcić dzieci i sprawować liturgię [tłum. — JK]¹⁷⁶.

Opis ten zapewne był nieodległy od prawdy, ale trzeba wziąć pod uwagę okoliczności jego powstania, a więc zabiegi znanego z różnorodnych intryg, a nawet fałszowania dokumentów, władcy Bałabana rywalizującego w tym czasie o uzyskanie biskupstwa przemyskiego ze spokrewnionym z Brylińskim Michałem Kopysteńskim.

Podczas swych krótkich rządów władcy Bryliński wiele energii poświęcił na podniesienie swej *dignitatis* w oczach szlacheckiej braci, przez co zaniedbywał obowiązki koadiutora i administratora diecezji. Z pewnością wywarło to wpływ na utratę sporej części dóbr należących do uposażenia władcy przemyskich. To właśnie było głównym zarzutem kierowanym pod adresem Brylińskiego. Nie wiadomo jednak, na ile były to zaniedbania wynikające z lekceważenia tych spraw, na ile zaś brak zdolności do przeciwstawienia się agresywnej polityce szlacheckich sąsiadów stale dążących do powiększenia swych włości kosztem sąsiednich dóbr władczych. Z takimi problemami borykali się przecież również wcześniejsi biskupi i nie zawsze udawało im się wyjść z tych konfrontacji obronną ręką. Natomiast zderzenie przeciwnych uzdolnień Brylińskiego z nadzwyczaj sprawnymi rządami jego poprzednika powoduje powstanie wrażenia nieudolności Brylińskiego, a w konsekwencji generalnie negatywną jego ocenę. Bezspornie jednak opisując rządy biskupa Arseniusza Brylińskiego trzeba zgodzić się z ocenami historyków zarzucających mu utratę w tym krótkim okresie wielu dóbr należących do uposażenia władcy przemysko-samborskiego¹⁷⁷. Jednak sprawiedliwa ocena biskupa Brylińskiego będzie mogła być dokonana dopiero po przeprowadzeniu szczegółowych badań biograficznych. Z pewnością już teraz można stwierdzić, że opinie o tym biskupie zawarte w literaturze historycznej są krzywdzące i wymagają weryfikacji. Wydano je bez znajomości podstawowych danych z jego życia, nawet tak istotnych jak to, że przed nominacją na koadiutora

¹⁷⁶ АЗР, т. 4, Санктпетербургъ 1851, № 29, с. 39–40; MCSL, т. 1, nr 177, p. 283–285; М. Грушевський, *Історія*, т. 5, с. 503.

¹⁷⁷ А. Соневицький, *Український*, s. 70; L. Bieńkowski, *Organizacja*, s. 803.

Bryliński był popem w Brylińcach. Na drogę kariery duchownej wkroczył więc na długo przed uzyskaniem nominacji na koadiutora przemyskiego.

Arseniusz Bryliński sprawował rzady biskupie do września 1590 r.¹⁷⁸ Zmarł 13 IX 1590 r.¹⁷⁹ lub tuż przed tą datą¹⁸⁰, zapewne w dworze Starodub położonym za zamkiem przemyskim. Tam 23 I 1591 r. zgromadzili się kryłoszanie katedralni w celu zabezpieczenia majątku pozostawionego przez władkę¹⁸¹. Latem 1591 r. przed sądem ziemskim przemyskim zjawili się liczni wierzyciele zmarłego domagając się zwrotu długów i uregulowania innych roszczeń od spadkobierców biskupa Arseniusza Brylińskiego, którymi byli jego bracia Fedko (Fedyna) i Waśko Brylińscy¹⁸². Do sporów majątkowych doszło też między braćmi biskupa spierającymi się o ruchomości pozostawione przez władkę¹⁸³, a także między ich dalszą rodziną¹⁸⁴.

Po półrocznym wakacie po śmierci Arseniusza Brylińskiego nominację na kolejnego prawosławnego biskupa przemyskiego otrzymał jego krewny Michał Kopysteński¹⁸⁵. Okoliczność tak długiej zwłoki w udzieleniu mu nominacji królewskiej jest ważna z punktu widzenia ustalania przybliżonej daty śmierci jego poprzednika — Arseniusza Brylińskiego. Królewską nominację na władkę

¹⁷⁸ W literaturze nie są znane miejsce i data zgonu biskupa; podawano jedynie rok 1591 (bez daty dziennej); zob. A. Добрянський, *Історія*, ч. 1, с. 60; J. Pelesz, *Geschichte*, Bd. 2, S. 115; A. Соневицький, *Український*, s. 97–98; Д. Блажейовський, *Ієрархія*, с. 198.

¹⁷⁹ Jeszcze 13 IX 1590 r. do dworu władki doręczono pozew, a relację o tym woźny sądowy wniósł do akt 15 IX 1590 r. APP, AmP, 956, s. 20.

¹⁸⁰ Z powodu śmierci władki („post mortem eiusdem Stephanum Briliński wladicam”), 13 IX 1590 r. przesunięto ustalony wcześniej termin procesu między Jerzym Hermanowskim a spadkobiercami biskupa, „szlachetnym” Waśkiem i Fedyną Brylińskimi. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 307, с. 1414. Interesujące, że pozwy do władki Brylińskiego były kierowane nawet po jego śmierci. Procesy te były jednak wszczęte jeszcze za jego życia i powiązane z innymi roszczeniami wobec spadkobierców władków Radyłowskiego i Brylińskiego; zob. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 307, с. 1413–1414; APP, AmP, sygn. 678, s. 36–37 (relacja woźnego o próbie doręczenia pozwu).

¹⁸¹ ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 307, с. 36. Więcej o ogrodzie zwanym Starodub mówią wzmianki z 1595 r. Dwór i ogród należały do Brylińskiego, a przylegający do nich staw rybny użytkował pop Iwan Nikoliński z pobliskiej cerkwi św. Mikołaja. ЦДИАЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 311, с. 1415–1416, 1446.

¹⁸² ЦДИАЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 290, с. 985–986, 1025, 1114–1115, 1125.

¹⁸³ Tamże, s. 1113–1114.

¹⁸⁴ Hryčko i Aleksander Kopysteńscy, po przejęciu praw od braci Dobrzańskich (w 1582 r. pomogli oni Stećkowi Brylińskiemu w udowodnieniu praw szlacheckich) zgłosili roszczenia o zwrot 500 zł należnych nieżyjącej już wówczas Nastazji, wdowie po Waśku Dobrzańskim, arendarzu miasteczka Sól. Swe roszczenia skierowali do Iwanka Brylińskiego, bratanka bezpotomnie zmarłego „nobilem Stephanum” Brylińskiego, jako posesora kniaziostwa i popostwa w Brylińcach, na których był zabezpieczony dług. ЦДИАЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 290, с. 1119.

¹⁸⁵ Postać biskupa Kopysteńskiego ciągle oczekuje na swego biografę. Wiele błędów i luk informacyjnych zawiera biogram autorstwa Mariana Rechowicza, *Kopystyński (Kopysteński) Mateusz h. Leliwa, imię zakonne Michał* [w:] PSB, t. 14, s. 26–27. Próbę opracowania nowego biogramu władki podjął Leonid Tymoszenko, a jego badania uzupełnił Ihor Smutok. Л. Тимошенко, *Перемишльський єпископ Михайло Копистенський*, с. 175–196; Л.В. Тимошенко, *Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистинського*, „Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал”, 2003, № 1, с. 132–156; І. Смуток, *Копистинські*, с. 53–54, 59–60.

przemyskiego „nobilis” Michał Kopysteński otrzymał w Warszawie 13 III 1591 r.¹⁸⁶ Odbierając ją złożył przysięgę, w której zobowiązał się do zachowania w całości dóbr władcy przemyskiego oraz odzyskania majątności utraconych przez poprzedników¹⁸⁷. W zobowiązaniu tym łatwo zauważyć chęć naprawienia strat, do których doszło za rządów władcy Brylińskiego, ale zapewne również tych, jakie uposażenie władcy mogło ponieść po jego śmierci podczas trwającego pół roku wakatu na katedrze przemyskiej.

Razem z nominacją dla Kopysteńskiego król Zygmunt III tego samego dnia, 13 III 1591 r., wydał jeszcze dwa dokumenty, które miały ułatwić biskupowi objęcie eparchii przemyskiej. W pierwszym zawiadomił poddanych z władcy przemyskiego i samborskiego, że po śmierci biskupa „Steczka” Brylińskiego „oboje to władcy” (przemyskie i samborskie) oddał Michałowi Kopysteńskiemu, nakazując, aby właśnie on, a nie inny pretendent¹⁸⁸, był uznawany za nowego biskupa, w związku z czym mają mu być posłuszni i oddawać wszelkie powinności i daniny należne władcy. Drugi dokument był adresowany do potomków „nieboszczyka” wielbego Steczka Brylińskiego władcy przemyskiego i samborskiego oraz innych osób zgłaszających roszczenia do majątku po zmarłym biskupie. Zygmunt III informował ich, że po śmierci Brylińskiego władcy przemysko-samborskie „podaliśmy szlachetnemu Michałowi Kopysteńskiemu”. Nowy biskup miał objąć dobra i majątności należące do tego władcy, w związku z czym król rozkazał ich opuszczenie przez wszelkie osoby wówczas je zajmujące¹⁸⁹.

W przeciwieństwie do lekceważonego przez szlachtę Brylińskiego, w którym długo widziano jedynie tywuna starosty przemyskiego, jego następca cieszył się poparciem sporej części prawosławnej szlachty przemyskiej. Było tak mimo, że kondycja majątkowa biskupa nominata niewiele różniła się od jego sąsiadów. Podobnie jak oni Michał Kopysteński pochodził z drobnej szlachty zagrodowej. A zatem przeszkodą w akceptacji kandydata na władzę nie był jego mizerny stan majątkowy, ale pozycja w systemie stanowym. Spokrewniony z Brylińskim Kopysteński był posesjonatem, człowiekiem wolnym, nie podlegającym zwierzchności starosty, jak było w przypadku uzależnionego od niego Brylińskiego, tywuna

¹⁸⁶ W literaturze (А. Добрянский, *История*, ч. 2, с. 1; М. Bendza, *Prawosławna diecezja*, s. 108; А. Тимошенко, *Перемишльський єпископ Михайло Копистенський*, с. 183) podawana jest inna data nominacji biskupiej Kopysteńskiego — 20 V 1591 r. Jest to błąd, ponieważ tego dnia król Zygmunt III wydał w Krakowie dokument zawiadamiający duchowieństwo i świeckich „ruskiego nabożeństwa ludzi”, że po śmierci „Stefana” Brylińskiego nowym władzą przemyskim i samborskim został Michał Kopysteński. Nie jest to zatem dokument nominacyjny, a jedynie polecenie uznania Kopysteńskiego za nowego biskupa. AGAD, MK, sygn. 136, k. 131v–132v; APP, ABGK, sygn. 65D; zob. П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)*, С.-Петербург 1901, с. 112, А. Prochaska, *Z dziejów unii brzeskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 10, 1896, s. 546.

¹⁸⁷ „Ja Michał Kopystyński władika, przysięgam [...] te dobra, które za przodków moich były od władcy przereczzonego jakimkolwiek sposobem oddalone, wyważeł [wydobył] i do władcy przywrócił”. AGAD, MK, sygn. 136, k. 132–132v. Wyjaśnienie słowa „wyważyć”, zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Warszawa 1814, s. 533.

¹⁸⁸ Zastrzeżenie to można interpretować jako nakaz oddalający roszczenia do eparchii przemyskiej wysuwane przez biskupa lwowskiego Gedeona Bałabana.

¹⁸⁹ ЦДІАА, ф. 13, оп. 1, спр. 307, с. 444–447.

Drohojowskiego. Wolność, niezależność i posiadanie dóbr ziemskich były czynnikami tak istotnymi, że reputacji ubogich Kopysteńskich nie zaszkodziły nawet liczne przykłady koligacenia się z mieszczanami¹⁹⁰. W przypadku Michała Kopysteńskiego nie zachodziły też obawy o uzależnienie Cerkwi od władzy świeckiej (starosty) i utratę dóbr należących do władcy.

Podsumowanie

Prawosławny biskup przemyski Arseniusz Bryliński nie miał dotychczas rzetelnie opracowanego biogramu, a dotyczące go wzmianki w historiografii zawierały wiele luk chronologicznych i faktograficznych oraz błędów, w tym w datach objęcia rządów w eparchii przemyskiej oraz śmierci władcy. W artykule ukazano sylwetkę Brylińskiego w świetle nowych źródeł archiwalnych, co pośrednio umożliwia również nowe spojrzenie na dzieje eparchii przemyskiej za jego rządów. Udało się ustalić wiele nowych faktów z życia biskupa, postawiono też liczne postulaty badawcze wskazujące kierunek dalszych badań. Mimo to prezentowany biogram nadal zawiera sporo luk (dotyczących daty urodzenia, edukacji itp.), których wyjaśnienie będzie oczekiwało na swego badacza.

Bryliński urodził się około 1541 r. Imię chrzestne Stefan (Steczko, Stečko) otrzymał po swym ojcu, Steczku Brylińskim, będącym kniazem (sołtysem) i popem w Brylińcach. Była to wieś królewska w starostwie przemyskim osadzona na prawie wołoskim. Po podziale ojcowizny w 1564 r. Stečko otrzymał część kniaziostwa i popostwa w Brylińcach. Był popem bezzennym, zachowującym celibat, co może świadczyć o tym, że już w młodości przygotowywał się do objęcia godności biskupiej. Kolejną cezurą w jego życiu był rok 1581, w którym otrzymał nominację królewską na koadiutora i administratora eparchii przemyskiej. Wbrew twierdzeniom utrwalonym w historiografii, Bryliński nie objął wówczas rządów w diecezji przemyskiej, której biskupem nadal był Antoni Radyłowski. Na trzy lata Bryliński zniknął wówczas z otoczenia Radyłowskiego, zapewne poświęcając ten czas na przygotowanie do święceń biskupich. W otoczeniu Radyłowskiego pojawił się w 1584 r., a rządy w diecezji objął dopiero na przełomie 1585 i 1586 r. Zmarł we wrześniu 1590 r. (a nie w 1591 r., jak jest podawane w literaturze).

Na ocenie biskupa Brylińskiego ciąży uzależnienie od starosty przemyskiego J.T. Drohojowskiego. Konsekwencją tego była utrata wielu dóbr stanowiących uposażenie władcy przemyskich. Bryliński nie wykazywał dbałości o stan moralny duchowieństwa parafialnego. Obejmując rządy, napotkał silny opór niechętnie nastawionej do siebie części prawosławnej szlachty przemyskiej, lekceważącej go z powodu wątpliwego szlachectwa, przede wszystkim zaś z powodu uzależnienia od władzy świeckiej. Niechęć tę Bryliński szybko pokonał udowadniając swe szlachectwo. Objęcie godności biskupa podniosło też prestiż rodziny Brylińskich.

Rządy Arseniusza Brylińskiego przypadły na trudny okres. Diecezję objął po wybitnym biskupie Antonim Radyłowskim, przez co był oceniany przez pryzmat

¹⁹⁰ І. Смуток, *Копистинські*, с. 53, 56.

jego osiągnąć. Władzę w eparchii przemyskiej sprawował przez niespełna pięć lat, jednak nawet tak krótki okres wystarczył, by utracił wiele dóbr należących do biskupstwa. Bez wątpienia winą za te zaniedbania ciąży na Brylińskim. Na okres jego rządów przypada kryzys Kościoła prawosławnego w metropolii kijowskiej oraz liczne próby jego przezwyciężenia, co spotykało się z coraz intensywniej podejmowanymi działaniami na rzecz zjednoczenia podzielonego Kościoła. W tym kontekście umieścić trzeba działania katolicyzacyjne Katarzyny Wapowskiej i Jana Łączyńskiego zakończone przejściem 7 parafii prawosławnych.

Sprawiedliwa ocena biskupa Brylińskiego będzie możliwa dopiero po przeprowadzeniu dalszych badań. Pomimo nowych ustaleń dotyczących jego życia i działalności, jego biogram jest bowiem nadal niepełny.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, sygn. 23, 30, 46, 57, 99, 107, 133, 136, 138, 145, 146.

Archiwum Państwowe w Przemyślu:

- Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu, sygn. 12D, 54D, 55D, 58D, 59D, 60D, 62D–63D, 64D, 65D, 66D, 68D, 69D, 95D; Suplement, sygn. 46.
- Akta miasta Przemyśla, sygn. 507, 678, 956.

Центральний державний історичний архів України м. Львів:

- ф. 13, [Sąd grodzki przemyski], оп. 1, спр. 283, 289–290, 296–308, 311–312, 315–317, 319–326.
- ф. 14, [Sąd ziemski przemyski], оп. 1, спр. 14, 51, 289–290.
- ф. 15, [Sąd grodzki sanocki], оп. 1, спр. 40.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 13, 17, Lwów 1888, 1901.

Corpus Iuris Polonici, ed. O. Balzer, vol. 3, Cracoviae 1906.

Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600), ed. A.G. Welykyj, Roma 1970.

Erekcja kościołów obrz. łac. w Izdebkach, Nozdrzu, Wesoły, Warze, Lubnem, Harcie, Baborzu z r. 1593, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, t. 3, 1835, z. 3, s. 120–126; z. 4, s. 104–109.

Lustracja województwa ruskiego 1661–1665, cz. 1: *Ziemia przemyska i sanocka*, wyd. K. Arłamowski, W. Kaput, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, ed. T. Wierzbowski, pars 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, vol. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, Varsoviae 1910; pars 5: *Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572)*, vol. 1: *Acta cancellariorum (1548–1572)*, Varsoviae 1919.

Monumenta Confraternitatis Staupigianae Leopoliensis, ed. W. Milkowicz, t. 1, Leopoli 1895.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 5, *Series Nuntiatorum Poloniae*, pars 1: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum, 1581–1582*, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933; t. 6, pars 2: *Alberti Bolognetti nuntii*

- apostolici in Polonia epistolarum et actorum, a. 1583*, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1938; t. 7, *Series Nuntiaturae Polonae*, pars 3: *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum*, fasc. 1: m[ensibus] Jan[uaris] — Jun[e] 1584, ed. E. Kuntze, Kraków 1939–1948.
- Monumenta Ucrainae Historica*, t. 1: (1075–1623), collegit A. Šeptyckij, Romae 1964.
- Ostatnie Stebelskiego prace*, wyd. W. Seredyński [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 1, Kraków 1878 [seria: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 4].
- Pociej J., *Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi, powagą metryk królewskich koronnych i litewskich, tudzież dekretów roty rzymskiej, zbioru praw Volumina Legum zwanych i innych wiarogodnych dokumentów wsparty, rozwiązaniem niektórych w tym przedmiocie zarzutów objaśniony i chronologicznie ułożony*, Warszawa 1845.
- Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe*, t. 1, cz. 1: *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Przemyśl–Rzeszów 1997.
- Stebelski I., *Przydatek do Chronologii, to jest rzeczy te, które w poprzedzających dwóch tomach częstokroć się namieniały a przez obszerność swoją umieścić się wygodnie tamże nie mogły*, t. 3, wyd. II, Lwów 1867.
- Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa*, red. W. Krawczuk, t. 2: *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego z lat 1587–1595*, oprac. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyрка, Kraków 2001; t. 5: *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009.
- Regestr złoczyńców grodu sanockiego 1554–1638*, wyd. O. Balzer, Lwów 1891.
- Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1, A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, t. 7, cz. 1, Warszawa 1902.
- Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією, т. 2–4, Санктпетербургъ 1848–1851.
- Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть, упорядкування та історичний нарис І. Скочиляс, Львів 2006.

Opracowania

- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1985.
- Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.
- Bendza M., *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej do unii brzeskiej*, „Rocznik Teologiczny [ChAT]”, t. 22, 1980, z. 2.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiekі XVI–XVIII*, Kraków 1969.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910.

- Drohojowski J., *Kronika Drohojowskich. Na podstawie badań archiwalnych*, cz. 1, Kraków 1904.
- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Sanok 2007.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościoty Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.
- Gliwa A., *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl 2013.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1900.
- Gromnicki T., *Przemyskie biskupstwo obrządku wschodniego [w:] Encyklopedia kościelna według teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 22, Warszawa 1898.
- Gudziak B.A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin 2008.
- Harasiewicz M., *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*, Leopoli 1862.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991.
- Jawor G., *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004.
- Kałwa P., *Działalność kościelna Katarzyny Wapowskiej w ziemi sanockiej [w:] Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931.
- Kowalska H., *Kmita (Sobieński, Sobiński) Piotr z Wiśnicza [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 97–100.
- Krochmal J., *Duchowieństwo unickie w eparchii przemysko-samborskiej w latach 1596–1609*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 20, 2013.
- Krochmal J., Kiryk F., *Stosunki wyznaniowe (1375–1500) [w:] Dzieje Przemysła*, t. 2: (1340–1772), cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kiryk, Przemyśl 2003.
- Lepszy K., *Drohojowski Jan Tomasz [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 382–385.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 6, Warszawa 1814.
- Łoziński W., *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. J. Tazbir, Warszawa 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim*, cz. 3: *Lata panowania Zygmunta Augusta*, Białystok 2020.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 1–2, Lipsk 1839–1846.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900.
- Niesiecki K., *Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji y rycerstwa kleynotami [...] ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana*, t. 1, Lwów 1728.

- Pelesz J., *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Bd. 2, Wien 1881.
- Prochaska A., *Z dziejów unii brzeskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 10, 1896.
- Rechowicz M., *Kopystyński (Kopysteński) Mateusz h. Leliwa, imię zakonne Michał* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968–1969, s. 26–27.
- Rogula J., *Katarzyna Wapowska — wielka dobrodziejka Kościoła na ziemi dynowskiej w XVI wieku* [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w aspekcie zrównoważonego rozwoju turystyki*, red. J. Krupa, K. Szpara, Dynów 2019, s. 107–124.
- Sarna W., *Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, cz. 1: *Episkopat przemyski obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1902.
- Stadnicki A., *O kniaztwach we wsiach wołoskich z poglądem na wójtostwa we wsiach na magdeburskiem prawie osadzonych*, Lwów 1853.
- Stadnicki A., *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów 1848.
- Szaraniewicz I., *Rzut oka na beneficja Kościoła Ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej pod względem historii, przede wszystkim o stosunku świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi do ziemi w tym okresie*, Lwów 1875.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. Spisy, oprac. K. Przyboś, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1987.
- Wyrostek L., *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*, Kraków 1932 [nadbitka z „Rocznika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 11, 1931/2].
- Блажейовський Д., *Ієрархія Київської Церкви (861–1996)*, Львів 1996.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. 5, Львів 1905; т. 6, Київ-Львів 1907.
- Димид М., *Єпископ Київської Церкви (1589–1891)*, Львів 2000.
- Добрянський А., *Історія єпископів трехъ соединенныхъ епархій, перемышльської, самборської и саноцької, отъ найдавнішихъ временъ до 1794 г., ч. 1–2*, Львів 1893.
- Жукович П., *Сеймовая борьба православнаго западнорусскаго дворянства съ церковной унией (до 1609 г.)*, С.-Петербургъ 1901.
- Лисейко Я., *Процес інтеграції князів із сіл на волоському праві у шляхетську верству Сяноцької землі в XVI–XVII ст.*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, Вип. 19–20, 2017, с. 198–209.
- Макарий [Михаил Петрович Булгаков], *История Русской Церкви*, Москва 1996, ч. 4: *Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История западнорусской, или Литовской, митрополии (1458–1596)*, отдел 5, глава 3: *Борьба православия с протестантством и иезуитами и новые усиленные попытки к унии (1555–1589)*; https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/4_4 [dostęp: 2021-06-13].
- Смуток І., *Копистинські у Перемишльській землі в XVI–XVIII ст. Генеалогічне дослідження*, „Генеалогічні записки”, [Львів] 2011, вип. 9 (нової серії 3), с. 52–68.
- Смуток І., *Походження Брилинських (у справі шляхетства Арсенія Брилинського, перемишльського владика, 1586–1591 рр.)*, „Генеалогічні записки”, [Львів] 2012, вип. 10 (нової серії 4), с. 1–4.

- Смуток І., *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження*, Київ 2017.
- Смуток І., *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження. Дисертація*, Київ 2018.
- Смуток І., *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи*, т. 1, Львів 2019.
- Смуток І., *Руська шляхта у Перемишльському повіті (XV–XVII ст.). Географія землеволодіння*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, Вип. 16, 2012, с. 88–102.
- Соневицький А., *Український Єпископат Перемиської і Холмської Єпархій в XV–XVI ст. Episcopatus ucrainus eparchiae peremysliensis et cholmensis saec. XV–XVI, Romae* 1955.
- Схиматіснь всего клира руского-католического Богом спасемои Єпархii Перемишльської на годъ отъ рожд. Хр. 1879*, Перемишль 1879.
- Тимошенко Л. В., *Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистинського*, „Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал”, 2003, № 1, с. 132–156.
- Тимошенко Л., *Перемишльський єпископ Михайло Копистенський (життя та діяльність)*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 6, 2002. с. 175–196.
- Шематизм гр. кат. духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1930*, Перемишль 1930.

Jacek Krochmal, Arsenius Bryliński, Orthodox Bishop of Przemyśl (1586–1590)

Summary

No reliable biography of the Orthodox Bishop of Przemyśl Arsenius Bryliński has been published so far, and available historical references concerning him contained many chronological and factual gaps and dating errors. The article presents Bryliński's profile in the light of new archival sources. Many new facts of his life were established, and numerous research suggestions were made. Bryliński was born around 1541. He received his Christian name Stefan (Steczko, Stečko) after his father, a village leader and Orthodox popes in Brylińce — a royal village in the Przemyśl district, founded on Wallachian law. In 1564, Stečko Bryliński inherited a part of the village office and popedom in Brylińce from his father. Bryliński remained unmarried and observed celibacy, which may indicate that even in his youth he was preparing to assume the bishopric. In 1581, Bryliński received a royal nomination as coadjutor and administrator of the diocese of Przemyśl. However, he did not assume the office at that time, as he had disappeared from Radyłowski's entourage for three years while preparing for episcopal ordination. He reappeared at Radyłowski's side in 1584. Bryliński did not assume his responsibilities in the diocese until late 1585 or early 1586. He died in September 1590 (and not in 1591, as reported in the literature). Any assessment of Bryliński must be affected by his dependence on secular power of the starost of Przemyśl, Jan Tomasz Drohojowski. The consequence of this was losing some lands that had belonged to the Orthodox bishops of Przemyśl. Bryliński did not take much care of the moral state of the parish clergy. When he took over the reins of power, he encountered resistance from some of the Orthodox nobility of Przemyśl, who disrespected him because of his dubious nobility and his dependence on the starost of Przemyśl. Bryliński quickly overcame their animosity by proving that he was a noble. Becoming a bishop had also bolstered the prestige

of the Bryliński family. The rule of Arsenius Bryliński took place in a difficult period. He took over the diocese after an outstanding bishop Antoni Radyłowski, and because of that he was judged from the perspective of Radyłowski's accomplishments. He ruled the Diocese of Przemyśl for less than five years, but even this short period was enough for him to lose many properties belonging to the bishopric. During his reign there a crisis of the Orthodox Church in the Kiev metropolis emerged, along with intense attempts to overcome it, which was accompanied by vigorous efforts to unite the divided Church. The efforts at Catholicization by Katarzyna Wapowska and Jan Łaczyński, which ended with the takeover of seven Orthodox parishes, should be placed in this context. A fair assessment of Bishop Bryliński can only be achieved after further research. Despite the new findings concerning his life, the Bishop's biography is still incomplete.

Słowa kluczowe: Arseniusz Bryliński, prawosławny biskup przemyski, prawosławna diecezja przemyska, Kościół prawosławny

Keywords: Arsenius Bryliński, Orthodox Bishop of Przemyśl, Orthodox diocese of Przemyśl, Orthodox Church

Daniel Dalecki

<https://orcid.org/0000-0002-4088-3026>

Piastowskie Archiwum Miejskie, Piastów

ZARYS DZIEJÓW KANCELARII GRODZKIEJ I ZIEMSKIEJ CZERSKIEJ W DOBIE PANOWANIA WAZÓW (1587–1668)

Codzienne życie i działalność człowieka związane są z tworzeniem i obiegiem dokumentów, zarówno prywatnych, jak i urzędowych. Zastosowanie nowoczesnych rozwiązań technicznych powoli wypiera tradycyjne pisma papierowe na rzecz systemów elektronicznych. Specyfika kancelaryjna z okresu opisywanego w niniejszej pracy wprowadziła wypracowany schemat obiegu dokumentów i kompetencji wystawiania pism przez wybranych przedstawicieli władzy, różniła się jednak w zależności od województwa, a czasem powiatu.

Artykuł poświęcony został działaniu kancelarii czerskiej, zarówno grodzkiej jak i ziemskiej, w okresie panowania Wazów. Ziemia czerska była jedną z dziesięciu ziem wchodzących w skład województwa mazowieckiego, wiodąc prym wśród pozostałych. Województwo mazowieckie było specyficznym obszarem na tle całej Rzeczypospolitej. W urzędniczej hierarchii stanowiło region o mniejszym prestiżu politycznym, a jednocześnie było miejscem, w którym odsetek szlachty o różnym statusie społecznym był największy. Miało to przełożenie na sytuację majątkową szlachetnie urodzonych, których dobra rodowe ulegały ciągłemu rozdrobnieniu¹. W wyniku takiego stanu rzeczy mazowiecki szlachcic chętnie szukał posady na dworze królewskim, jak również uczestniczył w życiu społeczno-politycznym, które niejednokrotnie przynosiło mu dodatkowe profity finansowe oraz prestiż społeczny. Nie stronił od podejmowania obowiązków i przyjmowania godności urzędnika w rodzimej ziemi. Niejednokrotnie w dowód uznania za ich należyte sprawowanie szlachta czerska powierzała im dodatkowe obowiązki. Przykładem może być postać Kacpra Ryklaskiego, sprawującego urząd podstarościego czerskiego, któremu powierzono obowiązki poborcy podatków ziemi czerskiej². Również Jerzy Olszanowski, będący podpiskiem starszym w kancelarii czerskiej, został wyznaczony do dystrybucji soli³.

¹ J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998, s. 5.

² *Volumina Legum* (dalej: VL), wyd. J. Ohryzko, t. 3, Petersburg 1859, s. 308, 317.

³ Biblioteka PAN w Krakowie (dalej: B PAN Kr.), Lauda czerskie, nr 8319, k. 84.

Stan badań nad kancelarią czerską ogranicza brak ksiąg ziemskich i grodzkich, które prawdopodobnie podczas II wojny światowej uległy zniszczeniu, a pozwoliłyby na szersze i dogłębsze poznanie przedmiotowego zagadnienia⁴. Bazą do napisania niniejszego artykułu były zachowane lauda sejmikowe czerskie, które w sposób pośredni pozwalają na poznanie podstawowych problemów związanych z działaniem kancelarii. Wspomniane dokumenty były oblatowane w grodzie czerskim, co rzuca światło na krąg urzędników pracujących przy wytwarzaniu akt i dokumentacji w pierwszej ziemi województwa mazowieckiego. Pozwalają poznać również ich związek z ziemią oraz stosunek i zaufanie miejscowej społeczności do lokalnych elit władzy, którym w dowód zaufania powierzano dodatkowe obowiązki. Niestety jest to tylko fragmentaryczne ujęcie problemu, które nie pozwala na jednoznaczne wyciąganie wniosków i stawianie naukowych tez.

O funkcjonowaniu kancelarii w grodzie czerskim wiemy niewiele, gdyż do naszych czasów nie zachowały się księgi grodzkie i ziemskie. W interesującym nas okresie czynności wykonywane w kancelarii nie były określone w jednoznaczny sposób, bo nie sprecyzowano jej kompetencji ani funkcji, które miała sprawować. Jeden z najwybitniejszych znawców tematu określił, iż kancelarię grodzką tworzył „ogół urzędników mających wspierać lub zastępować sądy i urzędy grodzkie w wykonywaniu poruczonych im funkcji przez załatwienie czynności manipulacyjnych, mianowicie zaś utrzymanie i prowadzenie ksiąg sądowych”⁵. Ów pogląd dzięki poszerzeniu wiedzy o działalności kancelarii ma zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Janusz Łosowski⁶ uważa, że roli kancelarii nie można ograniczyć jedynie do wnoszenia wpisów do ksiąg, gdyż w codziennej pracy zajmowano się również spisywaniem pozwów, wypisami z ksiąg oraz różnego rodzaju rejestrami.

Wykonywane czynności i zadania w kancelarii spowodowały, że stawała się jednym z najważniejszych urzędów w grodzie. Jej kompetencje i zadania ewoluowały wraz z obowiązkami osób sprawujących czołowe stanowiska urzędnicze. Jednym z ważniejszych zadań kancelarii było tworzenie akt procesowych z sądów, w których poruszane miały być sprawy o ziemię oraz o sumy pieniężne związane z naruszeniem porządku publicznego⁷. W kompetencjach urzędu grodzkiego leżała egzekucja wyroków wszystkich sądów, a także rozwiązywanie związanych z tym spraw spornych. Działalność kancelarii miała szerokie

⁴ Akta grodzkie i ziemskie czerskie uległy spaleniowi podczas powstania warszawskiego 2 IX 1944 r. W wyniku umyślnego podpalenia budynku przez hitlerowców i niszczenia znajdujących się w nim archiwaliów Archiwum Główne Akt Dawnych utraciło około 90% zasobu. Zob. A. Stebelski, *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 15–28; K. Wróbel-Lipowa, *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 46/47, 21, Sectio F, 1991/1992, s. 496.

⁵ O. Balzer, *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, nr 9, 1881, s. 296.

⁶ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004, s. 111.

⁷ VL, t. 1, s. 176.

zastosowanie w sprawach cywilnych, w których do głównych obowiązków możemy zaliczyć rozstrzyganie kwestii spornych w sprawach posagów, działów majątkowych między braćmi oraz wykupu dóbr zastawnych⁸. Z informacji zawartych w Metryce Koronnej wiemy, iż takie zdarzenia miały miejsce w grodzie czerskim lub w ich czynnościach brały udział osoby związane z tamtejszą kancelarią. Do takiego zdarzenia doszło zapewne przed 1 XII 1588 r., datą ogłoszenia dokumentu przez woźnego Szymona Kucharza z Belska. Wówczas to król Zygmunt III powołał komisję do rozgraniczenia dóbr Bądkowo i Długopole pozostających w dzierżawie Marcina Fałęckiego, kasztelana rospierskiego. W skład komisji weszli Wojciech Ręczajski, kasztelan warszawski i starosta kowalski, Maciej Cybulski kasztelan wyszogrodzki, Stanisław Miński⁹ kasztelan zakroczymski, Stanisław Parys¹⁰ kasztelan liwski i starosta czerski, Mikołaj Bylina¹¹ podkomorzy czerski, Andrzej Radziejowski wojski czerski, Stanisław Mochnacki sędzia czerski, Stanisław Górski podsędek czerski, Mateusz Raciborski pisarz ziemski czerski. Wyniki prac komisji przedstawił senatowi Jan Gajewski¹² sędzia ziemski poznański¹³.

Znacznie częstszym przypadkiem było stawianie się szlachty w grodzie czerskim w celu załatwienia formalności związanych z prawem majątkowym, a więc swoistym notariatem. 17 II 1588 r. król Zygmunt III potwierdził zeznanie wojewody trockiego Jana Hlebowicza z Dubowna dotyczące jego długu wobec Stanisława Mińskiego kasztelana liwskiego. Należność w czterech ratach miała zostać spłacona w grodzie czerskim do dnia św. Walentego Męczennika (14 II) 1591 r. Spłacający zobowiązał się również do stawieństwa na wezwanie do grodu czerskiego¹⁴. Owa funkcja kancelarii grodzkiej, w tym czerskiej, dawała większą wiarygodność w sprawach publicznych. Pozwalała na ochronę prawną oraz łatwy dostęp do informacji, a czynności uwierzytelniające zyskały szersze znaczenie. Zapoczątkowało to powstanie formularzy niektórych wpisów procesowych, co przełożyło się na ujednolicenie praktyk i form kancelaryjnych. Ponadto łatwy dostęp do ksiąg grodzkich, gdyż ich liczba była znacznie większa niż sądów ziemskich, zachęcała szlachtę do uwierzytelniania w nich swoich spraw¹⁵.

Ciągły rozwój kancelarii grodzkiej oraz zaufanie szlachty sprawiły, że trafiały do niej różnego rodzaju dokumenty i pisma urzędowe, których wystawcą był sam monarcha bądź jego urzędnicy. Do ksiąg grodzkich wpisywano dosłowną treść przedłożonego dokumentu lub aktu, z dodaniem informacji o okolicznościach dostarczenia i sposobie uwierzytelnienia odpisywanego pisma¹⁶. Oblata

⁸ G. Czaradzki, *Proces sądowy ziemskiego prawa koronnego z formularzem łacińskim pozwów i kondemnat*, Poznań 1640, s. 49; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 75.

⁹ S. Gruszecki, *Miński Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 320–323.

¹⁰ I. Gieysztorowa, *Parys Stanisław* [w:] PSB, t. 25, s. 233–234.

¹¹ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 285–286.

¹² K. Lepszy, *Gajewski Jan* [w:] PSB, t. 7, s. 215.

¹³ *Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów kanclerstwa Jana Zamojskiego z lat 1587–1595*, red. W. Krawczuk, Kraków 2001, s. 75–76.

¹⁴ *Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z lat 1587–1588*, red. W. Krawczuk, Kraków 2004, s. 79–81.

¹⁵ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 77; A. Gąsiorowski, *Tak zwane prawo wieczności w dawnej Polsce*, „Czasopismo-Prawno Historyczne”, t. 22, 1970, z. 2, s. 49–50.

¹⁶ O. Balzer, *Kancelarie*, s. 306.

w grodzie miała na celu sprawne dotarcie pisma urzędowego do większego kręgu odbiorców, i tak na co dzień korzystających z kancelarii. Mogło być ono nadal podane w sposób zwyczajowy, czyli z rąk do rąk, jednakże z uwagi na możliwy naturalny sposób zerwania łańcucha przekazu z różnych niezależnych przyczyn przestało być praktykowane. Ponadto nie zapewniało dotarcia do wszystkich, a jedynie do kręgu osób posiadających pismo. Wpisanie do ksiąg grodzkich dokumentu w razie utraty czy spalenia umożliwiałoby uzyskanie uwierzytelnionego odpisu, a tym samym zabezpieczało interesy występującego. Na urzędzie ciążył obowiązek ogłaszania treści konstytucji oraz wszelkich zarządzeń królewskich wystawionych w formie mandatów. Czasami zdarzało się, że starosta otrzymywał wraz z konstytucją uniwersały poborowe z nakazem ich wpisania do ksiąg¹⁷. Konstytucja z 1661 r. nakładała na marszałka sejmku obowiązek dokonania wpisu tekstu w grodzie warszawskim, a na kanclerza, podkanclerzego i podskarbiego jego wydrukowania i przesłania do wszystkich grodów¹⁸. Oblaty do ksiąg grodzkich dokonywały także sejmiki, nakazując marszałkowi wpisanie laudów. Ziemia czerska dokonywała oblat swoich uchwał w Czersku, zazwyczaj zaraz po zakończeniu sejmiku. Często praktyką było wpisywanie laudów i uchwał po kilku dniach od ich przyjęcia, co wówczas nie było niczym niezwykłym¹⁹. Do kancelarii trafiały akta dotyczące spraw podatkowych, jak również przysięgi składane przez poborców zapisane w formie relacji. Ów poborca był ponadto zobowiązany do podania do akt kwoty zebranego podatku, a podatnicy do aktykacji dowodów wpłat z tytułu głównego.

Do akt w początkach XVII w. zaczęto wpisywać kwestie związane ze sprawami wojskowymi, a zwłaszcza listy przypowiadnie uprawniające rotmistrzów do formowania chorągwi oraz określających warunki ich zaciągu²⁰. Łatwość uzyskania oblaty w grodzie była przyczyną szeregu nadużyć finansowych dotyczących wybierania świadczeń żywnościowych w miastach i wsiach. Aby ukrócić ten proceder, w konstytucji w 1655 r. nakazano rotmistrzom legitymowanie się w czasie leża oryginałami listów wydanych przez kancelarię królewską i uwierzytelnionymi pieczęciami monarszymi²¹.

Innym ważnym czynnikiem rzutującym na prace kancelarii było jej położenie oraz warunki, w jakich ją umieszczono. Od nich zależała organizacja pracy, a także jakość świadczonych usług. Warunki lokalowe kancelarii były składową wielu zależnych od siebie czynników, w tym zależały od dochodów starostwa, jak również od zdolności organizacyjnej i woli osób sprawujących urzędy w danej ziemi. Musimy także pamiętać o przyczynach niezależnych od człowieka, które miały znaczny wpływ na przechowywane dokumenty. Mowa tu o pożarach, wojnach czy zarazach. W okresie nowożytnym szczególnie dwa pierwsze zagrożenia były przyczyną znacznych strat zbiorów polskich archiwaliów.

Kancelaria czerska prawdopodobnie mieściła się na zamku. Mimo tak dogodnej lokalizacji jej funkcjonowanie nie było pozbawione troski o bieżący byt

¹⁷ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 79.

¹⁸ VL, t. 4, s. 330.

¹⁹ J. Chojńska-Mika, *Sejmiki*, s. 47.

²⁰ *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 170.

²¹ VL, t. 4, s. 233.

i egzystencję. Wydawałoby się, że na zamku czerskim była ogromna ilość miejsca potrzebna do właściwego funkcjonowania, zapewniająca przestrzeń, zarówno do pracy, jak i zabezpieczenia ksiąg oraz dokumentów przed niepowołanymi osobami. Wymurowane z cegieł ściany mogłyby dawać poczucie bezpieczeństwa przed pożarem i otwartym ogniem. Jak jednak wynika z instrukcji sejmikowych i konstytucji umieszczenie kancelarii w grodzie czerskim nie spełniało pokładanych przez miejscową elitę oczekiwań. Szlachta czerska wielokrotnie na zjazdach sejmikowych, m.in. w latach 1597²² i 1598²³, prosiła o wymierzenie placu, deklarując wybudowanie kancelarii z własnych funduszy. Jej prośba znalazła uznanie w oczach monarchy, gdyż Zygmunt III nakazał w 1598 r., aby „w zamku naszym czerskim [...] na przygrodku placu, który starosta²⁴ nasz czerski na rozech ziemskich czerskich blisko przyszłych, *in praesentia nobilitatis*, y pisarza *ejusdem terre*, powinien będzie wymierzyć na kancelarię czerską”²⁵.

Sytuacja nie uległa poprawie za panowania kolejnego Wazy na polskim tronie. Obradując na sejmiku przedsejmowym w grudniu 1634 r. panowie czerscy w petitach wnosili do króla „aby starosta czerski²⁶ wymierzył plac na kancelaryą na przygrodku czerskim, ale iż to sami uważamy że ten plac zaciśniony jest i miejsce na kancelaryą nie może tam być sposobne, przeto żeby w murowanem zamku”²⁷. Prośba szlachty ponownie znalazła odzwierciedlenie w konstytucji z 1635 r., w której król Władysław IV przychylił się do postulatów wychodzących z sejmiku²⁸.

Zapisy w konstytucji nie przyniosły jednak realnego działania związanego z budową kancelarii w grodzie czerskim. Możemy sądzić, iż w dalszym ciągu nie było należytego miejsca do przechowywania akt i ksiąg z powodu braku właściwego budynku, co w konsekwencji doprowadziło do znacznego zniszczenia dokumentów. Zebrawszy się na sejmiku obradującym 9 VII 1641 r., szlachta czerska ponownie wносиła prośby do króla, aby ten nakazał staroście Andrzejowi Parysowi²⁹ wymierzenie placu pod budynek kancelarii, do którego można by przenieść księgi. Stan tych ostatnich budził wielkie zastrzeżenia. Dlatego też obradujący postulowali, aby pisarz czerski przeznaczył na przepisywanie ksiąg przeszłe podatki, które zostały w grodzie³⁰. Ustalenia sejmiku czerskiego potwierdziła konstytucja z 1641 r.³¹

Zapewne prace przy zapewnieniu właściwego składowania akt, a także przy samej kancelarii, zostały w końcu wykonane, gdyż w laudach sejmikowych ziemi czerskiej za czasów Jana Kazimierza temat ten nie był przedmiotem

²² B PAN Kr., nr 8319, k. 16.

²³ Tamże, k. 23.

²⁴ Był nim zapewne Mikołaj Chmielewski wymieniany podczas oblatowania laudów czerskich, B PAN Kr., nr 8319, k. 13.

²⁵ VL, t. 2, s. 374. Pisarzem był wówczas Jan Turowski — zobacz aneks.

²⁶ Był nim Adam Parys, pełniący obowiązki starosty 20 I 1630 r., więcej zob. A. Lipski, *Parys Adam Hieronim* [w:] PSB, t. 25, s. 226–227.

²⁷ B PAN Kr., nr 8319, k. 107v–108.

²⁸ VL, t. 3, s. 22.

²⁹ Jako starosta w laudach sejmikowych czerskich występował od roku 1638. B PAN Kr., nr 8319, k. 119.

³⁰ B PAN Kr., nr 8319, k. 149.

³¹ VL, t. 4, s. 18.

dyskusji na przedsejmowych zjazdach szlacheckich. Prawdopodobnie starania o naprawę, a może budowę nowej kancelarii podjął kolejny starosta czerski Szczesny Parys. Objął on tamtejszy urząd (prawdopodobnie przed 11 VIII 1652 r.) po uzyskaniu zgody na scedowanie owych dóbr po śmierci brata Andrzeja Hieronima i nominacji w 1653 r.³² Lustracja zamku czerskiego przeprowadzona w 1660 r. wykazała, iż kancelaria znajdowała się na terenie zamku i mieściła się w murowanym budynku, na którym starosta Szczesny Parys ufundował nowy dach. Nad помещением kancelarii znajdowały się dodatkowe izby, które podczas wizyty lustratorów nie były wykorzystane z powodu braku okien i pułapu³³. Wspomniane uszkodzenia były następstwem zniszczeń podczas potopu szwedzkiego.

Sprawne działanie administracji wymagało zatrudnienia wyszkolonych urzędników. Zajmowane stanowisko podnosiło prestiż, dając realny wpływ na lokalną politykę, stanowiąc przepustkę do wyższych godności urzędniczych szczebla centralnego. W dobie panowania w Rzeczypospolitej dynastii Wazów najważniejszym przedstawicielem administracji lokalnej był starosta. Mimo, że w hierarchii urzędniczej zajmował drugie miejsce po podkomorzym, był on w rzeczywistości naczelnikiem ziemi i powiatu³⁴. Do jego kompetencji należało sprawowanie w imieniu monarchy administracji i sądownictwa oraz zarządzanie, przeważnie jako dzierżawca, majątkami należącymi do króla, które z reguły przynosiły znaczne dochody. Z owej tenuty odprowadzał do skarbu królewskiego z góry określoną sumę pieniędzy, a pozostała część stanowiła jego dochód osobisty. Do urzędu starosty przypisane były obowiązki należytego utrzymania grodów i zamków będących punktami obronnymi, a także administracyjnymi ziemi lub powiatu. Zatem nie popełnimy błędu, uznając starostę również w ramach pełnionych obowiązków za urzędnika aparatu policyjnego. Te ostanie wymusiły posiadanie własnych sądów, zwanych sądami grodzkimi, które zajmowały się przede wszystkim sprawami związanymi z naruszeniem spokoju i bezpieczeństwa wewnętrznego. Należały do nich takie czyny jak gwałt, podpalenie, rozbój na drodze oraz najście cudzego domu³⁵. Sądy grodzkie rozpatrywały także sprawy szlachty nieosiadłej oraz niektóre cywilne, gdy chodziło o szkody wyrządzone na osobie duchownej lub sprawy o zbiegostwo poddanych czy sprzeniewierzenie pieniędzy publicznych.

Piastowanie urzędu starosty wymagało odpowiedniego wieku i doświadczenia, a także posiadania beneficjum ziemskiego w województwie, do którego należało starostwo. Z urzędem tym nie pozwalano łączyć godności kasztelana lub wojewody na tym terenie. Szlachta chcąc się bronić przed wywieraniem przez starostę presji, nie wyrażała zgody również na sprawowanie przez niego godności sędziego ziemskiego³⁶. Mimo tych ograniczeń o tytuł starosty zabiegało wielu szlachciców. Jednak przynajmniej w Czersku, zapewne dzięki wysokiej intracie finansowej

³² J. Dziegielewska, *Parys Andrzej Hieronim* [w:] PSB, t. 25, s. 231; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 80.

³³ *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, wyd. A. Wawrzyńczyk, cz. 2: 1660–1661, Warszawa 1989, s. 3.

³⁴ VL, t. 3, s. 16; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 46.

³⁵ VL, t. 1, s. 149–150.

³⁶ Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998, s. 196–198.

potwierdzonej w lustracjach³⁷, starostwo przechodziło z pokolenia na pokolenie i trzymane było przez rodzinę Parysów³⁸. Jej przedstawiciele mało interesowali się swoim starostwem, czego w dużym stopniu dowodzą cytowane wyżej lauda sejmikowe mówiące o staraniach szlachty czerskiej w sprawie wytyczania przez nich placu pod budowę i wystawienie kancelarii czerskiej. W głównej mierze zajęci byli obowiązkami wynikającymi z piastowania godności senatorskich, które im przypadły z racji trzymania kasztelanii warszawskiej³⁹. Mimo takiej postawy szlachta czerska często wybierała ich na swych przedstawicieli na sejm. Tym szczególnym zaufaniem obdarzono Adama Parysa powierzając mu ośmiokrotnie godność posła oraz Andrzeja, który w tej roli reprezentował Czersk sześciokrotnie⁴⁰. Poparcia udzielono również staroście czerskiemu w 1598 r., który przeciwstawił się wojewodzie mazowieckiemu Hieronimowi Parysowi, chcącemu nie dopuścić do wyboru marszałka, aby samemu kierować zjazdem. Po wysłuchaniu legacji królewskiej, pod przewodnictwem starosty opuszczono kościół i udano się na obrady na zamek, wybierając na marszałka zjazdu Jana Przedworskiego⁴¹.

Powierzenie tak szerokiej władzy i kompetencji staroście w ramach administracji terytorialnej, a także sprawowanie przez niego innych godności, często niezwiązanych ze swoją ziemią, wymagało ustanowienia zastępcy, który pracował w terenie. Był nim podstarości, mający pełnię władzy starosty i składający taką samą rotę przysięgi. Do jego kompetencji należało przede wszystkim wykonywanie wyroków sądów grodzkich. Z powodu obciążenia starostowie cedowali swe obowiązki na podstarościego, który zgodnie z prawem mógł pełnić to zadanie w czasie nieobecności, choroby lub śmierci swego zwierzchnika⁴².

Godność podstarościego miała znaczenie administracyjne, ale nie była pozbawiona znacznego profitu finansowego oraz społecznego. W konsytuacjach sejmowych nakazywano funkcję tę powierzać posesjonatom, nie pozwalając jednocześnie łączyć tego urzędu z innymi. Brak wywiązania się z tego zapisu groził karą utraty urzędu⁴³. Do kompetencji podstarościego należał nadzór nad kancelarią grodzką, co znajdowało odzwierciedlenie w adnotacjach składanych na końcu księgi zapisów, oblat i manifestacji. Mając na uwadze wiarygodność i kompletność ksiąg grodzkich, zobowiązany był również do przeprowadzania ich rewizji. Czynności tej dokonywano także w kancelarii czerskiej, gdzie do przeglądu ksiąg w 1638 r. wyznaczono komisję, w której skład weszli: Jan Całowański podsędek czerski, Kacper Rykowski podstarości czerski, Stanisław Leżeński i Kacper Oborski⁴⁴. Podstarości przyjmował nadchodzące do grodu uniwersały królewskie nadając im dalszy bieg urzędowy. Przypadły mu również funkcje

³⁷ *Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967, s. 3–5; *Lustracje województwa mazowieckiego*, s. 3–8.

³⁸ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 7, Lipsk 1841, s. 253–254; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 13, Warszawa 1916, s. 221.

³⁹ Kasztelanami warszawskimi byli Adam Parys i Stanisław Parys.

⁴⁰ J. Choińska-Mika, *Sejmiki*, s. 160–170.

⁴¹ B PAN Kr., nr 8319, k. 17–21; J. Choińska-Mika, *Sejmiki*, s. 29.

⁴² Z. Góralski, *Urzędy*, s. 208.

⁴³ VL, t. 1, s. 280; t. 2, s. 8; S. Sarnicki, *Statuta i metryka przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawnie przyrodzonym a bardzo snadnym nowo zebrane*, Kraków 1594, s. 487.

⁴⁴ VL, t. 3, s. 457.

obronne. Podczas pospolitego ruszenia wraz z sędzią ziemskim miał obowiązek pozostania na terenie powiatu w celu zapewnienia jego bezpieczeństwa⁴⁵.

Działalność podstarościego jako administratora powiatu, a zwłaszcza rzetelne wykonywanie tych obowiązków sprawiały, że często powierzano im dodatkowe zadania. Dobrym przykładem takiego postępowania w ziemi czerskiej jest Kacper Rykowski⁴⁶, którego brać szlachecka na zjazdach sejmikowych, wielokrotnie, bo w latach 1626, 1627 i 1635, obdarzała godnością marszałka sejmiku⁴⁷. Dwukrotnie (w 1635 i 1638 r.) został wybrany na posła na sejm⁴⁸. Oprócz funkcji administracyjnych powierzano Rykowskiemu również obowiązki skarbowe. Dotyczyły one w 1629 r. poboru łańowego i czopowego⁴⁹. Zapewne wzorowe wywiązanie się z tych zadań sprawiło, że podstarościego wyznaczono jeszcze do wybierania w tym samym roku podymnego w ziemi czerskiej⁵⁰. Ów ostatni podatek, przeznaczony dla zapłaty wojsku, wybierał Rykowski również w 1640 r., odwożąc później zebraną sumę do Lwowa, gdzie przekazał ją komisarzom⁵¹. Nazwisko Kacpra Rykalskiego pojawia się też przy wielu obłatach laud sejmikowych ziemi czerskiej, których — jako podstarości — dokonywał wpisów bądź je nadzorował⁵².

Ważnym urzędem, który był nieodzowny do poprawnego funkcjonowania każdej ziemi, ale i zależnym od starosty, była godność sędziego ziemskiego. Z tą funkcją w ziemi czerskiej spotykamy się głównie za sprawą Franciszka Zawiszy, któremu miejscowa szlachta na sejmikach powierzała obowiązki marszałka koła w latach 1606, 1608 i 1618⁵³. Niekiedy ich obowiązki wykonywali podstarości wraz z pisarzami grodzkimi, choć z praktyki wiadomo, że na urząd sędziego powoływano szlachcica osiadłego w danej ziemi⁵⁴. Właśnie ta ostatnia godność, choć stojąca w hierarchii urzędniczej bardzo nisko, miała ważny wpływ na działanie kancelarii.

Żadna kancelaria nie mogła funkcjonować bez pisarza. Urząd ten w ciągu wieków ewoluował, dając mu tym samym więcej uprawnień, ale też i obowiązków. Początkowo kompetencje pisarza polegały jedynie na prowadzeniu ksiąg, utrzymaniu ich w należytym stanie i wydawaniu z nich odpisów oraz sporządzaniu dokumentów. Od XV w. pisarze byli także urzędnikami sądowymi, zastępując surogatora, przyjmując wpisy o charakterze wieczystym oraz zachowując ogóle zwierzchnictwo nad kancelarią⁵⁵. Zwiększenie zakresu obowiązków sprawił rozwój samej kancelarii i konieczność poszerzenia jej personelu. Pisarz zasiadał bowiem w rokach grodzkich⁵⁶, gdzie sprawował obsługę kancelaryjną sądu i uzupełniał skład sędziowski.

⁴⁵ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 95–97.

⁴⁶ K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 8 s. 207–208.

⁴⁷ B PAN Kr., nr 8319, k. 66v, 72; J. Choińska-Mika, *Sejmiki*, s. 70.

⁴⁸ B PAN Kr., nr 8319, k. 119; J. Choińska-Mika, *Sejmiki*, s. 166–168.

⁴⁹ VL, t. 3, s. 308.

⁵⁰ Tamże, s. 317.

⁵¹ Tamże, s. 467.

⁵² B PAN Kr., nr 8319, k. 66v.

⁵³ Tamże, k. 46v–47, 76v.

⁵⁴ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 101; Z. Góralski, *Urzędy*, s. 214–216.

⁵⁵ J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion”, t. 22, 1954, s. 148.

⁵⁶ Roki sądów ziemskich dla ziemi czerskiej przypadały: dla Czerska — poniedziałek po Trzech Królach (po 6 I) albo alternatywnie (po 1590 — obligatoryjnie) poniedziałek po św. Franciszku (po 4 X). Poniedziałek po Przewodniej Niedzieli (pierwszej niedzieli po Wielkanocy), po

Jego absencja podczas sprawowania sesji sądu wstrzymywała jego bieg. Podobne zdarzenie miało miejsce w ziemi czerskiej, gdzie z racji podeszłego wieku piastujący urząd pisarza ziemskiego Jan Turowski nie mógł sprawować swoich funkcji, a przez to nie zwoływano sądów grodzkich. Alternatywnie powołano wówczas surogatora w osobie Sędziwoja Leżeńskiego, aby działalność sądu mogła wrócić do normy⁵⁷. Stopniowe zatem odchodzenie pisarzy grodzkich od ich pierwotnych obowiązków sprawiło, iż ich praca na rzecz kancelarii zmieniała swój charakter z bezpośredniego wypełniania obowiązków na rzecz kontroli nad ich wykonaniem przez zatrudnionych w tym celu personel⁵⁸. Coraz częściej zajmowali się jedynie kontrolą wykonywanych w nich zadań niż typowymi zajęciami kancelaryjnymi, reprezentując raczej kancelarię na zewnątrz⁵⁹. Pisarz ziemski był powoływany przez starostę. Przed nim składał przysięgę, po której dopiero mógł objąć w posiadanie urząd, a ustępujący dostojnik przekazywał akta swojemu następcy. Zdarzało się, iż czynność przekazania dokumentacji była powodem tworzenia rejestru ksiąg⁶⁰. Za swą pracę pisarz grodzki otrzymywał stałe wynagrodzenie, zależne od rangi i majątności ziemi, w której sprawował swą funkcję. Ciekawym i niewystępującym w innych grodach zjawiskiem była przeprowadzona w 1667 r. kasacja wszystkich wyroków, zarówno sądów grodzkich, jak i Trybunału Koronnego, dokonana na pisarzu czerskim Sewerynie Boskim⁶¹. Z zapisów Metryki Koronnej z 1588 r. wynika, że w Czersku występowali również pisarze miejscy, którym był Maciej Luskowski, Jan Kozłowski i Maciej Łukowski. Luskowski został ustanowiony pełnomocnikiem medyka królewskiego Jakuba Gosłowskiego. Dwaj pozostali pełnili natomiast funkcję plenipotentów Jana Szczalapskiego, pisarza kancelarii koronnej, do załatwiania jego spraw w urzędzie grodzkim i miejskim warszawskim⁶².

Niewiele wiemy o występowaniu pozostałych urzędników kancelarii czerskiej. Powodem braku informacji może być fakt, że posługę kancelaryjną mogły pełnić osoby, które nie były stanu szlacheckiego lub zajmowały się wyłącznie czynnościami urzędniczymi. Wyjątkiem występującym w laudach sejmikowych czerskich jest Jerzy Olszanowski sprawujący funkcję podpiska starszego kancelarii. Wzmianka o nim nie ma wprawdzie związku z kancelarią, ale widocznie szlachta czerska darzyła tego urzędnika dużym zaufaniem, powierzając

1590 r.: poniedziałek po niedzieli Misericordiam (drugiej niedzieli po Wielkanocy). Poniedziałek po Trójcy Św. (ósmej niedzieli po Wielkanocy), po 1590 r.: poniedziałek po św. Janie Chrzcicielu (po 24 VI). Terminy dla Grójca: środa w następnym tygodniu po rokach czerskich; dla Warki — poniedziałek po rokach grójeckich; dla Garwolina — środa po rokach wareckich. A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja — funkcjonowanie — postępowanie*, Warszawa 2013, s. 303.

⁵⁷ VL, t. 3, s. 399.

⁵⁸ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 122

⁵⁹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 2, Warszawa 1784, s. 23.

⁶⁰ J. Łosowski, *Kancelaria grodzka*, s. 121.

⁶¹ „Ponieważ urodzony Seweryn Boski pisarz Ziemie Czerskiej cum successoribus niegdy nieboszczyka Mikołaja Głębockiego dostatecznie transegit, tedy za zgodą wszech Stanów Rzeczyposp[olitej], na instancją Posłów Ziemie Czerskiej. wszystkie dekreta tak w Trybunale Koronnym, iako in quibusvis alijs subsellijs iudiciorum lata kassuemy y znosiemy, nihil nocere bonae famae successorum jego deklaruiac, ktore etiam pro eliminatis mieć chcemy”. VL, t. 4, s. 446.

⁶² *Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego*, s. 123–124.

mu dwukrotnie dystrybucję soli. W wyniku tego dodatkowego zajęcia poniósł duże straty, o których rekompensatę wnosić mieli posłowie na sejmach w latach 1629–1630⁶³. Instrukcje sejmikowe z lat 1602 i 1604 wymieniają podsędką ziemi czerskiej Bernarda Braniewskiego jako posła królewskiego, przywożącego na sejmik czerski listy od monarchy, w których wnoszone były prośby do braci szlachty dotyczące potrzeb kraju⁶⁴.

Działalność kancelarii czerskiej w dobie panowania Wazów skrywa wiele tajemnic i jest tematem nieprzebadanym źródłowo. Owe badania z góry natrafiają na trudności, ponieważ w czasie II wojny światowej zniszczeniu uległy księgi grodzkie czerskie, bez których nie da się w pełni odtworzyć obrazu tej instytucji. Szczątkowe informacje dostępne w instrukcjach sejmikowych czy w Metryce Koronnej pozwalają jedynie na fragmentaryczne zarysowanie problemu, zestawiając działalność i funkcjonowanie kancelarii czerskiej przez analogię z innymi tego typu instytucjami w województwie mazowieckim.

Syntetyczne opracowanie kancelarii grodzkich działających w Rzeczypospolitej nie zostało wykonane. Ukazały się monografie jedynie poszczególnych kancelarii. Nie oznacza to, że nie są prowadzone badania i kwerendy, bo tym problemem interesuje się szerokie grono historyków. Jednak baza źródłowa i materiał, który należałoby przejrzeć jest ogromny, ponadto same kompetencje i zakres organów ziemskich utrudnia pracę badawczą. Do dnia dzisiejszego nie udało się stworzyć spisu urzędników województwa mazowieckiego, który w dużym stopniu przybliżyłby omawianą problematykę.

Działalność kancelarii czerskiej, mimo że ziemia ta była najważniejszą w województwie mazowieckim, nie należała do łatwych. Lokalizacja tej instytucji, choć mogła znajdować się w murowanym zamku, powodowała problemy z warunkami bytowymi. Z uwagi na ciągły brak właściwych pomieszczeń do wykonywania pracy urzędniczej działalność kancelarii pozostawiała wiele do życzenia, a zwłaszcza stan ksiąg, o których rewizję wносиła kilkakrotnie sama szlachta. Wzrost świadomości i zaufania do instytucji administracyjnej, która zabezpieczała i normowała w określony sposób codzienne życie oraz szlachecki majątek, przedkładał się na zaufanie do ludzi piastujących najwyższe godności w powiecie czy ziemi. Skłaniał brać szlachecką do powierzania urzędnikom wielu funkcji, które wymagały rzetelności, uczciwości, a tym samym społecznego zaufania. Dygnitarze ci nie zawiedli pokładanych w nich nadziei, rzetelnie wywiązując się z powierzonych obowiązków, za których wypełnienie niejednokrotnie szlachta czerska wносиła w *petitiach* do króla o przyznanie nagrody.

Studia nad kancelarią czerską wymagają jeszcze licznych kwerend i badań archiwalnych, gdyż jest to zagadnienie złożone, niedające jednoznacznej i prostej odpowiedzi na postawione pytania dotyczące kompetencji i przenikania urzędów w systemie staropolskiego parlamentaryzmu. Pisząc o kancelarii nie sposób nie wspomnieć o jej urzędnikach, którzy stanowili kluczowy element struktury władz lokalnych. Ich wybór i mianowanie nie stanowiły przecież przejawu troski o poprawność działania instytucji, lecz odzwierciedlały wpływy polityczno-społeczne lokalnej elity władzy w ziemi czerskiej.

⁶³ B PAN Kr., nr 8319, k. 84, 88v.

⁶⁴ Tamże, k. 33, 37.

Aneks

Urzędnicy czerscy związani z działalnością kancelarii czerskiej⁶⁵

Starosta czerski

Parys Stanisław — 1593⁶⁶.

Adam Mniszewski⁶⁷ — 1598–1603.

Parys Stanisław — 1603–1629.

Parys Adam — 20 I 1630⁶⁸ — 1638.

Parys Andrzej Hieronim — 1638⁶⁹–1652.

Parys Szczęsny Feliks — 11 VIII 1652–14 II 1667.

Podstarości czerski

Rosochacki Jan — 1587–1598.

Zawisza Franciszek — 1598–1603.

Olszamowski Albert — 1604–1613.

Turowski Mikołaj — 1613–1624.

Rykalski Kacper — 1626–1641.

Bogatko Walenty — 1642–1654.

Bieykowski Paweł — 1660.

Sędzia ziemski

Mochracki Stanisław — (-)1603.

Oborski Zygmunt — 1603(-).

Zawisza Franciszek — 1606–1618⁷⁰.

Głoskowski Wojciech — ?–1624.

Boglewski Mikołaj — 22 III 1624–1639.

Całowański Jan — 1652–1664.

Podsędek czerski

Stanisław Górski ze Słomina — (-)1592.

Braniewski Bernard — 1591–1604?⁷¹

⁶⁵ Spis zestawiono na podstawie laud sejmikowych czerskich. Hierarchia urzędów na podstawie VL, t. 3, s. 16.

⁶⁶ Wymieniony jako nieboszczyk, sprawował urząd do 1593 r.

⁶⁷ Prawdopodobnie podzielono starostwo czerskie i kilka wsi otrzymał ród Parysów, a sama jurysdykcja grodzka i ziemska przypadła Adamowi Mniszewskiemu. I. Gieysztorowa, *Parys Stanisław*, s. 233.

⁶⁸ Cesja urzędu nastąpiła 4 III 1621 r. A. Lipski, *Parys Adam Hieronim*, s. 226. W laudach czerskich na tym stanowisku jest wymieniany jako poseł na sejm zjazdu szlachty czerskiej na sejmiku ziemskim w dniu 31 VIII 1627 r., B PAN Kr., nr 8319, k. 69.

⁶⁹ Wymieniany w laudach czerskich na sejmiku jako poseł ziemski na sejm w dniu 27 I 1638 r. B PAN Kr., nr 8319, k. 119.

⁷⁰ A. Moniuszko (*Mazowieckie sądy*, s. 312) przesuwając okres objęcia przez niego funkcji na 1603 r., a zakończenie działalności na urzędzie sędziego określa na 1620 r.

⁷¹ Niekiedy w wersji Branecki Bernard. Według A. Moniuszki (*Mazowieckie sądy*, s. 312) pełnił urząd już w 1592 r. do 1605 r. Na tym urzędzie od 1591 r. wymieniają go S. Uruski (*Rodzina*, t. 1, s. 372) i A. Boniecki (*Herbarz*, t. 2, s. 99). Wcześniej był poborcą czerskim. Zob. *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 2, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2008, s. 96.

Wojciech Olszamowski — 1616–1625.
 Całowański Jan — 1626–1652⁷².
 Boglewski Jan Remigian — 1654–1662⁷³.

Pisarz ziemski

Raciborski Mateusz — (-)1596
 Turowski Jan — 1598–1633.
 Leżeński Sędziwój — 1634–1637⁷⁴.
 Cieciszowski Grzegorz — 1638–1640.
 Rykowski Kacper — III 1641–1651(?).
 Kożuchowski Paweł — 1653⁷⁵.
 Pniewski Jan Zygmunt — 1660–1665⁷⁶.
 Boski Seweryn — od 1667.

Podpisek

Olszamowski Grzegorz — 1628.
 Bogatko Walenty — 1640.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Biblioteka PAN w Krakowie, Lauda czerskie, nr 8319.
 Czaradzki G., *Proces sądowy ziemskiego prawa koronnego z formularzem łacińskim pozwów i kondemnat*, Poznań 1640.
Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967.
Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku, wyd. A. Wawrzyńczyk, cz. 2: 1660–1661, Warszawa 1989.
Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1937.
 Sarnicki S., *Statuta i metryka przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawnie przyrodzonym a bardzo snadnym nowo zebrane*, Kraków 1594.
Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów kanclerstwa Jana Zamojskiego z lat 1587–1595, red. W. Krawczuk, Kraków 2001.
Sumariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z lat 1587–1588, red. W. Krawczuk, Kraków 2004.
Volumina Constitutionum, t. 1–3, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1995–2010.
Volumina Legum, wyd. J. Ohryzko, t. 1–4, Petersburg 1859.

⁷² W 1652 r. awansował na sędziego ziemskiego czerskiego. S. Uruski, *Rodzina*, t. 2, s. 126.

⁷³ Lauda czerskie 23 VII 1668 r. wymieniają jako surogatora na urzędzie Mikołaja Boglewskiego. B PAN Kr., Lauda czerskie, nr 8319, k. 345.

⁷⁴ W 1634 r. mianowany surogatem pisarza ziemskiego z powodu starości pisarza Jana Turowskiego. A. Boniecki, *Herbarz*, t. 14, s. 216.

⁷⁵ A. Boniecki, *Herbarz*, t. 12, s. 133.

⁷⁶ S. Uruski, *Rodzina*, t. 14, s. 107.

Opracowania

- Balzer O., *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, nr 9, 1881.
- Bielecka J., *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion”, t. 22, 1954.
- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 2, 12, 14, Warszawa 1900–1911.
- Choińska-Mika J., *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998.
- Ciara S., *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Dzięgielewski J., *Parys Andrzej Hieronim* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 231.
- Gąsiorowski A., *Tak zwane prawo wieczności w dawnej Polsce*, „Czasopismo-Prawno-Historyczne”, t. 22, 1970, z. 2.
- Gieysztorowa I., *Parys Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 233–234.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.
- Gruszecki S., *Miński Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 320–323.
- Lepszy K., Gajewski Jan [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958, s. 215.
- Lipski A., *Parys Adam Hieronim* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 226–227.
- Łosowski J., *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004.
- A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja — funkcjonowanie — postępowanie*, Warszawa 2013.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. 7–8, Lipsk 1841.
- Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 2, Warszawa 1784.
- Stebelski A., *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie* [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 15–28.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–2, 13–14, Warszawa 1904–1917.
- Wróbel-Lipowa K., *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. 46/47, 21, Sectio F, 1991/1992.

Daniel Dalecki, Outline of Czersk town and land chancellery under the Vasa rule (1587–1668)

Summary

Operation of the Czersk chancellery during the reign of the Vasa dynasty is an issue which has not yet been discussed in historiography, despite the fact that it was the first land of the Mazovian voivodship. The details of its workings are difficult to ascertain due to absence of direct sources on the subject, as the court books for nobility (*Acta Terrestris et Castrensia*) have not survived to present day. We can discuss its activities indirectly, based on instructions for local Sejmik (dietine), which for the period of Vasa reign

constitute a near-complete material. The purpose of this article is to show the principles of operation of the Czersk chancellery and the matters related to its work. It played an important role in the life of the nobility, who in the instructions of the Sejmik demanded that its functioning be improved and that new rooms be built in the Czersk castle to enhance the work of the chancellery. This proves that the nobility of Czersk attached great importance to proper preservation and security of documents, which were certified and registered in the local office and concerned mostly property matters. The trust in the office translated into entrusting social functions and honours to the chancellery officials. It is worth mentioning here that Kacper Rykowski, the deputy starost of Czersk, held the office of Speaker of the Sejmik in 1626, 1627 and 1635, and represented the Czersk Land at the Sejm twice (in 1635 and 1638). Kacper Rykowski was entrusted with treasury duties in 1629, when he was appointed as the collector of the land tax and alcohol excise tax. He must have fulfilled his duties well, as in the same year (1629) he was appointed to collect the hearth tax also. Rykowski was a member of the delegation transporting money to Lviv in 1640. The deputy starost of Czersk is one of many examples of persons who rose in the official hierarchy thanks to their administrative activity and gained the respect of the local nobility.

Słowa kluczowe: sejmik czerski, kancelaria, urzędy ziemskie, XVII wiek, sejmik, szlachta, sejm

Keywords: Czersk Sejmik (dietine), chancellery, local government offices, 17th century, sejmik (dietine), nobility, Sejm

Henryk Bartoszewicz

<https://orcid.org/0000-0003-4449-0382>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

MIEJSCE KLASZTORU BENEDYKTYNEK W SIERPCU I JEGO DÓBR W OBRAZIE KARTOGRAFICZNYM MIASTA I OKOLICZNYCH WSI W XVIII–XIX WIEKU

Lokowany na prawie niemieckim (średzkim) w latach dwudziestych XIV w. Sierpc (ponowna lokacja, na prawie magdeburskim, w 1364 r.) nabył w końcu XIV w. kasztelan plocki Andrzej z Gulczewa. W rękach jego potomków, piszących się Gulczewscy z Sierpca bądź Sierpcy, część miasta pozostawała do początku XVII w. W 1570 r. właścicielem tej części Sierpca i dóbr sierpeckich w wyniku małżeństwa z potomkinią Sierpskich, Urszulą Lwowską, został Piotr Potulicki, który 27 IX 1581 r. wraz ze swoimi małoletnimi synami: Adamem, Stanisławem i Janem, w części swych dóbr na wzgórzu koło Sierpca lokował Nowe Miasto nazwane Loret¹.

W 1625 r. właścicielka części Sierpca, Zofia ze Zbąskich Potulicka, wdowa po Stanisławie Potulickim (zm. przed 1621 r.)², założyła klasztor benedyktynek usytuowany w sąsiedztwie kościoła Wniebowzięcia NMP, wzniesionego pod koniec XV w. i będącego znaczącym ośrodkiem kultu maryjnego. Fundatorka klasztoru w sporządzonym wcześniej dokumencie fundacyjnym, wydanym 13 IX 1624 r. w Płocku ofiarowała klasztorowi swoją część Sierpca, położoną na lewym brzegu Sierpienicy, obejmującą Stary Rynek z ratuszem i powstałe w 1581 r. sierpeckie Nowe Miasto. Po drugiej stronie rzeki znajdowała się część miasta należąca od końca XVII w. do rodziny Bromirskich herbu Pobóg. Na tym terenie była położona sierpecka dzielnica żydowska³. Na mapie Rzeczypospolitej, sporządzonej przez geografa królewskiego Karola Perthéesa w 1770 r. w skali około 1:1 000 000 Sierpc oznaczono i opisano jako dwa oddzielne miasta główne

¹ T. Żebrowski, *Sierpc w średniowieczu i w XVI wieku* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003, s. 114–112; tenże, *Wybór dokumentów miasta Sierpca z końca XV–XVI wieku* [w:] *Dzieje Sierpca*, s. 754–756.

² Stanisław Potulicki był synem Piotra Potulickiego. T. Żebrowski, *Sierpc w średniowieczu*, s. 119.

³ M. Chudzyński, *Sierpc siedemnastowieczny* [w:] *Dzieje Sierpca*, s. 156.

W porównaniu z dokumentem fundacyjnym brakowało Bobrowa Dużego, Bobrowa Małego i Mieszcza. Natomiast w spisie z 1756 r. pojawiły się wsie: Troska, Susk, Dziembakowo i Rogieniczki. W tym czasie do sierpeckich benedyktynek należała również połowa jezior w Bliźnie i Urszulewie. Ponadto w Żarówce i Studzieńcu znajdowały się folwarki. Na początku drugiej połowy XVIII w. do klasztoru należało 146 włók ziemi, czyli 2621,43 ha gruntów, z czego 1436,4 ha było wykorzystywanych przez klasztor, a 1185,03 ha przez mieszczańskich klasztornych. Sierpeckie benedyktynki posiadały także liczne place i ogrody oraz udział w karczmie w Nowym Mieście. W uposażeniu klasztoru znajdowały się wówczas także młyny w Sierpcu (wspólnie z dworem), Bobrowie, Studzieńcu, Mieszczu i dwa młyny na Skrwie i Sierpionicy⁶. Większość dóbr należących do klasztoru w drugiej połowie XVIII w. znajdowała się w granicach parafii sierpeckiej, a jedynie Urszulewo, Szczutowo i Blizno, położone na terenie ziemi dobrzyńskiej i były oddalone 10–15 km od Sierpca w kierunku północno-zachodnim. Nie zachowały się żadne osiemnastowieczne (sprzed 1796 r.) wielkoskalowe mapy gruntowe wsi pozostających wówczas w posiadaniu klasztoru w Sierpcu. Natomiast siedem z tych wsi (Urszulewo, Blizno, Szczutowo, Rachocin, Dąbrówka, Mieszcza i Susk) oznaczono na mapie województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej sporządzonej 1784 r. przez Perthéesa, w skali około 1:225 000⁷ (ryc. 2).

Kompleks budynków klasztornych powstał w sąsiedztwie kościoła Wniebowzięcia NMP zbudowanego w latach 1483–1513 na wzgórzu w sąsiedztwie Sierpca. Pierwszy drewniany budynek klasztorny wzniesiono w latach 1620–1625, a po pożarze w 1703 r. zbudowano nowy klasztor. Powstała wówczas solidna barokowa budowla murowana. Dwukondygnacyjny klasztor zbudowano na północ od kościoła Wniebowzięcia NMP na planie odwróconej litery L, połączony ze świątynią skrzydłem wspartym na arkadach. Informacje o budynkach klasztornych zawierają protokoły wizytacji z lat 1756 i 1776⁸. Nie zachowały się natomiast źródła kartograficzne i rysunki architektoniczne z okresu projektowania i budowy klasztoru.

Po drugim rozbiórze Rzeczypospolitej Sierpc trafił pod panowanie pruskie. W 1793 r. znalazł się w granicach nowo utworzonej prowincji Prusy Południowe, stając się siedzibą powiatu. Natomiast po trzecim rozbiórze Polski, w wyniku zmian przeprowadzonych w podziałach administracyjnych ziem przyłączonych do państwa pruskiego, powiat sierpecki włączono do powiatu mławskiego, znajdującego się w granicach departamentu płockiego usytuowanego w prowincji Prusy Nowowschodnie⁹. W 1796 r. należąca do benedyktynek północna część

⁶ M. Krajewski, *Sierpc w XVIII i w połowie XIX stulecia* [w:] *Dzieje Sierpca*, s. 197.

⁷ Mappa szczegółna województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej, 1784 r. Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych (dalej: BN ZZK), 3828.

⁸ *Materiały do dziejów ziemi płockiej*, zebrał i do druku przygotował M.M. Grzybowski, Płock 1981, s. 109–110; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Segietyńska, z. 23: *Powiat sierpecki*, oprac. I. Galicka, H. Segietyńska, Warszawa 1971, s. 19, 21–23; B. Gostomski, *Początki i rozwój klasztoru Benedyktynek*, s. 141, 143–144; M.M. Grzybowski, *Obiekty sakralne Sierpca* [w:] *Dzieje Sierpca*, s. 660–661.

⁹ Ostatecznego podziału administracyjnego Prus Nowowschodnich dokonano na mocy wydanego 1 VI 1797 r. patentu, który prowincję tę dzielił na dwa departamenty kamer — białostocki i płocki. Departament płocki składał się z 6 powiatów: lipnowskiego, mławskiego, wyszogrodzkiego, przasnyskiego, pułtuskiego i ostrołęckiego. J. Wąsicki, *Ziemie polskie*

Ryc. 2. Mapa województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej, 1784 r.,
BN, ZK, 3828 (fragment)

Sierpca została przejęta przez rząd pruski, tak jak i inne dobra duchowieństwa katolickiego i przekształcona w miasto rządowe. Majątki ziemskie będące własnością klasztoru sierpeckiego przeszły pod zarząd skarbu królewskiego. Benedyktynkom pozostawiono jedynie ziemie na wzgórzu w sąsiedztwie klasztoru oraz grunty położone przy klasztorze między drogą do Rypina a rzeką Sierpienią. Ponadto zakonnice z zabranych w 1796 r. dóbr otrzymywały część dochodów rządowych, które były przeznaczone na potrzeby klasztoru i szkoły dla dziewcząt prowadzonej przez siostry¹⁰. Po 1796 r. południowa część Sierpca wciąż stanowiła szlachecką własność prywatną. Według ankiety pruskiej miasto liczyło 1029 mieszkańców, w tym 516 Żydów¹¹.

W końcu XVIII w. podjęto szeroko zakrojone prace pomiarowe i kartograficzne, których celem było wykonanie map przejmowanego przez Prusy obszaru Rzeczypospolitej. Sporządzono wówczas zarówno mapy topograficzne obejmujące zasięgiem całe prowincje, jak i mapy wielkoskalowe miast bądź ich części, a także mapy gruntów przechodzących na własność państwa pruskiego. Skartowanie terytorium Prus Nowowschodnich powierzono zespołowi geometrów i kartografów kierowanemu przez gen. Levina Geusaua i mjr. Steina. Wykonana wówczas na podstawie pobieżnych pomiarów triangulacyjnych 122-arkuszowa mapa w skali 1:33 333 została poprawiona i zredukowana przez Jana Krzysztofa von Textora oraz opublikowana przez Daniela Friedricha Sotzmanna w 1808 r. w Berlinie, na 13 sekcjach w skali 1:155 000¹². Sierpc na tej mapie oznaczono jako miasto królewskie, dodając objaśnienie, że jego część stanowi własność prywatną. Na mapie Textora-Sotzmanna (sekcje 8, 13) przedstawiono sytuację wszystkich 11 wsi, które między 1756 a 1796 r. były własnością klasztoru benedyktynek: Urszulewo, Blizno, Szczutowo, Rachocin, Żarówka, Troska, Studzieniec, Dąbrówka, Dziembakowo, Suski i Rogieniczki oraz występujący w dokumencie fundacyjnym Mieszczk (ryc. 3).

W czasach pruskich podjęto pierwsze próby uporządkowania układu przestrzennego Sierpca. Plan regulacyjny miasta, wykonany w 1801 r. przez pruskiego geometrę królewskiego i konduktora kameralnego Goeppnera, nie zachował się w zbiorach polskich do naszych czasów¹³. Najstarszą mapą wielkoskalową

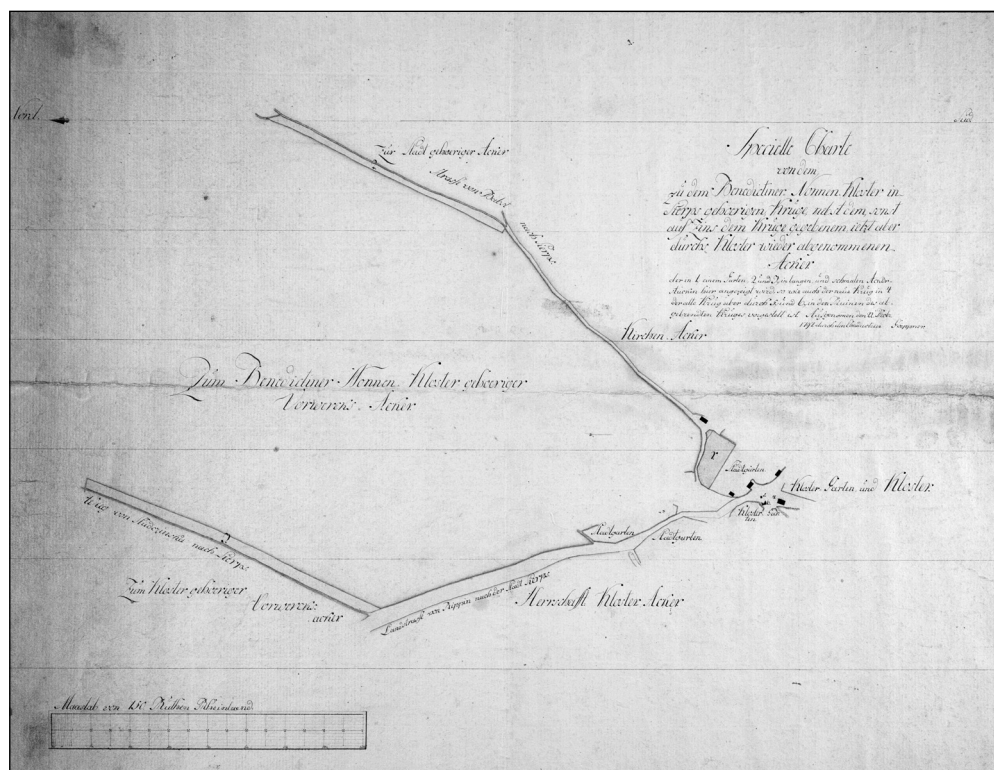
pod zaborem pruskim. *Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 15–16.

¹⁰ M.M. Grzybowski, *Obiekty sakralne Sierpca*, s. 662.

¹¹ J. Wąsicki, *Opis miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 2, Poznań 1962, s. 1071–1074; M. Krajewski, *Sierpc w XVIII i w połowie XIX stulecia*, s. 187–188.

¹² Topographisch-militärische Karte vom vormaligen Neu-Ostpreussen [...], 1808 r., AGAD, Zb. Kart. 479–1; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 99. Andrzej Konias w pracy poświęconej pruskiej kartografii topograficznej napisał, że oryginalne arkusze zdjęcia Nowych Prus Wschodnich pomniejszono do skali 1:114 000 na 11 arkuszach różnych formatów, nie wspominając o technice ich wykonania. A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010, s. 29.

¹³ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia*, s. 136–137. Plan ten znany jest jedynie z kopii. Autorowi artykułu nie udało się ustalić miejsca jej przechowywania. W jego prywatnych zbiorach znajduje się jedynie słabej jakości skan tej kopii, udostępniony przez badacza dziejów klasztoru benedyktynek w Sierpcu, Pana Tomasza Kowalskiego.

Ryc. 4. Specielle Charte von dem zu dem Benedictiren-Nonnen Kloster in Sierps [...], 22 XII 1797 r., Goeppner, AGAD, Zb. Kart. 311–49

w zbiorach polskich dotyczącą Sierpca jest plan gruntów należących do klasztoru benedyktynek, sporządzony 22 XII 1797 r., także Goeppnera. Plan ten wykonano wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 55 x 43,5 cm, w skali około 1:4000. Ukazuje on sytuację klasztoru i kościoła benedyktynek (oznaczono zabudowania) oraz gruntów klasztornych i ogrodów miejskich. Naniesiono drogi, opisując ich kierunki: 1) drogę krajową z Rypina do Sierpca, 2) drogę ze Studzieńca do Sierpca i 3) drogę z Babca do Sierpca¹⁴ (ryc. 4).

W okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej kontynuowano próby uporządkowania układu przestrzennego Sierpca podjęte jeszcze w czasach

¹⁴ Specielle Charte von dem zu dem Benedictiner-Nonnen Kloster in Sierps gehoerigen Krüge nebst dem sonst auf Zins Krüge gegebenem ietzt aber durch Kloster wieder abgenommen Acker, 22 XII 1797 r., AGAD, Zb. Kart. 311–49. Szerzej na temat obrazu kartograficznego Sierpca w XVIII i XIX stuleciu w świetle źródeł kartograficznych, zob. H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny Sierpca od XVI do końca XIX wieku* [w:] *Labor omnia vincit. Studia z zakresu muzealnictwa, turystyki sztuki i ochrony zabytków. Księga jubileuszowa w 70-lecie urodzin Franciszka Midury*, red. E. Lewandowska-Tarasiuk, J.P. Piotrowski, J.W. Sienkiewicz, E. Zawadzka-Kowalska, Warszawa 2010, s. 213–240.

pruskich. W 1825 r. budowniczy powiatowy Jan Tańkowski sporządził kopię planu miasta autorstwa Goeppnera. Natomiast między 1818 a 1823 r. geometra Alex wykonał „pomiar rynku i ulic do wybrukowania”. Kartografia te, stanowiące rodzaj planów regulacyjnych, podobnie jak pruski plan Sierpca, nie zachowały się do naszych czasów, ale były wykorzystywane podczas prac inwestycyjnych i porządkowych prowadzonych w mieście w latach 1818–1846¹⁵.

Między 1830 a 1835 r. powstał plan sytuacyjny i niwelacyjny klasztoru i kościoła benedyktynek autorstwa budowniczego obwodu mławskiego Augusta Karola Pachalego¹⁶. Na planie, wykonanym wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 33,3 x 40 cm w skali około 1:300, przedstawiono rzut kościoła i klasztoru wraz z sytuacją. Oznaczono kościół, klasztor, cmentarz, miejsce przeznaczone na budowę murowanej dzwonnicy, odprowadzenie wody ze wzgórza klasztornego¹⁷ (ryc. 5).

W okresie kasat klasztorów rzymskokatolickich po upadku powstania styczniowego, przeprowadzonych na mocy dekretu supresyjnego z 27 X (8 XI) 1864 r., opactwo sierpeckie uznano za klasztor etapowy, w którym umieszczono benedyktyнки z zamkniętych klasztorów Królestwa Polskiego. Po przeniesieniu w 1892 r. benedyktynek do klasztoru w Łomży budynki klasztorne w Sierpcu stały puste, a później zostały zamienione na więzienie carskie.

W 1865 r. budowniczy powiatu mławskiego, Józef Maleszewski wykonał wielobarwną techniką rękopiśmienną czteroarkuszowy plan sytuacyjny z rysunkami architektonicznymi kościoła i klasztoru benedyktynek. Plan sytuacyjny powstał na arkuszu papieru o wymiarach 34,4 x 45,4 cm w skali około 1:1000. Oznaczono na nim Nowe Miasto, ulicę Mostową, drogę do Bieżunia, klasztor, klasztorne budynki mieszkalne, kuchnię, szkołę, stodołę, szopę, drwalnię, kościół, plebanie, „szopkę”, ogród owocowy, ogród warzywny i kanał¹⁸ (ryc. 6). Rysunki architektoniczne Maleszewski sporządził w skali około 1:124. Pierwszy z nich, na arkuszu papieru o wymiarach 35,3 x 25 cm ukazuje rzut części budynku klasztornego (parteru), w której wcześniej mieściła się szkoła prowadzona przez benedyktyнки, przeznaczonej na pomieszczenie dla żeńskiej szkoły elementarnej¹⁹. Drugi rysunek, na arkuszu papieru o wymiarach 63,5 x 46,2 cm, przed-

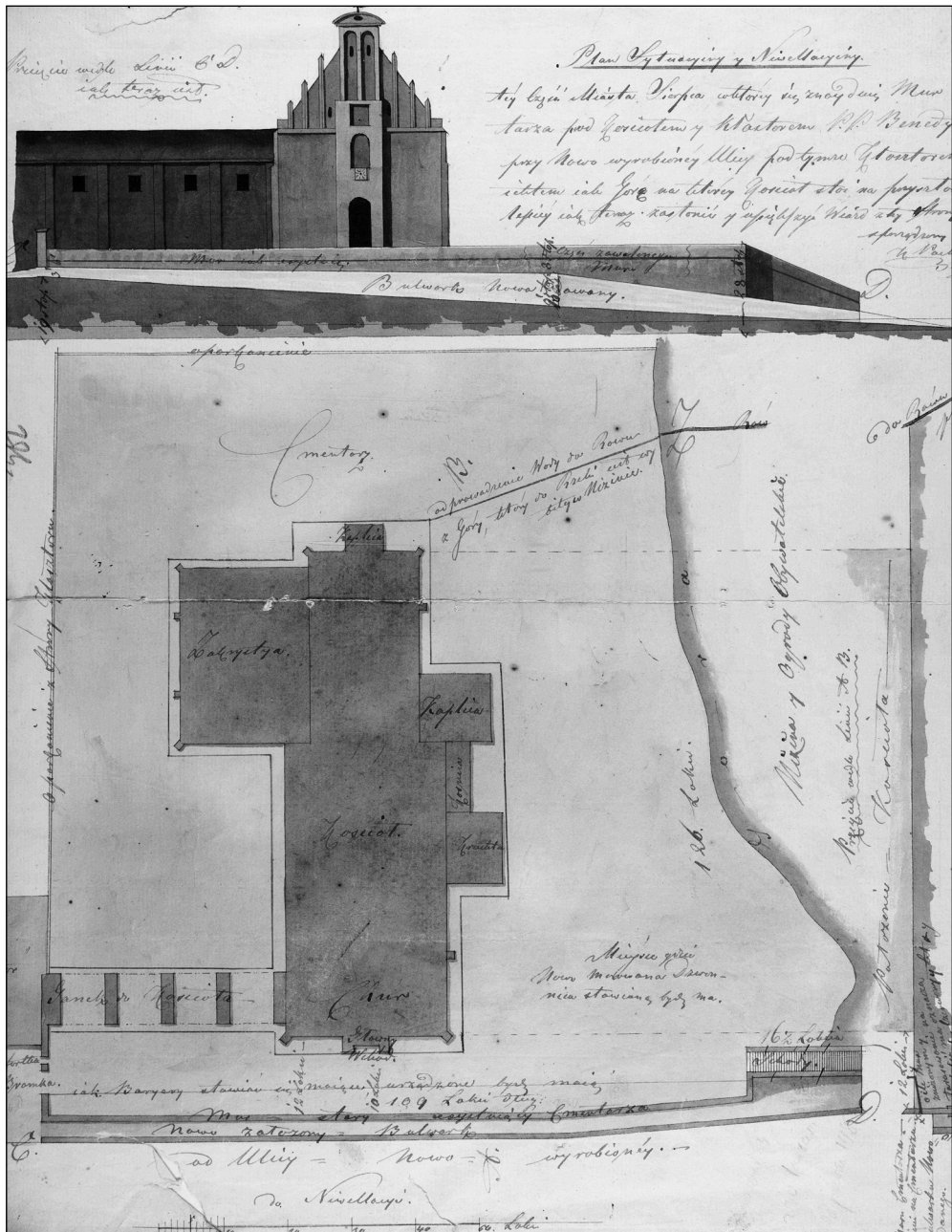
¹⁵ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia*, s. 136–137; M. Krajewski, *Sierpc*, s. 202–204.

¹⁶ Plan załączono do pisma Komisji Województwa Płockiego w sprawie inwestycji prowadzonych na sierpeckim wzgórzu klasztornym, w części miasta noszącej nazwę Loret. Pismo Komisji Województwa Płockiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego, 7 (19) VII 1835 r., AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), sygn. 4686, s. 358.

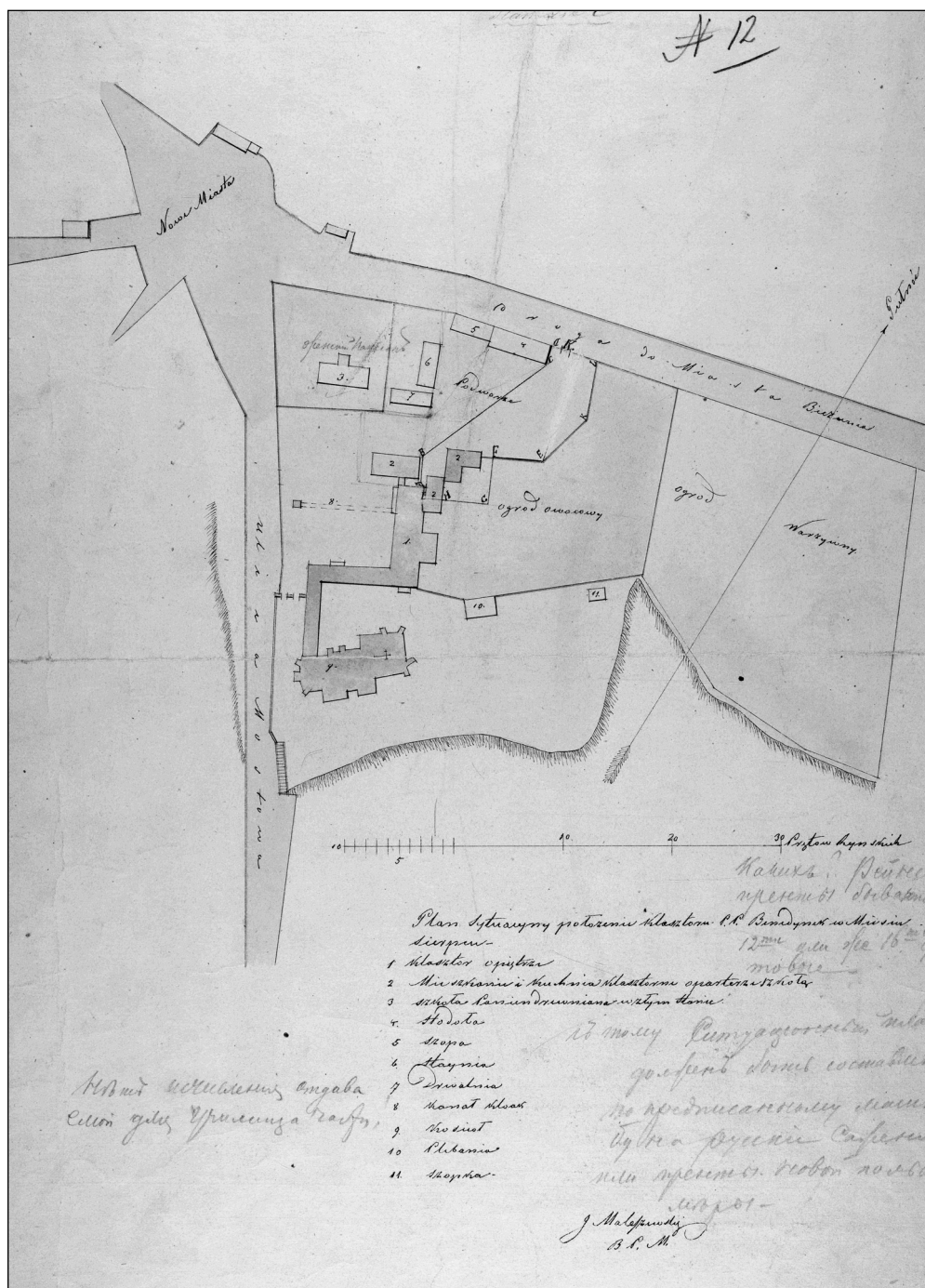
¹⁷ Plan sytuacyjny y Niwellacyiny tey Części Miasta Sierpca w której się znajduje Mur Cmentarza pod Kościołem y klasztorem P.P. Benedyktynek przy Nowo wyrobionej Ulicy pod tymże Klasztorem, z projektem iak Górę na której Kościół stoi na przyszłość i Cmentarz lepiej iak teraz zasłonić y upiększyć Wiazd z tey Strony Miasta, 1830–1835, AGAD, KRSW, sygn. 4686, s. 362.

¹⁸ Plan Sytuacyjny położenia Klasztoru P.P. Benedyktynek w Mieście Sierpcu, 1865 r., AGAD, Zb. Kart. 21–5, ark. 1. Plan ten jest błędnie datowany — na 1818 r. — przez M. Witwickiego. M. Witwicki, *Ewolucja układu przestrzennego miasta Sierpca* [w:] *Sierpc. Studia i materiały*, Płock-Sierpc 1972, s. 98. Autor ten podał również błędnie sygnaturę planu: AGAD, 432 / XXX-5. Tamże, s. 110 (przypis 15).

¹⁹ Plan poziomy [części] gmachu klasztornego, w której mieściła się dawniej szkoła przez zakonnice utrzymywana P.P. Benedyktynek w M. Sierpcu i która obecnie na pomieszczenie szkoły początkowej żeńskiej oddana została, 1865 r., AGAD, Zb. Kart. 21–5, ark. 2.

Ryc. 5. Plan sytuacyjny y Niwellacyjny tej Części Miasta Sierpca w której się znajduje Mur Cmentarza pod Kościołem y klasztorem P:P: Benedyktyn przy Nowo wyrobioney Ulicy pod tymże Klasztorem, z projektem iak Górkę na której Kościół stoi na przyszłość i Cmentarz lepiej iak teraz zastonić y upiększyć Wiaź z tej Strony Miasta, 1830–1835, AGAD, KRSW, sygn. 4686, s. 362

Ryc. 6. Plan Sytuacyjny położenia Klasztoru P.P. Benedyktyn w Mieście Sierpcu, 1865 r., Józef Maleszewski, AGAD, Zb. Kart. 21-5, ark. 1

stawia rzut parteru budynku klasztoru benedyktynek²⁰, a trzeci, na arkuszu papieru o wymiarach 51,4 x 38, 6 cm, rzut piętra budynku klasztornego²¹.

Sytuację zabudowań należących do klasztoru sierpeckiego przedstawiono na najstarszym zachowanym w zbiorach polskich planie ogólnym miasta, który powstał najprawdopodobniej w 1873 r. lub najpóźniej w 1874 r. Mapa obejmuje terytorium miasta w jego granicach administracyjnych, od ulic Stodolnej i Goplin na zachodzie do wsi Włóki Piaski na wschodzie oraz od ulicy Nowe Miasto i klasztoru benedyktynek na północy do koszar artylerii i folwarku Grzymały na południu. Na mapie naniesiono sieć hydrograficzną (rzekę Sierpienicę i kanały) oraz sieć komunikacyjną — rynki Stary i Nowy, ulice zróżnicowane pod względem nawierzchni (podano ich nazwy), mosty. Oznaczono podziały własnościowe (granice działek, częściowo opisanych numerami hipotecznymi) i zabudowę, z zaznaczeniem materiału budowlanego, rozróżniono budynki mieszkalne i niemieszkalne oraz kościoły i klasztor²². Plan ten był w następnych latach aktualizowany (ryc. 7).

Wśród zachowanych źródeł kartograficznych do dziejów klasztoru sierpeckich benedyktynek i jego własności ziemskiej na uwagę zasługują przede wszystkim wielkoskalowe mapy gruntowe wsi, które po 1796 r. przeszły pod zarząd skarbu Królestwa Prus. Wszystkie przejmowane wówczas przez państwo pruskie dobra kościelne były inwentaryzowane i kartowane. Mapy wsi należących przed 1796 r. do klasztoru sierpeckiego sporządzili, między 1799 a 1806 r., pruscy geometrzy kameralni na podstawie własnych pomiarów. Kartografika te tworzą jeden z najbardziej kompletnych spośród zachowanych zbiorów map dotyczących dóbr klasztorów na ziemiach polskich zaboru pruskiego, przejętych na przełomie XVIII i XIX w. przez państwo.

Spośród znajdujących się w zasobie AGAD dziesięciu pruskich map wsi należących przed 1796 r. do sierpeckiego klasztoru benedyktynek siedem zachowało się w oryginale, jedna w kopii wykonanej w czasie, w którym powstał oryginał, a dwie w późniejszych kopiach, z 1812 i 1828 r. Wszystkie te kartografika wykonano w tej samej skali około 1:5000. W tej skali co najmniej od początku lat pięćdziesiątych XVIII w. w państwie pruskim sporządzano wielkoskalowe mapy gruntowe wsi należących do dóbr królewskich²³. Zachowane w AGAD sierpeckie kartografika pobenedyktyńskie można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowi 6 map wsi. Na dwóch z nich przedstawiono wieś i folwark. Pierwszą z map, ukazującą wieś i folwark Susk oraz ich grunty, sporządził w 1799 r. konduktor kameralny Hille (ryc. 8)²⁴. Drugą, przedstawiającą wieś i folwark Rogieniczki,

²⁰ Plan Klasztoru parteru P.P. Benedyktynek w Mieście Sierpcu, AGAD, Zb. Kart. 21–5, ark. 3.

²¹ Plan Klasztoru piętra Panien Benedyktynek w Mieście Sierpcu, AGAD, Zb. Kart. 21–5, ark. 4.

²² Plan Goroda Sierpiecia Płockoj Gubiernii, [1873–1874 r.], Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Zbiory kartograficzne, U II 69; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia*, s. 135, 248, 249 (pomniejszona reprodukcja mapy).

²³ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013, s. 106–108.

²⁴ Plan von den koeniglichen Dorfe Susk, Amts Sierpc, 1799 r., AGAD, Zb. Kart. 344–22.

Ryc. 8. Plan von den koeniglichen Dorfe Susk, Amts Sierpc, 1799 r., AGAD, Zb. Kart. 344-22

wykonał w 1802 r. geometra Teofil Roeckner²⁵. Na każdej z kolejnych czterech map wyrysowano obraz kartograficzny dwóch wsi. Autorem dwóch map dotyczących wsi Blizno i Szczutowo, opatrzonych datą maj-czerwiec 1800 r., jest konduktor kameralny Hille. Jedna z map Blizna i Szczutowa jest oryginałem (ryc. 9)²⁶, druga zaś kopią, wykonaną w tym samym czasie co oryginał, na której

²⁵ Charte von dem odlichen Dorfe und Vorwerk Roggieniecki [...], 1802 r., AGAD, Zb. Kart. 405-15.

²⁶ Plan von der hälfte zum Königl. Domai[nen] Amte Sierpc und zum Dominio zu Sierpc beleghenen Dörffern Blizno und Szczutowo, 1800 r., AGAD, Zb. Kart. 199-5.

Ryc. 9. Plan von der hälfte zum Königl. Domai[nen] Amte Sierpc und zum Dominio zu Sierpc belegenen Dörffern Blizno und Szczutowo, 1800 r., AGAD, Zb. Kart. 199-5

w późniejszym czasie naniesiono regulację oznaczonych na niej miejscowości²⁷. Kolejna, trzecia mapa, sporządzona w 1799 r. przez Wilhelma H. Lüera, ukazuje sytuację wsi Studzieniec i Żarówka²⁸. Na czwartej z tej grupy map, wykonanej w 1804 r. przez konduktora kameralnego G. Gebauera (seniora), przedstawiono wsie Szczutowo i Urszulewo oraz ich grunty²⁹.

Drugą grupę kartografików wsi wchodzących przed 1796 r. w skład uposażenia klasztoru sierpeckich benedyktynek tworzą cztery mapy sporu granicznego między wsią Studzieniec należącą od 1796 r. do pruskich dóbr rządowych a wsią Mieszczk (nadaną w 1625 r. klasztorowi w Sierpcu), będącą co najmniej od 1759 r. własnością rodziny Miłobędzkich³⁰. Pierwszą mapę sporządził 1 VIII 1804 r. konduktor kameralny Gebauer (senior) — ryc. 10³¹. Druga, nieopatrzona datą wykonania, powstała na początku XIX w. (ponad wszelką wątpliwość w okresie okupacji pruskiej, czyli przed 1806 r.), a jej autorem jest konduktor kameralny Goepfner³². Mapa ilustrująca spór o granicę między dobrami narodowymi Studzieniec a dobrami szlacheckimi Mieszczk, sporządzona w 1812 r. przez geometrę departamentu płockiego Feliksa Kowalskiego w orientacji północnej, mimo że ma wszelkie cechy oryginału, jest przeróbką mapy Gebauera (seniora) z 1804 r., wyrysowanej w orientacji zachodniej³³. Natomiast mapa sporu granicznego między wsiami Studzieniec i Mieszczk z 1828 r. autorstwa geometry rządowego K. Borowskiego jest kopią niedatowanej mapy Gebauera (seniora)³⁴. Na wszystkich czterech mapach przedstawiono ziemie będące przedmiotem sporu oraz część sąsiadujących z nim gruntów należących do dóbr Studzieniec i dóbr Mieszczk.

Dziesięć zachowanych gruntowych kartografików obejmuje część własności ziemskiej klasztoru sierpeckich benedyktynek w momencie przejmowania jej przez pruski skarb państwa po 1796 r. Ukazują obraz kartograficzny Urszulewa, Szczutowa, Blizna, Studzieńca, Żarówki, Suska i Rogieniczek, czyli siedmiu spośród jedenastu wsi, które w końcu XVIII w. należały do klasztoru w Sierpcu. Należy podkreślić, że wszystkie mapy są najstarszymi zachowanymi kartografikami tych siedmiu miejscowości. Ponieważ zostały wykonane na podstawie

²⁷ Plan von der hälfte zum Königl. Domai[nen] Amte Sierpc und zum Dominio zu Sierpc belegen Dörffern Blizno und Szczutowo, 1800 r., AGAD, Zb. Kart. 206–11.

²⁸ [Br]joulion-Plan von der Königl. Dom. Amte Sierpc beyden Vorwerken Dörffern Studzieniec und Zarowko, AGAD, Zb. Kart., 199–12.

²⁹ Brullion Charte von denen Forst-Reviren Czutowo und Orzulewo, Ryppinschen Berits, 1804 r., AGAD, Zb. Kart. 196–10.

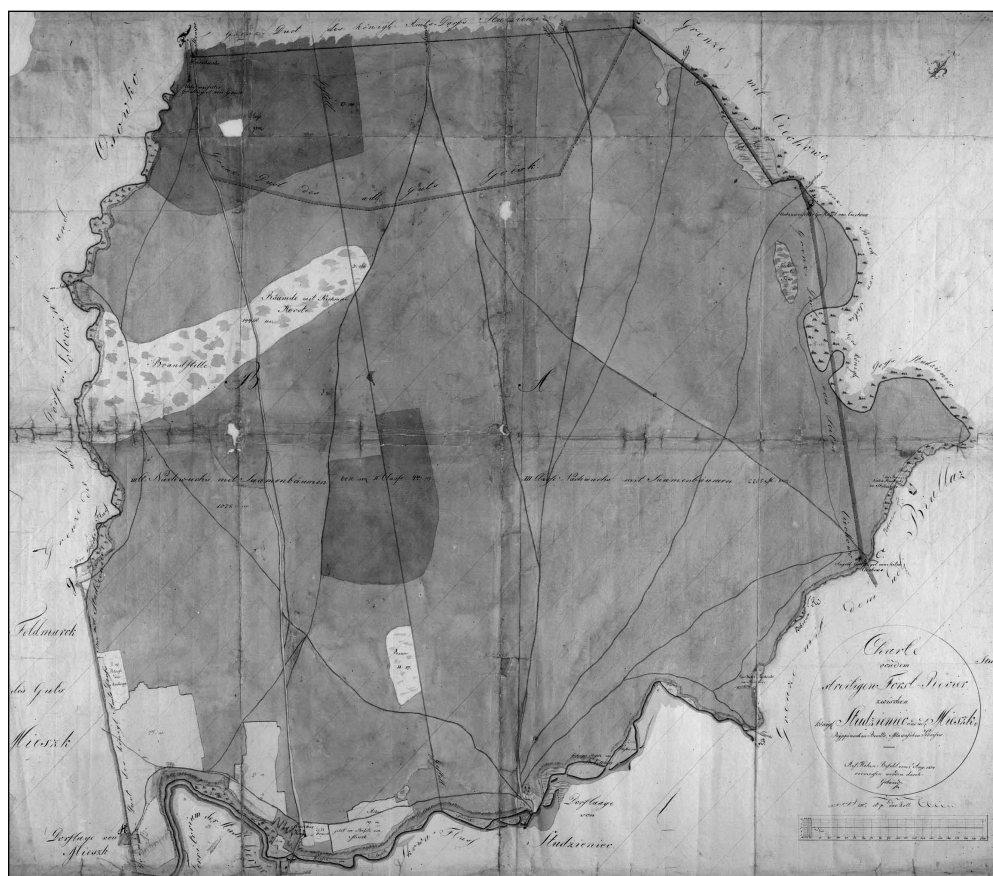
³⁰ Według protokołu wizytacji klasztoru benedyktynek w Sierpcu z 1756 r. wieś Mieszczk nie należała już do klasztoru. Natomiast w 1759 r. wieś ta była własnością braci Antoniego i Norberta Miłobędzkich. S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 11, Warszawa 1914, s. 92.

³¹ Charte von dem streitigen Forst-Revirm zwischen königl. Studzieniec und adl. Ryppinschen Berits, Mlawaschen Kreiss, 1804 r., AGAD, Zb. Kart. 129–9.

³² Charte von dem Streitorte oder dem ietzigen Koeniglichen-Amtheil Mnieiesch zwischen dem adlichen dem Herrn v Miłobędzki gehoerigen Guthe Mniesch und dem Koenigl. Amtsdorfe Studzieniec in seinen controversen Graentzen, pocz. XIX w., AGAD, Zb. Kart., 199–8.

³³ Mapa całej kontrowersji pomiędzy dobrami narodowymi Studzieniec a szlacheckimi Mieszczech w departamencie płockim sytuowanych [...], 1812 r., AGAD, Zb. Kart. 201–21.

³⁴ Plan gruntów w sporze będących między wsią rząd[ową] Studzieniec a wsią prywatną Mieszk w obwodzie mławskim, wojew. płockiem położonego, 1828 r., AGAD, Zb. Kart. 199–6.

Ryc. 10. Charte von dem streitigen Forst-Reviren zwischen königl. Studzieniec und adl. Ryppinischen Beritts, Mławaschen Kreiss, 1804 r., AGAD, Zb. Kart. 129-9

dokładnych pomiarów, ukazany na nich obraz kartograficzny jest niezwykle dokładny i starannie przedstawiony. Na mapach wykreślono sieć hydrograficzną, opisując nazwami rzeki i jeziora oraz sieć komunikacyjną, drogi i mosty. Oznaczono i opisano granice wsi i folwarków, wyróżniono grunty orne, ogrody, łąki i lasy. Na mapach przedstawiono zabudowę wsi i folwarków, wyróżniając niektóre budowle, takie jak dwory, budynki folwarczne, kościoły, młyny, wiatraki i karczmy oraz cegielnie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. 4686.
- Zbiór Kartograficzny, 21–5, ark. 1–4; 129–9, 196–10, 199–5, 199–6, 199–8, 199–12, 201–21, 206–11, 311–49, 344–22, 405–15, 479–1.

Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, 3828.

Instytut Historii PAN, Pracownia Atlasu Historycznego, Zbiory mikrofilmów i fotografii, V 339.

Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, Zbiory kartograficzne, U II 69.

Opracowania

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Warszawa–Pułtusk 2012.

Bartoszewicz H., *Obraz kartograficzny Sierpca od XVI do końca XIX wieku* [w:] *Labor omnia vincit. Studia z zakresu muzealnictwa, turystyki, sztuki i ochrony zabytków. Księga jubileuszowa w 70-lecie urodzin Franciszka Midury*, red. E. Lewandowska-Tarasiuk, J.P. Piotrowski, J.W. Sienkiewicz, E. Zawadzka-Kowalska, Warszawa 2010, s. 213–240.

Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

Chudzyński M., *Sierpc siedemnastowieczny* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.

Gostomski B., *Początki i rozwój klasztoru Benedyktyniek w Sierpcu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 36, 1988, z. 2, s. 135–156.

Grzybowski M.M., *Obiekty sakralne Sierpca* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Segietyńska, z. 23: *Powiat sierpecki*, oprac. I. Galicka, H. Segietyńska, Warszawa 1971.

Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

Krajewski M., *Sierpc w XVIII i w połowie XIX stulecia* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.

Madej J., „Polonia... 1770” Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa 1987.

Materiały do dziejów ziemi płockiej, zebrał i do druku przygotował M.M. Grzybowski, Płock 1981.

Skrycki R., *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013.

Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 11, Warszawa 1914.

Wąsicki J., *Opis miast polskich z lat 1793–1794*, cz. 2, Poznań 1962.

Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.

Witwicki M., *Ewolucja układu przestrzennego miasta Sierpca* [w:] *Sierpc. Studia i materiały*, Płock–Sierpc 1972.

Żebrowski T., *Sierpc w średniowieczu i w XVI wieku* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.

Żebrowski T., *Wybór dokumentów miasta Sierpca z końca XV–XVI wieku* [w:] *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003.

Henryk Bartoszewicz, Benedictine convent in Sierpc and its holdings in cartographic representation of the town and surrounding villages in the 18th–19th century

Summary

The article focuses on cartographic representation of the Benedictine convent property in Sierpc in the 18th and 19th century. The oldest preserved cartographic documentation depicting the convent, its surroundings and property was drawn up after the Second Partition of Poland. At that time Sierpc came under Prussian rule. In 1793 it became part of the newly established province of South Prussia, becoming the seat of a county (powiat). After the Third Partition of Poland, however, as a result of changes in administrative boundaries of the lands incorporated into the Prussian state, Sierpc county was incorporated into the Mława county, within the boundaries of the Płock Department located in the Province of New East Prussia. In 1796, the northern part of Sierpc, belonging to the Benedictine nuns, was taken over by the Prussian government and transformed into a government town. Land estates owned by the Sierpc monastery came under the administration of the royal treasury. The Benedictine nuns were allowed to keep land on a hill in the vicinity of the monastery and land situated near the monastery between the road to Rypin and the Sierpienica river.

At the end of the 18th century, extensive surveying and cartographic work was undertaken to draw maps of the Polish territories being taken over by Prussia. At that time, topographic maps of entire provinces, large-scale maps of cities and towns, or parts thereof, as well as maps of land transferred to Prussian jurisdiction were drawn up.

The oldest large-scale map of Sierpc preserved in Polish archives is a plan of properties belonging to the Benedictine convent, drawn on 22 December 1797 by Prussian royal surveyor Goeppner. Between 1830 and 1835, a site and leveling plan of the Benedictine convent and church was drawn by August Karol Pachali, a builder of the Mława county. In 1865, Józef Maleszewski, a builder of the Mława county, hand-drew a multi-coloured, four-sheet site plan with architectural drawings of the Benedictine church and convent.

Among the preserved cartographic sources in the history of the Sierpc Benedictine convent and its land holdings, the most noteworthy are large-scale land maps of villages, which after 1796 came under the administration of the treasury of the Kingdom of Prussia. Maps of villages belonging to the Sierpc monastery before 1796 were made between 1799 and 1806 by Prussian surveyors based on their own measurements. These cartographic works form one of the most complete collections of maps concerning monastery properties located in the Polish lands under Prussian rule and taken over by the state at the turn of the 18th and 19th centuries.

Ten preserved land maps cover part of the land properties of the Sierpc Benedictine convent at the time when the land was being taken over by the Prussian treasury after 1796. They provide a cartographic representation of Urszulewo, Szczutowo, Blizno, Studzieniec, Żarówka, Susko and Rogieniczki, i.e. seven out of eleven villages that belonged to the Sierpc monastery at the end of the 18th century. All these maps were based on precise measurements, therefore the cartographic representation they provide

is extraordinarily accurate and meticulously presented. The maps show the hydrographic network, describing rivers and lakes by name, as well as the transportation network, roads, and bridges. The boundaries of villages and farms are marked and described; arable lands, gardens, meadows, and forests are distinguished. Buildings of villages and manor farms are described and some buildings (manors, farm buildings, churches, mills, windmills, inns, brickyards) are highlighted.

Słowa kluczowe: Sierpc, klasztor benedyktynek, uposażenie, mapy

Keywords: Sierpc, Benedictine convent, endowments, maps

Jerzy Gaul

<https://orcid.org/0000-0002-5555-4698>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

SPRAWA POLSKO-AUSTRIACKIEJ UMOWY ARCHIWALNEJ I NIEUDANYCH ROKOWAŃ W LATACH 1919–1922

Uwagi wstępne

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. wiązało się z koniecznością uregulowania wielu spraw z byłymi państwami zaborczymi, w tym zwrotu lub wzajemnej wymiany archiwaliów¹. Sprawa podziału archiwów po byłej monarchii habsburskiej wymagała rokowań powstałej na jej gruzach Republiki Austrii nie tylko z Polską, ale także z innymi państwami sukcesyjnymi, m.in. z Czechosłowacją, Jugosławią, Rumunią i Włochami. Osiągnięcie porozumienia Polski z Austrią wymagało uporządkowania zasad wydania archiwaliów z Galicji z okresu zaborów i okupacji austro-węgierskiej w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej. Jednym z powodów występujących utrudnień były nie dość jasno sformułowane postanowienia traktatu pokojowego podpisanego przez mocarstwa zachodnie 10 września 1919 r. w Saint-Germain-en-Laye, regulujące zobowiązania Austrii wobec państw sukcesyjnych, m.in. w kwestii rewindykacji archiwaliów. Różne interpretacje odwoływały się do dwóch przeciwstawnych zasad: pertynencji (przynależności archiwaliów do terytorium) i proveniencji (nienaruszalności zespołu archiwalnego). Pierwsza interpretacja znalazła uznanie w państwach, które — pozostając pod obcym panowaniem — pragnęły odzyskać materiały archiwalne, tak historyczne, jak potrzebne do bieżącego urzędowania. Zwolennikami zasady pertynencji byli również polscy negocjatorzy umów archiwalnych z Rosją, Niemcami i Austrią². Zwolennikami zasady nienaruszalności zespołu archiwalnego byli natomiast negocjatorzy państw zaborczych,

¹ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 332–334; W. Balcerak, *Polska–Austria w okresie międzywojennym*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 27, 1992, s. 106.

² I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006, s. 197.

w tym prof. dr Ludwig Bittner³, dyrektor Archiwum Domu, Dworu i Państwa (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) w Wiedniu⁴.

Podpisanie umów archiwalnych Austrii z większością państw sukcesyjnych nastąpiło w latach 1919–1923. W przeciwieństwie do Czechosłowacji, Jugosławii, Rumunii i Włoch, polsko-austriacki spór archiwalny trwał długo i zakończył się dopiero 26 X 1932 r. podpisaniem w Wiedniu układu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Austrii⁵. Co zadecydowało o długim przewlekaniu tej ważnej sprawy? Dlaczego władzom polskim nie udało się doprowadzić wcześniej do zawarcia umowy archiwalnej?

Aspekt archiwalny sporu polsko-austriackiego był omawiany w polskiej literaturze przedmiotu. Szczególnie ważne były relacje uczestników rokowań polsko-austriackich, Eugeniusza Barwińskiego i Józefa Stojanowskiego⁶. W staraniach o zawarcie układu archiwalnego byli zaangażowani również urzędnicy obu państw, po stronie austriackiej Związkowy Urząd Spraw Zagranicznych (Bundesamt für Äusseres, później Bundesministerium für Äusseres) i urząd kanclerza (Kanzleramt), po stronie polskiej Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), Biuro Prac Kongresowych w Wiedniu, Wydział Archiwów Państwowych (WAP) przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), Główny Urząd Likwidacyjny (GUL), Pełnomocnik Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu, Poselstwo Polskie w Wiedniu⁷. Ten aspekt rokowań polsko-austriackich nie doczekał się dotąd wyczerpującego omówienia, chociaż pod adresem władz polskich wysuwano zarzuty o słabe przygotowanie i nieumiejętne prowadzenie negocjacji⁸.

³ Ludwig Bittner (1877–1945), austriacki historyk i archiwista, od 1900 r. zatrudniony w Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dalej: HHStA), od 6 VI 1919 r. zastępca dyrektora, od 1926 r. dyrektor archiwum; od 1919 r. pełnomocnik archiwalny do rokowań z państwami sukcesyjnymi; od 1928 r. profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego; od 1941 r. dyrektor Archiwum Rzeszy w Wiedniu.

⁴ Polemikę z uwagami L. Bittnera w sprawie polsko-austriackich rokowań archiwalnych w latach 1920–1927, zob. F. Pohorecki, *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände, herausgegeben von L. Bittner, I. Bd.*, Wien 1936, „Archeion”, t. 14, 1936, s. 80–81.

⁵ Układ archiwalny podpisany 26 X 1932 został wydany 31 stycznia, ratyfikowany 23 marca, a ogłoszony 10 V 1933 r. (Dz.U. z 10 maja 1933 r., poz. 291); wszedł w życie 21 V 1933 r.

⁶ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią w sprawach archiwalnych*, „Archeion”, t. 1, 1927, s. 88–89; J. Stojanowski, *Układ archiwalny polsko-austriacki z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion”, t. 11, 1933, s. 51–59; S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław–Kraków 1958; H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, passim; I. Mamczak-Gadkowska, *Józef Paczkowski i jego wkład w budowę polskiej służby archiwalnej*, Warszawa–Łódź 1990, passim; teź, *Archiwa państwowe*, passim; W. Stępiak, *Archiwa polskie w latach 1918–1939 we współpracy międzynarodowej — problemy rewindykacji i nie tylko* [w:] *Archiwa w Niepodległej. Stulecie archiwów państwowych 1919–2019*, Warszawa 2019, s. 59–78.

⁷ W latach 1919–1924 przedstawicielami RP w Wiedniu byli: delegat rządu polskiego Kazimierz Gałęcki (I I — 31 III 1919) oraz *chargé d'affaires* Marceli Szarota (I V 1919–31 X 1921). Uchwałą Rady Ministrów z 6 IX 1921 r. przedstawicielstwo polskie zostało przekształcone w poselstwo. Pierwszym posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym był Zygmunt Lasocki (18 IX 1921–1 XII 1924). *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1938, red. P. Łosowski, Warszawa 1995, s. 628; *Polscy dyplomaci w Wiedniu / Polnische Diplomaten in Wien 1915–2015*, red. B. Dybaś, Wiedeń 2015, s. 128–145.

⁸ Według Barwińskiego zignorowanie przez rząd austriacki polskich „uzasadnionych pretensji” spowodowane zostało także „nieumiejętną ich obroną ze strony naszej reprezentacji”

Celem artykułu jest przedstawienie archiwalnego sporu polsko-austriackiego z perspektywy czynników urzędowych oraz roli przedstawicieli i pełnomocników władz polskich w nieudanych rokowaniach. Problematyka ta zostanie przedstawiona w układzie chronologiczno-problemowym i dotyczyć będzie: sporu archiwalnego z Austrią w latach 1919–1920, umów archiwalnych Austrii z państwami sukcesyjnymi i zmarnowanych szans na zawarcie traktatu austriacko-polskiego w latach 1920–1922. Materiały źródłowe dotyczące poruszanej problematyki znajdują się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespołach: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Poselstwo RP w Wiedniu, Główny Urząd Likwidacyjny w Warszawie, Pełnomocnik Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu, Akta Juliusza Twardowskiego.

Spór archiwalny państw sukcesyjnych z Austrią w latach 1919–1920

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i odbudowaniu państwa uregulowanie wielu spraw z byłymi państwami zaborczymi wymagało powołania instytucji mającej kompleksowo zająć się ustaleniem strat wojennych poniesionych przez państwo polskie i jego obywatele oraz ich rozliczaniem i dochodzeniem odszkodowań. W tym celu dekretem Naczelnika Państwa z 31 I 1919 r. powołano Główny Urząd Likwidacyjny w Warszawie funkcjonujący na prawach osobnego ministerstwa⁹. Do zadań GUL należała również likwidacja spraw austro-węgierskiej monarchii, dotyczących ziem polskich. W tym celu uchwalała Rady Ministrów z 29 III 1919 r. powołano pełnomocnika Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu, którym został Juliusz Twardowski¹⁰. Przy poszczególnych

i „nieznajomością stanu rzeczy”. E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 80. Skuteczność działań strony polskiej osłabiał fakt, na co zwróciła uwagę Irena Mamczak-Gadkowska (*Archiwa państwowe*, s. 196), że sprawy rewindykacji prowadziły niezależnie od siebie różne instytucje polskie. Na dodatek czyniły to w sposób nieskoordynowany, co było wykorzystywane na niekorzyść strony polskiej w rokowaniach rewindykacyjnych. Zdaniem Władysława Stępniaaka „nie bez wpływu na tę sytuację było słabe przygotowanie dyplomacji do walki o polskie interesy dotyczące mienia podczas obrad konferencji pokojowej, związanych z traktatem pokojowym z Austro-Węgrami”. W. Stępniaak, *Archiwa*, s. 72.

⁹ GUL przejął obowiązki Urzędu Rozrachunkowego, Biura Strat Wojennych przy Ministerstwie Skarbu oraz Biura Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Na czele GUL stał prezes w randze ministra, który jednak nie wchodził w skład Gabinetu Ministrów. Pierwszym prezesem był Władysław Grabski (1919–1922), później Józef Karśnicki (1922–1928). 1 II 1927 r. GUL wcielono do Ministerstwa Skarbu.

¹⁰ Juliusz Pius Twardowski (1874–1945), dr praw, polityk, urzędnik, był zatrudniony w dolno-austriackiej Prokuraturii Skarbu (1898), w Ministerstwie Handlu, Ministerstwie Robót Publicznych (1907–1910), w oddziale do spraw Galicji w Prezydium Rady Ministrów (Ministerrat-spräsidium) (1910–1917). W rządzie Ernsta Seidlera pełnił urząd ministra bez teki (Minister ohne Geschäftsbereich; Minister ohne Portefeuille), czyli ministra do spraw Galicji (*Staatsminister für Galizien*) (1917–1918). W Polsce niepodległej uchwalała Rady Ministrów z 29 III 1919 r. został mianowany pełnomocnikiem Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu i członkiem Konferencji Polskiej w Wiedniu (1919–1921), a potem delegatem Ministerstwa WRiOP przy Poselstwie RP w Wiedniu a także szefem delegacji do rokowań o traktacie handlowym z Niemcami w Warszawie (1928–1930). Był założycielem i prezesem Austriacko-Polskiej Izby Handlowej w Wiedniu (Österreichisch-Polnische Handelskammer) (1921–1930). (J. Gaul), *Twardowski*

likwidowanych władzach centralnych monarchii habsburskiej ustanowieni byli komisarze likwidacyjni. Polskim likwidatorem spraw austro-węgierskiego MSZ był Karol Adam Romer¹¹ działający do czasu zamknięcia przez rząd austriacki organizacji likwidacyjnych. 18 III 1921 r. urząd pełnomocnika GUL został zniesiony, a jego zadania przejęło poselstwo w Wiedniu.

W myśl dekretu (rozdz. I) z 7 II 1919 r. Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego sprawy archiwalne znajdowały się w gestii Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Władzę bezpośrednią nad archiwami państwowymi sprawował Wydział Archiwów Państwowych (WAP). Do jego zadań należała rewindykacja materiałów archiwalnych zagrabionych Polsce od XVIII do początków XX w., repartycja archiwaliów będących wynikiem działalności centralnych władz zaborczych na ziemiach polskich oraz reewakuacja archiwaliów wywiezionych z ziem polskich w czasie I wojny światowej¹².

Członkowie Rady Archiwalnej, międzyministerialnego organu doradczego naczelnika WAP, utworzonej w listopadzie 1918 r. w Warszawie, zaapelowali na swoim drugim posiedzeniu do MWRiOP o pilne wydelegowanie pełnomocnika rządu do przeprowadzenia poszukiwań, rokowań i rewindykacji w byłym państwie austro-węgierskim¹³. Decydująca była rezolucja Rady Archiwalnej z 12 II 1919 r., mówiąca o podjęciu akcji rewindykacyjnej i likwidacyjnej archiwów oraz bibliotek w Wiedniu i wysłaniu Eugeniusza Barwińskiego¹⁴ jako pełnomocnika z zadaniem przeprowadzenia koniecznych „poszukiwań, rokowań i układów”. Wniosek Rady Archiwalnej został poparty przez Jana Łukasiewicza, ministra WRiOP¹⁵ w rządzie premiera Ignacego Jana Paderewskiego¹⁶. Podobny postulat przedstawił pracownik Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu K. Romer. Dowodził on, że „konieczne jest zamianowanie jak najprędzej osobnego likwidatora z grona archiwariuszów krajowych”, zwłaszcza że uczyniły to już wszystkie inne państwa sukcesyjne¹⁷.

(von Skrzypna Ogończyk) Juliusz (Julius) [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1959*, hg. v. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 67, Lieferung, 2016, S. 27.

¹¹ Karol Adam Romer (1885–1938), dr praw, dyplomata, od czerwca 1909 r. w c. i k. MSZ w Wiedniu, po 1918 r. pracował w poselstwie polskim w Wiedniu, od 1927 r. w Warszawie, we wrześniu 1928 r. objął stanowisko dyrektora protokołu dyplomatycznego MSZ.

¹² H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, s. 329–333; I. Mamczak-Gadkowska, *Powstanie i rozwój sieci archiwów państwowych i naczelnych organów archiwalnych w niepodległej Polsce* [w:] *Archiwa w Niepodległej*, s. 34.

¹³ R. Piechota, B. Jagiełło, M. Motas, *Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918–1922)*, „Teki Archiwalne”, t. 13, 1971, s. 125; I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe*, s. 195.

¹⁴ Eugeniusz Barwiński (1874–1947), polski historyk, archiwista i bibliotekarz, w latach 1913–1939 dyrektor Archiwum Państwowego we Lwowie, uczestnik rokowań rewindykacyjnych z Austrią i Czechosłowacją.

¹⁵ Jan Łukasiewicz (1878–1956), logik, matematyk i filozof, jeden z twórców polskiej szkoły matematycznej, 16 I — 9 XII 1919 r. minister MWRiOP, rektor Uniwersytetu Warszawskiego. Jako szef sekcji szkolnictwa wyższego w MWRiOP reprezentował stronę polską (wraz z Bronisławem Dembińskim i Stefanem Ehrenkreutzem) w komisji dwustronnej, negocjującej w czerwcu i we wrześniu 1918 r. przejęcie akt dotyczących ziem polskich (w tym akt pruskich) od niemieckich instytucji archiwalnych.

¹⁶ A. Rybarski, *Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Archeion”, t. 1, 1927, s. 8–9.

¹⁷ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 89.

Realizacja wniosku o mianowanie polskiego pełnomocnika archiwalnego nastąpiła jednak „dopiero po dłuższej zwłoce”. Pod koniec maja 1919 r. Barwiński rozpoczął swoją delegację z ramienia Biura Prac Kongresowych w Wiedniu, lecz z powodu braku uprawnień do prac inwentaryzacyjnych trwała ona, z przerwami, tylko do końca listopada 1919 r. Barwiński wszedł również do grona likwidatorów pełniących swoje funkcje pod kierownictwem pełnomocnika GUL Juliusza Twardowskiego. Jak wspominał Barwiński, „i w tym charakterze nie udało się wyjść poza sferę informacji i wniosków”¹⁸.

Ogromne znaczenie dla dalszych relacji Austrii z państwami sukcesyjnymi miał przygotowywany w Paryżu traktat pokojowy. Prezes Głównego Urzędu Likwidacyjnego Władysław Grabski informował 30 V 1919 r. pełnomocnika GUL w Wiedniu, że projekt traktatu, który ma być przedłożony Austrii, zawiera klauzulę dotyczącą dóbr poddanych państw sprzymierzonych, a więc i Polski, znajdujących się w Austrii¹⁹.

10 IX 1919 r. podpisano w Saint-Germain-en-Laye traktat pokojowy regulujący zobowiązania Austrii względem państw sukcesyjnych. Znalazły się w nim klauzule niekorzystane dla Polski i innych państw powstałych po rozpadzie Austro-Węgier dotyczące zwrotu m.in. dóbr archiwalnych²⁰. Jak dowodził Barwiński, błędy popełniono już na etapie prac wstępnych. W pierwszej redakcji traktatu (art. 189) pierwotna formuła postanowień w sprawie archiwów brzmiała „dotyczący administracji” (*concernant les administrations*), co oznaczało „bezsprzeczne i nieodwołalne prawo do wszystkich akt odnoszących się do wszystkich gałęzi administracji tego zaboru”²¹. Zdaniem przedstawicieli Austrii zasada ta narażała jej archiwa i registry na rozbiór i rozproszenie. Rząd austriacki podjął, zakończone sukcesem, zabiegi w celu zapewnienia nietykalności archiwów wiedeńskich. Domagał się przyjęcia formuły uznającej zasadę proveniencji (*base sur le principe de provenance*). W opinii Barwińskiego zacieśniała ona „obowiązek wydania do tych akt, które należą istotnie do tej administracji i są z jej tokiem organicznie związane”. Można było zaliczyć do niej jedynie te akta, „które należały ściśle do toku urzędowania, z wyłączeniem zawierających rozważania, projekty, obrady władz centralnych na temat tej administracji *in abstracto* [w ogólności — JG]”. W rezultacie w ostatecznej wersji traktatu brzmienie „dotyczący działalności administracji” (*concernant les administrations*) zmieniono na „pochodzący z działalności administracji” (*provenant de l'activite des administrations*)²². Mimo interwencji Barwińskiego, który 6 VIII 1919 r. zawiadomił o swoich zastrzeżeniach delegację polską w Paryżu, nie podjęto jednak żadnej kontrakcji uważając, że „zmiana wprowadzona w art. 189 nie jest zmianą istotną”²³.

Postanowienia traktatowe zaciążyły na dalszych losach rewindykacji archiwaliów polskich. Kongres pokojowy nie uwzględnił co prawda daleko idących

¹⁸ Tamże, s. 88–89.

¹⁹ AAN, Główny Urząd Likwidacyjny w Wiedniu, sygn. 14: Prezes Głównego Urzędu Likwidacyjnego, nr 169, 30 V 1919 r.

²⁰ S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki*, s. 246.

²¹ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 81.

²² Tamże, s. 81–82.

²³ AAN, Poselstwo Polskie w Wiedniu, sygn. 124, k. 8–9. Delegacja Dra Barwińskiego, Poufne, Wiedeń, 26 III 1924, k. 8–9; E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 81–82.

żądań austriackich i nie uznał zasady proveniencji, przyjął jednak niekorzystną formułę „*appartenant aux administration*” [należące do administracji — JG]. Zdaniem Barwińskiego traktat pokojowy nie uznał też zasady rewindykacji, czyli obowiązku zwrotu tego, co zabrano z poszczególnych terytoriów. Powodem tego negatywnego stanowiska było rozpowszechnione przekonanie, że rząd austriacki nie stosował praktyki zaborczej w tak szerokim wymiarze, jak to miało miejsce w Rosji. W konsekwencji nie przewidziano szerszego zadośćuczynienia na rzecz państw sukcesyjnych. Jedynym wyjątkiem były zobowiązania zawarte w art. 93 i 193, nakładające na Austrię obowiązek zwrotu „bez zwłoki zainteresowanym Rządom sprzymierzonym czy stowarzyszonym archiwów, rejestrów, planów, tytułów i dokumentów wszelkiego rodzaju, dotyczących administracji cywilnej, wojskowej, finansowej, sądowej czy jakiegokolwiek innej na ustąpionych terytoriach (art. 93)” oraz archiwaliów i zbiorów bibliotecznych wywiezionych z Włoch od 1861 r., a z innych krajów w ciągu ostatnich 10 lat (art. 193)²⁴.

Artykuły 93 i 193 traktatu pokojowego budziły wątpliwości także Józefa Stojanowskiego, kierującego referatem rewindykacji w WAP MWRiOP²⁵. Zdaniem tego wybitnego archiwisty nie dość jasno sformułowane postanowienie traktatu pokojowego w art. 93 spowodowało różnice w jego interpretacji i było powodem opóźnień w uregulowaniu rewindykacji archiwaliów. W określeniu „*appartenant aux administration*” rząd austriacki widział przyjętą przez traktat zasadę proveniencji archiwalnej, według której akta są nierozzerwalnie związane z ich twórcą, a jako jeden zespół nie mogą być dzielone. W zastosowaniu do układów międzynarodowych zasada ta pozwalała jedynie na zwrot akt powstałych na terytorium cedowanym, a później zeń usuniętym²⁶. W związku z tym władze austriackie wyraziły zgodę na wydanie Polsce akt byłych centralnych władz austriackich tylko z ostatnich 30 lat (1888–1918)²⁷.

W czasie swej delegacji w Wiedniu, od maja do listopada 1919 r., Barwiński nawiązał kontakty z delegatami archiwalnymi innych państw sukcesyjnych i porozumiał się w sprawie wspólnej akcji. Z powodu zagrożenia interesów wszystkich państw sukcesyjnych przez stanowisko Austrii likwidatorzy archiwalni powołali komitet. Znaleźli się w nim: przedstawiciel Polski — Eugeniusz Barwiński, Jugosławii — Josef Ivanic, Rumunii — Michael Auner, Czechosłowacji — Josef Malota (po śmierci Vaclava Kratochvila), Węgier — Julia Szeckfüho. 20 IX 1919 r. na pierwszym posiedzeniu na przewodniczącego komitetu wybrano Barwińskiego²⁸. Oświadczył on, że nowa sytuacja stworzona przez traktat pokojowy

²⁴ Zagwarantowano zwrot dodatkowych przedmiotów wyszczególnionych w aneksach. Polsce przyznano w aneksie III zwrot czary Władysława IV. E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 79; W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, „Archeion”, t. 106, 2003, s. 9.

²⁵ Józef Stojanowski (1884–1964), polski historyk i archiwista, od 1919 r. w służbie archiwalnej, od kwietnia 1919 r. w WAP w MWRiOP, gdzie prowadził referat rewindykacji, w latach 1924–1944 dyrektor Archiwum Wojskowego w Warszawie.

²⁶ J. Stojanowski, *Układ archiwalny*, s. 31–32, 52.

²⁷ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 85–86; J. Stojanowski, *Układ archiwalny*, s. 31–32, 52.

²⁸ Karel Kazbunda (1888–1982), czeski archiwista i historyk, delegat Czechosłowacji w austriacko-czechosłowackim Komitecie do podziału dokumentów archiwalnych i zespołów w Wiedniu (1919–1923); napisał we wspomnieniach, że gdyby żył V. Kratochvil funkcja

zawarty z Austrią przez państwa sukcesyjne wymagała w zakresie spraw archiwalnych przedyskutowania podczas regularnych spotkań metod postępowania, dzięki którym będzie można zapobiec dyskryminacji tych państw²⁹. Planowano także zredagowanie memoriału do Komisji Międzysojusznicej w Paryżu, w którym zamierzano wykazać, że austriacka interpretacja postanowień traktatu jest niezgodna z jego duchem i byłaby pogwałceniem nabytych słuszných praw państw sukcesyjnych³⁰. Komitet delegatów utworzony w Wiedniu komunikował się z Barwińskim również po jego wyjeździe ze stolicy Austrii. W celu przystąpienia do wspólnej akcji przesłano mu na początku 1920 r. tekst z wnioskiem przedłożenia go rządowi RP. Barwiński twierdził, że wspólne wystąpienie państw sukcesyjnych miało szanse powodzenia i uzyskania dobrych rezultatów. Niestety, w Polsce nie udało się „stworzyć przychylnego nastroju dla tej myśli, wskutek czego cała akcja rozbiła się i każde z państw poczęło się układać na własną rękę”³¹.

Umowy archiwalne Austrii z krajami sukcesyjnymi i nieudane rokowania polsko-austriackie (1920–1922)

Stanowisko austriackie, kładące nacisk na interpretację postanowień traktatu w duchu zasady proveniencji, przyjęły z większymi lub mniejszymi zastrzeżeniami inne państwa sukcesyjne, co umożliwiło rozpoczęcie negocjacji dwustronnych³². Najwcześniej, w połowie 1919 r., Austria zawarła umowę archiwalną z Włochami, stojąc bezwzględnie na stanowisku uznania bez zastrzeżeń zasady proveniencji. Włochy przywiązywały wagę do akt najstarszych, a zupełnie zlekceważyły — zdaniem Barwińskiego — akta nowsze i zrezygnowały z akt dotyczących rządów austriackich w Lombardii³³.

Czechosłowacja była drugim z kolei państwem sukcesyjnym, które zawarło umowę z rządem austriackim. Umowa podpisana 18 IV 1920 r. w Pradze między Czechosłowacją a Austrią dotyczyła wykonania art. 93, 192, 195 i 196 traktatu z Saint-Germain-en-Laye³⁴. Na wstępie znalazło się oświadczenie rządu

przewodniczącego niechybnie przypadłaby przedstawicielowi Czechosłowacji. K. Kazbunda, *Mé archivni poslani ve Vidni 1919–1923*, ed. J. Kahuda, Praha 2020, s. 35.

²⁹ Tamże, s. 245.

³⁰ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 89.

³¹ Tamże, s. 90.

³² J. Stojanowski, *Układ archiwalny*, s. 51–53.

³³ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 83.

³⁴ Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, 1920, 16. Oktober 1920, 148. Stück, Nr. 479. Übereinkommen zwischen der Republik Österreich und der tschechoslowakischen Republik, betreffend die Durchführung einzelner Bestimmungen des Staatsvertrages von Saint Germain-en-Laye. „Das nachstehende Übereinkommen regelt die Durchführung der Artikel 93, 192, 195, Absatz 2, respektive Anlage IV, Alinea 1 und Alinea 2 bis zu den Worten „chambre des Comptes aulique de Boheme“ einschliesslich und Artikel 196. S. 1849. Teil I. [Zu Artikel 93 und 195, Absatz 2, Von „La Belgique...“ bis „de reparations“]. Obgleich die tschechoslowakische Regierung nicht der Ansicht ist, dass der Wortlaut des Artikel 93 des Staatsvertrages von Saint Germain im Sinne des archivalischen Provenienzprinzips auszulegen ist erklärt sie sich dennoch bereit, das von der österreichischen Regierung aus dem genannten Artikel abgeleitete archivalische Provenienzprinzip, jedoch ausschliesslich

czechosłowackiego, że nie uważał, aby brzmienie art. 93 traktatu interpretować w sensie zasady proveniencji. Deklarował jednak gotowość do przyjęcia tej zasady wprowadzonej przez rząd austriacki, ale wyłącznie w stosunku do Austrii i do zawarcia porozumienia z rządem austriackim pod warunkiem uwzględnienia życzeń kulturalnych i potrzeb administracyjnych Republiki Czechosłowackiej. W punktach A–M określono i wyszczególniono dokładnie rodzaj i zasady przekazania Republice Czechosłowackiej całego „materiału pisemnego” (*Schriftenmaterial*) z lat 1848–1866, 1868–1888 i 1888–1918³⁵. Sukces Czechosłowacji był wynikiem dobrego przygotowania i przemyślanej strategii negocjacyjnej. Czechosłowacja już od 1918 r. dokładała wszelkich starań, aby wykorzystać nową sytuację do zrealizowania własnych interesów. Mimo że w archiwach wiedeńskich w czasach monarchii habsburskiej pracowało kilku wybitnych urzędników, m.in. Josef Malota³⁶ i Vaclav Kratochvil³⁷, którzy bardzo dobrze znali archiwa, poselstwo czeskie utrzymywało stałe biuro archiwalne, złożone z kilkunastu fachowców, a po zawarciu umowy zatrudniano przez dłuższy czas około 30 fachowych referentów. Zdaniem Barwińskiego nie bez znaczenia było również zastosowanie pewnych świadczeń natury materialnej na rzecz Austrii, w tym czasie bardzo potrzebującej pomocy³⁸.

Rumunia zawarła z Austrią korzystną dla siebie umowę archiwalną 5 X 1921 r. Art. V stanowił, że Rumunia otrzyma wszystkie akta dotyczące Bukowiny od chwili jej oddzielenia od administracji galicyjskiej, potrzebne rządowi rumuńskiemu do kontynuowania administracji państwa (*zur Fortführung der Staatsverwaltung*), w dodatku bez uwzględnienia zasady proveniencji. Zasadę proveniencji uznano w art. XX warunkowo, jako rekompensatę, dopiero po zaspokojeniu żądań Rumunii³⁹.

im Verhältnisse zu Österreich und ohne Präjudiz, den Vereinbarungen mit der österreichischen Regierung unter der Bedingung und in Berücksichtigung dessen zugrunde zu legen, dass die österreichische Regierung den kulturellen Wünschen und den Verwaltungsbedürfnissen der tschechoslowakischen Republik in der in den nachstehenden Punkten A bis M festgelegten Weise Rechnung trägt”.

³⁵ Według K. Kazbundy zasadę proveniencji wyrażono wyraźnie w umowie jako rekompensatę dopiero po zupełnym uwzględnieniu wszystkich żądań i dezyderatów. K. Kazbunda, *Mé archívni poslani*, s. 56–68. Według E. Barwińskiego Czechosłowacja zasady proveniencji nie uznała *a priori*, lecz dopiero po zupełnym uwzględnieniu wszystkich swoich żądań i dezyderatów, jako rekompensatę, co — jego zdaniem — zostało „zupełnie dokładnie w umowie wyrażone”. Przywołał w tym miejscu fragment umowy, że jakkolwiek Republika Czechosłowacka „nie nabrała przekonania, że brzmienie art. 93 należy tłumaczyć jako uznanie zasady proveniencji”, to jednak wobec zaspokojenia swoich wszystkich żądań gotowa jest zasadę tę warunkowo uznać”. E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 83.

³⁶ Jan Malota (1881–1922), archiwista, od 1909 r. pracował w HHStA w Wiedniu, od 1913 r. jako wicedyrektor, w 1918 r. czechosłowacki komisarz likwidacyjny w tym archiwum, w 1920 r. sekretarz delegacji.

³⁷ Vaclav Kratochvil (1861–1919), archiwista, od 1891 r. zatrudniony w HHStA w Wiedniu, w 1918 r. czechosłowacki komisarz likwidacyjny w tym archiwum.

³⁸ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 83–84.

³⁹ Übereinkommen zwischen der Bundesregierung der Republik Österreich und der Königlich Rumänischen Regierung vom 5. Oktober 1921, betreffend die Durchführung der Bestimmungen des Staatsvertrages von Saint-Germain über archivalische Fragen. Bundesgesetzblatt (BGBl) Nr 581922; E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 84.

Ostatnią umowę Austria zawarła z Jugosławią 26 I 1923 r. Umowa przesuwiała granicę wydania akt na rok 1868, a we wszystkich ważniejszych działach do 1848 r. W umowie nie było żadnej wzmianki o bronionej przez Austrię zasadzie proveniencji⁴⁰.

Strona polska w pertraktacjach z Austrią usiłowała wynegocjować warunki zwrotu archiwaliów zgodnie z zasadą pertynencji. Stojąc konsekwentnie na stanowisku ścisłej łączności wszystkich akt z terytorium odstąpionym, domagano się wydania materiałów archiwalnych austriackich urzędów centralnych, dotyczących Galicji i przypadającej Polsce części Śląska Cieszyńskiego⁴¹. Wobec przedłużających się rokowań i w związku z potrzebami urzędów polskich, część ministerialnych akt szkolnych i oświatowych z Wiednia dotyczących terenów Galicji Wschodniej Austria przekazała Polsce w 1920 r. za pośrednictwem Polskiej Komisji Likwidacyjnej⁴². Wielką zasługę miał w tym pełnomocnik GUL w Wiedniu, który — jak informował 18 II 1921 r. Poselstwo RP w Wiedniu — tą sprawą zajmował się od początku istnienia urzędu, a więc od czasu, kiedy traktat pokojowy z Austrią jeszcze nie istniał nawet w projekcie. „Początkowo na podstawie porozumienia z komisarzami likwidacyjnymi, którzy do zwinięcia przez rząd austriacki organizacji likwidacyjnych ustanowieni byli przy poszczególnych likwidujących władzach centralnych, a następnie w drodze interwencji u austriackiego Urzędu Stanu Spraw Zagranicznych, odebrano dotychczas od władz austriackich dużą ilość aktów wszystkich działów administracji państwowej”. Do listopada 1920 r. przesłano do Warszawy, Krakowa i Lwowa łącznie cztery wagony materiałów w 115 skrzyniach. Od tego czasu zebrano dalsze akta przesłane przez poszczególne austriackie władze centralne, które po odpowiedniej segregacji zostały wysłane do kraju w czterech wagonach⁴³.

Niezbędnym warunkiem udanych pertraktacji z rządem austriackim było należyte rozpoznanie spornych materiałów archiwalnych w Wiedniu. Jak wspominał Barwiński, „po długich zabiegach, by przerwane czynności w Wiedniu można było na nowo podjąć, udało się w końcu uzyskać w połowie roku 1920 fundusze wystarczające na parotygodniowy pobyt tamże — po czym cała akcja przerwała się na czas bardzo długi”⁴⁴. Zakończenie pobytu w Wiedniu w połowie 1920 r. polskiego delegata archiwalnego wywołało ożywioną korespondencję między władzami polskimi i austriackimi. Oprócz problemów finansowych w grę wchodziły utrudnienia czynione przez władze austriackie

⁴⁰ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 84.

⁴¹ I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe*, s. 215.

⁴² Według Stefana Ciary „rozmaite urzędy polskie sprowadzały akta austriackie z Wiednia dla potrzeb administracji. Wykorzystane akta urzędy przekazywały do AAN. Niestety, zgromadzone w ten sposób archiwalia spłonęły w czasie pożaru tego archiwum w listopadzie 1944 r.” S. Ciara, *C.K. ministerstwa austriackie 1848–1918* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zasobie*, t. 2, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 652; tenże, *C.k. ministerstwa austriackie* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 476; J. Gaul, *Polonika w Allgemeines Verwaltungsarchiv w Wiedniu*, „Archeion”, t. 101, 2000, s. 107.

⁴³ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 90–91. Pełnomocnik GUL w Wiedniu, L: 260/L prez. 15 II 1921, Poselstwo Polskie w Wiedniu z 10 II 1921 Nr. 304/Pr. W sprawie wykonania art. 93, 192, 195 i 196 Traktatu Pokojowego przez Austrię, Wiedeń, 15 II 1921 r., k. 90–91.

⁴⁴ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 90.

w dostępie do materiałów archiwalnych w Wiedniu⁴⁵. W sprawie tej interweniował 14 X 1920 r. pełnomocnik polskiego GUL w Wiedniu, który poinformował austriackie MSZ, że nie aprobował negatywnego stanowiska zajętego przez rząd austriacki w sprawie dopuszczenia dr. Eugeniusza Barwińskiego do studiów archiwalnych i zbierania danych w naukowych zbiorach byłych ministerstw i urzędów centralnych byłego państwa austro-węgierskiego⁴⁶. Austriacki Urząd Spraw Zagranicznych replikował w nocie werbalnej⁴⁷ z 3 XI 1920 r., w której stwierdził, że nie było żadnych przeszkód dla swobodnej działalności Barwińskiego w ramach ogólnie obowiązujących przepisów. Oświadczone, że będzie on tak samo traktowany jak badacze austriaccy i będzie mieć wgląd także w inwentarze i repertoria archiwów⁴⁸.

Inne państwa sukcesyjne, jak wspomniano, poradziły sobie lepiej w rokowaniach z Austrią i zawarły z nią konwencje archiwalne. Umową czechosłowacko-austriacką, podpisaną 18 IV 1920 r. w Pradze, zainteresowały się władze polskie. Trudno się dziwić, że stało się tak dopiero po zwycięskiej polskiej ofensywie i klęsce wojsk bolszewickich pod Warszawą. *Chargé d'affaires* poselstwa polskiego w Wiedniu Marcel Szarota⁴⁹ podczas pobytu w Warszawie otrzymał, za pośrednictwem „p. Tchórznickiego”⁵⁰, życzenie MSZ zebrania materiałów w sprawie umowy zawartej między Austrią i Czechosłowacją. Po powrocie do Wiednia Szarota przesłał 17 XI 1920 r. do MSZ trzy egzemplarze tej umowy, zwracając uwagę na jej znaczenie i aktualność dla państwa polskiego⁵¹.

⁴⁵ Jak wspominał Barwiński (*Rokowania z Austrią*, s. 86), „w swojej nieustępliwości posunął się rząd austriacki tak daleko, że od roku 1920 uniemożliwił nawet badanie archiwów, konieczne do poznania materiału tam się znajdującego i sprecyzowania naszych żądań”.

⁴⁶ „Er nicht in der Lage sei, die Haltung zubilligen, welche die österr. Regierung in der Frage der Zulassung des Dr. Eugen Barwiński zu archivalischen Studien und Erhebungen in den „wissenschaftlichen Sammlungen der ehemaligen Ministerien und Zentralstellen des gewesenen Staates und Hofes“ eingenommen und in der an die polnische Gesandtschaft gerichteten Note des Staatsamtes für Äusseres vom 5. Juni l.Js, Z. 32031/12 Li niedergelegt hat. AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 166–167 (odpis). Österreichisches Staatsamt für Äusseres, Nr. 63352/12 Li, Verbalnote, 3.11.1920, k. 166–167.

⁴⁷ Nota werbalna jest najczęściej używaną formą w korespondencji dyplomatycznej, redagowana jest w osobie trzeciej, nie jest podpisana, lecz jedynie paraflowana, zazwyczaj na kopii.

⁴⁸ „Es schon in der oben gezogenen Note [z 14 X 1920] betont hat, es stehe der freien Betätigung Dr. Barwińskis im Rahmen der für Forschungen allgemein gültigen Vorschriften keinerlei Hindernis im Weg. Dr. Barwiński wurde damit auch den eigenen österr. Forschern vollkommen gleichgestellt. Die österr. Regierung nimmt überdies keinen Anstand, dies noch ausdrücklich dahin zu präzisieren, dass auch die Einsichtnahme in die Inventare und Repertoiren der Archive nicht verweigert werden soll“. AAN, Poselstwo Polskie w Wiedniu, sygn. 160, k. 166–167. Österreichisches Staatsamt für Äusseres, Nr. 63352/12 Li, Verbalnote, 3.11.1920. Poselstwo polskie w Wiedniu przesłało tę notę 11 XI 1920 r. do Pełnomocnika GUL w Wiedniu. AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 165. L. 13690/20, Wiedeń, 11 XI 1920 r., k. 165.

⁴⁹ Marceli Szarota (1876–1951), ojciec polskiego historyka Tomasza Szaroty, dyplomata polski, służył w Legionach Polskich i w Naczelnym Komitecie Narodowym (NKN), *chargé d'affaires* w Wiedniu (1 V 1919–31 X 1921), poseł w Kłajpedzie (XII 1921 — I 1923), *chargé d'affaires* w Charkowie (I IX — 31 XII 1923), w 1924 r. odszedł ze służby dyplomatycznej.

⁵⁰ Być może chodzi o Konstantego Tchórznickiego, pierwszego konsula II kl. RP w Królewcu (I — III 1920), w którym konsulatu formalnie funkcjonował od 24 III 1920 r.

⁵¹ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 111, Nr. 14167/20, W sprawie przesłania tekstu umowy austro-czeskiej, 18 XI 1920 r., k. 111.

Kolejnym krokiem było wystosowanie pisma z 4 II 1921 r. Wydziału Środkowo-Europejskiego MSZ do poselstwa RP w Wiedniu⁵². Poinformowano w nim Marcelego Szarotę, że układem archiwalnym z Austrią zainteresowani byli minister spraw zagranicznych Eustachy Sapieha⁵³ i minister spraw wojskowych Kazimierz Sosnkowski, „który zwrócił uwagę, że korzystnym by było zawarcie przez nas analogicznej umowy z Austrią zwłaszcza do Aneksu II wobec uchwały Komisji reparacyjnej pozostawienia Instytutu geograficznego Austrii”. Obligowano polskiego dyplomata do zebrania informacji oraz materiałów i możliwie szybkiego nadesłania jego opinii⁵⁴. Jak opisał 12 VII 1920 r. swoje wrażenia z rozmowy *chargé d'affaires* Alfons Knaffl-Lenz, minister Sapieha odnosił się z sympatią do Austrii i uważał, że ze względu na swoje położenie powinna stać się europejskim centrum⁵⁵.

Zobowiązany do działania *chargé d'affaire* Szarota zwrócił się 10 II 1921 r. w sprawie umowy czesko-austriackiej do Pełnomocnika GUL w Wiedniu. Wiedząc, że „biuro Pana Pełnomocnika podjęło w materii tej różne kroki u władz austriackich” poselstwo prosiło „o zakomunikowanie dotyczącego materiału w myśl życzeń przedstawionych ustnie przez referenta poselstwa”, oraz o informację, materiały i opinie, co do zawarcia z Austrią podobnej umowy jak z Czechosłowacją⁵⁶. W odpowiedzi pełnomocnik GUL oświadczył 18 II 1921 r. poselstwu w Wiedniu, że „rząd austriacki, który do niedawna ze względu na nieustalenie granic wschodnich Państwa Polskiego zachowywał się opornie wobec żądań naszych o wydanie aktów dotyczących wschodniej części dzisiejszej Małopolski, nie czyni obecnie — o ile chodziło o bieżące akta administracyjne — trudności w wydaniu ich, natomiast istnieją między Przedstawicielstwem GUL a odnośnymi organami austriackimi różnice zdań co do odebrania materiałów posiadających wartość historyczną — w szczególności utrudniony jest przez organa dostęp do inwentarzy, katalogów, jako też co do niektórych niezwykle dla nas cennych technicznych środków pomocniczych”. Jeśli chodzi o te ostatnie, rząd austriacki interpretował art. 93 traktatu pokojowego bardzo „ścieśniająco”, wskutek czego na przykład płyty litograficzne austriackiego Instytutu Litograficznego Generalnej Dyrekcji katastru podatku gruntowego oraz wojskowego Instytutu Geograficznego nie podpadały — zdaniem rządu austriackiego — pod pojęcie „Archives, registres, plans, titres et documents de toute nature appartenant aux administrations civile, militaire, financiere, judiciaire, ou autres des

⁵² W tomie czwartym *Historii dyplomacji polskiej* (s. 628) znajduje się informacja, że delegacja polska w Wiedniu została podniesiona do rangi poselstwa 13 IX 1921 r. Jednak pisma urzędowe polskiej placówki dyplomatycznej w Wiedniu już od początku 1920 r. mają nadruk „Poselstwo Polskie w Wiedniu”.

⁵³ Eustachy Sapieha (1881–1963), polityk i dyplomata, w 1916 r. prezes Rady Głównej Opiekuńczej, poseł w Londynie (1919–1920), minister spraw zagranicznych (23 VI 1920–24 V 1921) w rządzie Wincentego Witosa.

⁵⁴ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 112. MSZ D.S.P. Wydz. Środkowo-Europ. Nr D. IV, Warszawa, 4 II 1921 r.

⁵⁵ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie w latach 1918–1938 w świetle korespondencji dyplomatów austriackich w Polsce*, „Studia Historyczne”, t. 42, 1999, s. 257.

⁵⁶ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 89. Nr. 304/Pr/21, W sprawie umowy czesko-austriackiej dotyczącej wykonania traktatu z St. Germain, Bardzo pilne, 10 II 1921 r., k. 89.

territoires cédé [archiwa, spisy, plany, tytuły i dokumenty każdego rodzaju należące do administracji cywilnej, wojskowej, finansowej i sądowej lub innej terytoriów odstąpionych — JG]. Wychodząc z założenia, że przedmioty te w myśl art. 208 traktatu pokojowego są jego własnością, rząd austriacki zgadzał się na wydanie ich tylko za opłatą. Stan ten powodował konieczność porozumienia się z rządem austriackim i zawarcie umowy, co podkreślano w korespondencji z austriackim MSZ i w rozmowach z byłym kanclerzem Karlem Rennerem. Przedstawicielstwo GUL podjęło prace przygotowawcze do przygotowania umowy podobnej do zawartej z rządem czechosłowackim. Zebranie obszernego materiału natrafiało jednak na wielkie trudności, gdyż potrzebna była pomoc znawcy zbiorów austriackich. Przypomniano, że zbiory te przestudiował częściowo i zebrał też informacje o dokumentach potrzebnych dla państwa polskiego dr E. Barwiński jako delegat Biura Prac Kongresowych MSZ w 1. połowie 1920 r. Barwiński opuścił Wiedeń pod koniec czerwca, nie zakończywszy swych prac⁵⁷. Przedstawicielstwo GUL w Wiedniu oraz Komisariat Małopolski GUL we Lwowie kilkakrotnie zwracały się do GUL w Warszawie, aby ponownie wydelegować Barwińskiego do Wiednia. Niezbędne było jednak zawarcie umowy analogicznej do zawartej przez Czechów, gdyż samą korespondencją i wymianą not z austriackim MSZ pewnych spraw nie dało się załatwić. Przedstawicielstwo GUL w Wiedniu zwróciło się 19 XI 1920 r. do austriackiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, że sprawy archiwalne, w myśl porozumienia osiągniętego na konferencji 12 X 1920 r. u ministra Karla Rennera⁵⁸, „mają być przedmiotem specjalnych umów rządu austriackiego z państwem polskim dla wykonania poszczególnych postanowień traktatu pokojowego. Prace przygotowawcze do opracowania projektu umowy dotyczącej, podobnie jak układ rządu austriackiego z rządem czechosłowackim, wykonania wymienionych artykułów traktatu pokojowego są w toku. Nadal nie otrzymano jednak stosownego upoważnienia”. W konkluzji pełnomocnik GUL napisał:

Wobec powyżej przedstawionych poszczególnych zabiegów, zakres tych materii, które mają być objęte umową z Austrią wprawdzie stale się zmniejsza, nie można jednak oddawać się złudzeniom, iż jedynie w drodze nastawienia na wykonanie Traktatu przez Austrię uda nam się w całej rozciągłości bez zbytecznego przewlekania sprawy wydostać materiały etc. nam potrzebne, tak, iż drogi zawarcia umowy nie da ominąć. Ocenienie stosowności chwili przystąpienia do takiego układu będzie zależało jednak z jednej strony od dalszego stanowiska austriackiego Rządu w czasie kontynuacji naszych prac, a z drugiej strony od sytuacji taktycznej przy zawieraniu innych umów przewidzianych art. 215, 265 i 275 Traktatu Pokojowego⁵⁹.

19 II 1921 r. M. Szarota wysłał pismo do MSZ, w którym przypomniał, że na życzenie ministerstwa, przekazane mu przez Tchórznickiego, zebrał materiały

⁵⁷ W projekcie pisma przekreślono zdanie: „ponieważ MSZ wstrzymało mu rzekomo ze względów budżetowych wypłatę umówionego wynagrodzenia”.

⁵⁸ Karl Renner był kanclerzem Austrii od 30 X 1918 do 7 VII 1920 r. i jednocześnie ministrem spraw zagranicznych od 26 VII 1919 do 22 X 1920 r., a więc także w gabinecie kanclerza Mayra.

⁵⁹ AAN, Poselstwo RP Wiedniu, sygn. 160, k. 90–91. Pełnomocnik GUL w Wiedniu, L: 260/L prez. 15 II 1921, Poselstwo Polskie w Wiedniu z 10 II 1921, Nr. 304/Pr., W sprawie wykonania art. 93, 192, 195 i 196 Traktatu Pokojowego przez Austrię, Wiedeń, 15 II 1921 r., k. 90–91.

w sprawie umowy zawartej między Austrią i Czechosłowacją i już 18 XI 1920 r. przesłał trzy egzemplarze umowy zwracając uwagę na jej znaczenie i aktualność dla państwa polskiego. Oświadczył też, że w sprawie wspomnianego układu zarówno poselstwo jak i Biuro Pełnomocnika Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu podjęło już wiele interwencji u władz austriackich i zamierzał wysłać kurierem „cały duży materiał” następnego dnia⁶⁰. 28 II 1921 r. Szarota przedłożył MSZ sprawozdanie w sprawie czynności podjętych w sprawie umowy czesko-austriackiej dotyczących wykonania niektórych artykułów traktatu Saint-Germain-en-Laye oraz dwa dalsze egzemplarze tej umowy. Informował MSZ, że wydobyciem materiałów archiwalnych od rządu austriackiego zajmuje się Przedstawicielstwo GUL w Wiedniu od początku swego istnienia i przekazał szczegółowe informacje uzyskane od pełnomocnika GUL w Wiedniu we wspomnianym piśmie z 18 II 1921 r.⁶¹

2 III 1921 r. do wymiany opinii z MSZ włączył się GUL. Nawiązując do sprawozdania z konferencji odbytej 12 X 1920 r. u K. Romera podkreślono konieczność rozpoczęcia natychmiastowych pertraktacji z rządem austriackim w sprawie zawarcia umowy. Pełnomocnictwo takie powinien otrzymać pełnomocnik GUL w Wiedniu J. Twardowski. GUL utrzymywał, że sprawy związane z art. 93, 192, 195 i 196 tworzą odrębną grupę spraw i interesów, które można zebrać w całość. Równocześnie przedstawiają one mniej punktów spornych niż kwestie związane z rozrachunkiem finansowym. Wobec dużej doniosłości tych kwestii tak dla administracji polskiej, jak dla „ogólnych interesów kulturalnych”, należy unikać wszystkiego, co mogłoby powodować dalszą zwłokę. Nie jest też konieczne czekanie na ratyfikację traktatu w Saint-Germain-en-Laye przez sejm. Przypuszczano, że rząd austriacki „na pewno do rokowań na żądanie przystąpi”, a ostateczne wykonanie umowy nastąpi po wejściu w życie traktatu. Zwrócono uwagę, że rząd włoski, który już zawarł umowę z Austrią, co do wykonania art. 194, 195 i 196 sprawy tej już nie stawia na porządku dziennym. Ze względu na wspólne podstawy prawne dotyczące rewindykacji różnych rodzajów przedmiotów (archiwaliów, materiałów naukowych, dzieł sztuki) uważano za wskazane, podobnie jak to uczyniono w umowie czesko-austriackiej, objąć jedną umową wykonanie wszystkich wymienionych artykułów⁶².

Interwencja GUL w Warszawie nie pozostała bez echa. Minister spraw zagranicznych E. Sapieha, który jako jedyny szef polskiej dyplomacji w latach 1918–1922 wykazał w tej sprawie zaangażowanie, włączył się bezpośrednio 12 III 1921 r. do sprawy zawarcia umowy archiwalnej z Austrią. Poinformował poselstwo RP w Wiedniu, że „w myśl wniosków, postawionych przez Główny Urząd Likwidacyjny, oraz życzeń wyrażonych przez inne miarodajne czynniki, uważam za wskazane wejść w rokowania z Rządem austriackim celem zawarcia umowy, dotyczącej wykonania art. 93 i 191–196 traktatu St. Germain «podobnej do czesko-austriackiej w tej samej umowie»”. W związku z powyższym

⁶⁰ Tamże, k. 114–115 (odpis, maszynopis). Poselstwo Polskie w Wiedniu, Nr. 304/Pr/21, 19 II [1921], Odpis umowy czesko-austriackiej dotyczącej wykonania traktatu z St. Germain, k. 114–115.

⁶¹ Tamże, Poselstwo Polskie w Wiedniu, Nr. 403/Pr/21: [w sprawie] umowy czesko-austriackiej dotyczącej wykonania traktatu z St. Germain-en-Laye, 28 II 1921 r., k. 116–125.

⁶² Tamże. Główny Urząd Likwidacyjny, Nr. 173/2, Warszawa, 2 III 1921 r., k. 126–127.

poleciał Szarocie zwrócić się do rządu austriackiego z pytaniem, „czy byłby skłonny wejść z nami w rokowania w tej sprawie”. Poinformował go również, że zarządził „w porozumieniu z odpowiednimi czynnikami” prowadzenie odpowiednich prac przygotowawczych⁶³.

W ramach przygotowań do zawarcia umowy polsko-austriackiej E. Barwiński sporządził projekt konwencji między Polską a Austrią: „Projekt konwencji między Rzeczpospolitą Polską a Rzeczpospolitą Austriacką w sprawie wykonania postanowień §§93, 191, 193 traktatu w St. Germain en Laye” (aneks źródłowy 2). Opracowany projekt, obejmujący 12 paragrafów, przesłał 21 III 1921 r. do WAP. W piśmie przewodnim podkreślił dobitnie, że „próżno wzorować się na konwencjach Austrii z innymi państwami sukcesyjnymi, gdyż u nas zachodzą warunki zupełnie odmienne: ziemie polskie wcielono do monarchii bardzo późno, wtedy gdy już cały organizm jej był spetryfikowany, a więc owa Galicja nie mieściła się w formach ustalonych i trzeba było dla niej tworzyć rzeczy odrębne”. Z tego względu brały się „odrębne zgola pozycje i działy aktów galicyjskich w archiwach austriackich”. W konsekwencji były większe szanse uzyskania znacznie większej ilości akt bez „rozdarcia” archiwów austriackich, niż na przykład w stosunku Austrii do Czechosłowacji. Zdaniem wybitnego archiwisty „wszystko to musi być najpierw wyczerpująco zbadane i zestawione, przemyślane i przedyskutowane, a dopiero na tej podstawie powstać może projekt konwencji, który może służyć jako substrat do konwencji obowiązującej”. Barwiński przestrzegał, że wszystko, „co się teraz już sformułuje, będzie właściwie pozbawione najważniejszych podstaw, będzie dorywczym, niepewnym i nieugruntowanym”. Barwiński przywołał przykład rządu Czechosłowacji, który prowadził z Austrią rokowania przez wiele miesięcy, zanim doszło do sformułowania układu. Jak twierdził Barwiński, swoje zapatrywania przedstawił w połowie grudnia 1920 r. w Warszawie i jego argumenty przemówiły do przekonania i doprowadziły do uznania potrzeby wcześniejszego przeprowadzenia badań archiwalnych w Wiedniu, z czym miałyby się łączyć wstępne rokowania z reprezentantami rządu austriackiego. Według jego obliczeń „mniej więcej w pół roku po rozpoczęciu tej czynności można by dojść do sformułowania tekstu konwencji”. Barwiński akcentował fakt, że w rokowaniach ze strony austriackiej występują zawodowi archiwiści, mający ugruntowaną pozycję w Europie, a kanclerzem Austrii jest dr Michael Mayr, z zawodu archiwista, w austro-węgierskiej monarchii dyrektor Archiwum Państwowego w Innsbrucku. „Musimy więc wystąpić zakuci w stal i żelazo, jeżeli mamy liczyć na powodzenie, uzbroić się w silne, wyczerpujące i ugruntowane argumenty, szczególnie zaszkodzić nam może brak przygotowania”. Ten wojowniczy ton w ustach polskiego archiwisty nie wróżył niczego dobrego prócz konfrontacji, która w trudnych negocjacjach rzadko prowadzi do sukcesu. Barwiński zwrócił też uwagę, że „sprawa meritum konwencji nie będzie roztrząsaną na konferencji rzymskiej, gdyż jak z programu wynika, omawiane będą jedynie *Mesures pour l'exécution, modalités* [środki egzekucji, sposoby — JG], ustanowienie ekspertów; na te kwestie dają odpowiedź przesłane niedawno

⁶³ Tamże. MSZ D.S.P. Wydż. Środkowo-Europ. D. IV/698. W sprawie umowy z rządem austriackim, dotyczącej wykonania art. 93 i 191–196 traktatu w St. Germain, Warszawa, 12 III 1921 r., k. 106.

przeze mnie wnioski". Przesyłając swoje uwagi do WAP Barwiński prosił o ich przekazanie do MSZ i o „wyjednanie, by sprawa cała pchnięta została na te tory, jakie jej wyznaczyło nasze porozumienie osiągnięte w połowie grudnia z[eszłego] r[oku]. [tj. 1920 — JG]”⁶⁴.

We wspomnianym projekcie konwencji E. Barwińskiego na wstępie zaznaczono, że archiwalna zasada proveniencji nie została w art. 93 traktatu uwzględniona i jedynym kryterium wydania akt była ich przynależność do administracji krajów sukcesyjnych. Ustępstwo ze strony polskiej miało polegać na odstąpieniu od żądania pełnego wydzielenia wszystkich akt związanych z administracją terenów odstąpionych (zał. 2). Projekt konwencji opracowany przez Barwińskiego miał charakter bezkompromisowy, zawierał daleko idące żądania i był trudny do zaakceptowania przez rząd austriacki⁶⁵. Pomimo tego 19 IV 1921 r. departament konsularny MSZ skierował do poselstwa RP w Rzymie wspomniany projekt konwencji archiwalnej z Austrią, otrzymany od Wydziału Archiwów Państwowych przy MWRiOP, z prośbą o natychmiastowe doręczenie delegacji polskiej na konferencję w Rzymie⁶⁶.

Zgodnie z poleceniem ministra spraw zagranicznych Poselstwo RP w Wiedniu wystosowało 29 III 1921 r. pismo do kanclerza i ministra spraw zagranicznych Mayra. W imieniu rządu polskiego Szarota pytał, czy rząd austriacki byłby skłonny przystąpić do rokowań w celu doprowadzenia do zawarcia umowy dotyczącej wykonania art. 93, 191–196 traktatu w Saint-Germain-en-Laye⁶⁷. Kanclerz Mayr, chrześcijański demokrat, był nastawiony pozytywnie do Polski, czemu dał wyraz w ocenie podpisanego w styczniu 1921 r. dodatkowego protokołu do układu polsko-austriackiego w sprawie uregulowania ruchu towarowego⁶⁸. 16 IV 1921 r. austriackie MSZ przesłało odpowiedź do poselstwa polskiego w Wiedniu (aneks źródłowy 1). Kanclerz Austrii poinformował Szarotę, że uważał za konieczne rozpoczęcie rokowań w celu zawarcia umowy dotyczącej wykonania artykułów 93 i 191–196 traktatu państwowego w Saint-Germain-en-Laye. Zastrzegł się jednak, że z powodu występowania w programie konferencji w Rzymie wielu spraw związanych z projektowaną umową, dlatego przed wydaniem

⁶⁴ Tamże. Delegacja dr. Barwińskiego, L. 58, Lwów, 21 III 1921 r., k. 68–69.

⁶⁵ W umowie archiwalnej między Polską i Austrią zawartej 10 lat później (26 X 1932 r.), w artykule I rząd austriacki nie odstąpił od podkreślenia zasady archiwalnej proveniencji: „Austriacki Rząd Związkowy oświadcza gotowość wydania Rządowi Polskiemu na zasadzie archiwalnej proveniencji [podkreślenie — JG] wszystkich w jego przechowaniu znajdujących się części składowych starych archiwów historycznych, wszelkich innych archiwaliów i części składowych nowych registratur administracyjnych, które powstały na obszarze dzisiejszego Państwa Polskiego”. Dz.U., 1933, poz. 291, nr 34, s. 682.

⁶⁶ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. MSZ Departament Konsularny Nr. K. II-b/45267, Warszawa, 19 IV 1921 r. V. Dyrektor Departamentu w.z. Straszewski, k. 67.

⁶⁷ „Über Auftrag meiner Regierung beehre ich mich Euer Exzellenz ergebnis anzufragen, ob die Regierung der Republik Österreich geneigt wird, in Verhandlungen zwecks Abschlusses eines Vertrages über die Durchführung der Artikel 93 und 191 bis 196 des Staatsvertrages von St. Germain einzutreten. In Erwartung eine ehebdigsten gegenständlichen Mitteilung bemühe ich die Gelegenheit um Eure Exzellenz von meiner... [wyraz nieczytelny — JG] Hochachtung zu versichern“. AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160, k. 104–105. Poselstwo RP w Wiedniu, Nr. 684/Pr; [w sprawie] umowy z rządem austriackim dotyczącej wykonania art. 93, 191–196 traktatu w St. Germain, 29 III 1921 r.

⁶⁸ W. Balcerak, *Polska – Austria*, s. 106.

ostatecznego oświadczenia, szczególnie w sprawie terminu rokowań, musi się najpierw porozumieć ze wszystkimi zainteresowanymi resortami⁶⁹.

Podczas ponownego pobytu w Wiedniu w pierwszej połowie 1921 r. Barwiński nie tylko rejestrował archiwalia, ale próbował również zmobilizować przedstawicieli państw sukcesyjnych do wspólnych działań przeciw Austrii. Efektem było wznowienie obrad likwidatorów, obradujących pod jego przewodnictwem nad projektem wspólnego wystąpienia. W rezultacie konferencja państw sukcesyjnych w Wiedniu przygotowała projekt ustanowienia Komisji Ekspertów w sprawie wykonania art. 93, 191, 193, 274, traktatu w Saint-Germain-en-Laye. Projekt przewidywał, że do mieszanej komisji ekspertów w Wiedniu, która miała rozpocząć pracę 1 V 1921 r. każde państwo deleguje po dwóch przedstawicieli, mających prawa i prerogatywy funkcjonariuszy dyplomatycznych, do zbadania materiałów, które miały przyspać państwom sukcesyjnym na podstawie traktatu. Mieli być oni upoważnieni przez swe rządy do rokowań z rządem austriackim do przygotowywania i zawarcia konwencji. W celu wykonania powierzonych im obowiązków rząd austriacki miał zagwarantować im wolny i nieograniczony dostęp do archiwów, registratur, bibliotek i ich składów, oraz do korzystania z akt, jak też wszystkich spisów, katalogów, repertoriów oraz akt administracyjnych⁷⁰. W relacji Mariana Morelowskiego⁷¹, zastępcy przewodniczącego Wydziału Rewindykacyjnego, o ile chodziło o archiwalia, „to strona polska opracowała już i przedstawiła przed paru miesiącami p.p. likwidatorom państw zainteresowanych projekt wspólnego wystąpienia w tej sprawie — oparty tak o powyższe artykuły”⁷². „Na posiedzeniach odbytych pod przewodnictwem Pana Dyrektora archiwum [we Lwowie, Eugeniusza Barwińskiego — JG] uzyskaliśmy przygotowawcze porozumienie, co do wspólnych w tej sprawie kroków, mających głównie na celu jednolite zabiegi u *Commissions de Reparations* [komisje odszkodowań — JG], aby artykuły te o niezupełnie szczęśliwej pod względem prawniczym redakcji — uzyskały interpretację przez te państwa żadaną («Betreffprinzip», a nie tę, jaką już dziś sfery austriackie starają się im nadać «Provenienzprinzip») — ku wielkiej stracie stron przeciwnych. Porozumienie w tej sprawie jest tym ważniejsze, że, jak to uznaje nauka zachodnia, bez należytego odzyskania archiwaliów nie jest możliwa prawidłowa dalsza administracja krajami przez cesję terytorialną uzyskanymi (*La continuité de l'exercice de l'administration des territoires cédés*). Równocześnie przy zwycięstwie naszej strony nauka w danym kraju użyłaby nowe ogromne ilości i olbrzymie wartością źródła do historii rodzimej”. Z tej przyczyny strona polska wyraziła „gorącą nadzieję, że sprawa powyższa

⁶⁹ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Nr. 856/Pr/21; [w sprawie] umowy z rządem austr. dotyczącej wykonania art. 93, 191–196 traktatu w St. Germain, 26.4.1921 r., k. 129–131. Załącznik. Odpis listu kanclerza Mayra w sprawie rozpoczęcia pertraktacji polsko-austriackich do MSZ, Wiedeń, 16 IV 1921 r., k. 132–133.

⁷⁰ Tamże. Załącznik. Projekt ustanowienia Komisji ekspertów w sprawie wykonania art. 93, 191, 193, 274, traktatu w St. Germain; pieczęć: WAP Ministerstwo WRiOP, Za zgodność z oryginałem Kierownik WAP w/z A. Rybarski, k. 75.

⁷¹ Marian Morelowski (1884–1963), historyk sztuki, romanista, kustosz Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

⁷² Chodziło o tak zwane *dispositions particulieres* (rozporządzenia szczegółowe), części „Reparations” (reparacje) traktatu z Austrią, jak i o zasadniczy artykuł archiwalny z części „Clauses politiques” (klauzul politycznych).

będzie przez zainteresowane państwa z równą zawsze pieczołowitością i zapobiegliwością traktowana, i to na drodze stałego wzajemnego porozumienia i jednolitego współdziałania przy pomocy międzypaństwowej Rady Archiwalnej. Inaczej strona austriacka bardzo zřęcznie się wobec Ententy i umiejająca starać się o jej względy — może się okazać szczęśliwsza w tej walce, tym bardziej ze strony Austrii zbyt uporczywie prowadzonej, że w razie jej zwycięstwa, niepotrzebne dla niej archiwalia bezużytecznie w Wiedniu będą spoczywały i stanowić będą tylko kłopot dla zmniejszonego z natury rzeczy personelu archiwalnego”⁷³.

O aktywności strony polskiej świadczył także obszerny, osiemnastostronicowy „Projekt porozumienia i wspólnego działania pełnomocników państw biorących udział w likwidacji b. monarchii austro-węgierskiej w sprawie interpretacji i realizacji artykułów traktatu w St. Germain dotyczących odzyskania od rządu republiki austriackiej zbiorów i przedmiotów muzealno-naukowych”. Omawiając ten projekt Marian Morelowski postulował konieczność utworzenia przez zainteresowane rządy komisji ekspertów do spraw naukowej i artystycznej rewindykacji. Członkowie tej komisji powinni nie tylko odbywać w Wiedniu zjazdy i konferencje, ale także „byłoby pożądane, aby uchwały powyższej konferencji w stosunku do rządów reprezentowanych w tym gronie państw, posiadały możliwie maksimum decydującego wpływu i kompetencji”⁷⁴.

Ten ze wszech miar rozsądny postulat niestety nie znajdował w Rzeczypospolitej należytego oddźwięku. Z intensywnymi zabiegami archiwistów, muzealników, historyków sztuki i innych przedstawicieli nauki zbiegły się burzliwe kryzysy i przesilenia rządowe, obejmujące także dyplomację polską. Na przełomie maja i czerwca 1921 r. doszło do zmian w MSZ spowodowanych ustąpieniem 24 maja ministra Sapięhy, krótkiego kierowania MSZ przez Jana Dąbskiego (24 V — 11 VI 1921) i objęciem resortu 11 VI 1921 r. (do 6 VI 1922 r.) przez Konstantego Skirmunta. Nowe kierownictwo MSZ nie było w pełni zorientowane w stanie przygotowań strony polskiej do rokowań z Austrią. Świadczą o tym dwa pisma wystosowane 30 VI 1921 r. przez MSZ. W pierwszym z nich Wydział Środkowo-Europejski informował GUL w Warszawie, że

w myśl wniosku przedstawionego przez GUL oraz życzeń wyrażonych przez czyniki miarodajne, Minister ks. Sapięha uznał w swoim czasie za stosowne wejść w rokowania z rządem austriackim celem zawarcia umowy, dotyczącej wykonania art. 93 i 191–196 Traktatu w Saint-Germain (zwrot archiwaliów, dokumentów, aktów i dzieł sztuki)⁷⁵.

W tym celu przedstawicielstwo GUL w Wiedniu miało opracować projekt jednostronnej konwencji rozpatrywanej przez specjalną Komisję Międzyministerialną. Sprawa ta była również omawiana podczas wiosennej konferencji państw

⁷³ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Nr 1913/L/21. Przygotowania do pertraktacji z rządem austriackim celem zawarcia umowy co do wykonania art. 93, 191–196 traktatu w St. Germain (wydanie aktów, archiwów etc.) [sic], 28.5.1921 r., k. 179–180. Załącznik „Projekt porozumienia”, s. 1–2.

⁷⁴ Tamże. W. Kowalski w swoim opracowaniu (*Repatriacja dóbr kultury*) nie wspomniał o tej inicjatywie strony polskiej.

⁷⁵ Wymowna jest odrębna uwaga zapisana na marginesie tego, podkreślonego, fragmentu pisma: „Nic o tym nie wiemy”.

sukcesyjnych w Rzymie. MSZ prosił o powiadomienie, „w jakim stadium stoi obecnie sprawa opracowania wspomnianej konwencji, ewentualnie, o ile projekt umowy jest gotowy, o bezzwłoczne zakomunikowanie go MSZ”⁷⁶. Jak wspomniano, projekt konwencji archiwalnej Barwińskiego już w kwietniu 1921 r. znalazł się w MSZ. Tego samego dnia (30 VI 1921 r.) Wydział Środkowo-Europejski MSZ wystosował pismo do poselstwa polskiego w Wiedniu z prośbą o przyspieszenie opracowania przez byłe przedstawicielstwo GUL w Wiedniu, wcielone do poselstwa, projektu konwencji z Austrią w sprawie wykonania art. 93 i 191–196 traktatu w Saint-Germain-en-Laye i o szybkie jego nadesłanie⁷⁷.

Poszukiwanie spisów akt w kraju potrzebnych do rokowań z Austrią nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. 12 VII 1921 r. GUL we Lwowie w piśmie do Oddziału Likwidacyjnego w poselstwie polskim w Wiedniu przekazał informację, że „nie posiada ważniejszych aktów i wykazów odnoszących się do spraw archiwalnych”. Gdyby Oddział Likwidacyjny Poselstwa Polskiego potrzebował do zawarcia umowy z Austrią w sprawie archiwaliów szczegółowych „dat i wyjaśnień”, to informacji takich udzielić mogą GUL i Wydział Rewindykacyjny w Krakowie oraz pełnomocnik GUL w Wiedniu Juliusz Twardowski i E. Barwiński, prowadzący już wcześniej kwerendy w Wiedniu⁷⁸. Z kolei Komisariat Małopolski GUL we Lwowie w piśmie z 3 VIII 1921 r. do Oddziału Likwidacyjnego Poselstwa RP w Wiedniu odwołał się do pisma Barwińskiego, w którym ten „fachowy znawca” oświadczył, że jego zdaniem „relacje władz krajowych co do wykazów archiwaliów nie mogą służyć za podstawę do stawiania konkretnych i szczegółowych żądań od Rządu austriackiego”. Komisariat Małopolski GUL twierdził, że wielokrotnie przypominał w GUL o potrzebie zaangażowania Barwińskiego do kontynuowania poszukiwań w archiwach wiedeńskich⁷⁹.

Poselstwo RP w Wiedniu wysłało 5 XI 1921 r. do MSZ w Warszawie kolejne pismo w sprawie przygotowań do zawarcia umowy archiwalnej z Austrią⁸⁰. Zdaniem poselstwa nie można się było łudzić, aby Austria w rokowaniach bezpośrednich z Polską celem zawarcia konwencji bilateralnej wyszła poza ramy układu zawartego w Rzymie, a w szczególności, aby wydała archiwalia historyczne, „jeżeli nie będziemy gotowi przyznać rządowi austriackiemu kompensat”.

⁷⁶ Tamże. MSZ Wyzd. Środkowo-Europ. Nr. D.IV/2177/21, Warszawa 30 VI 1921 r., k. 199. GUL przesłał 13 VII 1921 r. (Nr 537/21) odpis pisma do Oddziału Likwidacyjnego Poselstwa Polskiego w Wiedniu „z prośbą o pospieszne nadesłanie w kilku egzemplarzach przygotowanego projektu”, podpis nieczytelny. Tamże, k. 198.

⁷⁷ Tamże. MSZ Wyzd. Środkowo-Europ. Nr. D.IV/2177/21, Warszawa, 30 VI 1921 r., podpis nieczytelny, k. 197.

⁷⁸ Tamże. GUL we Lwowie, L. 3481/21, Lwów, 12 VII 1921 r., podpis nieczytelny, k. 200–204.

⁷⁹ Tamże. GUL Komisariat Małopolski we Lwowie, L. 4744/21, Sprawa wydania archiwaliów po myśli Art. 91 i art. 191–196 traktatu pokojowego w St. Germain, Lwów, 3 VIII 1921 r., podpis nieczytelny, k. 205–206.

⁸⁰ Tamże. Nr. 12768/L/21, Wiedeń, 5 XI 1921 r., k. 209–213 [koncept pisma, referent Edward Neumann, radca handlowy poselstwa]. Na stronie tytułowej uwaga (*pro domo*), że podpisany referent sporządził pismo na podstawie memoriałów Małopolskiego Grona Konserwatorskiego, Wydziału Rewindykacyjnego Biura Prac Kongresowych w Krakowie, informacji Komisariatu Małopolskiego GUL i poszczególnych władz krajowych oraz wykazów Eugeniusza Barwińskiego, który z ramienia MSZ pracował w archiwach wiedeńskich w latach 1919 i 1920 oraz zestawienia sumarycznego materiałów archiwalnych, których wydobyć z archiwów austriackich należałoby przede wszystkim przeprowadzić.

Z braku wartościowych dokumentów i przedmiotów sztuki odnoszących się do ziem Republiki Austrii lub do „patrimoine” kulturalnego jej mieszkańców nadających się dla wymiany za „polonica” w zbiorach austriackich, „kompensaty takie mogą polegać tylko na koncesjach na polu gospodarczym”. Ministerstwo przemysłu i handlu oraz ministerstwo aprowizacji musiały jednak zgodzić się, by w przyszłych rokowaniach w sprawie zawarcia traktatu handlowego w miejsce dotychczasowej umowy kompensacyjnej przyznać pewne ustępstwa rządowi austriackiemu. Jak twierdziło poselstwo w Wiedniu, było to możliwe pod warunkiem, że rząd austriacki w sprawach wykonania art. 93 traktatu oraz w kwestiach restytucyjnych (art. 184, 191, 192, 193 i 196) wyjdzie poza granice dotychczasowej swej interpretacji⁸¹.

Poselstwo w Wiedniu akcentowało fakt, że pomyślniejszemu załatwieniu wspomnianych spraw sprzyjała bardziej korzystna sytuacja Polski, niż jeszcze przed kilkoma miesiącami: „zarówno wskutek decyzji w sprawie Górnego Śląska, która sprawiła, że Austria co do dostaw węgla zależna jest w wielkiej mierze od Polski”, a z drugiej strony pogorszenia sytuacji żywnościowej Austrii wskutek wielkiej zwyżki walut zagranicznych, rząd austriacki w tym krytycznym położeniu, zwłaszcza przed zimą, zapewne byłby skłonny do poświęcenia swego zasadniczego stanowiska, co do interpretacji wymienionych artykułów traktatu w zamian za ustępstwa ze strony polskiej. Poselstwo postulowało wysłanie do Wiednia, pomimo kłopotów finansowych, „pierwszorzędnego znawcę spraw archiwalnych dla dokonania inwentaryzacji archiwów i wzięcia udziału w rokowaniach w charakterze eksperta”. Poselstwo starało się przekonać MSZ do niewątpliwych zysków z tego kroku. „Moglibyśmy bowiem wówczas liczyć na to, że wydatek połączony z podróżą i kilkumiesięcznym pobytem takiego delegata w Wiedniu opłaci się wydatnie Państwu, ponieważ powiększymy nasz dorobek kulturalny cennymi nabytkami”. Dyplomaci pracujący w poselstwie mieli jednak poczucie, że racjonalne argumenty mogą nie spotkać się ze zrozumieniem w Warszawie. Przedstawiono zatem jednoznacznie nieciekawą alternatywę. „W przeciwnym razie, tzn. jeżeli rząd Polski się nie zgodzi na odpowiednie kompensaty gospodarcze dla Austrii, w takim razie nie możemy się spodziewać, abyśmy uzyskać mogli więcej, jak to, co pod względem formalnym daje nam Traktat pokojowy i konwencja archiwalna w Rzymie”⁸². W konkluzji pisma podkreślono ponownie, że rząd austriacki uważa „tę zdobycz” [formułę „appartenant aux administration” — JG] za „reformatio in melius” [zmianę na lepsze — JG] w traktacie i w tym punkcie nie dopuszcza żadnej dyskusji. „Tylko obecna krytyczna sytuacja finansowa i aprowizacyjna może skłonić rząd austriacki do sprzedania tego »activum« za koncesje gospodarcze. Poselstwo nie może przemilczeć, że jego dotychczasowe stanowisko w niniejszej kwestii oraz starania jego celem doprowadzenia jej do korzystnego dla nas wyniku były niezmiernie utrudnione dla braku fachowej siły archiwalnej”. Przywołano przykład poselstwa Czechosłowacji w Wiedniu, którego Sekcja Traktatowa posiadała od wiosny 1919 r. osobny departament spraw archiwalnych, w którym pracowało stale kilku doświadczonych archiwistów. „Tym się tłumaczy, że rząd

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże.

czesko-słowacki mógł szybko zestawić cały materiał, którego wydanie przez Austrię uważał za potrzebne⁸³.

Władze austriackie dopiero po kilku tygodniach zajęły stanowisko wobec propozycji rokowań z Polską. Austriackie Ministerstwo Spraw Zagranicznych w piśmie z 19 XII 1921 r. (aneks źródłowy 3) przypomniało, że konferencja rzymska przygotowała ramowy projekt umowy w sprawach archiwalnych przyjęty przez rządy większości państw. Po konsultacjach międzyresortowych rząd austriacki uznał za konieczne przystąpienie do rokowań austriacko-polskich, lecz po wyjaśnieniach niektórych punktów widzenia, wpływających już poprzednio na rokowania. W sprawach archiwalnych władze austriackie nadal podnosiły uznanie przez traktat pokojowy w art. 93 zasady proveniencji jako punktu wyjścia w rokowaniach z państwami sukcesyjnymi i twierdziły, że Austria zobowiązana jest do wydania jedynie tych akt, które wytworzyły władze mające swoją siedzibę na obszarach należących obecnie do państw sukcesyjnych. Rząd austriacki przyjął konieczność określenia granicy czasowej, do której można było wydawać zespoły akt bez względu na zasadę proveniencji. W dotychczas zawartych porozumieniach z państwami sukcesyjnymi granicę tę stanowił 1888 r.⁸⁴

Odnosząc się do powyższej noty z 19 grudnia, E. Barwiński twierdził, że austriacka interpretacja nie wytrzymywała krytyki. Rząd austriacki nie liczył się wcale z tym, że „brzmienie ostatecznie przyjęte nie daje zupełnie podstaw do tak daleko idących wniosków, jakoby żądania austriackie zostały w zupełności uwzględnione, na co wskazuje samo brzmienie tak bardzo różne od ich propozycji, toż samo można wyrozumieć i z odpowiedzi konferencji [rzymskiej — JG], mówiącej jedynie o »dispositions reglant de la maniere la plus équitable, la transmission, ou, selon les cas, la communication des archives ou autres documents interessant les territoires transférés« [o dyspozycjach regulujących w sposób najbardziej bezstronny przekazanie, lub, zależnie od okoliczności, połączenie archiwów lub innych dokumentów ważnych dla odstąpionych terytoriów — JG] — a więc o pewnych ulgach w wykonaniu, ale nie o zupełnej zmianie zasady i pełnym jej wywróceniu”. Barwiński uważał również, że „niepodobna wyciągać takich wniosków, że mowa tu o aktach władz lokalnych, a nie w ogóle o aktach »interessant les territoires«”⁸⁵.

11 I 1922 r. poselstwo polskie w Wiedniu poinformowało MSZ o gotowości rządu austriackiego przystąpienia do rokowań z rządem polskim dla zawarcia umowy dotyczącej wykonania art. 93 etc. traktatu w Saint-Germain-en-Laye (wydanie archiwaliów itp.) i przesłało do Warszawy pismo austriackiego MSZ z 19 grudnia. Przypomniano, że poselstwo pismem z 5 XI 1921 r. przedstawiło, na jakim etapie było wykonanie przez rząd austriacki art. 93 i 191–196 traktatu pokojowego. Poselstwo podkreśliło, że najwyraźniej rząd austriacki ratyfikował

⁸³ Tamże. Nr. 12768/L/21, Wiedeń, 5 XI 1921 r., k. 213.

⁸⁴ Tamże. Nr. 22270/L. Aust. Związk. Ministerstwo Spraw Zagranicznych oznajmia, że rząd austriacki skłonny jest wejść w rokowania z rządem polskim dla zawarcia umowy co do wykonania art. 93 etc. Traktatu w St. Germain (wydanie aktów, archiwów itp.), 10 I 1922. Załącznik. Österreichisches Bundesministerium für Äusseres, Z. 74262/3 B Li., Verbalnote, Wien, 19. Dezember 1921, k. 204–208.

⁸⁵ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 82–83; I. Mamczak-Gadkowska, *Józef Paczkowski*, s. 146–147.

projekt konwencji archiwalnej, o której była mowa w sprawozdaniu Delegata RP w drugim okresie konferencji państw sukcesyjnych w Rzymie z 1 VII 1921 r. Poselstwo zwróciło uwagę MSZ, że rząd austriacki zaznaczył swój punkt widzenia w sprawie dotyczącej wykonania art. 93, „obstając nieugięcie przy tzw. zasadzie proveniencji, według której ciąży na nim obowiązek wydania tych aktów, które powstały u władz mających swą siedzibę na obszarach dziś do państw sukcesyjnych należących”. W celu poparcia swojego stanowiska austriackie MSZ powołało się na zmianę pierwotnego brzmienia art. 93. „przez zastąpienie słowa «*concernant les administrations*» słowem «*appartenant aux administrations*», który to fakt jest już nam dokładnie znany”. Poselstwo uważało, że „ze strony jedynie powołanej do autentycznej interpretacji Traktatu, czyli Konferencji Ambasadorów nie zostało jednak wydane żadne rozstrzygnięcie, które by stanowczo uznało, że powyższa zmiana słów miała na celu wypowiedzenie zasady bronionej przez rząd austriacki. Jeżeli rząd austriacki powołuje się, że zasada proveniencji służyła za punkt wyjścia przy pertraktacjach prowadzonych dotychczas z kilkoma innymi państwami sukcesyjnymi, to twierdzenie to nie jest ściśle. Wprawdzie Czechosłowacja w układzie z rządem austriackim co do archiwów etc. zgodziła się, aby zasadę powyższą przyjąć za podstawę porozumienia, uczyniła to jednak tylko z zastrzeżeniem, że rząd austr. uczyni zadość żądaniom kulturalnym oraz postulatom administracyjnym Republiki czechosłowackiej przy wykonaniu art. 93, co znaczy, że w praktyce zasada proveniencji została niemal zupełnie wyeliminowana”. Poselstwo utrzymywało, że „rząd austriacki zdaje sobie z tego sprawę, że ściśle obstawanie przy tej zasadzie musiałoby przynieść znaczne szkody dla administracji odstąpionych terytoriów i oświadcza, że jest skłonny pójść nam na rękę co do wydania takich aktów, które wprawdzie pochodzą od władz, mających swą siedzibę na obszarach Republiki austriackiej, są jednak potrzebne dla naszej administracji”. Rząd austriacki proponował wyznaczyć granicę czasu, „od którego miałyby mieć zastosowanie wydawania aktów bez względu na zasadę proveniencji”, przy czym zaznaczył, że w dotychczasowych układach z innymi państwami sukcesyjnymi za taką granicę przyjęto rok 1888. Zdaniem poselstwa skłonność rządu austriackiego do pewnych ustępstw miało znaczenie praktyczne dla polskiej administracji. W wypadku archiwów historycznych dopiero pertraktacje mogły pokazać, czy będzie możliwe osiągnąć coś więcej niż co daje konwencja w Rzymie⁸⁶.

Pogląd rządu austriackiego, że przeprowadzenie restytucji przedmiotów wyszczególnionych w art. 191 i 192 traktatu, łącznie z wykonaniem art. 184, należy do działu rewindykacji, którą zajmuje się ze strony państw sprzymierzonych i zaprzyjaźnionych Biuro wiedeńskie dla restytucji Komisji reparacyjnej, względnie delegaci zainteresowanych państw (*agents nationaux*), w zasadzie był słuszny⁸⁷. W kwestii tej poselstwo przedłożyło 10 I 1922 r. sprawozdanie do GUL, przedstawiając wnioski dotyczące zorganizowania akcji restytucyjnej w Austrii.

⁸⁶ Przekreślone: „Znając w tym względzie nieugięte stanowisko Austrii musi Poselstwo wyrazić wątpliwość, czy bez koncesji z naszej strony na innym polu, o czym mowa jest w tut. piśmie z dnia 5 listopada Z. L:12768/L, da się na tym punkcie osiągnąć jakiś pozytywny rezultat”. AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Nr. 22270/L., Wiedeń, 10 I 1922, k. 201.

⁸⁷ Tamże, k. 202. Ręczny dopisek: „droga jednak obopólnego porozumienia jest zawsze otwartą”.

Poselstwo sugerowało MSZ opracowanie taktyki negocjacyjnej na rokowania z Austrią dotyczącej wykonania art. 93. Należało spróbować czy Austria za pewne ustępstwa nie zgodziłaby się wziąć na siebie kosztów transportu zwróconych przedmiotów aż do miejsca przeznaczenia. Również nie można odmówić pewnej słuszności racjom rządu austriackiego, że

wykonanie art. 195 odnoszącego się do przedmiotów posiadających wartość artystyczną, archeologiczną lub historyczną wyraźnie w tym artykule, wzgl. w aneksie do tego artykułu wymienionych, nie może być przedmiotem osobnego układu, ponieważ powyższe postanowienia normują już postępowanie w tej kwestii (dla nas według art. 195 wzgl. aneksu wchodzi w grę tylko czara Władysława IV). Natomiast rząd austr. wychodził z mylnego założenia, jeżeli sądził, że Polska przez nabycie „Rejtana” Matejki — swoją drogą za cenę niezmiernie niską — oraz 5 obrazów z Akademii Sztuk Pięknych, miałaby uznać, że żądania jej opierające się na art. 196 Traktatu co do tzw. „patrimoine intellectuel” [spuścizna intelektualna — JG] już tym samym w zupełności spełnione zostały⁸⁸.

Poselstwo zwracało uwagę MSZ na odpowiednie ustępy sprawozdania delegata Polski na konferencję rzymską i swoje pismo z 5 XI 1921 r. Podając stanowisko rządu austriackiego poselstwo prosiło o możliwie szybkie udzielenie mu instrukcji do prowadzenia rokowań z rządem austriackim, zwracając uwagę na propozycję austriacką, aby pertraktacje odbywały się w Wiedniu. Poselstwo wyraziło nadzieję, że zapowiedziany pismem MSZ z 27 XII 1921 r. przyjazd dyrektora Archiwów Państwowych dr. E. Barwińskiego ułatwi skonkretyzowanie żądań rządu polskiego⁸⁹. *Pro domo* poselstwo zaznaczyło, że ani z MSZ, ani z GUL nie nadeszły żadne wskazówki na „nasze pismo z 5 listopada 1921”⁹⁰. W ministerium Konstantego Skirmunta, pełniącego obowiązki do 6 VI 1922 r., sprawy urzędowe biegły najwyraźniej niespiesznym trybem, mimo że minister podczas spotkania z Alfonsem Knaffl-Lenzem 23 VI 1921 r. dał wyraz swojej sympatii dla Austrii i chęci pogłębienia stosunków polsko-austriackich⁹¹. Dopiero 23 II 1922 r. MSZ wysłało monit do poselstwa RP w Wiedniu⁹², prosząc o przyspieszenie odpowiedzi na swoje pismo z 7 XII 1921 r. w sprawie uzyskania materiałów archiwalnych znajdujących się w tamtejszych archiwach⁹³.

Kolejnym ważnym krokiem w sprawie rozwiązania sprawy archiwaliów była konwencja zawarta w Rzymie 6 IV 1922 r. W sprawozdaniu delegata Państwa Polskiego na konferencję państw sukcesyjnych w Rzymie Stanisława Smolki⁹⁴

⁸⁸ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Nr. 22270/L., Wiedeń, 10 I 1922 r., k. 202.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 257.

⁹² Na przełomie 1921 i 1922 r. doszło do zmiany w poselstwie polskim w Wiedniu. 10 I 1922 r. przybył Zygmunt Bronisław Feliks Lasocki (1867–1948), mianowany 18 IX 1921 r. posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym; 20 stycznia złożył listy uwierzytelniające. Obowiązki sprawował do 30 XI 1924 r. Od 1 XII 1924 do 30 IV 1927 r. był posłem w Pradze. Po powrocie do kraju przeszedł w stan spoczynku.

⁹³ AAN, Poselstwo Polskie w Wiedniu, sygn. 160. MSZ Nr 50218 k II b, Kurierem, Warszawa, 23 II 1922 r.

⁹⁴ Stanisław Smolka (1854–1924), historyk; w latach 1908–1919 dyrektor Archiwum Krajowego Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie; prof. Uniwersytetu Lwowskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu w Lublinie.

do prezesa GUL w Warszawie z 1 VII 1921 r. znalazły się ważne ustępy odnoszące się do kwestii zawarcia z Austrią umowy archiwalnej. „W pierwszym okresie Konferencji rzymskiej wypracowała Delegacja włoska projekt umowy między Austrią względnie Węgrami z jednej strony a innymi państwami biorącymi udział w konferencji z drugiej strony, jako też między tymi ostatnimi państwami między sobą (ta ostatnia kombinacja opiera się na Traktacie w Sèvres)”. Projekt ten przywiózł ze sobą do Warszawy naczelnik wydziału GUL dr Kubala, wracając z Rzymu. Powyższy projekt był przedmiotem obrad w MSZ, gdzie stwierdzono „jako stronę dodatnią, że końcowe słowa pierwszego alinea art. I /restitution... prevue par ta Traite... et par la présente convention [restytucja... przewidziana przez Traktat... i przez obecną konwencję — JG] uprawniały do wniosku, że konwencja państw sukcesyjnych może samodzielnie uzupełnić przepisy traktatu”. Uważano natomiast, że należy zmienić wyraz „qui servaient a l'administration” [który służy administracji — JG] na inny, a to wobec tendencji rządu austriackiego, aby Polsce dostały się akta „tylko tych władz, które urzędowały na terenie Polski, a nie akta dotyczące się administracji ziem polskich, które powstały u władz centralnych w Austrii. W następstwie prawnym cesji terytorialnej należałoby użyć «les actes relatifs» [akta względne — JG] albo «ayant trait a l'administration» [związane z administracją — JG]”⁹⁵.

Gdy po przyjeździe do Rzymu S. Smolka wziął udział 30 V 1921 r. w posiedzeniu Komitetu dla archiwów, wymieniony projekt był już „z gruntu zmieniony”. Jak poinformowano Smolkę, stało się tak z powodu stanowczego sprzeciwu Austrii, która uważała słowo „appartenant” w art. 93 za rzecz, która nie może być nawet przedmiotem dyskusji. Do nowego elaboratu, będącego wynikiem poprzednich sesji Komitetu, delegacja rumuńska wniosła zastrzeżenia, dotyczące głównie w art. 93 słowa „concernant” i w art. 196 określenia „wzajemność” (*reciprocité*). W dyskusji Smolka oświadczył, że „wzajemność” może być tylko rozumiana jako prawo ściśle formalne. To znaczy, że rząd austriacki zobowiązany będzie do wydania „polonica”, chociażby się okazało, że na terytoriach polskich nie znajdują się przedmioty należące do „patrimoine” austriackiego („austriaca”). Takiemu stanowisku sprzeciwiła się Austria. Ostatecznie w deklaracji rumuńskiej znalazło się oświadczenie, że delegacja tego państwa wycofa proponowane zmiany, jeżeli pertraktacje prowadzone między Rumunią i Austrią, odnoszące się do archiwów i muzeów, doprowadzą do formalnego układu poza konwencją rzymską⁹⁶.

W relacji Smolki podczas konferencji rzymskiej wytworzyła się następująca sytuacja. Z jednej strony Austria pod żadnym warunkiem nie odstępowała od dosłownego brzmienia traktatu, w szczególności słów „concernant” i „reciprocité”, jako prawa formalnego. Czesci przystąpili do konwencji z wyraźnym utrzymaniem w mocy umowy archiwalnej zawartej w Pradze 18 V 1920 r., dającej im wprowadzić pewne korzyści, na przykład materiały historyczne, ale za kompensatą materialną przewidzianą na innym polu⁹⁷. Rumunia była w toku

⁹⁵ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Poselstwo Polskie w Wiedniu, L: 12768/L/21. Załącznik. Wyjaśnienie Oddziału Likwidacyjnego Poselstwa do L. 10545/D. 18 IX 1922 r. Podpis odrębny: Neumann, k. 219–225.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Na mocy układu zawartego 16 XII 1921 r. w Lanach Czechosłowacja udzieliła Austrii pomocy finansowej. W. Balcerak, *Polska – Austria*, s. 108.

sfinalizowania osobnej umowy z Austrią na podstawach korzystniejszych — jak się Smolka poufnie dowiedział — w zamian za kompensaty gospodarcze. Włochom, ze względu na *prestige* zwołanej pod ich egidą konferencji zależało na dojsciu do skutku konwencji. Tekst konwencji, poza który Austria bezwzględnie wyjść nie chciała, nie dawał, zdaniem Smolki, podstawy prawnej do zrealizowania roszczeń, podniesionych przez powołane do tego czynniki rządu polskiego, jakkolwiek postanowienia o tak zwanym *commonn usage* (powszechnym użyciu — JG), o wolnym dostępie do katalogów etc. i o sądzie rozjemczym oznaczały pewne posunięcie się sprawy naprzód. Wobec tego Smolka „za jedyne możliwe wyjście, które nie zamykało drogi do osiągnięcia korzystniejszego rezultatu w drodze osobnej umowy nie jest odmowa podpisania tej konwencji — przyłączyć się do zastrzeżeń Rumunii nawet w wypadku, gdyby Rumunia się cofnęła — oświadczając jednak gotowość cofnięcia tych zastrzeżeń, skoroby w międzyczasie doszła umowa bilateralna między Polską a Austrią. W takim stanie rzeczy okazuje się w każdym razie konieczność doprowadzenia kwestii archiwów w rokowaniach z Austrią do pewnego stadium decydującego”. Należało jednak dokładnie określić przez „siły fachowe” dokumenty, których wydania, względnie zwrotu, od Austriaków Polska się domaga. Dopiero po skonkretyzowaniu polskich żądań i ułożeniu ich w pewien system

będziemy w stanie ocenić, o ile te żądania podpadają już pod postanowienia Traktatu, dające nam *a priori* prawa zwrotu, a o ile dopiero trzeba będzie w drodze układów poza traktatem dążyć do osiągnięcia dalej idących korzyści. Jak GUL było wiadome, strona polska nie miała do dyspozycji od roku (od wyjazdu Barwińskiego 30 czerwca 1920) żadnej siły fachowej na polu archiwalnym. Droga do bezwarunkowego ratyfikowania konwencji i odstąpienia od zastrzeżeń pozostanie nam zawsze otwartą, o ile oczywiście Rząd Austriacki ze swej strony konwencję zatwierdzi⁹⁸.

Na to sprawozdanie Smolki, przekazane przez GUL „kompetentnym Ministerstwu w szczególności MSZ”, „odpowiedź dotychczas nie nadeszła”⁹⁹. Na zakończenie pisma Oddział Likwidacyjny Poselstwa w Wiedniu przypomniał postulat Barwińskiego, wyrażony w wielu memoriałach do ministerstw, że nie można polegać na sprawozdaniach poszczególnych władz krajowych. W celu definitywnego ustalenia materiału rewindykacyjnego muszą być przeprowadzone w Wiedniu badania przed oficjalnym rozpoczęciem pertraktacji z rządem austriackim w celu zawarcia konwencji. „Jeżeli mamy przystąpić do specjalnych układów z Rządem austriackim, poza projektem konwencji rzymskiej, musimy koniecznie mieć do dyspozycji przez dłuższy czas fachową siłę na polu archiwalnym, bo inaczej Oddział Likwidacyjny Poselstwa nie mógłby brać na siebie odpowiedzialności co do wyczerpującego uwzględnienia postulatów powołanych czynników polskich, a przede wszystkim historyków przy zawarciu odnośnego aktu. Ponadto musielibyśmy wiedzieć czy rząd Polski skłonny byłby do przyznania Austrii pewnych koncesji gospodarczych, podobnie jak to uczyniła Rumunia w zamian za korzyści, które sięgałyby dalej jak postanowienia zawartej w Rzymie konwencji”¹⁰⁰.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże.

Rząd polski Antoniego Ponikowskiego¹⁰¹ nie chciał się pogodzić z interpretacją austriacką. Jak zalecał Smolka, delegacja polska nie odmówiła podpisania układu, lecz zgłosiła odrębną klauzulę, która znalazła się w konwencji podpisanej 6 IV 1922 r. w Rzymie¹⁰². Stwierdzono w niej, że delegacja polska

ożywiona pragnieniem, by niniejsza Konwencja została przyjęta przez wszystkie Wysokie Ukladające się Strony nie nalega na zachowanie swych zastrzeżeń sformułowanych w dniu 7 czerwca 1921 r. i wyraża jednocześnie życzenie, by rokowania mające być wszczęte pomiędzy Polską a Austrią czyniły całkowicie zadość stanowisku, zajętemu przez Rząd Polski w sprawie archiwów; oprócz tego Delegacja Polska ma zaszczyt oświadczyć, że podpisanie niniejszej Konwencji nie powinno być rozumiane, jako przyjęcie przez Rząd Polski propozycji w sprawie archiwów zawartych w nocy Związkowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Austrii, doręczonej w ubiegłym ostatnio styczniu [tj. w 1921 r. — JG] Poselstwu Polskiemu w Wiedniu¹⁰³.

Konwencja została ostatecznie przyjęta, ratyfikowana, zatwierdzona i podpisana 31 VIII 1923 r. przez prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, premiera Wincentego Witosa i ministra spraw zagranicznych Mariana Seydę¹⁰⁴.

Instruktywne może być porównanie uwag delegacji polskiej z zastrzeżeniami delegacji czechosłowackiej do konwencji. Strona czechosłowacka ograniczyła swoje uwagi głównie do art. II, ustęp 2, podkreślając, że „wyraźnie rozumie, iż zastrzeżenie uczynione w stosunku do Austrii i Węgier ważne jest również dla Czechosłowacji i, że zastrzeżenie to nie może, w żadnym wypadku, przeszkodzić wolnemu dostępowi do zbiorów publicznych wspomnianych w ustępie 1 tego artykułu” i że „w artykule III, nr 2 pod wyrażeniem «jeżeli zajdzie potrzeba» rozumie wypadek porozumienia pomiędzy Państwem zainteresowanym i Państwem przytrzymującym i nie uznaje wypadku sprzeciwu”¹⁰⁵.

Po podpisaniu konwencji rzymskiej — będącej szczegółowym porozumieniem wykonawczym w odniesieniu do klauzul traktatu pokojowego — przez Austrię i Węgry stała się ona aktem prawnym ułatwiającym zawarcie porozumienia z państwami sukcesyjnymi. Potwierdzono w niej obowiązek Austrii i Węgier do zwrotu państwom sukcesyjnym wywiezionych z ich obszarów dóbr kultury,

¹⁰¹ Po upadku gabinetu Witosa 19 IX 1921 r. powstał gabinet pozaparlamentarny z Antonim Ponikowskim na czele. W marcu 1922 r. gabinet Ponikowskiego upadł w wyniku sporów o status Wileńszczyzny, przyłączonej do Polski. Po kilku dniach Ponikowski ponownie stanął na czele rządu, lecz ustąpił 6 I 1922 r. pod wpływem krytyki ze strony Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego, zarzucającego mu nieudolność w polityce zagranicznej. Przesilenie rządowe trwało niemal dwa miesiące. Po nieudanych próbach powołania rządu Artura Śliwińskiego i Wojciecha Korfanteo Piłsudski powołał rząd z Julianem Nowakiem na czele. Po listopadowych wyborach w 1922 r. i zabójstwie prezydenta Gabriela Narutowicza, 11 XII 1922 r. powołano rząd Władysława Sikorskiego, który przetrwał do maja 1923 r. C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 261–272.

¹⁰² E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 83.

¹⁰³ Chodzi o notę werbalną Związkowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Austrii z 19 XII 1921 r. doręczoną poselstwu polskiemu na początku stycznia 1922 r. Zob. aneks źródłowy 3.

¹⁰⁴ Dz.U. RP, 1924, Nr 23, poz. 247; E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 86–87; I. Mamczak-Gadkowska, *Józef Paczkowski*, s. 147.

¹⁰⁵ Dz.U. RP, 1924, Nr 23, poz. 247, s. 334–335.

w tym archiwaliów¹⁰⁶. W opinii Barwińskiego, „mimo, że wobec innych państw Austria cofnęła się właściwie na całej linii, w odniesieniu do nas trwa wciąż nieustępliwie na raz zajęтым stanowisku, choć w gruncie rzeczy w stosunku do nas ma znacznie mniej powodów do tego, niż wobec innych państw sukcesyjnych”¹⁰⁷.

W 1922 r. rozpoczęły się pertraktacje w celu zawarcia polsko-austriackiego traktatu handlowego, na którym Austrii bardzo zależało¹⁰⁸. Podczas wizyty ministra Konstantego Skirmunta w maju 1922 r. w Wiedniu omawiano przede wszystkim sprawy gospodarcze, ważne dla Austrii znajdującej się w trudnej sytuacji ekonomicznej i społecznej. Chodziło o to, aby z jednej strony przyczynić się do zapobieżenia Anschlussowi, czy tzw. federacji naddunajskiej „pachnącej restauracją Habsburgów”, z drugiej zaś, by zapobiec wybuchowi rewolucji. W instrukcji dla posła RP w Wiedniu Zygmunta Lasockiego Skirmunt pisał: „Dążyć zatem musimy do wytworzenia z Austrią przyjaznych, opartych na zaufaniu wzajemnym stosunków, wyrażających się w miarę możliwości w konkretnej współpracy na polu gospodarczym, przy której uwytłaczaliby się z czasem nasza rola jako poważnego czynnika w odbudowie gospodarczej Europy Środkowej”. Rozmowy gospodarcze polsko-austriackie, prowadzone intensywnie od maja do 25 IX 1922 r., doprowadziły do zawarcia pierwszej polsko-austriackiej konwencji handlowej, z tajną klauzulą zapewniającą Polsce tranzyt materiałów wojennych przez terytorium Austrii¹⁰⁹. Wnioski w sprawie wyzyskania tej okazji do ustępstw Austrii na polu rokowań archiwalnych nie zostały wykorzystane, bo — jak pisał Barwiński — „spotkały się ze stanowczym sprzeciwem ze strony ówczesnego naszego Ministra handlu”¹¹⁰.

18 VIII 1922 r., a więc w czasie ministerium Gabriela Narutowicza (28 VI do 14 XII 1922), Wydział Środkowo-Europejski MSZ przypominał, że MSZ podtrzymuje opinię wyrażoną w piśmie z 15 maja, iż „prace zmierzające do zawarcia specjalnych układów wykonawczych z Austrią na podstawie Konwencji rzymskiej mogłyby być obecnie rozpoczęte, a to przez Oddział Likwidacyjny Poselstwa Polskiego w Wiedniu (przy) udziale specjalisty w sprawach archiwalnych”. I dalej: „Prosząc GUL o wydanie stosownych zarządzeń, MSZ donosi, że Ministerstwo WRiOP w piśmie z 17 ub.m. wyraziło zapatrywanie, «że zawarcie umowy polsko-czechosłowackiej [w sprawie podziału akt byłego Księstwa Cieszyńskiego — JG] jest niemożliwe przed zbadaniem odnośnego materiału na miejscu w Wiedniu oraz przed sfinalizowaniem Konwencji archiwalnej Polski z Austrią»”¹¹¹. Strona polska nie podjęła jednak żadnych starań w celu skłonienia Austrii do zmiany stanowiska¹¹².

¹⁰⁶ Tamże, s. 334. J. Stojanowski, *Układ archiwalny*, s. 52; W. Stępnia, *Archiwa polskie w latach 1918–1939*, s. 72–73.

¹⁰⁷ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 85.

¹⁰⁸ K.Z. Kołodziejczyk, *Stosunki polsko-austriackie w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. 12, 1976, s. 66; A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 257–258.

¹⁰⁹ W. Balcerak, *Polska – Austria*, s. 107.

¹¹⁰ E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 87. W pierwszym gabinecie A. Ponikowskiego p.o. ministra przemysłu i handlu był Henryk Strasburger (19 IX 1921–5 III 1922), w drugim gabinecie A. Ponikowskiego ministrem przemysłu i handlu był Stefan Alfred Ossowski (10 III — 7 VII 1922). Trudno jednak ustalić, który z nich zawinił.

¹¹¹ AAN, Poselstwo Polskie w Wiedniu, sygn. 161, k. 39 (odpis, brak dalszej części) Wydział Środkowo-Europejski, DIV/2413/22, Warszawa, 18 VIII 1922 r.

¹¹² E. Barwiński, *Rokowania z Austrią*, s. 87.

Władze czechosłowackie nie próżnowały i wykorzystały umowę archiwalną z Austrią jako pretekst do dalszych rewindykacji, podpisując dodatkowy układ. O sytuacji w polskiej dyplomacji świadczy fakt, że MSZ zostało tym kompletnie zaskoczone i wiedzę na ten temat czerpało nie z raportów dyplomatycznych, ale z informacji prasowych. 12 IX 1922 r. Naczelnik Wydziału Środkowo-Europejskiego Aleksander Ładoś¹¹³ wystosował do poselstwa RP w Wiedniu pismo, w którym powołał się na doniesienia prasowe, że „na zasadzie układu czechosłowacko-austriackiego z dnia 18 maja 1920 roku Rząd czechosłowacki zawarł dodatkowy układ z Austrią w sprawie wydania aktów dotyczących się Czechosłowacji a pozostających dotychczas w Austrii”. W związku z tym MSZ prosiło poselstwo o nadesłanie tekstu, względnie bliższych szczegółów¹¹⁴.

W odpowiedzi z 2 X 1922 r. Romer, reprezentujący Oddział Likwidacyjny, poinformował MSZ, że w uzupełnieniu konwencji archiwalnej między Czechosłowacją i Austrią, zawartej 18 V 1920 r., obie strony porozumiały się co do sposobu wydania przez władze austriackie „materiałów aktowych wszelkiego rodzaju, odnoszących się do spraw podlegających prawom zwierzchniczym Rep. Czechosłowackiej ze względu na przydzielenie niektórych gmin Austrii Niższej do tej Republiki”. Romer podkreślił fakt, że w dodatkowym układzie „kwestia co do uznania zasady proveniencji, tak silnie przestrzeganej przez Austrię we wszystkich dotychczasowych układach archiwalnych jest zupełnie pominięta”. W art. I rząd austriacki zobowiązał się wyraźnie do odstąpienia „wszelkiego materiału aktowego” odnoszącego się do spraw czechosłowackich. Romer zwrócił również uwagę na układ austriacko-rumuński z 5 X 1921 r. Według polskiego dyplomaty zawarcie tego układu bilateralnego przygotowane było na konferencji rzymskiej, co tłumaczy, iż delegaci rumuńscy na tej konferencji zastrzeżenia swe przeciw ogólnemu projektowi konwencji archiwalnej wnosili tylko warunkowo. Na uwagę zasługują art. I-II dotyczące restytucji aktów, dokumentów, przedmiotów starożytnych, dzieł sztuki etc. — co dowodzi, iż restytucje te w stosunku między Rumunią a Austrią wyłączone zostały z akcji rewindykacyjnej omawianej obecnie między państwami sukcesyjnymi a Austrią przy współudziale Sekcji Restytucyjnej Komisji Odszkodowań.

Kwestia ta będzie niewątpliwie przedmiotem bezpośredniego porozumienia między naszym rządem a Rządem rumuńskim w tym kierunku, aby korzystanie z tych materiałów jak najbardziej ułatwić administracjom obu zainteresowanych państw. Co do tego punktu Poselstwo proponuje, aby nasze czynniki kompetentne wypracowały konkretny wniosek na podstawie którego Rząd porozumiałby się z rządem rumuńskim. Zresztą konwencja opiera się na układach rzymskich i w punktach zasadniczych stanowi właściwie tylko powtórzenie dosłowne odnośnych artykułów Traktatu Pokojowego w St. Germain¹¹⁵.

¹¹³ Aleksander Ładoś (1891–1963), działacz polityczny, publicysta i dyplomata, W MSZ od 1919 r., naczelnik Wydziału Prasowego (1920), naczelnik Wydziału Europy Środkowej (1922), sekretarz delegacji polskiej do rokowań z Rosją Sowiecką w Mińsku i Rydze, poseł w Rydze (1923–1926), konsul generalny w Monachium (1927–1931).

¹¹⁴ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 161. MSZ, Wyzd. Środkowo-Europejski Nr D. IV.2729/22, Kurierem, Warszawa, 12 IX 1922 r., k. 41.

¹¹⁵ Tamże, k. 42–43 (odpis). Nr 18278/L, 2 X 1922 r., Romer m.p. do MSZ w Warszawie.

29 XII 1922 r. poselstwo w Wiedniu odniosło się do ponaglenia MSZ z 12 grudnia w sprawie dodatkowego układu między Czechosłowacją i Austrią co do wydania aktów. „Poselstwo pozwala sobie zauważyć, iż cytowane ostatnio pismo do Poselstwa nie wpłynęło. Możliwe, że zaszła tu omyłka pisarska i że MSZ chodzi o załatwienie swego pisma z 12 września 1922, Wydział środkowo-europejski, Nr D IV/2729/22, co do nadesłania Ministerstwu tekstu dodatkowego układu między rządem czesko-słowackim a rządem austriackim na zasadzie podstawowej umowy archiwalnej zawartej między tymi dwoma państwami w dniu 18 maja 1920”. Poselstwo twierdziło dalej, że „pismo to zostało załatwione sprawozdaniem Poselstwa z dnia 2 X 1922 r. (wysłane kurierem 7 października), którym zarazem przesłano MSZ numer dziennika austriackich ustaw związkowych z 9 VIII 1922 r. z niezbędnymi wyjaśnieniami, jako też ogłoszony w tym samym numerze układ archiwalny zawarty między rządem rumuńskim a rządem austriackim”¹¹⁶. W uwadze (*pro domo*) zapisano: „Ponaglenie MSZ jest niezrozumiałe. Jest możliwe, że Ministerstwo to nie otrzymało tutejszego pisma z 2 X 1922, Nr 18278/L w załatwieniu pisma MSZ z 12 IX 1922, D IV 2729/22, którym Ministerstwo to żądało nadesłania tekstu dodatkowego układu między Czechosłowacją a Austrią, w sprawie wydania aktów znajdujących się w Austrii”. Dalej zauważono, „że w ponagleniu MSZ cytowana jest liczba: D IV 2789/22, podczas gdy pierwotne pismo nosi liczbę D IV 2729/22, być może, iż zaszła tu pomyłka pisarska”. Poselstwo nie wykluczało, że MSZ chodziło „o nadesłanie nie tylko układu dodatkowego, lecz także i układu podstawowego w sprawie wydania archiwów między Czechosłowacją a Austrią z 18.5.20”¹¹⁷.

Przedstawione pisma poselstwa polskiego w Wiedniu do MSZ w Warszawie, przypominającego bardziej komedię pomyłek niż korespondencję urzędową, nie można pozostawić bez komentarza. Konia z rządem temu, kto jest w stanie połapać się w tym biurokratycznym galimatiasie. Z pewnością wpływ na wspomniane komplikacje miały ciągłe zmiany w MSZ, w wyniku których 16 XII 1922 r. nowym ministrem spraw zagranicznych został Aleksander Skrzyński (do 26 V 1923)¹¹⁸.

Podsumowanie

Kryzysy, przesilenia rządowe i jak w kalejdoskopie zmieniający się ministrowie spraw zagranicznych, nie sprzyjały prowadzeniu racjonalnych i skutecznych działań dyplomatycznych gwarantujących osiągnięcie porozumienia z Austrią. Swoją cegielkę dołożyli polscy archiwiści, stojący niezłomnie na gruncie zasady pertynencji. W świetle tego nie dziwi, że rokowania polsko-austriackie znalazły się w impasie i Rzeczpospolita Polska była jedynym krajem sukcesyjnym, który w latach 1919–1922 nie zawarł umowy archiwalnej z Austrią. Negocjatorzy

¹¹⁶ Tamże, sygn. 161. Nr 22192/L, Min. Spraw. Zagr. z 12 XII 1922 r. D VI/2178/22, w sprawie dodatkowego układu między Czechosłowacją i Austrią co do wydania aktów, Warszawa 29 XII 1922 r., k. 49–51 (referent: E. Neumann).

¹¹⁷ Tamże, k. 49.

¹¹⁸ *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4, s. 625. W latach 1923–1924 zmiany na stanowisku ministra spraw zagranicznych były również częste: Marian Seyda (28 V — 27 X 1923), Roman Dmowski (27 X 1923–14 XII 1923), Karol Bertoni, kierownik MSZ (19 XII 1923–19 I 1924), Maurycy Zamoyski (19 I — 27 VII 1924). Tamże.

innych państw sukcesyjnych udowodnili, że profesjonalizm zawsze jest bardziej skuteczny niż amatorszczyzna i brak przygotowania, a umiejętność prowadzenia negocjacji i zdolność do zawarcia kompromisu są bardziej opłacalne niż uporczywa obrona stanowiska, także w sprawach archiwalnych. Osamotnioną Polskę czekała jeszcze długa droga do sfinalizowania umowy archiwalnej z Austrią, co nastąpiło dopiero w 1932 r.

Aneks źródłowy

[1]

Pismo kanclerza Austrii i ministra spraw zagranicznych Michaela Mayra z 16 IV 1921 r. do *chargé d'affaires* Poselstwa RP w Wiedniu Marcelego Szaroty w sprawie podjęcia rokowań polsko-austriackich w celu zawarcia umowy dotyczącej zrealizowania artykułów 93 i 191 traktatu pokojowego w Saint-Germain-en-Laye.

Österreichisches Bundesministerium für Äusseres, Wien, 16. April 1921.
Herr Geschäftsträger!

Indem ich mich beehre, den Empfang des geschätzten Schreibens vom 7.1.Mts zu bestätigen, darf ich vorderhand meiner persönlichen Auffassung dahin Ausdruck geben, dass ich die Einleitung von Verhandlungen zwecks Abschlusses eines Vertrages über die Durchführung der Artikel 93 und 191 bis 196 des Staatsvertrages von St. Germain für durchaus angezeigt erachte.

Insbesondere mit Rücksicht auf den Umstand aber, dass ein Teil der gegenständlichen Materien auch im Programm der augenblicklich tagenden römischen Konferenz figuriert, muss ich vor Abgabe einer endgültigen Erklärung insbesondere hinsichtlich des Zeitpunktes der gewünschten direkten Verhandlungen mit allen in Betracht kommenden Ressortstellen zunächst Fühlung nehmen und werde mir erlauben, Ihnen das Resultat der erforderlichen Schlussfassung sobald als möglich bekanntzugeben.

Inzwischen benutze ich die Gelegenheit um Sie, sehr geehrter Herr Geschäftsträger, meiner vorzüglichsten Hochachtung zu versichern. [Podpis odręczny:] Mayr¹¹⁹.

[2]

Projekt konwencji między Rzeczpospolitą Polską i Republiką Austrii w sprawie wykonania postanowień art. 93, 191, 193 traktatu pokojowego w Saint-Germain-en-Laye opracowany przez Eugeniusz Barwińskiego i przesłany 21 III 1921 r. do Wydziału Archiwów Państwowych w ramach przygotowań do zawarcia umowy polsko-austriackiej.

¹¹⁹ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Nr 856/Pr/21, [w sprawie] umowy z rządem austr. dotyczącej wykonania art. 93, 191–196 traktatu w St. Germain, 26.4.1921. Załącznik, k. 132–133.

Projekt konwencji między Rzeczpospolitą Polską
a Rzeczpospolitą Austriacką w sprawie wykonania postanowień
§ [sic] 93, 191, 193 traktatu w St. Germain-en-Laye.

§ 1. Rząd Polski dedukuje tak z brzmienia § 93 traktatu jak i z okoliczności towarzyszących ostatecznemu ustaleniu tego brzmienia, że archiwalna zasada proveniencji nie została w nim uwzględniona i że jedynym miarodajnym kryterium ekstradycji aktów jest ich przynależność do administracji krajów odstąpionych.

Motywy: Przeciw zamieszczonemu w pierwszej redakcji traktatu w § 189 tejże określeniu „concernant” zaprotestował Rząd Austriacki w przedłożonych kongresowi „Gegenvorschläge” [kontrpropozycjach — JG] i zażądał uwzględnienia zasady „base sur le principe de provenance” i sformułował swe żądanie: „La Delegation croit donc de voir insister qu’a l’Article 189 le mot „concernant” soit... remplacé par le mots „provenant de l’activité des administrations”. Żądaniu temu nie uczyniono zadość, jedynie tylko osłabiono rozległe bardzo „concernant” na „appartenant”.

§ 2. Rząd polski uwzględniając potrzebę ochrony archiwów austriackich od rozbicia, odstępuje od żądania generalnego i doszczętnego wydzielenia wszystkich aktów będących w związku z administracją terenów odstąpionych, ograniczając się do: 1/ takich, których wydanie da się uskutecznić przez wydzielenie bez rozerwania całości, 2/ takich, których wydanie jest nakazane interesami administracji państwa polskiego.

Uwagi: Za taką chęć salwowania archiwów austriackich uważać należy zmianę pierwotnego „concernant” na „appartenant” — co oznacza bardzo znaczne ograniczenie. Podczas gdy „concernant” pozwalało uznać za podlegający ekstradycji każdy akt, w którym była mowa o terytorium galicyjskim, „appartenant a l’administration” ogranicza to do aktów, ściśle i istotnie z administracją związanych. Dlatego też trzeba otwarcie się do tego przyznać, że rząd Polski chce tę zasadę, tę myśl, uszanować.

§ 3. Rząd Austriacki obowiązując się w myśl zasady powyższej o wydanie rządowi polskiemu w całości i bez wyjątku tych części archiwów i registratur, w których akta przynależące do administracji terytoriów odstąpionych stanowią osobne i oddzielne części i działy nie mieszane z innymi aktami.

§ 4. Do kategorii w § 3 określonych zalicza się przede wszystkim akta należące do administracji terenów odstąpionych z czasów przed wcieleniem ich do b. monarchii austriacko-węgierskiej, z tych terytoriów do archiwów austriackich przeniesione. [...] ¹²⁰

Uwaga: Wobec niezbadania całego szeregu archiwów i registratur wiedeńskich jest bardzo prawdopodobne, że jest tam aktów tej kategorii jeszcze więcej.

§ 5. Z aktów będących wpływem austriackiej administracji na terytoriach traktatem odstąpionych zalicza się do kategorii w §. 3 wymienionej mianowicie te, przy których ugrupowaniu w samych archiwach i registraturach austriackich uwzględniono zasadę terytorialną i które stanowiły osobne sekcje, oddziały,

¹²⁰ E. Barwiński wymienił tzw. Polnisches Reichsarchiv, Urkunden des Reichsarchiv in Krakau, Jesuitica-Polen 1554–1767, Akten der Freistadt Krakau 1818–1847.

fascykuly, a więc w razie ekstradycji mogą być bez trudności wydzielone i bez rozerwania całości wydane. [...]¹²¹

Kriegsarchiv. Uwaga: Tu badania trzeba dopiero przeprowadzić, gdyż dotychczasowe badania prowadził kto inny, i przy czym zwracał uwagę na treść aktów, a nie na strukturę samego archiwum. Stąd wniosków takiej natury, jak nam potrzeba, niepodobna wyciągnąć. Na tym kończą się nasze wiadomości, gdy tymczasem jest w Wiedniu jeszcze ogromna masa archiwów i registratur, w których znajdują się akta nasze niezmiernej doniosłości. Wymienię tu: Adelsarchiv, registratury des Obersten Rechnungshofes, Trybunału Administracyjnego, Centralnej Komisji Statystycznej, ministerstw: spraw wewnętrznych (od r. 1848), kolei, rolnictwa, robót publicznych, urzędu patentowego i wielu innych.

Podkreślam bardzo dobitnie że tylko na podstawie dokładnego zbadania całokształtu materiału zawartego w austriackich registraturach, można obecnie skutecznie prowadzić rokowania z Rzpl. Austriacką i wymóc na niej odpowiednie koncesje. Broń przeciw nim dają nam same ich „Gegenvorschläge”. Chcąc wykazać niemożliwość wykonania postanowień traktatowych podnoszą: „Les stipulations de cet article auraient pour effet la disjonction de nombreuses archives d'autorites centrales ou provinciales autrichiennes ou austro-hongroises et ne pourraient etre exécutées qu'après un travail difficile de longues annés ou bien ne seraient pas du tout exécutable. Car en Autriche, les actes remis aux archives n'y furent pas rangés suivants des points de vue territoriaux, mais par ordre chronologiques ou numérique ou bien en raison de leur contenu ou de leurs rapports avec des affaires déterminées”.¹²²

Wyczerpujące udowodnienie, że te główne motywy nie są zgodne z prawdziwym stanem rzeczy i wyliczenie szczegółowe wszystkich kompleksów właśnie według zasad terytorialnych ułożonych wykaże nicość argumentów przeciwnika. Natomiast niedokładne sprecyzowanie naszych pretensji i nie ugruntowanie podstaw może nas narazić na zgubne niepowodzenie. Nie należy zapominać, że drugą stronę reprezentują archiwiści zawodowi, mający w Europie nazwiska, i że do ich grona zalicza się kanclerz państwa Mayr, zawodowy archiwista, który potrafi wyzyskać nasze ewentualne błędy.

§ 6. Oprócz tych wymienionych kategorii aktów stanowiących osobne kompleksy, zobowiązuje się rząd austriacki do wydania Państwu Polskiemu ze swych archiwów i registratur także innych aktów będących wpływem sprawowania rządów na terytoriach Polsce odstąpionych, według następujących zasad:

¹²¹ E. Barwiński wymienił w tym miejscu liczne akta „ułożone w osobne oddziały galicyjskie” (*Galizische Angelegenheiten*), znajdujące się w HHStA, Archiv des Ministeriums des Innern, Hofkammer Archiv, Archiv des Finanzministeriums, Archiv des Ministeriums für Kultus und Unterricht. To ostatnie archiwum Barwiński opatrzył uwagą: „Tu wiadomości są niewystarczające, gdyż nie można było zbadać struktury archiwum i jego zawartości — badania tam zdołałem zaledwie zacząć”.

¹²² Postanowienia tego artykułu spowodowałyby w efekcie rozdzielenie licznych austriackich lub austro-węgierskich archiwów władz centralnych lub regionalnych i mogłyby być wykonane dopiero po długiej, trudnej pracy lub w ogóle nie zostałyby zrealizowane, ponieważ w Austrii akta przekazywane do archiwów nie były układane z punktu widzenia terytorialnego, lecz w porządku chronologicznym lub numerycznym lub według ich zawartości lub ze względu na ich powiązania ze sprawami zakończonymi.

- 1/ Z ostatnich lat 30, t.j. 1888–1918, wszystkich bez wyjątków zażądanych aktów dotyczących się administracji terytoriów odstąpionych.
- 2/ Z lat dawniejszych wszystkich aktów potrzebnych Rządowi Polskiemu do sprawowania administracji na odstąpionym terytorium. W szczególności gwarantuje Rząd Austriacki wydanie aktów dotyczących się: a/ granic, stosunków zwierzchniczych, ustaw krajowych, ustanawiania i ustroju władz, majątku państwowego, pomiaru terytorium i obliczenia zaludnienia, b/ administracji wewnętrznej, c/ komunikacji i budowli wodnych, d/ rolnictwa, leśnictwa i górnictwa, e/ kościoła i szkolnictwa, f/ fundacji i fideikomisów, g/ przywilejów, uprawnień i koncesji, h/ aktów ustalających tytuły, posiadania prywatnego i ich ograniczeń / serwitutów, indemnizacji etc./. Nawzajem zobowiązuje się rząd Polski do wydania Rządowi Austriackiemu znajdujących się na terytorium odstąpionym aktów, któreby się odnosiły do administracji terytoriów obecnie do Rzeczypospolitej Austriackiej należących.

Uwaga: Tu w dalszym ciągu powinny się znaleźć postanowienia co do materiału geodetycznego, kartograficznego, katastralnego. Są to rzeczy dla naszego Państwa bardzo wielkiej doniosłości — niestety nic nie można dziś o tym powiedzieć, gdyż zupełnie nic nie wiemy o tym, co się w Wiedniu znajduje, co jest nam potrzebne i do czego rościć sobie możemy uzasadnione pretensje.

§ 7. Rząd Polski zgłasza swe żądania w sprawie wykonania ekstradycji aktów przez swe upoważnione organa /zawodowych archiwistów lub inne organa urzędowe/ na podstawie zbadania istniejącego w archiwach, registraturach i bibliotekach materiału inwentaryzacyjnego i ewentualnie w razie potrzeby samych aktów. Wyznaczonym do tej czynności delegatom gwarantuje Rząd Austriacki wolny i nieograniczony dostęp do samych aktów zarówno tak w pracowniach jak też i w samych depots archiwalnych, registraturalnych i bibliotecznych w godzinach urzędowych i w obecności urzędnika austriackiego, jako też nieograniczone korzystanie z całego istniejącego materiału inwentaryzacyjnego, to jest: spisów, protokołów, indeksów, repertoriów, katalogów.

§ 8. Wykonanie ekstradycji rozpoczyna się w miesiąc po dojściu do prawomocności niniejszego układu. Wydanie zażądanych aktów następuje w miarę możliwości bezzwłocznie, najpóźniej zaś w miesiąc po złożeniu dezyderatu. Do wykonania obowiązany jest Rząd Austriacki, który również gwarantuje wolność i nieograniczony żadanymi przeszkodami wywóz wydanego materiału.

§ 9. Dokonanie wywozu należy do Rządu Polskiego.

§ 10. W sprawie niewydanych z jakiegokolwiek powodu Rządowi Polskiemu aktów gwarantuje Rząd Austriacki zupełnie swobodny i nieograniczony wgląd w nie i zapewnia upoważnionym przez Rząd Polski osobom korzystanie z nich oraz dostęp do miejsca ich przechowania, tj. depots archiwalnych, registraturowych i bibliotecznych czasie godzin urzędowych w obecności urzędnika austriackiego, jako też nieograniczone korzystanie z istniejących repertoriów, indeksów, inwentarzy i katalogów. Wspomnianym delegatom przysługuje nieograniczone prawo sporządzania odpisów, wypisów, przerysów i zdjęć fotograficznych, tak samych aktów jak też i materiału inwentaryzacyjnego.

Rząd Austriacki gwarantuje Rządowi Polskiemu wypożyczenie aktów, których Rząd Polski zażąda, na czas jak wymagać tego będzie potrzeba, jednak w żadnym wypadku nie na dłużej, jak na trzy lata.

W tych samych granicach gwarantuje Rząd Polski Rządowi Austriackiemu uprawnienia do korzystania z aktów w § 6, ustęp ostatni wymienionych.

§ 11. Celem zabezpieczenia całości i nie uszczuplania w jakikolwiek sposób materiału aktowego tyającego się terytoriów odstąpionych Polsce, Rząd Austriacki zobowiązuje się nie podejmować żadnych skartowań, ekstradycji i w ogóle jakichkolwiek alienacji aktów tej kategorii bez uprzedniego uwiadomienia Rządu Polskiego celem umożliwienia mu poczynionych kroków celem zabezpieczenie swoich praw i pretensji.

§ 12. Wszelkie różnice zdań mogące wynikać w przyszłości między obiema stronami reguluje i rozstrzyga sąd rozjemczy którego skład i sposób prowadzenia czynności określi osobny dodatek¹²³.

[3]

Nota werbalna z 19 XII 1921 r. Austriackiego Związkowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Poselstwa RP w Wiedniu, dotycząca gotowości rządu austriackiego do przystąpienia do rokowań z Polską w sprawie realizacji art. 93 i 191–196 traktatu pokojowego w Saint-Germain-en-Laye.

Österreichisches Bundesministerium für Äusseres.

Z. 74262/3 B Li., Wien, 19. Dezember 1921.

An die polnische Gesandtschaft, Wien.

Verbalnote

Der Geschäftsträger der polnischen Republik hat in einem an den damaligen Bundeskanzler Dr. Mayr gerichteten Schreiben vom 7. April l.J. angefragt, ob die österreichische Regierung geneigt wäre, in Verhandlungen zwecks Abschlusses eines Vertrages über die Durchführung der Art. 93 und 191–196 des Staatsvertrages von St. Germain einzutreten.

Der Herr Bundeskanzler hat hierauf geantwortet, dass er seinerseits die Einleitung von solchen Verhandlungen für durchaus angebracht erachte, dass er jedoch mit Rücksicht auf den Umstand, dass ein Teil der gegenständlichen Materie auch im Programm der damals tagenden römischen Konferenz figuriere, vor Abgabe einer endgültigen Erklärung, insbesondere hinsichtlich des Zeitpunktes, mit allen in Betracht kommenden Ressortstellen zunächst Föhlung nehmen müsse.

Bekanntlich hat nun die bisherige Tagung der römischen Konferenz den Entwurf eines Rahmenübereinkommens in archivalischen Fragen gezeitigt, welcher auch von der Regierungen der meisten in Betracht kommenden Staaten angenommen wurde. Infolgedessen sind nunmehr die damals geltend gemachten Bedenken gegen die Einleitung der gewünschten Verhandlungen in Wegfall gekommen und beehrt sich das Bundesministerium für Äussere der polnischen Gesandtschaft nach gepflogenen Einvernehmen mit allen übrigen interessierten

¹²³ AAN, Poselstwo RP w Wiedniu, sygn. 160. Załącznik. Projekt konwencji między Rzeczpospolitą Polską i Rzeczpospolitą Austriacką w sprawie wykonania postanowień § [sic] 93, 191, 193 traktatu w St. Germain-en-Laye. Pieczęć: WAP Ministerstwo WRiOP. Za zgodność z oryginałem Kierownik WAP w/z A. Rybarski, k. 71–74.

Ressortstellen mitzuteilen, dass die österreichische Regierung gerne bereit ist, in die obgenannte Verhandlungen einzutreten.

Es möchte jedoch schon bei dieser Gelegenheit nicht unterlassen, gewisse Gesichtspunkte hervorzuheben, die seinerseits für die Führung dieser Verhandlungen massgebend sind, um auf diese Weise die etwa auftauchenden prinzipiellen Fragen vorher schon einer gewissen Klärung zuzuführen.

Was zunächst die archivalischen Fragen betrifft, so ist im Art. 93 des Staatsvertrages bekanntlich das Provenienzprinzip festgestellt, wonach jene Aktenbestände auszufolgen sind, welche bei den im jetzigen Neuausland liegenden Behörden erwachsen sind. Im Staatsvertrage von St. Germain ist der ursprüngliche Wortlauf des besagten Artikels: „concernant les administrations...“ durch die Worte „appartenant aux administrations“ ersetzt worden. Diese Prinzip hat auch bei den bisher mit mehreren Nachfolgestaaten geführten Archivverhandlungen als Ausgangspunkt gedient.

Der österreichischen Regierung liegt es nun ferne, auf den früher erwähnten Wortlaut gestützt, etwa die Ausfolgung jener Akten zu verweigern, welche zwar den auf jetzt österreichischen Gebiete gelegenen Amtsstellen provenienzmässig zugehören, aber für die Verwaltungsbedürfnisse der anderen in Betracht kommenden Staaten notwendig sind. Bezüglich dieser Bestände ist die österreichische Regierung vielmehr zu einem entsprechenden Entgegenkommen bereit. Darüber hinaus hat sie jedoch bei allen sich bietenden Anlässen auf der unbedingten Respektierung des Provenienz-Prinzipes bestanden, welches auch ganz allgemein als der in wissenschaftlicher Hinsicht einzig einwandfreie Grundsatz gilt und am meisten geeignet ist, den für die wissenschaftliche Forschung notwendigen Forbestand der Archive im Rahmen des Möglichen zu wahren.

Die österreichische Regierung muss infolgedessen den Standpunkt annehmen, bei den gewünschten wie bei allen bisherigen Verhandlungen die Fixierung einer zeitlichen Grenze zu verlangen, bis zu welcher herab Aktenbestände ohne Rücksicht auf das Provenienzprinzip zur Ausfolgung gelangen können. In den Vereinbarungen, welche österreichischerseits mit anderen Nachfolgestaaten getroffen wurden, wurde als solche zeitliche Grenze das Jahr 1888 festgelegt.

Für die Modalitäten der Aktenausfolgung werden natürlich in erster Linie die Bestimmungen des auf der römischen Konferenz zustandegekommen Vereinbarungsentwurfen zu gelten haben, doch ist die österreichische Regierung gerne bereit, allen mit den praktischen Notwendigkeiten vereinbarlichen Wünschen der polnischen Regierung in dieser Hinsicht entgegenzukommen.

Hinsichtlich der Durchführung der Art. 191 und 192 erlaubt sich das Bundesministerium für Äusseres darauf hinzuweisen, dass die Durchführung dieser Artikel bereits durch das österreichischerseits angenommene Protokoll der Reparationskommission vom Marz 1.J. geregelt erscheint, wonach diese Durchführung im Anschlusse an jene des Art. 184 einheitlich im Wege des Service des *Réparations et Restitutions en nature* einerseits und des Staatskommissariates für Rücklieferungen anderseits zu erfolgen hat.

Was schliesslich die auf Gegenstände künstlerischen, archäologischen und historischen Charakters bezüglich Bestimmungen des Staatsvertrages betrifft, so glaubt die österreichische Regierung, dass der Art. 195 nicht den Gegenstand

eines Sonderabkommens bilden könne, da er selbst das Verfahren für die Durchführung der in Betracht kommenden Fragenkomplexe regelt.

Hinsichtlich des Art. 196 ist die österreichische Regierung der Ansicht, dass durch die Abtretung des Gemäldes von Matejko aus der österreichischen Staatsgemäldegalerie und von 5 Bildern aus der Akademie der bildenden Künste der Bestimmung des Staatsvertrages über das *patrimoine intellectuel* bereits Genüge getan ist.

Indem das Bundesministerium für Äusseres die polnische Gesandtschaft ersuchen darf, ihm die Stellungnahme der polnischen Regierung zu den vorstehenden Ausführungen unter Namhaftmachung der polnischerseits für die Verhandlungen ausersehenen Delegierten und Bezeichnung des für die Verhandlungen gewünschten Zeitpunktes bekanntzugeben, beehrt es sich derselben vorzuschlagen, dass als Ort für die gewünschten Verhandlungen Wien gewählt werde.

Wien, 19. Dezember 1921¹²⁴.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Akt Nowych:

- Pełnomocnik Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu, sygn. 14.
- Poselstwo II RP w Wiedniu, sygn. 124, 160–161.

Dziennik Ustaw RP, 1924, 1933.

Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, 1920, 16. Oktober 1920, 148. Stück, Nr. 479.

Barwiński E., *Rokowania z Austrią w sprawach archiwalnych*, „Archeion”, t. 1, 1927, s. 79–92.

Kazbunda K., *Mé archivni poslani ve Vidni 1919–1923*, ed. J. Kahuda, Praha 2020.

Piechota R., Jagiełło B., Motas M., *Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918–1922)*, „Teki Archiwalne”, t. 13, 1971.

Stojanowski J., *Układ archiwalny polsko-austriacki z dnia 26 października 1932 r.*, „Archeion”, t. 11, 1933, s. 51–59.

Opracowania

Balcerak W., *Polska-Austria w okresie międzywojennym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 27, 1992, s. 103–120.

Brzoza C., Sowa A.L., *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006.

Ciara S., *C.k. ministerstwa austriackie [w:] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 476–493.

¹²⁴ Tamże. Nr. 22270/L; Österreichisches Bundesministerium für Äusseres, Z. 74262/3 B Li., Verbalnote, Wien, 19. Dezember 1921 [bez podpisu], k. 204–208.

- Ciara S., *C.K. ministerstwa austriackie 1848–1918* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zasobie*, t. 2, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 652.
- Gaul J., *Polonika w Allgemeines Verwaltungsarchiv w Wiedniu*, „Archeion”, t. 101, 2000, s. 107–128.
- Gaul J., *Twardowski (von Skrzypna Ogończyk) Juliusz (Julius)* [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1959*, hg. v. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 67, Lieferung, 2016, S. 27.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1938, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- Kołodziejczyk K.Z., *Stosunki polsko-austriackie w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. 12, 1976, 61–90.
- Kowalski W., *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, „Archeion”, t. 106, 2003, s. 5–37.
- Mamczak-Gadkowska I., *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006.
- Mamczak-Gadkowska I., *Józef Paczkowski i jego wkład w budowę polskiej służby archiwalnej*, Warszawa-Łódź 1990.
- Mamczak-Gadkowska I., *Powstanie i rozwój sieci archiwów państwowych i naczelných organów archiwalnych w niepodległej Polsce* [w:] *Archiwa w niepodległej. Stulecie archiwów państwowych 1919–2019*, red. E. Rosowska, Warszawa 2019, s. 13–35.
- Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958.
- Pilch A., *Stosunki polsko-austriackie w latach 1918–1938 w świetle korespondencji dyplomatów austriackich w Polsce*, „Studia Historyczne”, t. 42, 1999, s. 255–267.
- Pohorecki F., *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände*, herausgegeben von L. Bittner, I. Bd., Wien 1936, „Archeion”, t. 14, 1936, s. 66–81.
- Polscy dyplomaci w Wiedniu / Polnische Diplomaten in Wien 1515–2015*, red. B. Dybaś, Wiedeń 2015.
- Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A., *Archiwistyka*, Warszawa 1989.
- Rybarski A., *Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Archeion”, t. 1, 1927, s. 1–14.
- Stępiak W., *Archiwa polskie w latach 1918–1939 we współpracy międzynarodowej — problemy rewindykacji i nie tylko* [w:] *Archiwa w Niepodległej. Stulecie archiwów państwowych 1919–2019*, red. E. Rosowska, Warszawa 2019, s. 59–78.

Jerzy Gaul, The case of the Polish-Austrian archive agreement and unsuccessful negotiations in 1919–1922

Summary

When Poland regained its independence in November 1918, it was necessary to settle a number of issues with the former partitioning states, including the exchange of archival records. In case of Austria, this involved documents from Galicia under the partitions and from the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Poland during WWI. One obstacle was the insufficiently clear wording of the Peace Treaty signed between the Western Powers and Austria on 10 September 1919 in St. Germain-en-Laye. Unlike the other successor states, the Republic of Poland was the only one that did not conclude an archival agreement with Austria between 1919 and 1922; this was only done on

26th October 1932 in Vienna. The Polish-Austrian negotiations reached an impasse not only because of the stance of Polish archivists, who steadfastly adhered to the principle of pertinence, but also because of ineffective diplomatic efforts, which were hampered by crises, governmental changes, and frequently changing foreign ministers.

Słowa kluczowe: umowy archiwalne, archiwa w Wiedniu, dyplomacja polska, traktat wersalski, Republika Austrii

Keywords: archival agreements, archives in Vienna, Polish diplomacy, Treaty of Versailles, Republic of Austria

II. ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

Jarosław Zawadzki

<https://orcid.org/0000-0003-0428-1295>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

WYDATKI PODSKARBIEGO WIELKIEGO LITEWSKIEGO MIKOŁAJA KISZKI NA SEJMIE WALNYM WARSZAWSKIM 1642 ROKU

Nie łatwo określić wysokość wydatków posłów i senatorów litewskich związanych z uczestnictwem w sejmach walnych czasów króla Władysława IV. Ustalono w III Statucie Litewskim w 1588 r. wysokość diet poselskich wahała się, w zależności od powiatu, od 120 do 200 kop groszy litewskich (czyli 300–500 złp). W związku z narastającą inflacją w drugiej połowie XVII w. wynosić ona mogła nawet 6384 zł (gdyby udało się ściągnąć całość podatków). Koszty diet ponosiła szlachta danego powiatu, a wysokość poboru ustalono na sejmikach przedsejmowych. Kwoty te mówią nam, jaką sumę uważano za niezbędną do utrzymania posłów w okresie sejmowym, wliczając w to zapewne koszty transportu, zamieszkania i wyżywienia, a nie o tym ile faktycznie wydawano¹. Prawdopodobnie posłowie kupowali również na własne potrzeby produkty, czy to trudne do nabycia w okolicach, z których pochodzili czy takie, które były w miejscu sejmowania dostępne w większym wyborze lub niższej cenie, czego nie uwzględniano przy okazji ustalania wysokości poselszczyzny. Nie można zapominać, że

¹ W. Czaplinski, *Sejm w latach 1587–1696* [w:] *Historia sejmiku polskiego*, t. 1, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 243–244; A. Filipczak-Kocur, *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?* [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 68–73; H. Lulewicz, *Společno-polityczna elita Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1640–1645*, mps pracy doktorskiej (Instytut Historii UW, Warszawa 1984); A. Радаман, *Ухвалы соймаў і шляхецкіх з'ездаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў сістэме нарматывнага рэгулявання фінансавання соймавых паслоў у другой палове XVI — пачатку XVII ст.*, „Вєс. БДПУ. Сер. 2”, nr 4(46), 2005, s. 16–21; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 138–143; tenże, *Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego* [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 599–606.

jej wysokość wynikała także z chęci, lub raczej niechęci, do dodatkowego opodatkowania się uczestników sejmiku. Była więc osiągana na podstawie kompromisu między oczekiwaniami posłów, a tym, co chcieli im dać współobywatele. Do wydatków ponoszonych przez senatorów nie dysponujemy jednak nawet takimi źródłami. Ewentualne rekompensaty wydatków miały raczej symboliczny charakter. Przykładowo konstytucje sejmowe z 1598 i 1611 r. zwalniały senatorów obecnych na sejmie z płacenia poselszczyzny². Nie wynikało to z domniemanej wyższości dochodów senatora nad posłem, gdyż w realiach litewskich nie zawsze miało to miejsce³, lecz raczej z faktu, że przynajmniej część urzędów senatorskich posiadała dosyć poważne uposażenie. Tymczasem wiemy, że wydatki te były znaczne. W ich skład wchodziły koszty przygotowań (odpowiednie wyekwipowanie orszaku i taboru), transportu, często uroczystego wjazdu⁴ oraz samego pobytu. W tym ostatnim przypadku wchodziły w grę zarówno wydatki ponoszone na stancję (we własnym dworze bądź pałacu⁵ lub w wynajmowanej gospodzie⁶), wyżywienie ludzi i koni, ale także zakupy towarów, w tym luksusowych, dokonywane w miastach sejmowych lub w drodze do nich. Doliczyć do tego trzeba koszty ewentualnych napraw czy uzupełnienia zniszczonego sprzętu (środków transportu, przewożonych mebli, w tym łóżek, bielizny pościelowej, naczyń kuchennych, stołowych)⁷. Możemy się z nimi zapoznać przede wszystkim poprzez analizę nielicznie zachowanych w archiwach o proveniencji prywatnej rachunków dotyczących tych wydatków, czy spisów ruchomości zakupionych w okresie sejmów. W tym kontekście interesujący jest rejestr wydatków związanych z obecnością Mikołaja Kiszki, podskarbiego wielkiego litewskiego i kasztelana trockiego, na sejmie warszawskim 1642 r. Pozwala on nie tylko poznać wysokość wydatków jednego z litewskich senatorów podczas sejmiku i zapoznać się z ich strukturą, ale także zadać pytanie o ewentualny wpływ pobytu posłów i senatorów w miastach sejmowych na rozwój ich rzemiosła i handlu artykułami luksusowymi. Edycję tego rejestru zamieszczono w aneksie.

Mikołaj Kiszka (ok. 1588–1644) był drugim synem Stanisława, wojewodzica witebskiego i Barbary z Chodkiewiczów Kiszków⁸. Pochodził z rodziny, która

² A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 141–142.

³ Z reguły jednym z posłów powiatowych zostawał przedstawiciel jednej z możliwych rodzin litewskich, z kolei część urzędów senatorskich obsadzana była częściej przez zamożną szlachtę niż magnaterię. Chociaż więc senat litewski był stosunkowo nieliczny, to jednak pozostawał wewnętrznie zróżnicowany społecznie i majątkowo i nigdy nie stał się reprezentacją wyłącznie magnaterii litewskiej. Nie było w takiej sytuacji niczym nadzwyczajnym, że posłowie bywali zamożniejsi niż senatorowie. Por. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 141.

⁴ J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983, s. 124–140, U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 356–361.

⁵ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa 1987; U. Augustyniak, *Siedziby sejmowe litewskiego magnata w Warszawie w 1. połowie XVII wieku*, „Rocznik Warszawski”, t. 34, 2006, s. 35–56.

⁶ A. Berdecka, *Zajazdy i hotele w dawnej Warszawie (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Warszawski”, t. 14, 1976, s. 147–157.

⁷ U. Augustyniak, *Dwór i klientela*, s. 305–313.

⁸ T. Wasilewski, *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (ok. 1588–1644), podskarbi W. Ks. Lit.* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 513–514.

w XVI w. zaliczała się do najmożniejszych w Wielkim Księstwie Litewskim⁹. Jego babką ojcystą była Anna z Radziwiłłów, dziedziczka rajgrodzko-goniądzkiej linii tej rodziny. W pierwszej ćwierci następnego wieku Kiszkwie znaleźli się jednak w trudnej sytuacji majątkowej i politycznej. Powodem kłopotów były ogromne zapisy finansowe Jana Kiszki, kasztelana wileńskiego (stryja Mikołaja) dla żony Elżbiety z Ostrogoskich¹⁰, kalectwo ojca¹¹ oraz niechęć Zygmunta III, uważającego młodych Kiszaków (Mikołaj miał jeszcze trzech braci: Stanisława, biskupa żmudzkiego¹², Janusza, ostatecznie wojewodę połockiego i hetmana wielkiego litewskiego¹³, Krzysztofa, wojewodę witebskiego¹⁴ oraz dwie siostry, Annę Krzysztofową Radziwiłłową, wojewodzinę wileńską i hetmanową wielką litewską oraz Barbarę Krzysztofową Chodkiewiczową, wojewodzinę wileńską) za zbyt silnie związanych z nielubianym przez króla Krzysztofem Radziwiłłem. Nie pomogła tu ani ich konwersja na katolicyzm, ani fakt, że najstarszy z braci, Stanisław, biskup żmudzki, był w latach 20. XVII w. jednym z najaktywniejszych działaczy reformy katolickiej na Litwie. Sytuację tę zmieniło dopiero objęcie tronu przez Władysława IV. Skorzystaliby na tym najbardziej Janusz i właśnie Mikołaj Kiszkwie. Ten ostatni urodził się prawdopodobnie ok. 1588 r. Pobierał nauki za granicą, w którejs z szkół niemieckich. Wiemy, że przebywał tam w 1606 r., prawdopodobnie z dziećmi Lwa Sapiehy, kanclerza wielkiego litewskiego¹⁵. Był dwukrotnie żonaty. Po raz pierwszy ożenił się w 1612 r. z Barbarą z Radziwiłłów, córką Albrychta Radziwiłła, pierwszego ordynata kleckiego, marszałka wielkiego litewskiego i Anny z Ketlerów, księżny kurlandzkiej. Barbara zmarła przed 22 VIII 1614 r.¹⁶ Rozliczenia po śmierci żony

⁹ N. Asadauskiene, *Kiškų gimine LDK XV — XVII a. genealoginis tyrimas*, Vilnius 2003; Z. Spieralski, *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (zm. 1587), wojewoda podlaski* [w:] PSB, t. 12, s. 512–513, tenże, *Kiszka Piotr h. Dąbrowa (zm. 1534), wojewoda połocki* [w:] PSB, t. 12, s. 514–515; tenże, *Kiszka Stanisław Piotrowicz h. Dąbrowa (zm. 1513 lub 1514), marszałek hospodarski i ziemski* [w:] PSB, t. 12, s. 515–517; J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna 2. v. Sadowska — burzliwe losy dziedziczki fortuny* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 381–392; tenże, *Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2002; tenże, *Stanisław Kiszka, wojewodzie witebski. Losy głuchoniemego magnata* [w:] *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński, Warszawa 2003, s. 121–136; tenże, *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków h. Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka”, t. 13, 2006, nr 1, s. 95–115, tenże, *Krzysztof Kiszka jako wojewoda witebski w latach 1639–1646* [w:] *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 219–235.

¹⁰ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna*, s. 381–392.

¹¹ J. Zawadzki, *Stanisław Kiszka*, s. 121–136.

¹² Z. Spieralski, *Kiszka Stanisław h. Dąbrowa (1584–1626), biskup żmudzki* [w:] PSB, t. 12, s. 517–518.

¹³ T. Wasilewski, *Kiszka Janusz h. Dąbrowa (ok. 1586–1654), wojewoda połocki* [w:] PSB, t. 12, s. 508–510.

¹⁴ Tenże, *Kiszka Krzysztof h. Dąbrowa (ok. 1590–1546), wojewoda witebski* [w:] PSB, t. 12, s. 510–511.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. V, nr 13855/12; list Lwa Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła, ze Słonimia, 31 XII 1606 r.

¹⁶ AGAD, AR, dz. X, nr 504; w dokumencie z tej daty Mikołaj Kiszka wspominał o niej jako o zmarłej. Została pochowana 15 IX 1614 r. w kościele parafialnym (później bernardyńskim) w Iwiiu. AGAD, AR, dz. V, nr 676.

doprowadziły do konfliktów z jej matką¹⁷ i bratem, Januszem Albrechtem Radziwiłłem¹⁸. Ostatecznie sprawa nie miała poważniejszych następstw, ale zapewne nie przysporzyła Kiszce przyjaciół w nieświeskiej linii Radziwiłłów.

Już w 1615 r. Mikołaj ożenił się powtórnie. Jego żoną została Helena z Obór Leśniowolska h. Kolumna, córka Jana, starosty parnawskiego i brańskiego, kasztelana czerskiego¹⁹. Wywodziła się z rodziny pochodzącej z ziemi czerskiej na Mazowszu, ale silnie związanej z Podlasiem. Jej stryj Marcin był kasztelanem podlaskim²⁰, a rodzony brat Heleny, Adam, starostą brańskim²¹. Starostwo to trzymał także następny z braci Prokop, kasztelan od 1646 r., a wojewoda podlaski od 1652 r. W chwili małżeństwa z Kiszką Krystyna była już podwójną wdową po Janie Radziwińskim, wojewodzie podlaskim, a następnie po Stanisławie Stadnickim, kasztelanie przemyskim.

Kariera polityczna Mikołaja rozwijała się stopniowo. W 1615 r. został wybrany na posła na sejm z powiatu oszmiańskiego²². W latach 1617, 1623, 1630 i 1637 był marszałkiem Trybunału Głównego Litewskiego²³. W 1617 r. został wojewodą derpskim. Już jako senator uczestniczył w pracach parlamentu w latach 1618²⁴ i 1626²⁵. W 1626 r. został wojewodą mścisławskim. Na sejmiku wileńskim w 1630 r. przydany został do pomocy obranemu dyrektorem Lwu Sapieże, wojewodzie wileńskiemu, ze względu na jego podeszły wiek²⁶. Po śmierci Zygmunta III uczestniczył wraz z innymi senatorami koronnymi i litewskimi w rozmowach dotyczących przygotowań do konwokacji i elekcji²⁷. Brał udział

¹⁷ W AGAD (AR, dz. IV, nr 611) zachowało się 5 listów Anny z Ketlerów Radziwiłłowej do Mikołaja Kiszki, dworzanina królewskiego, pisanych z Krakowa od 3 I do 30 X 1615 r. Obserwować w nich można, jak początkowa serdeczność nadawczyni zmienia się w oziębłość, a ostatecznie w zdecydowane zniecierpliwienie.

¹⁸ Wydaje się, że miał on wątpliwości co do autentyczności testamentu Kiszczyny. „Testament zesłej siostry mojej (o którym po te czasy nie słyszeć było) dopiero się zjawiał, co na jaki sposób uczyniono radnym wiedział, nie bez *suspity* bowiem te rzeczy uważać mi przychodzi”. AGAD, AR, dz. IV, nr 175; w liście z Klecka, 6 VI 1615 r.

¹⁹ H. Kotarski, *Leśniowolski Jan h. Kolumna vel Roch (zm. 1596)* [w:] PSB, t. 17, s. 180–181.

²⁰ H. Kowalska, *Leśniowolski Marcin h. Kolumna vel Roch (zm. 1593)* [w:] PSB, t. 17, s. 181–184.

²¹ Przed 1620 r. ożenił się z kuzynką Mikołaja Kiszki, późniejszego podskarbiego, Elżbietą, córką starosty drohickiego Mikołaja Kiszki. Starostwo brańskie otrzymał po swym, zmarłym w 1595 r., ojcu Janie, kasztelanie czerskim. O tej linii rodziny, zob. J. Siedlecki, *Kariera Prokopa Leśniowolskiego, starosty brańskiego (ok. 1590–1653)* [w:] *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera (26–27 maja 1989)*, red. S.K. Kuczyński, Białystok 1991, s. 128

²² AGAD, AR, dz. II, nr 620; razem z Janem Isajkowskim Dołmatem, pisarzem skarbowym litewskim.

²³ *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 35–36, 159, 162, 177, 180, 199, 221, 223; *Pamiętniki Bogusława i Samuela Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961, s. 209.

²⁴ J. Seredyka, *Sejm 1618 r.*, Opole 1988, s. 142.

²⁵ J. Seredyka, *Parlamentarzyści polscy od XVI do XX w.*, Opole 1999, s. 26–27; tenże, *Sejm w Toruniu w 1626 r.*, Warszawa 1966, tenże *Senatorowie na sejmach z lat 1611–1623*, Opole 1990.

²⁶ AGAD, AR, dz. V, nr 6707; Jan Kiersnowski, podsędek nowogródzki do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego lit., z Wilna, 17 IV 1630 r.

²⁷ AGAD, AR, dz. V, nr 13855/20.

w sejmach elekcyjnym i koronacyjnym 1632 r.²⁸ oraz w obradach parlamentu w latach 1635, 1639 i 1642²⁹. W 1640 r., z niewiadomych przyczyn, zrezygnował z wyjazdu na sejm, pomimo że był już w drodze do Warszawy³⁰. W 1636 r. został, po swym szwagrze Krzysztofie Chodkiewiczu, kasztelanem trockim³¹. Ukoronowaniem jego kariery była nominacja w październiku na urząd podskarbiego wielkiego litewskiego po śmierci poprzednika, Mikołaja Tryzny³². O nominacji dowiedział się na krótko przed 12 XI 1640 r., którego to dnia datowane są trzy listy wysłane przez niego do króla, królowej i Stanisława Pstrokońskiego z podziękowaniami za nominację królewską oraz poparcie udzielone mu przez pozostałych respondentów. Z listu do Pstrokońskiego dowiadujemy się, że w tamtym momencie nie był w stanie wypłacić królowi całej sumy należnej za urząd, wysłał na razie 1000 talarów bitych, Pstrokońskiemu zaś przekazał za protekcję 150 złp. Anna Filipczak-Kocur pozytywnie oceniła jego działania na tym urzędzie, wskazując na podejmowane przez Mikołaja próby zwiększenia dochodów monarszych. Podkreślała też wyjątkową aktywność podskarbiego³³. Ustąpił przy tym z kasztelanii trockiej.

Najważniejszą siedzibą podskarbiego litewskiego było Iwie w powiecie oszmiańskim, na północ od Niemna³⁴. Tutaj najczęściej przebywał i z tego też miejsca przeważnie wyruszał do Warszawy³⁵. Zmarł bezpotomnie 31 III 1644 r. w Wilnie.

Przejdźmy do interesujących nas wydatków sejmowych Kiszki. Ich rejestr sporządzono 22 III 1642 r. w Warszawie³⁶. Wydatki objęły okres od 3 lutego do 23 marca³⁷ 1642 r. i wyniosły 13314 złotych 17 groszy i 8 denarów. Nie obejmują więc kosztów przygotowań do wyjazdu do Warszawy i zapewne przynajmniej

²⁸ W. Kaczorowski, *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986; tenże, *Sejm koronacyjny w Krakowie 1633 r.*, Opole 2010; tenże, *Senatorowie Rzeczypospolitej uczestniczący w sejmach 1597–1632*, Opole 1993.

²⁹ AGAD, AR, dz. V, nr 6763; wiemy w każdym razie, że starał się u Krzysztofa Radziwiłła o zgodę na zamieszkanie w czasie obrad tych sejmów w jego warszawskiej „kamienicy”.

³⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 6763.

³¹ *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy t. 2: Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczeni, Warszawa 2009, nr 528.

³² H. Lulewicz, A. Rachuba, *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*, Kórnik 1994, nr 1220. Urząd sprawował faktycznie od 8 XI 1640 r., od tej daty też wypłacano mu jurgielt (roczne wynagrodzenie pieniężne), AGAD, AR, dz. II, nr 1211, s. 30. A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty — ustawy — realizacja*, Warszawa 2006, s. 230 — błędnie 8 X 1640 r. Stanisław Żuk 28 X 1640 r. przesłał Kiszce gratulacje z powodu objęcia tej godności. AGAD, AR, dz. V, nr 19011.

³³ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość*, s. 230–231, 359–361.

³⁴ J. Zawadzki, *Siedziby Kiszaków*, s. 47–48; tenże, *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków*, s. 95–115; tenże, *Majątek magnacki jako mikroświat szlachecki na przykładzie dóbr Iwie w powiecie oszmiańskim do połowy XVII wieku [w:] Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 133–146.

³⁵ O roli Iwii świadczy też fakt, że na 78 listów Mikołaja Kiszki zachowanych w Archiwum Radziwiłłów (dz. V, nr 676) aż 28 wysłano z tej miejscowości lub z folwarków należących do dóbr iwiejskich.

³⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (dalej: НГАБ), f. 694, opis 4, nr 2009, k. 53–53v.

³⁷ Tak w dokumencie, mimo tego, że w tytule podano datę 22 marca.

części wydatków na powrót do Iwia. Twórca rejestru³⁸ podzielił je na kilka oddzielnie podsumowanych części, w kolejności: wydatki na wyroby złotnicze, cenne materiały i stroje podskarbiego, podróż oraz pobyt w Warszawie. Poniżej omówione one zostaną w innej kolejności, najpierw wydatki na podróż, następnie na pobyt w Warszawie, na stroje, tkaniny i wyroby złotnicze.

Do Warszawy wyruszył podskarbi ze swego rodzinnego Iwia. Ważnym etapem podróży były Łomazy, klucz majątkowy w ekonomii brzeskiej, który 28 II 1641 r. król Władysław IV wypuścił mu warendę roczną³⁹. W 1642 r. Mikołaj Kiszka zawarł z Samuelem Osińskim, ciwunem berżanskim, oberszterem gwardii królewskiej, dzierżawcą ekonomii brzeskiej, umowę na trzyletnią arendę klucza łomazkiego, od św. Jana 1642 do św. Jana 1645 r. za 5000 złp rocznie. Z niedatowanego, ale pochodzącego z czasów tej arendy inwentarza dowiadujemy się, że z czynszów i opłat oraz za żyto, owies, gorzałkę, sól otrzymywano rocznie z tego klucza 6327 zł i 23 gr. Dochodziły do tego jeszcze pożytki z gumna dwornego, ogrodów, obory, dochody od sprawowania sądów patrymonialnych, a także z handlu wołami, które nie zostały wyliczone⁴⁰. Znaczenie gospodarcze Łomaz podnosiła bliskość Bugu, którym spławiano towary rolne. Korzystne położenie dworu łomazkiego na szlaku do Warszawy było z pewnością dodatkową, może nawet najważniejszą, przyczyną zawarcia przez Kiskę tego kontraktu. W ośrodku tym, leżącym mniej więcej w połowie drogi między Iwiem a Warszawą, można było odpocząć, a przede wszystkim uzupełnić zapasy⁴¹. Mikołaj Kiszka także w poprzednich latach dbał o posiadanie takiej stacji etapowej do stolicy. Świadczy o tym zrzeczenie się w 1633 r. starostwa wilkomierskiego⁴² na rzecz Mikołaja Tryzny, kuchmistrza wielkiego litewskiego⁴³, co było konieczne, by jednocześnie uzyskać starostwo wołkowyskie po Piotrze Woynie, podstolim

³⁸ Niestety dokument nie został podpisany, nie wiemy więc kto go sporządził. Zapewne był to ktoś odpowiedzialny za kontrolę wydatków w okresie podróży i obrad parlamentarnych. Możliwe że wydatki wstępne rozliczał ktoś inny lub w inny sposób. Mogło się to wiązać z wykorzystaniem do większości prac poddanych iwiejskich w ramach ich powinności.

³⁹ Klucz składał się z miasteczka Łomazy z folwarkiem. Opłatę ustalono na pokaźną kwotę 7000 złp. Lietuvos valstybes istorijos archyvas (dalej: LVIA), F. 1280, op. 2, nr 184.

⁴⁰ AGAD, AR, dz. X, nr 510. Zachowały się dwa inwentarze Łomaz z tego okresu, pierwszy z 25 III 1642 r. opisuje dwór i folwark łomazki, drugi zaś — niedatowany, prawdopodobnie spisany w 1642 lub 1643 r., zawiera przedstawione przeze mnie zestawienie dochodów. W skład klucza wchodziły: dwór, folwark i miasteczko Łomazy, wójtostwo wortelskie z wsiami Koszoty, Wortel, Studzionka, Łubianka, Kozły, wójtostwo hosczańskie z wsiami Hoscza, Tuczna, Wiski, Kopytnik i Grotówka.

⁴¹ O roli, jaką pełniły podlaskie dobra Krzysztofa Radziwiłła w jego działalności parlamentarnej, zob. U. Augustyniak, *Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła* [w:] *Drobna szlachta podlaska*, s. 88–89.

⁴² Mikołaj Kiszka otrzymał je w 1621 r., chociaż już 10 IX 1610 r. Marcejan Giedroyc uzyskał królewską zgodę na cesję starostwa wilkomierskiego na rzecz Mikołaja Kiszki, dworzanina JKM. AGAD, Zbiór Materiałów Różnej Proweniencji (dalej: ZMRP), nr 300, s. 105. Nie ma jednak śladów faktycznego przejęcia już wtedy tego starostwa przez Kiskę, por. AGAD, AR, dz. V, nr 2967; list Kaspra Denhoffa do Krzysztofa Radziwiłła, z Warszawy 24 VII 1621 r., a także AGAD, AR, dz. V, nr 4560/II; Aleksander Gosiewski do Krzysztofa Radziwiłła, z Wilna, 12 VII 1621 r.

⁴³ AGAD, AR, dz. X, nr 519. Władysław IV, listem datowanym z Wilna 8 VI 1633 r., informował Kiskę o wysłaniu komisarzy mających ustalić prawa do sumy zapisanej na starostwie. LVIA, F. 1280, op. 2, nr 184.

litewskim⁴⁴. Już jednak w 1636 r. zrezygnował ze starostwa wołkowyskiego i na powrót objął starostwo wilkomierskie⁴⁵. Jest to o tyle zastanawiające, że sądząc z płaconej z tych królewskich tzw. nowej kwarty wynikać by mogło, że starostwo wilkomierskie, przynajmniej z dóbr ziemskich, przynosiło znacznie niższe dochody niż wołkowyskie. Z pierwszego płacono 349 złp kwarty rocznie, z drugiego 782 złp⁴⁶. Przeważał zapewne fakt posiadania przez Kiszków w powiecie wilkomierskim znacznych dóbr dziedzicznych i ich poważnej pozycji politycznej. Wołkowysk leżący na drodze z Wilna do Warszawy mógł być dla Mikołaja atrakcyjny w przełomowym okresie końca panowania Zygmunta III i początkach panowania jego syna, gdy Kiszkanie od nowa próbowali, tym razem z dobrym skutkiem, zyskać łaskę monarszą i wejść do elity politycznej Rzeczypospolitej. Możliwe że liczył na stałe utrzymanie pozyskanego po podlaskich krewniakach Ciechanowca, leżącego na zachód od Wołkowyska⁴⁷.

Z rejestru wynika, że koszty finansowe podróży oraz pobytu w Warszawie wyniosły 5023 złote 2 grosze i 4 denary. Niestety trudno ocenić, czy podane w rejestrze wydatki na podróż odnoszą się do drogi z Iwia do Warszawy i z powrotem, czy dotyczą tylko wydatków poniesionych w Warszawie⁴⁸ (również w formie wypłat dla osób udających się już z powrotem do Łomaz). Tę drugą ewentualność sugeruje tytuł omawianego dokumentu. Wiemy, że obejmują one okres od 3 lutego do 23 marca, nie wiemy jednak, kiedy Mikołaj Kiszka pojawił się w Warszawie. Sejm obradował w od 11 do 26 lutego⁴⁹. Jeszcze 26 I 1642 r. był w Wilnie, skąd pisał do brata Janusza, że musi być obecny na sejmie ze względu na starania o buławę wielką litewską i dzierżawę myt starych dla niego⁵⁰. Stamtąd, przez Iwie, mógł w ciągu 8 dni dotrzeć do Warszawy. Równie dobrze jednak mógł nieco dłużej przebywać w swej posiadłości, a nad Wisłę dotrzeć dopiero na rozpoczęcie sejmiku. Tak czy inaczej, rejestr nie zawiera wydatków poniesionych na przygotowanie wyprawy oraz spisu naturalistów (żywności, paszy dla koni itp.) zabranych z Iwia i Łomaz⁵¹. Chociaż produkty te uzyskiwano z dóbr ziemskich,

⁴⁴ O tym, że przywiązywał dużą wagę do posiadania tego starostwa świadczy fakt szybkiego wykupienia z rąk spadkobiercy podstolego litewskiego, Łukasza Woyny, ciężającej na tym starostwie oraz wójtostwie wołkowyskim sumy wynoszącej 3200 kop gr lit. (8000 złp), którą Kiszka musiał spłacić spadkobiercy, co zrobił do 26 VII 1633 r., kiedy został przez niego skwitowany. AGAD, AR, dz. X, nr 620.

⁴⁵ T. Wasilewski, *Kiszka Mikołaj*, s. 514.

⁴⁶ AGAD, AR, dz. X, nr 509.

⁴⁷ Kazimierz Leon Sapieha do Mikołaja Kiszki, 1 IV 1637 r. AGAD, AR, dz. V, nr 13848.

⁴⁸ W tym także zadatek na gospodę na przyszły sejm. Podobnie postąpił rok wcześniej. 26 IV 1641 r. Balcer Strubicz pisał z Warszawy do Mikołaja Kiszki o pomyślnym załatwieniu gospód na następny sejm. AGAD, AR, dz. V, nr 5466.

⁴⁹ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 151.

⁵⁰ Niestety nie wiemy, kiedy Mikołaj Kiszka przybył do Warszawy. Wydaje się, że podróż z Iwia mogła trwać około tygodnia, tym samym rejestr ten obejmowałby także wydatki poniesione podczas podróży. Mógł jednak pojawić się w stolicy wcześniej (3 lutego). AGAD, AR, dz. V, nr 676.

⁵¹ W podróż zabierano dużą ilość ruchomości. Znamy spis naczyń kuchennych sporządzony 11 I 1637 r., przed wyruszeniem na sejm warszawski. Obejmuje on 71 przedmiotów metalowych (półmiski, misy, kotły, rożny), sito z łyka, obrusy i płótna. Z kolei ze spisu przedmiotów zabranych przez Krzysztofa Kiszkę, gdy wybierał się do Warszawy w 1641 r., dowiadujemy się, że zabrał ze sobą większość posiadanych wyrobów srebrnych oraz znaczną część

to miały one jednak przecież swoją wartość rynkową, którą należałoby uwzględnić w szacunkach poniesionych przez podskarbiego wydatków. Dotyczy to także powrotu do Iwia oraz niezbędnego zapewne remontu, części przynajmniej środków transportu⁵². Niestety w tym względzie zdani jesteśmy wyłącznie na domysły. Wydaje się jednak, że musiały znacznie przekraczać 6000 złotych, tym samym podnosząc ogólne koszty co najmniej do 15 tys. złp⁵³.

Koszty utrzymania i podróży można porównać z przychodami uzyskiwanymi przez Kiszkę ze wspomnianego klucza łomazkiego, które wynosiły rocznie 6327 zł i 23 gr. Do tego doliczyć należy dochody z gumna dwornego, ogrodów, obory, dochody od sprawowania sądów patrymonialnych oraz z handlu wołami, których nie uwzględniono w inwentarzu. Odliczyć od tej kwoty należy jednak wydatki na pensje urzędników i na utrzymanie miejscowego dworu⁵⁴.

Szczęśliwie pozostałe wydatki nie budzą takich wątpliwości. Na materiały, obicia i ubiory wydano łącznie 3831 złotych 24 groszy i 4 denary. Zwraca uwagę zakup cennych materii na delię, kurtę i ferezję dla samego podskarbiego, łącznie za 263 zł i 9 gr, do czego dodać należy guzy rubinowe za 464 zł. Na zakupy te wydano więc znaczną kwotę. Wydaje się, że można traktować je raczej jako wyjątkowe, po latach kłopotów finansowych podskarbi mógł wreszcie zadbać o sprawienie sobie, a zapewne także sługom, odpowiednich do godności strojów.

Koszty wyrobów złotniczych wyniosły 4640 zł i 15 gr. W ich skład wchodziła biżuteria, srebra stołowe, zegarek oraz dwa przedmioty liturgiczne. Zdecydowanie najdroższy był pierścień z diamentem, wyceniony na 2100 zł, blisko o połowę mniej warta była srebrna, pozłacana miednica z nalewką, przeznaczona na prezent dla ks. Marcjana Tryzny, biskupa pomocniczego wileńskiego, podkanclerzego litewskiego. Trybularz oraz monstrancja przeznaczone były zapewne dla ufundowanego przez Mikołaja klasztoru bernardynów w Iwiu⁵⁵. Warte były razem 580 zł, przy czym Kiszka wydał tylko 323 zł, a resztę pokrył przekazaniem starej monstrancji ważącej 16 grzywien, zapewne pierwotnie będącej na uposażeniu iwiejskiego kościoła parafialnego, przekazanego przy okazji fundacji bernardynom (w zamian Mikołaj Kiszka wzniósł nowy, drewniany kościół parafialny).

Czy wyliczone przez twórcę rejestru 13314 zł (a może raczej — jak wskazałem wyżej — 15 tys. zł) było w 1642 r. sumą znaczną? Trzymając się przykładów związanych z Mikołajem Kiszką i jego najbliższą rodziną możemy stwierdzić, że scedowane na niego 18 VII 1641 r. przez Łukasza Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego i jego żonę Zofię z Daniłowiczów starostwa gieranońskie

wyrobów z cyny i miedzi. Zapewne podobnie postępował jego brat Mikołaj. AGAD, AR, dz. X, nr 561.

⁵² Nie można wykluczyć, że przynajmniej część woźniców zaliczała się do poddanych odpracowujących pańszczyznę sprzężają, której wymiar musiał być pomniejszony o czas podróży.

⁵³ W koszty wliczyć należy także prace poddanych oraz towary pozyskane z folwarków własnych. Nic jednak nie wiemy o ich wielkości.

⁵⁴ Patrz przypis 39.

⁵⁵ *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, t. 4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2011, s. 55–111. Oba te przedmioty zostały zapewne zrabowane podczas najazdu moskiewskiego. Dzisiaj w kościele pobernardyńskim przechowywana jest monstrancja z 3. ćwierci XVIII w. oraz trybularz z 1. ćwierci XVIII w. Tamże, s. 67, 68; ilustracje 178, 180, 192.

i lipniskie w pow. oszmiańskim⁵⁶ przynosiły wówczas łącznie 5414 kop i 48 gr lit. (13537 złp) przychodu rocznie⁵⁷. Pamiętać przy tym musimy, że czysty dochód starosty (należy go pomniejszyć o wydatki na urzędników, kościoły, utrzymanie dworów, bieżące wydatki, podatki — a tylko te ostatnie w 1644 r. wyniosły 918 złp 18 gr) był znacznie mniejszy. Rozległe ciwuństwo retowskie na Żmudzi⁵⁸ przynosiło w 1644 r. z 558 włók osiadłych miejskich i wiejskich, z zaścianków, „od bojar z włók konnych” oraz z arendy młynów i karczem (czyli bez dochodów z folwarków ciwuna) 5901 kop i 50 gr lit. (14754 złp i 18 gr). Transakcja kupna-sprzedaży Ciechanowca w powiecie drohickim zawarta 10 IX 1636 r. z Kazimierzem Leonem Sapiehą, pisarzem wielkim litewskim, wynosiła 35 tys. złp⁵⁹. W takim kontekście trzeba uznać omawiane wydatki sejmowe za znaczne. Należy też postawić pytanie, czy podobne kwoty wydawał podczas poprzednich pobytów na sejmach? Nie wydaje się to możliwe. Jak już zaznaczyłem, jego sytuacja finansowa aż do połowy lat 30. XVII w. była trudna. Mikołaj stale pozostawał w kłopotach finansowych, zaciągał pożyczki, często pod zastaw majątków ziemskich lub ich części. W niektórych przypadkach zmuszony był do ich wyprzedazy. Dopiero ostatnie lata życia, a szczególnie początek następnego dziesięciolecia, przyniosły mu liczne nadania monarsze, które w istotny sposób zmieniły jego sytuację finansową⁶⁰. Można więc powiedzieć, że wcześniej wybierał się do Warszawy i Krakowa niejako wbrew tym kłopotom, licząc na pozyskanie łaski monarszej (pomijam tu ewentualne obywatelskie zaangażowanie, które zawsze trudno jednoznacznie określić, chociaż w wypadku Mikołaja Kiszki nie można go wykluczyć)⁶¹. Jeśli wierzyć biskupowi łuckiemu Andrzejowi Gembickiemu, zapewne w końcu lat 30. XVII w. ksieni benedyktynek drohickich Zofia Kiszczanka „oto i teraz drugiemu dała podskarbiemu [Mikołajowi Kiszce] szesnaścieset złotych, **co nie miał o czym do króla zajechać do Warszawy** [podkreślenie — JZ]”.

⁵⁶ Ostateczne potwierdzenie tej transakcji miało miejsce 18 IX 1641 r. po uzyskaniu zgody królewskiej i wypłaceniu przez Kiszkę umówionej sumy. AGAD, AR, dz. X, nr 517.

⁵⁷ AGAD, AR, dz. X, nr 517. Z włości gieranońskiej, nosowickiej i remizowskiej oraz miast należących do starostwa gieranońskiego 1251 kop gr lit., z folwarków gieranońskiego, nosowickiego i remizowskiego 1080 kop gr lit., z włości lipniskiej z miastem 1535 kop gr, a z folwarku lipniskiego 1447 kop, ze stawów lipniskich i gieranońskich 100 kop gr lit.

⁵⁸ Mikołaj Kiszka otrzymał je 19 IX 1643 r. w Grodnie po śmierci Apolonii z Jasieńskich Mosalskiej, wojewodziny mińskiej. AGAD, ZMRP, nr 300, s. 109. W 1644 r. uzyskał od Andrzeja Karola Stankiewicza, pisarza ziemskiego kowieńskiego, i jego żony Krystyny z Zenowiczów 14 „obrebów alias koni” wraz z zamieszkującymi je bojarami w tymże ciwuństwie. AGAD, AR, dz. X, nr 518.

⁵⁹ AGAD, ZMRP, nr 300.

⁶⁰ Na zbyt długie cieszenie się nimi nie pozwoliła mu śmierć w 1644 r. W efekcie zmarł jako człowiek zadłużony, pomimo że jednocześnie skarb litewski winien był mu kilkadziesiąt tysięcy złotych, niemniej długi wciąż jeszcze przeważały nad wierzytelnościami.

⁶¹ Tak pisał o tym sam zainteresowany: „Acz był umysł mój jadąc do Warszawy niedługo się tam bawiąc nazad do Litwy się zwrócić, zaczął według czasu uważając potrzeby od jego Mości pana ojca wybrałem się: lecz iż po tym inaczej rzeczy padli, pomniac też na zacność domu naszego, jako przed tym kwitnął, częścią przez defect naturi pana ojca naszego, częścią też niedbałość naszych niemal upadł, udałem się do posług K. Je. M., upatrując to [...] że znowu powstać może i snadniejszy pożytek do posług Rzeczypospolitej mieć mogę.” W dalszej części listu narzekał na brak środków finansowych i prosił adresata o pożyczkę. Mikołaj Kiszka do Krzysztofa II Radziwiłła, z Krakowa 28 III 1609 r. AGAD, AR, dz. V, nr 676.

I dalej: „A co są Kiskowie ladacy, gołocy, nie mają nic, a kto się ich boi, oto drugi co mnie straszono powiadając, że miał Grochów zajechać — to on usłyszawszy o mnie zląkł się, uciekł co najprędzej do Litwy a cosz potęga jego, za dostatki, miałby zajechać Grochow **a on i do domu nie miał o czym i sta złotych nie miał w mieszk, od króla się wracając zaczemby się dowlókl aż u Żyda w Brześciu wziął i zadłużył się** [podkreślenie — JZ], a co mnie tu straszy tymi kalekami [...]. Straszono mnie podskarbiem [...] niechajby jeno spróbował szczęścia, a niechby się potkał ze mną. Zdławiłbym go ja w garści jako świerszcza, złamał, skruszył”⁶². Opinia ta, nawet jeśli uznamy ją za skrajną i przesadzoną, w jakimś stopniu oddaje trudności podskarbiego i jego brata z finansowaniem podróży do Warszawy. Sytuacja w 1642 r. wyglądała już inaczej. Reasumując, prezentowane wydatki uznać należy za większe od przeciętnych⁶³.

Istotne jest pytanie: jaką część całkowitych rocznych dochodów Mikołaja Kiszki stanowiły w 1642 r. jego wydatki sejmowe? W wyniku spadkobrania, kontraktów z braćmi i długotrwałego procesu o dobra po podlaskiej linii Kisków, w jego rękach na krócej lub dłużej znalazły się Iwie i Dołhinów w powiecie oszmiańskim, Dziewałtów w pow. wilkomierskim, Czernie i Bolkowo w pow. brzeskim, Muśniki, Upniki i Poporcie w powiatach wileńskim, wilkomierskim i brasławskim, Olżewo⁶⁴ i Ciechanowiec⁶⁵. Do połowy lat 30. XVII w. zmuszony był jednak do sprzedaży Dołhinowa, Czerni, Upnik, Olżewa i Ciechanowca. Majatki, których pozostawał właścicielem, także były zastawiane w części lub w całości. Dotyczy to nawet Iwia, będącego główną siedzibą, które za jego czasów stały się lokalnym centrum kulturalnym i gospodarczym. Nie wiemy niestety, czy wznosił od nowa czy tylko przebudował istniejący drewniany dwór, który jednak za jego czasów pod względem wykonania i wyposażenia mógł się równać z niejednym murowanym pałacem. Ufundował tu też szkołę parafialną oraz klasztor bernardynów, któremu podarował tamtejszy murowany późnogotycki kościół parafialny, a dla lokalnej parafii wystawił nowy kościół drewniany. Dobra iwiejskie zostały w istotny sposób przebudowane. Założono nowe miasteczko nad Niemnem, na miejscu dawnej Dąbrówki, nazwane na cześć właściciela Mikołajewem (w tym samym czasie jeden z folwarków przemianowany został na cześć żony na Helenowo). Mikołajewo miało spełniać rolę portu dla dóbr Kiszki. Podskarbi wznosił w swym nowym miasteczku także obszerny i wygodny dwór. Na dużą skalę wprowadził do dóbr iwiejskich arendarzy żydowskich, a część tamtejszych wsi przeniósł z pańszczyzny na czynsz⁶⁶. Część iwiejskich folwarków pozostawała jednak w zastawach u różnych osób.

⁶² „Słowa księdza Gembickiego biskupa łuckiego formaliter mówione na miejscach różnych, a naprzód w Janowie”. AGAD, AR, dz. X, nr 485.

⁶³ O wzroście wydatków na wyroby luksusowe w ostatnich latach życia Mikołaja Kiszki świadczą porównanie dwóch spisów sreber stołowych, z 7 I 1637 r. i 6 VI 1643 r. Liczba przechowywanych w Iwiu sreber wzrosła w tym czasie ze 139 do 192, czyli niemal o 40 procent. AGAD, AR, dz. X, nr 525, s. 142–143; ГІАБ, ф. 694, оп. 4, nr 956, т. 1, к. 56–56 в.

⁶⁴ AGAD, AR, dz. X, nr 545.

⁶⁵ AGAD, ZMRP, nr 300, s. 108–109. Umowa zawarta została w Wilnie 10 IX 1636 r., ostateczny dokument sprzedaży praw wieczystych do Ciechanowca miał być przedstawiony przed aktami grodzkimi w Warszawie 3 II 1637 r.

⁶⁶ J. Zawadzki, *Siedziby Kisków*, s. 47–65.

Reasumując, nie wydaje się możliwe, by w 2. połowie lat 30. i w latach 40. XVII w. dobra własne Kiszki przynosiły dochód większy niż 20 tys. złp rocznie. Szczęśliwie w tym samym czasie szybko rosły dochody z królewszczyzn i piastowanych przez niego funkcji publicznych (podskarbiego). Możemy przyjąć, że w najlepszym pod względem dochodów z królewszczyzn roku 1644 Mikołaj Kiszka mógł liczyć na przychód z ekonomii mohylewskiej, ciwuństwa retowskiego, starostw gieranońskiego i lipniskiego w łącznej wysokości około 72 tys. złp, do tego doliczyć trzeba kilka tysięcy złotych polskich z Łomaz i kilkanaście tysięcy ze starostwa sądowego wilkomierskiego oraz trudne do określenia, ale zapewne liczone w tysiącach, dochody z tytułu sprawowania urzędu podskarbiego. W 1636 r. otrzymał roczną pensję z dochodów ekonomii mohylewskiej⁶⁷. W październiku 1641 r. król nadał podskarbiemu pensję w wysokości połowy złotego polskiego z każdej włóki ekonomii brzeskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, olitskiej i szawelskiej⁶⁸. Nie do oszacowania są jego dochody nieformalne, które otrzymywał załatwiając różne sprawy zainteresowanym stronom. Z pewnością były one niemałe⁶⁹. Łącznie mógł więc liczyć na co najmniej 100 tys. złp dochodu, oprócz tego, co uzyskiwał z dóbr dziedzicznych. Pamiętać tu jednocześnie musimy, że sprawowanie urzędu podskarbiego wymuszało na Kiszce ponoszenie dodatkowych, często bardzo znacznych wydatków. Przede wszystkim zmuszony był pełnić funkcję faktycznego bankiera monarchy, kredytuując różne jego wydatki. W chwili śmierci Mikołaja skarb państwa winien mu był, według jego braci i spadkobierców, 59237 złp, a według komisji powołanej do wyliczenia długu skarbu wobec zmarłego ministra mniej, bo 32614 złp⁷⁰. Jednocześnie nie mógł on sobie pozwolić na zaniedbywanie obciążeń podatkowych, jak robili to często magnaci, w tym bracia podskarbiego. Nie zmienia to jednak faktu, że w prywatnym budżecie podskarbiego dochody z królewszczyzn i funkcji stanowiły jego najistotniejszą część. W 1642 r. dochody z tytułu sprawowania urzędów były mniejsze, prawdopodobnie jednak przekroczyły 50 tys. złp. Łącznie więc podskarbi mógł

⁶⁷ Mikołaj Kiszka do Krzysztofa Radziwiłła, z Iwia, 11 I 1636 r., pisał o darowiznie przez króla sumy z dochodów z ekonomii mohylewskiej za poprzednie zasługi (udział w oblężeniu Smoleńska i w pospolitym ruszeniu do „Wołoch” — chodzi o udział w wyprawie chocimskiej z litewskim pospolitym ruszeniem) w czasach Zygmunta III oraz Władysława IV aż do koronacji. Prosił o nieutrudnianie wypłat. AGAD, AR, dz. V, nr 676.

⁶⁸ LVIA, f. 1280, op. 2, nr 184; listy do posesorów ekonomii datowane są z Warszawy 12 X 1641 r., listy do poddanych poszczególnych ekonomii datowane są z Warszawy w 1641 r., bez daty dziennej i miesięcznej.

⁶⁹ Pewne pojęcie o skali jego działań jako podskarbiego daje rejestr listów podawczych z czasów jego, krótkiego przecież, podskarbiostwa na dzierżawy litewskie. Obejmuje on listę ponad 240 dokumentów, a nie jest z pewnością kompletny. Wystawienie każdego listu wiązało się z odpowiednią gratyfikacją finansową. Szczątkowo zachowana korespondencja Mikołaja Kiszki przechowywana w AGAD (w dziale V AR) pokazuje w sposób bardzo instruktywny gwałtowny wzrost liczby respondentów po jego awansie na urząd podskarbiego. Wielokrotnie proszono go w listach o pomoc w załatwieniu spraw związanych przeważnie ze staraniami o objęcie królewszczyzn. Można domniemywać, że starania o protekcję były z reguły związane z różnego rodzaju darowiznami. Jeżeli uznamy, że Mikołaj Kiszka, jako podskarbi, uczestniczył w załatwianiu (ze skutkiem pozytywnym lub negatywnym) rocznie co najmniej 100 spraw, to osiągane przez niego nieformalne dochody musiały być znaczne.

⁷⁰ W skład komisji wchodził biskup chełmski Stanisław Pstrokoński i marszałek nadworny litewski Antoni Jan Tyszkiewicz. AGAD, AR, dz. X, nr 509.

liczyć w tym roku na przychód w wysokości 70 tys. złotych. O poprawie jego sytuacji finansowej świadczy też fakt, że po 1636 r. nie był już zmuszony sprzedawać majątków ziemskich, a ich zastawy stawały się rzadkością⁷¹. W tym kontekście kwota 15 tysięcy, choć znaczna, możliwa była do wygospodarowania.

Kolejnym istotnym pytaniem jest to, czy należy uznać zakupione w 1642 r. obiekty za wyjątkowe, czy raczej typowe. Jest oczywiste, że koszty podróży i utrzymania zależały od wielkości orszaku oraz od chęci (i możliwości) zaprezentowania swej pozycji obecnym podczas obrad sejmowych. Czy jednak zakupione wówczas towary (srebra, materie i wyroby z nich oraz przyprawy) były nabywane także podczas innych sejmów? Pewne wskazówki zdają się potwierdzać, że — przynajmniej jeśli chodzi o wyroby złotnicze — tak właśnie było. Otóż wiemy, że w 1632 r. zakupił w Warszawie, zapewne w czasie obrad sejmku konwokacyjnego, wiele wyrobów srebrnych⁷². W tym samym roku, w związku z elekcją, dokonał kolejnych zakupów⁷³. Podobnie zachował się w następnym roku w Krakowie na koronacji Władysława IV⁷⁴. Jak widzimy, oficjalne wizyty w stolicach (na sejmach i koronacji) Mikołaj konsekwentnie wykorzystywał do nabywania wyrobów ze srebra. Tyle, że wydatki te, zgodnie z jego ówczesnymi możliwościami finansowymi, były kilkakrotnie mniejsze niż w 1642 r. Nie znaczy to, że powiększał swój skarbiec wyłącznie przy tych okazjach. Mamy informacje o zakupach robionych w listopadzie 1637 r. w Mińsku⁷⁵. Ponieważ w tym roku był marszałkiem trybunału litewskiego, to wydaje się, że znów wykorzystał czas pełnienia obowiązków publicznych na zakupy.

Niestety niedatowany jest rejestr, w którym wyszczególniono „Srebro w Wilnie okupione Jego Miłości Pana wojewody mścisławskiego”, czyli przed 1636 r., gdy otrzymał nominację na kasztelaniego trocką⁷⁶. Nie dziwi, że właśnie w Wilnie⁷⁷, będącym ważnym centrum złotnictwa nie tylko na Litwie, ale i w całej

⁷¹ Jednak w 1641 r. zastawił Muśniki wraz folwarkiem Poszyrwinty na 3 lata Sebastiano-
wi Sperkowiczowi, sekretarzowi królewskiemu i burmistrzowi wileńskiemu za 36 tys. złp.
AGAD, AR, dz. X, nr 673; dz. XXV, nr 2557. Z kolei w 1642 r. zaciągnął zobowiązania finan-
sowe na łączną sumę 23100 złp. AGAD, AR, dz. X, nr 559, 641; HГAB, f. 694, op. 4, nr 2010.

⁷² „Które srebro jest przykupione d. 2 januarii. Kubek [w tym samym roku] co w Warszawie
kupiono. Naliwka z miednicą złocista, wybijana — 1. Czarka złocista, wybijana — 3. Lichta-
rzów miejscami złocistych, dziurkowanie drobne po nich — 2. Rynka srebrna — 1”. AGAD,
AR, dz. X, nr 525, s. 145–146.

⁷³ „Na elekcją srebro kupione. Łyżek złocistych — 10. Na frymark dano łyżek starych 4. Srebro
od kosturka sztuk 2”. Tamże.

⁷⁴ „Rejestr spisania srebra co się kupowało w Krakowie na koronacji w roku teraz 1633 mie-
siąca marca d. 25 spisane. Naprzód Naliwka z miednicą złocista zł. 480. Misy z wazą zł 305.
Flaszki srebrne, wewnątrz złociste zł. 151. Przystawki srebrne z brzegach złociste zł 126.
Kubek, wewnątrz złocisty zł 23. Flaszeczka na ocet zł 34.”, co razem dało 1119 zł”. Tamże.

⁷⁵ „Lichtarzów wybijanych wielkich, białych dwa. Waza grzywien 6 skojcy półpięta. Rynka biała
wielka jedna waży grzywien 2 skojcy dwadzieścia półtrzecia. Łyżek białych dziesięć. Waza
grzywien trzy skojcy półtrzecia. Szczypce odmienione białe.”, AGAD, AR dz. X, nr 525, s. 131.

⁷⁶ „Talerzów węglastych brzegi i herby złociste, trzynaście. Wazą grzywien trzydzieści dwie
i skojcy 4. Tace wszystkie złociste dwie. Wazą grzywien dwie, skojec jeden. Kufel trybowany
wielki złocisty z nakrywką jeden. Waży grzywien cztery i skojcy cztery”. AGAD, AR, dz. X,
nr 525, s. 131.

⁷⁷ Mikołaj Kiszka bywał w Wilnie regularnie, zarówno ze względu na sprawowane funkcje, jak
i sprawy osobiste. Wysłał z tego miasta niewiele mniej listów niż z dóbr iwiejskich, bo 22.
AGAD, AR, dz. V, nr 676.

Rzeczypospolitej⁷⁸, Kiszka nabywał chętnie wyroby złotnicze, w tym także te najbardziej się wyróżniające. Świadczy o tym kolejny rejestr sreber. „Srebro w Wilnie przybyte w roku 1643. miesiąca Decembra dnia 28 spisane”⁷⁹. Z zawartych w testamencie dyspozycji dowiadujemy się, że zapisał swemu cyrulikowi Bartoszowi Ottonowi „konew wielką złocistą z monetą starą tu w Wilnie robioną i flaszę garncową srebrną [...] niech ten pracowitych swych posług ode mnie bierze”, na marginesie dodano jeszcze „i apteczkę hebanową z różnymi sztukami srebrnymi Bartoszowi naznaczam”⁸⁰. Z tego samego dokumentu dowiadujemy się, że jego dług wobec Ottona powstał w wyniku przywiezienia przez niego z Gdańska srebra — prawdopodobnie gotowych wyrobów złotniczych. Zapewne nabywał także podobne wyroby w innych ośrodkach. Jak wynika z tego, prawdopodobnie niepełnego, zastawienia Mikołaj Kiszka nabywał wyroby złotnicze w Warszawie, Krakowie, Gdańsku, Wilnie i Mińsku, często w czasie pełnienia funkcji publicznych. Prawdopodobnie nie był w tym względzie wyjątkiem⁸¹ i inni uczestnicy obrad sejmowych, przybywający do miejsc obradowania parlamentu lub udając się na dwór monarszy także kupowali różnorodne towary, w tym wyroby luksusowe. Zwróćmy uwagę, że Kiszka musiał nabywać, przynajmniej w większości, towary gotowe, wytwarzane — jak to się wtedy mówiło — „na skład”, bo w czasie krótkiego pobytu trudno byłoby zrealizować konkretne zamówienia. Niestety nie wiemy, czy kupione wyroby złotnicze wytwarzane były na miejscu, czy raczej sprowadzano je na czas sejmów, będący przecież okresem koncentracji w jednym miejscu części elity politycznej i majątkowej Rzeczypospolitej. Zapewne było i tak, i tak. Trudno sobie przecież wyobrazić, żeby kupcy z wielkich miast pruskich nie wykorzystywali nadarzających się okazji. Trzeba zwrócić uwagę, że zasoby argentariów podskarbiego litewskiego były nawet w latach 40. XVII w. raczej skromne⁸² w porównaniu z tym, czym dysponowali Radziwiłłowie, Ostrogscy czy inne wielkie rodziny magnackie. Zapewne więc nabywali oni przy takich okazjach znacznie większe ilości wyrobów luksusowych. Rodzi to pytanie o rolę miast sejmowych (w omawianym okresie, to

⁷⁸ B.R. Vitkauskienė, *Złotnictwo wileńskie ludzie i dzieła XVI–XVIII wiek*, Warszawa 2006.

⁷⁹ „Półmisków jednakiej roboty z brzegami złocistemi tuzinów dwa. Talerzów jednakiej roboty z brzegami złocistemi tuzinów dwa. Flaszka auszpurskiej roboty z wierzchu miejscami, a wewnątrz wszytka złocista z mąsztukiem i szrubą jedna. Tace dwie złocista kranisaste [!]. Roztruchan wielki wszytek złocisty z wierzchem, a na wierzchu quiat drotowy. [Na lewym marginesie dopisek ręką Mikołaja Kiszki]: Rostruchan oddano moskowskiemu posłowi”. HГАБ, f. 694, op. 4, nr 956, t. 1, k. 57.

⁸⁰ AGAD, AR, dz. X, nr 506.

⁸¹ Jego brat, wspominany już Krzysztof Kiszka, nieustannie pozostający w długach, faktyczny bankrut, przywiózł jednak z Warszawy w 1641 r. nabyte zapewne właśnie tam dwa roztruchany, czarę wielką, drugą żłobkowana i garnek srebrny. AGAD, AR, dz. X, nr 561. Widać trudno było się oprzeć pokusie zakupów mimo ciągłych procesów o niespłacone długi, za co (a właściwie za niewypełnianie dekretów sądowych w sprawach o długi) kilkanaście razy skazywany był na banicję. Por. J. Zawadzki, *Krzysztof Kiszka jako wojewoda witebski*, s. 219–235.

⁸² O jakości tychże pozostających w rękach Janusza Kiszki świadczy fakt, że Kazimierz Pac, pisarz wielki litewski, przygotowując się do legacji do Moskwy pożyczył od niego srebra oraz karetę, aby mógł godnie reprezentować Rzeczpospolitą, za co dziękował mu 25 VI 1647 r. AGAD, AR, dz. V, nr 11205. Janusz Kiszka dziedziczył po Mikołaju, wraz z bratem Krzysztofem i prawdopodobnie bratankiem Januszem Radziwiłłem. Możliwe więc, że przejął po podskarbin również część jego kosztowności.

przede wszystkim Warszawa, w znacznie mniejszym stopniu Kraków) w handlu wyrobami złotniczymi i innymi dobrami luksusowymi. Zapewne szczegółowa kwerenda w rachunkach (do połowy XVII w. zachowanych raczej szczątkowo) magnackich ujawniłaby przypadki podobne do omawianego.

ANEKS

Roku 1642 miesiąca marca 22 dnia rejestr wydatków różnych
w Warszawie na sejmie dwuniedzielnym.

Орг. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. 694, оп. 4, спр. 2009, л. 53–53v.

Maŋstrantia wielka, miescami złocista, która waży grzywien 22 bez łotów pięciu, grzywna po złotych 24 item, dano na odmianę maŋstrantia starą ze dwiema pacifikalami, która ważyła grzywien szesnaście, grzywnę dano po złotych 16, co uczyni za maŋstrantia starą złotych 257 [właściwie powinno być 256!], dodano gotowymi złotych 263–15, summa czyni złotych 520–15.

Miednica z nalewką miescami złocista, która ważyła grzywien 44 i łutów 9, grzywna po złotych 25, którą darowano jego miłości ks. [Marcjanowi Tryznie] podkanclerzemu [litewskiemu], dano za nie złotych 1114.

Guzy jego miłości rubinowe, za które dano złotych 464.

Pierzścień jego miłości dyamentowy, za który dano złotych 2100.

Za zegarek z lewkiem złotych 295.

Za olsterko ze czterma sztukami złocistemi, to jest solniczka, łyżka, nóż i widelec, dano za to złotych 36.

Za solniczkę z osobą na niej stojącej [!] złotych 52.15.

Za trybularz⁸³ grzywien 3 bez łutów trzech, grzywna po złotych 21 czyni złotych 59–15.

Teleta⁸⁴ wzorzystego łokci 20 bez półczwierci, łokieć po złotych 23, czyni złotych 457–4.

Złotogłowa [!] tureckiego sztuczkę, za którą dano złotych 340.

Za parę kobierców złotych 80.

Za dwie sztuczki bagazij⁸⁵ złotych 18.

Aksamitu karmazynowego łokci 11, łokieć po złotych 15, złotych 165. Aksamitu czarnego wzorzystego łokci 19 1/2, łokieć po złotych 12, złotych 234. Atlasu karmazynowego łokci 13, łokieć po złotych 7, złotych 91. Szkarłatu łokci 5 po złotych 20, złotych 100. Za 3/4 atlasu ze złotem, złotych 35. Za dwa łokcie kitajki⁸⁶ i półczwierci złotych 11–7 1/2. Summa za to złotych 636–7 — 4.

Aksamitu na deli[j]kę⁸⁷ jego miłości łokci 9 po złotych 15–15, złotych 139–15. Kanawacu florenskiego⁸⁸ łokci 5 1/2 po złotych 7, złotych 38–15. Atlasu i aksamitu

⁸³ Kadzielnica.

⁸⁴ Bogata tkanina jedwabna, często przetykana złotem.

⁸⁵ Tkanina bawełniana.

⁸⁶ Cienka tkanina jedwabna.

⁸⁷ Suknia wierzchnia pochodzenia wschodniego.

⁸⁸ Rodzaj tkaniny.

wzięto dla p. wojewodzica za złotych 169. Atlasu do deli[j]ki i na lisztewkę złotych 5. Sum za to złotych 352.

Atlasu na kurtę jego miłości czarnego łokci 9, po złotych 6–6, kitajki barszczowej pod kurtę jego miłości łokci 2 po złotych 4, czyni złotych 8, sumą za to 63–24.

Fale[n]diszu⁸⁹ czarnego na ferezyja⁹⁰ jego miłości łokci 5 po złotych 12, czyni złotych 60.

Za ośm sztuk obicia opon złotych 1700.

Kitajki żółtej łokci 4 po złotych 4 czyni złotych 16.

Za pasamany⁹¹ i za frendzlą do delmatyk [!] cewek 19, cewka po złotych 5–15⁹² czyni złotych 104–5.

Za frędzlę złotą i za pasamany cewek 6 po złotych 6 czyni złotych 57.

Za półszusta łota jedwabiu, lot po groszy 22 ½ czyni złotych 4–4.

Sumą za to wszystko złotych 8291–9–4⁹³.

Summą złotych 8291–9–4.

Za korzenia do kuchni i za wety⁹⁴ na bankiety brane złotych 185–7.

Za wino, tak w drogę, jako i w Warszawie przez wszystek czas brane złotych 400–17.

Za piwo, tak w Warszawie, jako i w drodze jadąc do Łomaz brane 112–5 — 4.

Za drwa złotych 196.

Za owies, za siano i za słomę, tak w Warszawie jako i w drodze do Łomaz brane złotych 529–23.

Kozłowiczowi, tak w Warszawie jako i w drodze jadąc do Łomaz dawano złotych 915.

Kowalowi od przekowywania koni i naprawowania wozów w Warszawie złotych 17–10.

Strawnych pieniędzy od dnia 3 Februarii do dnia 23 marca, tak na czeladź jak na konie służne złotych 810.

Na strawę dano Niezdzinskiemu, Poderwinskiemu i Brzozowskiemu, wozy z końmi odsyłając do Łomaz i do Iwia złotych 151.

Summą złotych 3317–2–4.

Od gospód panu Strurbiczowi⁹⁵ przez sejm od gospody złotych 500.

Gospodarzowi w skarbowej kamienicy gdzie słudzy stali złotych 30.

Panu Markiewiczowi na zadatek stajen na sejm przysły złotych 30.

Jadąc na sejm do Warszawy sługom, komornikom i inszej czeladzi według rejestru złotych 1200.

Summą złotych 1706.

Summą wszystkiego rozchodu złotych 13314–17–8.

⁸⁹ Wysokiej jakości tkanina wełniana.

⁹⁰ Szata wierzchnia wschodniego pochodzenia.

⁹¹ Taśmy, obszycia, lamówki.

⁹² Tu i dalej — forma zapisu zachowana za rękopisem; oznacza: złotych-groszy-denarów. W źródłach litewskich denary czasami zapisywano jako „pieniążki”.

⁹³ Przekreślone.

⁹⁴ Słodkie desery.

⁹⁵ Balcer Strubicz, patrz przypis 47.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. II, nr 620, 1211; dz. IV, nr 175, 611; dz. V, nr 676, 2967, 4560/II, 5466, 6707, 6763, 11205, 13848, 13855/12, 13855/20, 19011; dz. X, nr 485, 504, 506, 509–510, 517–519, 525, 545, 559, 561, 620, 641, 673; dz. XXV, nr 2557.
- AGAD, Zbiór Materiałów Różnej Prowenencji, nr 300.

Lietuvos valstybes istorijos archyvas, F. 1280, op. 2, nr 184

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, f. 694, opis 4, 956, t. 1; nr 2009–2010.

Pamiętniki Bogusława i Samuela Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII), oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961.

Opracowania

Asadauskiene N., *Kiškų gimine LDK XV — XVII a. genealoginis tyrimas*, Vilnius 2003.

Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

Augustyniak U., *Podlaska klientela Krzysztofa II Radziwiłła* [w:] *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera (26–27 maja 1989)*, red. S.K. Kuczyński, Białystok 1991, s. 88–89.

Augustyniak U., *Siedziby sejmowe litewskiego magnata w Warszawie w 1. połowie XVII wieku*, „Rocznik Warszawski”, t. 34, 2006, s. 35–56.

Berdecka A., *Zajazdy i hotele w dawnej Warszawie (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Warszawski”, t. 14, 1976, s. 147–157.

Chrościcki J.A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983.

Czapliński W., *Sejm w latach 1587–1696* [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 243–244.

Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007.

Filipczak-Kocur A., *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?* [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziestolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 68–73.

Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty — ustawy — realizacja*, Warszawa 2006.

Kaczorowski W., *Sejm koronacyjny w Krakowie 1633 r.*, Opole 2010.

Kaczorowski W., *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986.

Kaczorowski W., *Senatorowie Rzeczypospolitej uczestniczący w sejmach 1597–1632*, Opole 1993.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.

- Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, t. 4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2011.
- Kotarski H., *Leśniowski Jan h. Kolumna vel Roch (zm. 1596)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 180–181.
- Kowalska H., *Leśniowski Marcin h. Kolumna vel Roch (zm. 1593)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 181–184.
- Lulewicz H., *Spółeczno-polityczna elita Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1640–1645*, mps pracy doktorskiej (Instytut Historii UW, Warszawa 1984).
- Rachuba A., *Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego* [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 599–606.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Seredyka J., *Parlamentarzyści polscy od XVI do XX w.*, Opole 1999.
- Seredyka J., *Sejm 1618 r.*, Opole 1988.
- Seredyka J., *Sejm w Toruniu w 1626 r.*, Warszawa 1966.
- Seredyka J., *Senatorowie na sejmach z lat 1611–1623*, Opole 1990.
- Siedlecki J., *Kariera Prokopa Leśniowskiego, starosty brańskiego (ok. 1590–1653)* [w:] *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera (26–27 maja 1989)*, red. S.K. Kuczyński, Białystok 1991, s. 127–140.
- Spierski Z., *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (zm. 1587), wojewoda podlaski* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 512–513.
- Spierski Z., *Kiszka Piotr h. Dąbrowa (zm. 1534), wojewoda połocki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 514–515.
- Spierski Z., *Kiszka Stanisław h. Dąbrowa (1584–1626), biskup żmudzki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 517–518.
- Spierski Z., *Kiszka Stanisław Piotrowicz h. Dąbrowa (zm. 1513 lub 1514), marszałek hospodarski i ziemski* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 515–517.
- Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczeni, Warszawa 2009.
- Vitkauskienė B.R., *Żłotnictwo wileńskie ludzie i dzieła XVI–XVIII wiek*, Warszawa 2006.
- Wasilewski T., *Kiszka Janusz h. Dąbrowa (ok. 1586–1654), wojewoda połocki* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 508–510.
- Wasilewski T., *Kiszka Krzysztof h. Dąbrowa (ok. 1590–1546), wojewoda witebski* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 510–511.
- Wasilewski T., *Kiszka Mikołaj h. Dąbrowa (ok. 1588–1644), podskarbi W. Ks. Lit.* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 513–514.
- Zakrzewski A., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.

- Zawadzki J., *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna 2. v. Sadowska — burzliwe losy dziedziczkich fortuny* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 381–392.
- Zawadzki J., *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kisekóv h. Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka”, t. 13, 2006, nr 1, s. 95–115.
- Zawadzki J., *Krzysztof Kiszka jako wojewoda witebski w latach 1639–1646* [w:] *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 219–235.
- Zawadzki J., *Majątek magnacki jako mikrokosmos szlachecki na przykładzie dóbr Iwie w powiecie oszmiańskim do połowy XVII wieku* [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 133–146.
- Zawadzki J., *Siedziby Kisekóv i Radziwiłłów na Białorusi w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Zawadzki J., *Stanisław Kiszka, wojewodzie witebski. Losy głuchoniemego magnata* [w:] *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa 2003, s. 121–136.
- Zielińska T., *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa 1987.
- Радаман А., *Ухвалы соймакаў і шляхецкіх з’ездаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў сістэме нарматыўнага рэгулявання фінансавання соймавых паслоў у другой палове XVI — пачатку XVII ст.*, „Весці БДПУ. Серыя 2”, nr 4(46), 2005, s. 16–21.

Jarosław Zawadzki, Expenses of Mikołaj Kiszka, Grand Treasurer of Lithuania, at the General Sejm of Warsaw in 1642

Summary

The article aims to present the expenses, and their structure, as incurred by Mikołaj Kiszka, Grand Treasurer of Lithuania, in connection with his participation in the Warsaw Sejm of 1642. The expenses are presented against the background of his income from his own properties and royal estates. The publication also points out the role of the city in which the Sejm was held, mainly Warsaw, as places where the MPs purchased luxury goods, including mainly goldsmiths’ products. A register of Mikołaj Kiszka’s expenses is published in the appendix.

Słowa kluczowe: Mikołaj Kiszka, sejm walny, rejestr wydatków, towary luksusowe, Wielkie Księstwo Litewskie

Keywords: Mikołaj Kiszka, General Sejm, register of expenses, luxury goods, Grand Duchy of Lithuania

Bartosz Staręgowski

<https://orcid.org/0000-0002-4775-0162>
Archiwum Państwowe w Lublinie, Lublin

KOMPANIA POSPOLITEGO RUSZENIA JANA PIOTRA OPALIŃSKIEGO — REJESTR POPISOWY POD BERESTECZKIEM Z 1651 ROKU

Wyprawy pospolitego ruszenia, organizowane od czasów średniowiecza, były elementem silnie zakorzenionym w kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej. Według obowiązującego prawa każdy posiadacz ziemski miał obowiązek uczestniczenia w popisach lokalnych, a następnie w wyprawie wojkowej. Na przestrzeni lat zmieniło się postrzeganie pospolitaków w systemie wojkowym. O ile w średniowieczu stanowili oni podstawę sił zbrojnych, o tyle w okresie nowożytnym ustąpili miejsca żołnierzom zaciężnym. Ich rola została określona jako ostatnia linia obrony kraju, co w 1624 r. na sejmiku w Środzie tak określił Piotr Opaliński, mówiąc o pospolitym ruszeniu, że „na gwałt raczy ostatni to *violentium remedium* zachowujmy”¹.

Każda organizacja wyprawy wiązała się z zastosowaniem odpowiednich procedur przez wojewodów i kasztelanów, ewentualnie innych wysokich urzędników lokalnych². W trakcie procesu organizacyjnego powstawały dokumenty zwane rejestrami popisowymi. Tworzono je zarówno na wczesnym etapie organizacyjnym, podczas popisów w powiatach, następnie podczas popisów generalnych (jeśli takie się odbywały), a następnie już pod dotarciem danej grupy na miejsce koncentracji. Sporządzanie tych dokumentów było niezbędne przy sprawdzaniu obecności posesorów ziemskich wypełniających swoje obowiązki względem

¹ *Mowa Piotra Opalińskiego, wojewody poznańskiego, na sejmiku przedsejmowym województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 9–13 I 1624 r.* [w:] *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, oprac. W. Dworzaczek, t. 1: (1572–1632), cz. 2: (1617–1632), Poznań 1962, s. 160–162; D. Kupisz, *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018, s. 35.

² *Relacja o stanie Polski złożona papieżowi Piusowi IV przez nuncjusza jego u dworu króla Zygmunta Augusta, opata Ruggiero w r. 1568* [w:] *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t. 3, Warszawa 1822, s. 17; J. Majchrowski, *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019, s. 82.

państwa. Kolejną istotną zaletą takich rejestrów była możliwość sprawdzenia zdolności mobilizacyjnych danego powiatu oraz jego liczebności.

Z kolei dla naukowców rejestry popisowe są nieocenionym źródłem wiedzy historycznej, niezbędnej w badaniach zagadnień wojskowych, społecznych, genealogicznych czy prozopograficznych. Do tej pory opublikowano wiele popisów pospolitego ruszenia wydanych m.in. przez: Henryka Gmiterka³, Artura Goszczyńskiego⁴, Roberta Kozyrskiego⁵, Dariusza Kupisza⁶, Józefa Kusa⁷, Sławomira Leitgebera⁸, Jacka Pielasa⁹, Andrzeja Rachubę¹⁰, Bartosza Staręgowskiego¹¹, Zofię Trawicką¹² i Leszka Wierzbickiego¹³.

W 1651 r. Rzeczpospolita była w stanie niezwykle angażującej wojny domowej z Kozakami pod dowództwem Bohdana Chmielnickiego. Po obfitujących w walki latach 1648 i 1649, rok 1650 był nad wyraz spokojny i dał czas armii koronnej na przegrupowanie. Na sejmie w grudniu 1650 r. szlachta zgodziła się na organizację pospolitego ruszenia, które miało się odbywać według założeń konstytucji z 1621 r.¹⁴ Po kilku uniwersałach królewskich ze stycznia i marca¹⁵, w których

³ H. Gmiterek, *Rejestry szlachty ziemi chełmskiej z lat 1669–1672*, „Rocznik Chełmski”, t. 2, 1996, s. 327–339.

⁴ A. Goszczyński, „Szlachty przemyskiej kwiat zgubiony”. *Regestr pospolitego ruszenia powiatu przemyskiego pod regimem skarbnika lwowskiego Zygmunta Przedwojewskiego* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 4, red. Z. Hundert, J.J. Sowa, K. Żojdź, Oświęcim 2015, s. 259–275.

⁵ R. Kozyrski, *Popisy (okazowania) szlachty w Rzeczypospolitej w II połowie XVII wieku. Popis Chełmian z 7 sierpnia 1649 roku*, „Rocznik Chełmski”, t. 7, 2001, s. 341–358.

⁶ *Popis szlachty ziemi stężyckiej z 1696 roku*, wyd. D. Kupisz, „Res Historica”, t. 17, 2004, s. 171–176; *Okazowania szlachty stężyckiej z lat 1648–1649*, wyd. D. Kupisz, „Res Historica”, t. 24, 2007, s. 161–169.

⁷ *Popis pospolitego ruszenia szlachty województwa lubelskiego z 1649 roku*, wyd. J. Kus, „Region Lubelski”, nr 6 (8), 1994–1996, s. 133–142.

⁸ S. Leitgeber, *Spis szlachty powiatu kcyńskiego z 1621 roku*, „Genealogia”, t. 5, 1995, s. 141–144.

⁹ *Rejestr pospolitego ruszenia powiatu sandomierskiego z 1621 r.*, wyd. J. Pielas, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 41, 2004, s. 141–169; *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 1: *Rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, oprac. J. Pielas, Kielce 2009; *Rejestr pospolitego ruszenia księstw oświęcimskiego i zatorskiego z 18 października 1621 roku*, wyd. J. Pielas, „Res Historica”, t. 42, 2016, s. 353–377.

¹⁰ *Rejestry popisowe szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.

¹¹ B. Staręgowski, *Rejestr pospolitego ruszenia powiatu poznańskiego z 28 sierpnia 1649 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 4 (258), 2016, s. 141–151.

¹² *Popis powiatu chęcińskiego z 1621 roku*, wyd. Z. Trawicka, „Kieleckie Studia Historyczne”, t. 4, 1985, s. 39–47.

¹³ L. Wierzbicki, *Rejestr pospolitego ruszenia województwa bęlskiego z 1669 r.*, „Rocznik Lubelski”, t. 42, 2016, s. 229–234.

¹⁴ *Volumina Constitutionum*, t. 4: (1641–1668), vol. 1: (1641–1658), red. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 225, 227–229, 232; S. Ochmann-Staniszevska, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka*, t. 1, Wrocław 2000, s. 74–88.

¹⁵ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 5 I 1651, uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Warszawa 4 III 1651, Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APPoz.), księgi grodzkie poznańskie (dalej: Gr. Pozn.), relacje, sygn. 696, k. 22–22v, 203–203v.

król informował o konieczności zwołania pospolitego ruszenia, 20 IV 1651 r. do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, obradującej na wspólnym sejmiku w Środzie, dotarł uniwersał stanowiący trzecie wici i wzywający do pełnej mobilizacji. Na punkt docelowy wyznaczono Konstantynów, a termin na dotarcie do miejsca mobilizacji na 5 czerwca. 9 V 1651 r. miał się odbyć popis generalny obu województw¹⁶. Laudum sejmiku z 12 maja zatwierdzało postanowienia konstytucji sejmowej i wprowadzało obowiązek organizacyjny. Popisy w powiatach wyznaczono na maj, a każdy uczestnik miał się stawić pod miastem powiatowym, odbyć popis a następnie ruszyć do miejsca wskazanego przez króla. Ze względu na konieczność szybkiego działania zrezygnowano z popisu generalnego obu województw¹⁷. Po kilkunastu dniach do szlachty wielkopolskiej dotarła wiadomość o zmianie miejsca koncentracji, wynikłej z zajęcia Konstantynowa przez Kozaków. Nowe miejsce miało zostać podane przy najbliższej okazji¹⁸. Król po dotarciu 14 maja pod Sokal, rozesał stamtąd wici i uczynił miejscowość tymczasowym punktem koncentracji. Dopiero 15 czerwca wyruszone pod Beresteczko¹⁹.

Pomimo tego uchybienia, wyprawa z 1651 r. była jedną z najlepiej przygotowanych pod względem organizacyjnym²⁰. Faktycznie można zauważyć, że organizacja ogólnokrajowej wyprawy w tym roku postępowała nadzwyczaj sprawnie. Grupa dowodzona przez Jana Piotra Opalińskiego pochodziła z województwa kaliskiego. Trudno przypisać ją do konkretnego powiatu, gdyż sam rejestr go nie wskazuje. Wynika to zapewne ze specyfiki popisu w województwie. Z uwagi na dowództwo nad pułkiem piechoty zaciagu cudzoziemskiego, który już brał udział w działaniach zbrojnych, wojewoda kaliski Andrzej Karol Grudziński przekazał pełnomocnictwa w zakresie organizacji pospolitego ruszenia kasztelanowi kalickiemu Jakubowi Hieronimowi Rozdrażewskiemu. Ten miał w zwyczaju dzielić pospolitaków w obrębie powiatów na mniejsze grupy operacyjne. Podobnego zabiegu dokonał w 1649 r.²¹ Jeden powiat kaliski podzielił na trzy mniejsze jednostki taktyczne pod komendą por. Władysława Gądkowskiego oraz rotmistrzów Andrzeja Przyjemskiego i Wojciecha Szoldrskiego. Rozdrażewski osobiście dołączył do grupy Władysława Gądkowskiego²². W innych powiatach województwa: nakielskim, kcyńskim, gnieźnieńskim, konińskim i pyzdrowskim również odbywały się popisy, a pospolitaków dzielono na mniejsze grupy. Dowody

¹⁶ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Lublin 20 IV 1651, AP-Poz., księgi grodzkie waleckie, relacje, sygn. 28, k. 72v–74v.

¹⁷ Laudum średzkie, Środa 12 V 1651, Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, rkps 1774, s. 236–238.

¹⁸ Uniwersał JKM do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego, Uchanie 12 V 1651, AP-Poz., Gr. Pozn., sygn. 696, k. 353–354.

¹⁹ M. Nagielski, *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649–1651)* [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, red. T. Ciesielski, t. 3, 2009 s. 102–104.

²⁰ L. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672*, Lublin 2011, s. 26, 28.

²¹ Laudum powiatu kaliskiego pod Kaliszem na pospolite ruszenie idącym, Kalisz 30 VIII 1649, APPoz., księgi grodzkie kaliskie (dalej Gr. Kal.), relacje, sygn. 274, k. 578v–579v.

²² Laudum powiatu kaliskiego pod Kaliszem na pospolite ruszenie idącym, Kalisz 26 V 1651, APPoz., Gr. Kal., sygn. 276, k. 214–216.

na takie zabiegi odnajdujemy w księgach grodzkich (relacje) wymienionych powiatów, z tym że nie dają one dokładnych informacji, jakie grupy ostatecznie wyprawiły się pod Beresteczko²³.

Droga z Wielkopolski na Wołyń była długa. Marsz opóźniały wydarzenia wywołane przemieszczaniem się dużych grup ludności. Nadużycia aprowizacyjne, kłótnie w obozie czy inne incydenty z udziałem uczestników wpłynęły na wydłużenie się czasu dotarcia na miejsce. W ten sposób pospolite ruszenie z województwa kaliskiego weszło do polskiego obozu dopiero 5 lipca, czyli już po głównych działaniach zbrojnych. Hasłem rozpoznawczym był „św. Florian”²⁴. Z uwagi na to, że bitwa dobiegła końca, kaliskich pospolitaków przydzielono do straży obozowej²⁵.

Niepublikowany dotychczas rejestr kompanii pospolitego ruszenia Jana Piotra Opalińskiego zaświadcza, że jednak pewna część pospolitego ruszenia wzięła udział w samej bitwie pod Beresteczkiem. Rejestr sporządzono już po bitwie, czyli 6 VII 1651 r., ale możemy w nim przeczytać, że przybył on jako pierwszy z Wielkopolski i do obozu wszedł już 26 czerwca. Grupa liczyła 66 pospolitaków i 34 poczty. Na jej czele stanął płk Jan Piotr Opaliński, jego porucznikiem był Andrzej Mielęcki a chorążym Marcin Pigłowski. W grupie znalazł się także jeden z lokalnych urzędników — podstoli poznański Wojciech Miaskowski²⁶. Dzięki tak wczesnemu dotarciu do obozu grupa mogła wziąć udział w bitwie. Najprawdopodobniej walczyła w zgrupowaniu wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego, na prawym skrzydle w pobliżu jednostek Jana i Marka Sobieskich²⁷. Rejestr jest dowodem na udział w bitwie niewielkiej części wielkopolskiego pospolitego ruszenia, co weryfikuje dotychczasowe ustalenia, że żadna z grup obu województw nie dotarła na czas²⁸.

Wpis rejestru do ksiąg grodzkich kaliskich (seria relacje) nastąpił już po zakończeniu działań zbrojnych, a w grodzie oblatował go marszałek koła

²³ Atestacja dla Mikołaja Wybranowskiego, APPoz., księgi grodzkie gnieźnieńskie, relacje, sygn. 140, k. 604–604v; Rejestr popisu pospolitego ruszenia powiatu kcyńskiego Adama Baranowskiego, Kcynia 23 V 1651, APPoz., księgi grodzkie kcyńskie, relacje, sygn. 86, s. 1876–1879; Uniwersał kasztelana łędzkiego Piotra Łaszczka do szlachty konińskiej, Brudzew 16 V 1651, APPoz., księgi grodzkie konińskie, relacje, sygn. 92, k. 530v–531v; Atestacja szlachty powiatu nakielskiego, Nakło 23 V 1651, APPoz., księgi grodzkie nakielskie, relacje, sygn. 117, k. 435–436; Atestacja dla Jerzego Przybysławskiego, APPoz., księgi grodzkie pyzdrowskie, relacje, sygn. 85, k. 166v.

²⁴ *Diariusz wojny pod Beresteczkiem z chanem krymskim i Kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania Króla JM. Jana Kazimierza, na którą sam osobą swą ruszył się z Warszawy in Anno 1651* [w:] *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999, s. 254.

²⁵ S. Oświęcim, *Diariusz Stanisława Oświęcima 1643–1651* [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 19, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 347.

²⁶ Rejestr kompanii pospolitego ruszenia Jana Piotra Opalińskiego, Beresteczko 6 VII 1651, APPoz., Gr. Kal., sygn. 276, k. 424v–426v.

²⁷ A. Sajkowski, *Krzysztof Opaliński. Wojewoda poznański*, Poznań 1960, s. 203–204; S. Oświęcim, *Diariusz*, s. 338; M. Nagielski, *Pospolite ruszenie*, s. 107. Krzysztof Opaliński był pod Beresteczkiem już 25 czerwca. Przybył wraz z prywatną chorągwią, jeszcze bez sił pospolitego ruszenia województwa poznańskiego, które nadeszły dopiero 5 lipca.

²⁸ M. Nagielski, *Pospolite ruszenie*, s. 105; L. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie*, s. 30.

rycerskiego Łukasz Opaliński. Wspomniana księga ma sygnaturę 276 i liczy 574 karty²⁹. Edycję źródłową sporządzono według wytycznych instrukcji wydawniczej Kazimierza Lepszego³⁰.

ŹRÓDŁO

Rejestr kompanii pospolitego ruszenia JM pana Jana Piotra Opalińskiego, Beresteczko 6 VII 1651 r.

Or.: Archiwum Państwowe w Poznaniu, księgi grodzkie kaliskie, relacje, sygn. 276, k. 425–426v.

[k. 425] Komput kompaniej JM pana Piotra ze Bnina Opalińskiego, podczaszego koronnego, starosty odolanowskiego, którą prowadził na pospolite ruszenie w roku *millesimo sexcentesimo quingagesimo primo* [1651] i do obozu przyszedł *vigesima sexta junii* [26 VI] wprzód przed innymi województwy wielkopolskimi więcej niż tydzień z tymże niżej opisanym ochotnikiem.

JM pan podczaszy koronny³¹, JM pan porucznik Andrzej Mielecki, JM pan choraży Marcin Pigłowski, JM pan Piotr Przyjemski, JM pan podstoli poznański Wojciech Miaskowski³², JM pan Maksymilian Miaskowski, JM pan Andrzej Pogórski, JM pan Hieronim Kowalski, JM pan Stefan Oleski, JM pan Maciej Biskupski, JM pan Jędrzej Podlewski, JM pan Adrian Miaskowski, JM pan Szczesny Miaskowski, JM pan Andrzej Paczkowski, JM pan Jakub Miaskowski, JM pan Gabriel Potocki, JM pan Andrzej Łepicki, JM pan Jerzy Kosmowski, JM pan Jan Trzecki, JM pan Jan Trzebiński, JM pan Andrzej Bydłowski, JM pan Jan Pierzchliński, JM pan Samuel Bognicki, JM pan Andrzej Gurowski, JM pan Majcher Gurowski, JM pan Samuel Gurowski, JM pan Andrzej Suchcicki, JM pan Łukasz Naramowski imieniem[m] JM pana Adama Naramowskiego ojca swego, JM pan Jarosz Naramowski, JM pan Maci[ej] Gościński, JM pan Kacper Gościński, JM pan Stanisław Kaniewski, JM pan Samuel Wągrowski, JM pan Rachwał Kaniewski, JM pan Łukasz [k. 425v] Miliński, JM pan Andrzej Cielecki, JM pan Jakub Grabowski, JM pan Jan Golski, JM pan Wojciech Żytowiecki, JM pan Samuel Sadowski, JM pan Gabriel Sokolnicki, JM pan Wojciech Mielaczewski, JM pan Marcin Kowalski imieniem ojca swego, JM pan Jan Potocki imieniem ojca swego pana Chryzostoma, JM pan Aleksander Milewski, JM pan Wojciech Lubiатовski imieniem ojca swego, JM pan Andrzej Kurczewski,

²⁹ J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich wielkopolski XIV–XVIII w.*, Poznań 1965, s. 290.

³⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

³¹ Jan Piotr Opaliński, podczaszy koronny w latach 1651–1653, zob. *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i inni, Kórnik 1992, s. 104.

³² Jest to kolejna istotna informacja, gdyż spis urzędników wielkopolskich ma lukę w wykazie podstoli poznańskich. Między Aleksandrem Sielskim (1642–1649) a Łukaszem Gorajskim (1654–1676) brakuje osoby sprawującej urząd w latach 1649–1654. Informacje z powyższego rejestru wskazują na Wojciecha Miaskowskiego; zob. *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 135.

JM pan Stanisław Gałęski swym i braci swych rodzonych imieniem, JM pan Paweł Mikołajczewski, JM pan Adam Kurczewski, JM pan Skrzydlewski, JM pan Przecław Bartodziejski, JM pan Jakub Żbikowski *patris sui*, JM pan Stefan Żbikowski *nomine Christophori patris sui*, JM pan Jakub Białecki *nomine Arnolphi patris sui*, JM pan Maci[ej] Proski imieniem ojca swego, JM pan Mikołaj Miliński imieniem ojca swego, JM pan Wojciech Gołębicki imieniem braci swych, JM pan Adam Jaroszewski za pana ojca swego, JM pan Piotr Szczawiński za pana ojca swego, JM pan Franciszek Wąldowski za panią matkę swoją, JM pan Andrzej Korzeniewski, JM pan Stanisław Dzierżbiński, JM pan Dobrogost Korzeniewski, JM pan Samuel Korzeniewski, JM pan Jerzy Pabianowski.

Poczty które osadzili JM niż[ej] opisani w teże kompaniej JM pana podczaszego koronnego JM pan porucznik za JM pana Samuela Mieleckiego dworzani na Króla JM Jędrychowicz i Kowalowa w ziemi [w]schowski[ej] dziedzica stawił Stanisława Młodawskiego tenże za JM pana Adama Mieleckiego *minorenno[rum]* JM pana Łukasowego syna Wojciecha Radlickiego, tenże za JM panów Wojskich Samuela i Krzysztofa, tako w tutor Marcina Maliszewskiego, tenże za JM panią Mariannę z Gór Mezińską³³ Krzysztofa Krzyskowskiego, JM pan Andrzej Pozorski za JM panią Mariannę Gorzyńską Aleksandra Grzyńskiego [k. 426] JM pan Hieronim Kowalski Piotra Swiejkowskiego za JM panią Kawecką, JM pan Stefan Oleski trzech konnych Macieja Staniewskiego Wojciecha Miedzianowskiego Jana [?]yciskiego³⁴ za JM pana Stanisława Przyjemskiego, JM pan Maci[ej] Biskupski Stefana Gołębiowskiego, za JM panią Barbarę Goszczewską JM pan Andrzej Podlewski Piotra Ozygałkę, za JM panią Izabelę Blińską, JM pan Jan Trzecki Macieja Micickiego, za JM pana Prandotę Tomickiego tenże *nomine minorenno[rum]* Skrzypińskich Jana Gablewskiego, JM pan Białecki Andrzej za pana Wojciecha Tytlewskiego Wojciecha Błaskowskiego, JM pan Stanisław Gniazdowski za panią matkę swoją, JM pan Stanisław Kaniewski Adama Domaradzkiego za JM pana Piotra Barczewskiego, JM pan Jan Wierzbiński za JM panią Agnieszkę Dolecką Adama Jaroszewskiego, JM pan Majcher Gurowski za JM panią Mariannę Chełkowską Zygmunta Strzeszewskiego, JM pan Rachwał Kaniewski za JM panią Mariannę Siewierską panią oprawną z opiekunką dzieci swych Andrzeja Stankiewicza, tenże za JM panią Florentynę Zielonacką Andrzeja Paruszewskiego, JM pan Maci[ej] Gościński za panią Annę Szekoską Jana Wojciechowskiego, na poczcie JM pani Marianny Kaniewskiej Marcin Baryczka, JM pan Jan Jaroszkowski za JM panią Mariannę Radłowską, JM pan Paweł Mikołajczewski Franciszka Jasińskiego za JM panią Annę Baranowską, JM pan Jan Orłowski stawił się za JM pana Andrzeja Suchorzewskiego, JM pan Andrzej Łępicki Adama Żuchowskiego za JM panią Annę Łępicką, matkę swoją, [z] dóbr województwa mazowieckiego ziemi zakroczymskiej, które w tymże województwie trzyma, JM pan Jakub Miliński Jana [k. 426v] Międzychodzkiego za JM panią Mariannę z Łekowa Miaskowską, JM pan Łukasz Naramowski za JM panią Jadwigę z Naramowicz Miaskowską Mikołaja Brzezickiego, JM pan Tomasz Wysocki za pana Macieja Wysockiego ojca swego, JM pan Zdzański

³³ Ze względu na nieczytelność rękopisu w tym miejscu trudno zidentyfikować nazwisko osoby. Podana została najbardziej prawdopodobna wersja.

³⁴ Kolejne uszkodzenie rękopisu niepozwalające na identyfikację nazwiska wskazanej osoby.

Krzysztof za pana ojca swego, JM pan Czarkowski Jan za JM pana ojca swego, JM pan Wojciech Żytowiecki za dziatki małżonki swej panów Gorzęckich Wawrzyńca Smarzewskiego, tenże z dóbr Króla JM wsi Gorzeczyna Stanisława Rutkowskiego, JM pan Adam Jaroszewski sam za się, JM pan Andrzej Suchcicki pana Macieja Micickiego Stanisława Wojciechowskiego, JM pan Jan Srocki za JM pana Wojciecha Przekieckiego, JM pan Jan Mikołajewski za panią matkę swoją. Wiadomo czynię że JM pan podczaszy koronny z kompanią wyżej mianowaną przyszedł do obozu pod Beresteczko pro *die vigesima sexta junii* [26 VI] i poprzedziel przyjście nieprzyjaciela i potrzeby które z nimi były na co się ręką swoją podpisuję, Łukasz Opaliński marszałek *manu propria cuius registri originale idem oferens ab officio presentis recepit de quo officium presens quietat*.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

- Księgi grodzkie gnieźnieńskie, relacje, sygn. 140.
- Księgi grodzkie kaliskie, relacje, sygn. 274, 276.
- Księgi grodzkie kcyńskie, relacje, sygn. 86.
- Księgi grodzkie nakielskie, relacje, sygn. 117.
- Księgi grodzkie poznańskie, relacje, sygn. 696.
- Księgi grodzkie pyzdrowskie, relacje, sygn. 85.
- Księgi grodzkie konińskie, relacje, sygn. 92.
- Księgi grodzkie waleckie, relacje, sygn. 28.

Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, rkps 1774

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego, oprac. W. Dworzaczek, t. 1: (1572–1632), cz. 2: (1617–1632), Poznań 1962.

Gmiterek H., *Rejestry szlachty ziemi chełmskiej z lat 1669–1672*, „Rocznik Chełmski”, t. 2, 1996, s. 327–339.

Goszczyński A., „*Szlachty przemyskiej kwiat zgubiony*”. *Regestr pospolitego ruszenia powiatu przemyskiego pod regimentem skarbnika lwowskiego Zygmunta Przedwojewskiego* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 4, red. Z. Hundert, J.J. Sowa, K. Żojdź, Oświęcim 2015, s. 259–275.

Kozyński R., *Popisy (okazowania) szlachty w Rzeczypospolitej w II połowie XVII wieku. Popis Chełmian z 7 sierpnia 1649 roku*, „Rocznik Chełmski”, t. 7, 2001, s. 341–358.

Leitgeber S., *Spis szlachty powiatu kcyńskiego z 1621 roku*, „Genealogia”, t. 5, 1995, s. 141–144.

Okazowania szlachty stężyckiej z lat 1648–1649, wyd. D. Kupisz, „Res Historica”, t. 24, 2007, s. 161–169.

Popis pospolitego ruszenia szlachty województwa lubelskiego z 1649 roku, wyd. J. Kus, „Region Lubelski”, nr 6(8), 1994–1996, s. 133–142.

Popis powiatu chęcińskiego z 1621 roku, wyd. Z. Trawicka, „Kieleckie Studia Historyczne”, t. 4, 1985, s. 39–47.

Popis szlachty ziemi stężyckiej z 1696 roku, wyd. D. Kupisz, „Res Historica”, t. 17, 2004, s. 171–176.

- Rejestr pospolitego ruszenia księstw oświęcimskiego i zatorskiego z 18 października 1621 roku*, wyd. J. Pielas, „Res Historica”, t. 42, 2016, s. 353–377.
- Rejestr pospolitego ruszenia powiatu sandomierskiego z 1621 r.*, wyd. J. Pielas, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 41, 2004, s. 141–169.
- Rejestry popisowe szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 19, wyd. W. Czermak, Kraków 1907.
- Staręgowski B., *Rejestr pospolitego ruszenia powiatu poznańskiego z 28 sierpnia 1649 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 4(258), 2016, s. 141–151.
- Volumina Constitutionum*, t. 4: (1641–1668), vol. 1: (1641–1658), red. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015.
- Wierzbicki L., *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672*, Lublin 2011.
- Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t. 3, Warszawa 1822.
- Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 1: *Rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, oprac. J. Pielas, Kielce 2009.

Opracowania

- Bielecka J., *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich wielkopolski XIV–XVIII w.*, Poznań 1965.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.
- Kupisz D., *Wyprawy żołnierza łanowego w Koronie w czasach Jana Kazimierza*, Warszawa 2018.
- Majchrowski J., *Wojewoda w dawnej Polsce*, Warszawa 2019.
- Nagielski M., *Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko Kozakom (1649–1651)* [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, red. T. Ciesielski, t. 3, 2009.
- Ochmann-Staniszevska S., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka*, t. 1, Wrocław 2000.
- Sajkowski A., *Krzysztof Opaliński. Wojewoda poznański*, Poznań 1960.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i inni, Kórnik 1992.
- Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, Wrocław–Warszawa — Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Wierzbicki L., *Rejestr pospolitego ruszenia województwa bełskiego z 1669 r.*, „Rocznik Lubelski”, t. 42, 2016, s. 229–234.

Bartosz Staręgowski, Jan Piotr Opaliński's company in the *levée en masse* — muster roll at Beresteczko in 1651

Summary

Levée en masse muster rolls are one of the most valuable sources for historians dealing with military and social history as well as prosopography and genealogy. These sources provide knowledge about organization of expeditions of the *levée en masse*. In 1651 one of the largest expeditions of this kind was organized for the war with Zaporozhian Cossacks. It also included troops from voivodships that were not directly threatened by military action. These included Poznań and Kalisz voivodships from Wielkopolska. The Kalisz voivodship expedition was organized by the castellan of Kalisz, Jakub Rozdrażewski. One of the groups that reached Beresteczko the earliest (26th June 1651) was the company of the Crown Cupbearer Jan Piotr Opaliński. The published muster roll proves that a small part of Wielkopolska's forces reached the place of assembly on time and took part in the Battle of Beresteczko.

Słowa kluczowe: Beresteczko, bitwa, Jan Piotr Opaliński, pospolite ruszenie, rejestr popisowy, Wielkopolska

Keywords: Beresteczko, battle, Jan Piotr Opaliński, *levée en masse*, muster roll, Wielkopolska

Rafał Jankowski

<https://orcid.org/0000-0001-7634-9565>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

PROTOKÓŁ SEKCJI ZWŁOK KRÓLEWICZA KONSTANTEGO WŁADYSŁAWA SOBIESKIEGO Z 1726 ROKU*

Dawne protokoły sekcji zwłok należą do niezwykle rzadkich zabytków historii medycyny w Polsce. Najciekawsze z nich opisują zwłoki znanych osób¹, do których należał królewicz Konstanty Władysław Sobieski, zmarły 22 VII 1726 r. w swych dobrach na zamku w Żółkwi. Był ulubieńcem ojca, którego też — jak pisali o nim współcześni — bardzo przypominał. Z tego względu interesujące dla historyków medycyny może być porównanie znanej już sekcji zwłok Jana Sobieskiego² z nieznana dotąd sekcją zwłok jego syna. *Nota bene*, w 2017 r. Rafał Górny przypomniał, a zarazem na nowo odkrył drugi egzemplarz protokołu³ sekcji zwłok Jana Sobieskiego⁴.

* Dziękuję Jarosławowi Zawadzkiemu z AGAD za wskazanie i zainteresowanie źródłem.

¹ Zob. S. Augustiewicz, *Śmierć Bogusława Radziwiłła — relacja o zdarzeniu i protokół sekcji zwłok z 1670* [w:] *Z dziejów kultury czasów nowożytnych. Wybór tekstów źródłowych*, red. M.E. Kowalczyk, Toruń, 2009, s. 157–175; tenże, *Смерць і пахаванне намесніка Пруцыі Багуслава Радзівіла*, „Arche”, 6(139), чэрвень 2015, с. 253–271.

² L. Glatman, *Skon Jana III. Szkic historyczny* [w:] *Opowieści i wspominki historyczne. Serya I*, Kraków 1895, s. 149–152; F. Giedroyc, *Przyczynek do dziejów medycyny w Polsce. Ekspertyza lekarska w dawnych sądach polskich (do końca XVIII stulecia)*, Warszawa 1896, s. 15–17; W. Nowicki, *Sekcja zwłok króla Jana III*, „Przegląd Lekarski”, t. 47, 1908, nr 41, s. 524; nr 42, s. 534 (tłum. T. Trzciński); W. Ziembicki, *Nieznana relacja o śmierci Jana III*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 47, 1933, s. 218; L. Sługocki, *Sekcja zwłok króla Jana III Sobieskiego*, Łódź 2004, s. 16–18.

³ AGAD, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 320, s. 2–5; na s. 1 informacja: „Dar Hieronim Wilder 26 XI 1933”. Być może jest to zaginiony egzemplarz kopii protokołu sekcji zwłok króla kupiony na aukcji w Monachium przez Mathiasa Bersohna (1824–1908), warszawskiego bankiera i historyka amatora, który miał znajdować się rzekomo w Bibliotece Krasieńskich w Warszawie i spłonąć wraz z całą biblioteką na Okólniku podczas powstania warszawskiego w 1944 r. L. Sługocki, *Sekcja*, s. 6–7, 46–48, 62–63.

⁴ R. Górny, Położono przed nami lekarzami zwłoki najjaśniejszego króla — zaginiona kopia protokołu sekcji zwłok Jana III Sobieskiego, <https://www.facebook.com/notes/805228040267811/> [dostęp: 2021–03–15]; zob. W. Nowicki, *Sekcja zwłok króla Jana III*, „Przegląd Lekarski”, t. 47, 1908, nr 41, s. 524; nr 42, s. 534; L. Sługocki, *Sekcja*, *passim*.

Jan Sobieski (1629–1696) miał z Marią Kazimierą d'Arquien (1641–1716), 1^v. Zamoyską, czterech synów: Jakuba Ludwika (1667–1737), Aleksandra Benedykta (1677–1714), Konstantego Władysława (1680–1726) i zmarłego w dzieciństwie Jana (1682–1685)⁵ oraz cztery córki: Teresę Teofilę (ur. i zm. XI 1670), Adelajdę Ludwikę (1672–1677), Marię Teresę (1673–1675) i Teresę Kunegundę (1676–1730), księżnę bawarską⁶.

Stan zdrowia magnaterii w Rzeczypospolitej w 1. połowie XVIII w. był na ogół zły, a z czasem ulegał stałemu pogorszeniu. Ukazują to m.in. materiały genalogiczne, diariusze, korespondencja, relacje cudzoziemców, publicystyka polityczna, druki dewocyjne, rozprawy medyczne, opinie lekarskie, recepty i rachunki apteczne, materiały ikonograficzne (przede wszystkim realistyczne malarstwo portretowe) oraz protokoły sekcji złok. Przyczyną pogorszającego się biologicznego stanu magnaterii były: niehigieniczny tryb życia (próżniactwo, ciągłe ucztowanie, pijaństwo, hazard, rozpusta), wysoka zapadalność na choroby weneryczne, obciążenia genetyczne nasilane przez częste małżeństwa krewniacze⁷. Ważnym czynnikiem był też niski poziom ówczesnej medycyny⁸, która nie była w stanie ustalić przyczyn i zwalczyć źródeł występujących schorzeń⁹.

Według Bernarda O'Connora, lekarza nadwornego króla Jana III Sobieskiego, znajomość medycyny w Rzeczypospolitej w końcu XVII w. była „wielce niedoskonała”. Większość lekarzy i aptekarzy to obcokrajowcy, głównie Francuzi, Włosi i Niemcy. Wśród „Polaków nie ma prawie nikogo, kto byłby wykształcony w tej profesji”. Ich wiedza o najnowszych odkryciach medycyny polegała głównie na znajomości nazwisk autorów najważniejszych opracowań. Zdaniem tego irlandzkiego lekarza i przyrodnika „nie byli rozeznani w anatomii” i nie

⁵ Zob. J. Poraziński, *Sobieski Aleksander Benedykt Stanisław* [w:] *Polski słownik bibliograficzny* (dalej: PSB), t. 39, Warszawa–Kraków 2000, s. 481–483; tenże, *Sobieski Jakub Ludwik* [w:] PSB, t. 39, s. 490–496; tenże, *Sobieski Konstanty Władysław* [w:] PSB, t. 39, s. 499–502; W. Roszkowska, *Konstanty Sobieski króliewicz polski* [w:] *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego* („Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 726, Historia XLVII), red. K. Matwijowski, Wrocław 1984, s. 127–165; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie — Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice 2011.

⁶ T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 1, Kraków 1898, s. 581–584 i tabl. 1–8; M. Sobieraj, *Potomstwo Jana i Marii Kazimiery Sobieskich w świetle źródeł zakonnych*, „Roczniki Humanistyczne” (Historia), t. 34, 1986, z. 2, s. 429–434; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 25–45; tejże, *Narodziny i śmierć dzieci w rodzinie Sobieskich* [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Radość i troska dnia codziennego*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 276–277, 279, 283–288.

⁷ Np. Jan Sobieski był spokrewniony z rodziną Herburtów, zarówno od strony ojca, jak i matki. O. Forst de Battaglia, *Ze studjów genealogicznych nad epoką Jana III Sobieskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 12, 1933, s. 133–135, 138.

⁸ Przykładem może być spis rzeczy pozostawionych po śmierci Jana Lederera, lekarza z Żółkwi, spisany 16 VIII 1743 r. Była w nim tylko jedna książka z recepturami medycznymi oraz przyrządy chirurgiczne. AGAD, AR, dz. XXIX, nr 323, s. 5. Nie dziwi więc, że króliewicz Konstanty Władysław Sobieski sprowadzał lekarzy ze Lwowa.

⁹ Zob. Z. Kuchowicz, *Spoleczne konsekwencje postępującej degeneracji możnowładztwa polskiego w XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 1, s. 21–42; tenże, *Jeszcze o zdrowiu i niezdroziu magnatów XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 77, 1970, z. 2, s. 394–402; E. Rostworowski, *Zdrowie i niezdrowie polskich magnatów XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 4, s. 865–885; J. Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015.

potrafiliby nawet we właściwy sposób korzystać z lekarstw¹⁰. Przyjrzyjmy się stanowi zdrowia Konstantego Władysława Sobieskiego oraz jego braci, a także ich rodziców, ze względu na ewentualne obciążenia genetyczne mające wpływ na stan zdrowia synów.

Kilka popularnonaukowych artykułów mówiących o zdrowiu i lekarzach działających na dworze króla Jana III i jego żony Marysienki Sobieskiej opublikowała Hanna Widacka¹¹. Na temat chorób królewiczów Sobieskich wypowiedziała się też Aleksandra Skrzypietz¹². Według niej ich źródłem było uwięzienie królewiczów w latach 1704–1706, co stało się z rozkazu króla Augusta II, który nakazał osadzić pretendentów do tronu najpierw w twierdzy Pleissenburg pod Lipskiem, a później w twierdzy Königstein. Pobyt w nich królewicze Jakub Ludwik i Konstanty Władysław Sobiescy przypłacili zdrowiem. Cierpieli na szkorbut, na co wskazywały ciemne i zakrwawione dziąsła, ogólne osłabienie i najpewniej reumatyzm, gdyż starszy z nich musiał chodzić o lasce. U Jakuba Ludwika na całym ciele pojawiały się czerwone plamy. Z pewnością dopadła ich też depresja, a przynajmniej zaburzenia emocjonalne. W 1704 r. bracia poróżnili się i Jakub przestał z Konstantym rozmawiać. Prosił też nadzorców, by mógł przebywać osobno. Ich zdrowiu z pewnością nie pomagały też częste posty, którym się poddawali, ignorując ostrzeżenia lekarzy i rady spowiednika. Starszy z braci załamał się psychicznie. Przekazy źródłowe mówią o nieco lepszym stanie fizycznym młodszego z nich, mimo fatalnych warunków, w jakich obaj byli przetrzymywani. Przez cały okres uwięzienia szkodziła im wszechobecna wilgoć, tak w pierwszym, jak i drugim miejscu odosobnienia, choć może w mniejszym stopniu w tej drugiej lokalizacji. Królewicze w akcie protestu wobec uwięzienia przywdziali stroje pokutne, a Jakub Ludwik dodatkowo zapaścił brodę. Starszy królewicz popadał w melancholię, a młodszy zawsze był pełen optymizmu¹³.

Nazbyt obfite, a zarazem tłuste i tuczące pożywienie powodowało otyłość magnatów, a ta z kolei stała się przyczyną rozmaitych chorób. Fakt ten dostrzegał Jan III Sobieski.

Chudemu — powiadał — poprawić się jest zdrowie, ale tłustemu tysiąc okazji do złego zdrowia¹⁴.

¹⁰ B. O'Connor, *Historia Polski*, tłum. W. Duży, T. Falkowski, P. Hanczewski, K. Pękacka-Falkowska, red. P. Hanczewski, Wilanów 2012, s. 213–214, 569, 575.

¹¹ Teksty ukazały się na stronie internetowej Pasaż wiedzy Muzeum Pałacu króla Jana III w Wilanowie; zob. H. Widacka, *Dolegliwości zdrowia Jana III Sobieskiego*, http://www.wilanow-palac.pl/dolegliwosci_zdrowotne_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15]; tejże, *Lekarze Jana III Sobieskiego*, http://www.wilanow-palac.pl/lekarze_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15]; tejże, Bernard O'Connor — lekarz Jana III Sobieskiego, http://www.wilanow-palac.pl/bernard_o_connor_lekarz_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15]; tejże, *Zdrowie i niezdrowie królowej Marysienki*, http://www.wilanow-palac.pl/zdrowie_i_niezdrowie_krolowej_marysienki.html [dostęp: 2021-03-15]; zob. P. Hanczewski, *Bernard O'Connor (Connor) i jego The History of Poland* [w:] B. O'Connor, *Historia Polski*, s. 11, 14–17.

¹² A. Skrzypietz, *Konstanty Władysław Sobieski*, http://www.wilanow-palac.pl/konstanty_wladyslaw_sobieski.html [dostęp: 2021-03-15].

¹³ A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, Poznań 2015, s. 270–272; tejże, *Królewscy synowie*, s. 435–438.

¹⁴ Cyt. za: W. Ziembicki, *Zdrowie i niezdrowie*, s. 11

Gorzej, gdy otyłość łączyła się z nadużywaniem mocnych alkoholi i próżniaczym trybem życia. Wszystko to sprzyjało chorobom układu pokarmowego. W źródłach dość często padają nazwy chorób, na które zapadł królewicz. Najczęściej przewija się podagra i chiragra. Podagra to choroba metaboliczna, której istotą jest specyficzny stan zapalny tkanek słabo unaczynionych, najczęściej stawu śródstopno-paliczkowego palucha. Przyczyną jest hiperurykemia, czyli nadmiar kwasu moczowego we krwi. Kwas moczowy jest produkowany przez organizm chorego ponad miarę lub niedostatecznie wydalany przez nerki, a następnie odkładany w tkankach i stawach. Nadmierna produkcja kwasu moczowego przez organizm może być wynikiem uwarunkowań genetycznych lub brakiem enzymu biorącego udział w dalszych przemianach tego związku. Przyczyną mogą być także choroby rozrostowe szpiku kostnego lub łuszczyca. Z kolei do upośledzenia wydalania kwasu moczowego przez nerki przyczyniają się choroby tego narządu (np. kłębuszkowe zapalenie nerek). Z sekcji zwłok wynika, że u Konstantego Władysława Sobieskiego „lewa nerka prawie cała skamieniała, w której kamień jeden znalazł się wielkości jaja gołębiego”, a „żyła nerkowa całkowicie wypełniona kamieniem”.

Do nagromadzenia się kwasu moczowego w organizmie dochodzi najczęściej w wyniku niewłaściwej diety, bogatej w puryny, których źródłem jest przede wszystkim alkohol i czerwone mięso oraz niezdrowego, głównie siedzącego trybu życia¹⁵, który sprzyja spowolnieniu przemiany materii, a co za tym idzie, zatrzymaniu kwasu moczowego w organizmie. Objawy podagry to nagły, intensywny ból, który nasila się i po pewnym czasie staje się trudny do zniesienia, zaczerwienie i obrzęk chorego miejsca oraz rozgrzanie miejsca zmienionego zapalnie. Ich występowanie spowodowane jest przez guzki dnawe, które odkładają się w tkankach unaczynionych, takich jak stawy, ścięgna czy więzadła. Innymi niecharakterystycznymi objawami choroby jest podwyższona temperatura i dreszcze. Każdy kolejny nawrót choroby trwa coraz dłużej, a okresy między napadami są coraz krótsze. Podagra jest chorobą nieuleczalną, dlatego stosuje się tylko leczenie objawowe, łagodzące dokuczliwe objawy. Najczęściej zalecana jest zmiana diety na ubogą w tłuszcze i białka oraz wyeliminowanie spożycia alkoholu. Sądząc po wyglądzie wątroby królewicza („wątroba bardzo przyrosła i bardzo wielka i ciężaru wielkiego”), nie stosował się do tych zaleceń. Niewskazane jest też przebywanie w niskiej temperaturze, czego doświadczył Konstanty Władysław w trakcie uwięzienia. Chory nie powinien podejmować wysiłku fizycznego. Ważne jest też utrzymanie prawidłowej masy ciała, co było bardzo trudne dla magnata („w wielu częściach ciała extraordinarynie tłustość wielka, ciężka i dokuczliwa”, „nerka prawa zbyt dużą tłustością obwiniona, w mięsie zbyt mała”, „tłustość na sercu okrutnie wielka”). Na podagrę cierpieli zazwyczaj mężczyźni. W tym czasie na tę samą chorobę („podagrę i chiragę”) cierpiał Michał Serwacy Wiśniowiecki (1680–1744), wojewoda wileński i kanclerz wielki

¹⁵ Kaloryczność codziennego magnackiego menu przekraczała wielokrotnie normy. Do tego dochodziło opilstwo i ograniczenie aktywności fizycznej. W rezultacie magnaci tracili sprawność fizyczną, gnuśnili i chorobliwie tyli. W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976, s. 113–128; Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992, s. 28–38, 43–51, 93–94; tenże, *Wpływ odżywiania na stan zdrowotny społeczeństwa polskiego w XVIII wieku*, Łódź 1966, s. 147–172, 208–231.

litewski¹⁶. Jak zauważył Samuel Bogumił Linde „Podagra bardziéy ludziom dostatnim niż ubogim przypada”¹⁷. W przypadku odkładania się kryształów kwasu moczowego w okolicach kciuka, palców rąk czy nadgarstka, można mówić o chiragrze (gośćcu), która z pewnością występowała u królewicza Konstantego Władysława. Postęp choroby widać m.in. w charakterze pisma, z czasem (od ok. 1716 r.) coraz rzadziej pisał własnoręcznie całe listy, ograniczając się do ich podpisywania¹⁸.

Z opisów źródłowych wynika, że jest to też choroba na którą cierpiał najpewniej również młodszy z braci Konstantego Władysława, Aleksander Benedykt. Choroba wywołuje straszny ból, zwłaszcza kończyn. W odróżnieniu od podagry, nie atakuje tylko stawów, ale dodatkowo poważnie osłabia serce. Stąd u Konstantego Władysława „komory serca zupełnie zanikły, pozostały jedynie włókna”. Postępujące reumatoidalne zapalenie stawów nie tylko uszkadza stawy, ale prowadzi również do zaniku mięśni. Choroba spowodowana jest zaburzeniami przemiany materii uwarunkowanymi dziedzicznie i dietą. Zabójczy dla chorego był nadmiar białka, alkohol, od którego nigdy nie stronił, mocna kawa, buliony i wywary mięsne serwowane przez matkę w Rzymie. Ponadto brat Konstantego Władysława miał kłopoty z oddychaniem. Lekarze twierdzili, że w jego płucach zbierała się woda. W pewnym momencie nie miał siły samodzielnie chodzić, a nawet stać. Na przełomie 1713 i 1714 r. królewicz chodził, ale chorą rękę nosił na temblaku. W 1714 r. choroba zaczęła postępować, uniemożliwiając wyjazd z Rzymu. Po nieodpowiedniej kuracji królewicz bardzo schudł, a lekarstwa które mu podawano przestały łagodzić ból. Być może przyczyną tych poważnych dolegliwości królewicza była choroba weneryczna¹⁹.

Jan Sobieski cierpiał na syfilis, którym prawdopodobnie zaraził się od żony²⁰. Kuracja rtęcią zniszczyła organizm króla. Po latach przyniosła uremię i chroniczne zapalenie nerek, niewydolność krążenia z obrzękami całego ciała, puchlinę brzuszną i rozszerzenie serca. Pamiętnik Kazimierza Sarneckiego, rezydenta Radziwiłłów na dworze królewskim, opisujący wydarzenia z lat 1691–1696, ukazuje przygnębiający obraz człowieka słabego, schorowanego, ulegającego wahaniom nastrojów, często pozostającego w łóżu i zapadającego w poobiedni sen²¹.

¹⁶ I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 434.

¹⁷ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1811, s. 785. W Rzeczypospolitej trapiła ludzi zamożnych, stąd nosiła miano „pańskiej” choroby.

¹⁸ Por. jego korespondencję z lat 1699–1725. AGAD, AR, dz. III, nr 36–38. Np. dwa listy K.W. Sobieskiego do Sz. Olszyńskiego (Warszawa, 17 X 1720 r.): „plenipotentie dane został przez [Antoniego Władysława — R.J.] Urbańskiego imieniem moim pisane, ponieważ żem sam dla słabego zdrowia pisać nie mógł”. AGAD, AR, dz. III, nr 38, s. 41; „dla słabości zdrowia”, tamże, s. 117 (Wrocław, 30 XII 1724 r.).

¹⁹ J. Poraziński, *Sobieski Aleksander Benedykt Stanisław*, s. 482–483; A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 303–304; teź, *Choroby królewicza Aleksandra Sobieskiego i porady lekarskie z nimi związane*, „Kronika Zamkowa”, seria nowa, 5 (71), 2018, s. 107–119; teź, *Królewscy synowie*, s. 504–508; teź, Aleksander Benedykt Sobieski, http://www.wilanow-palac.pl/aleksander_benedykt_sobieski.html [dostęp: 2021–03–15].

²⁰ Zob. L. Sługocki, *Sekcja*, s. 182–187.

²¹ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691–1696*, oprac. J. Woliński, Wrocław 1958; W. Ziembicki, *Zdrowie i niezdrowie Jana Sobieskiego. Studium historyczno-literackie* (odbitka z „Archiwum Historji i Filozofji Medycyny oraz Historji Nauk Przyrodniczych”), Poznań 1931; H. Widacka, *Dolegliwości zdrowia Jana III So-*

Według innych relacji w młodości Jan Sobieski był „bardzo piękny, doskonale zbudowany i bardzo swobodny, bardzo wysoki i proporcjonalnie zbudowany”, a w kwiecie wieku był „wysoki i otyły, z okrągłą twarzą i dużymi oczami”. Dopiero z czasem u króla pojawiła się „niezmierna otyłość”²². Natomiast według nun-cjusza Giacomo Cantelmo (1645–1702) syn króla Konstanty Władysław Sobieski, podobnie jak ojciec, był „słuszny, tęgi, prawdziwy typ polskiego szlachcica”²³.

U matki królewicza poważne problemy ze zdrowiem pojawiły się, gdy po ślubie (3 III 1658 r.) z ordynatem Janem Sobiepanem Zamoyskim zaraziła się od niego nieleczonym syfilisem, co odbiło się na zdrowiu jej potomstwa, również z małżeństwa z Sobieskim. Marysienka mimo wrodzonej chorobliwości, czemu zaradzić miały podróże zdrowotne do Francji i na Śląsk na kurację wodoleczniczą, miała silny organizm i sporą dozę szczęścia, gdyż zdołała przeżyć w sumie 17 porodów (w tym jeden bliźniaczy) i poronień²⁴. Zmarła w wieku 75 lat. Jak wynika z listów, królowa martwiła się o zdrowie rodziny. W korespondencji z synami często udzielała im merytorycznych porad zdrowotnych²⁵.

Według Wandy Roszkowskiej w 1719 r. nastąpił u królewicza Konstantego Władysława pierwszy atak śmiertelnego w skutkach gośćca²⁶ (chiragra, artretyzm powodujący bóle i zniekształcenie stawów palców dłoni), a od około 1722 r. był już poważnie chory²⁷:

od sześciu dni na łóżku *de cumbit* podagrą złożony, a teraz już i genagra u kolana weszła²⁸.

W związku z chorobą królewicza musiano przeorganizować pomieszczenia w jego rezydencji we Wrocławiu.

Naj[j]aśn[iejszy] Pan d[ie] 12 pr[ae]se[ntis] na podagrę zapadł, *et consequenter* genagra wczoraj wieczorem w kolano lewe weszła i dziś całą noc nie spał, a do tego

bieskiego, http://www.wilanow-palac.pl/dolegliwosci_zdrowotne_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15]; O. Forst de Battaglia, *Jan Sobieski król Polski*, Warszawa 1983, s. 369–374; Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983, s. 507–509.

²² Cyt. za: P. Hanczewski, Dość wysoki, z lekką nadwagą, http://www.wilanow-palac.pl/dosc_wysoki_z_lekka_nadwaga.html [dostęp: 2021-03-15].

²³ Cyt. za: A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 69–70.

²⁴ A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 25; tejsze, *Narodziny*, s. 276. Z Sobieskim była 14 razy w ciąży, zob. M. Sobieraj, *Potomstwo Jana i Marii Kazimiery Sobieskich*, s. 433–434.

²⁵ A. Kersten, *Maria Kazimiera de la Grange d'Arquien* [w:] PSB, t. 19, s. 638–643; M. Komarzyński, *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*, Kraków 1983, s. 21 i n.; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 25 i n.; H. Widacka, *Zdrowie i niezdrowie królowej Marysienki*, http://www.wilanow-palac.pl/zdrowie_i_niezdrowie_krolowej_marysienki.html [dostęp: 2021-03-15].

²⁶ W. Roszkowska, *Konstanty*, s. 150.

²⁷ Według żony — Marii Józefy z Wesslów (ok. 1685–1761), poślubionej 18 XI 1708 r. — ostatnie trzy lata, czyli od połowy 1723 r.; M.J. z Wesslów Sobieska do A.K. z Sanguszków Radziwiłłowej, Żółkiew 31 VII 1726 r., AGAD, AR, dz. III, nr 41, s. 56.

²⁸ A.W. Urbański, sekretarz królewicza K.W. Sobieskiego do S. Olszańskiego, Wrocław 29 VI 1722 r., AGAD, AR, dz. V, nr 16798/II, s. 152. Zob. W. Roszkowska, *Oława królewiczów Sobieskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Lódź 1984, s. 62; *Urzednicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej w XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł (seria: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, A. Gąsiorowski, t. 3: *Ziemie ruskie*, z. 2), Kórnik 1992, s. 31 (nr 38).

gorące dni strasznie, dla czego kazał się przenieść do innego pokoju, tam gdzie garderoba była, a garderobę przeniesiono tam, gdzieśmy jadalni. Nas zaś przeprowadzono ze stołem do residentiej WMM Pana, to jest do sklepu, gdzie kredens, i tam teraz jadamy. Na miejsce zaś WMM Pana, już po Karolu nastąpił Klohman, bo Karol nie mógł nastarczyć i wydać usług kamerdynerskiej²⁹.

Od dawna cierpiący na podagrę (dna moczanowa lub artretyzm)³⁰ i gościec, słabł coraz bardziej. Niemał dwa lata walczył z postępującymi zmianami w nogach wywołanymi prawdopodobnie cukrzycą, a żadne kuracje nie dawały pożądanych efektów:

podagrę i chiragrę odbywa, czemu jest okazją P[an] doktor Helvig, który niepożebnie kazał mu przez trzy niedziele wanny continuować³¹.

Dwa lata później ten sam autor listu pisał:

Doktor Helvig medik Naj[j]aśniejszego królewica Jmci P[an]a N[asze]go M[i]ł[os]ciwego, koniecznie każe Panu M[i]ł[os]ciwemu na koniu jeździć, ażeby tylko był koń powolny³².

Coraz trudniej było Konstantemu Władysławowi poruszać się, choroba nękała go atakami. Latem 1723 r. przez trzy miesiące, od czerwca do sierpnia, kurował się w dobrach von Bergów w Herrendorfie (Żukowicach) koło Głogowa³³.

Mordercze kuracje, wyniszczające posty stosowane na przemian z obżarstwem, rujnowały już dość słaby organizm królewicza, cierpiącego przypuszczalnie także na cukrzycę. Utrzymująca z nim bliskie kontakty Joanna z Sieniawskich Potocka (†1733) pisała o fatalnym stanie zdrowia królewicza Konstantego oraz zaleceniach lekarza robienia gorących okładów na opuchnięte, zaropiałe i gnijące nogi.

Nogi jako konwie, materia ciecze i czernieje, miejsca te póki laper [okład] gorący [przykład], póty folę czuje w nogach, jak ostygnie, to krzyczy, doktorowie wrocławscy nie życzą mu nikogo zażywać, tylko doktora [Mikołaja Jana — R.J.] Stetkiewicza³⁴.

²⁹ A.W. Urbański do F. De Conrade, skarbnika królewicza K.W. Sobieskiego, b.m. [Wrocław] 29 VI 1722 r., AGAD, AR, dz. V, nr 16798/II, s. 160.

³⁰ Zob. Z. Kuchowicz, *Z dziejów zapadalności na dnę moczową (podagrę) w Polsce*, „Zdrowie Publiczne”, t. 81, 1970, nr 8, s. 761–766.

³¹ A.W. Urbański do F. De Conrade, b.m. [Wrocław] 27 XI 1722 r., AGAD, AR, dz. V, nr 16798/II, s. 205.

³² A. W. Urbański do F. De Conrade, Wrocław 2 XII 1724 r., AGAD, AR, dz. V, nr 16798/II, s. 400.

³³ W. Roszkowska, *Konstanty*, s. 151.

³⁴ J. z Sieniawskich Potocka do E.H. z Lubomirskich Sieniawskiej, 28 XI 172[5?] r., cyt. za: B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2018, s. 199. Zob. osiemnastowieczne przepisy na okład na podagrę. „Wziąć trzy kwarty octu win[n]ego, mocnego i białego, sześć kurzych jaj, tegoż dnia zniesionych. Wsadzić one w tenże garnek nb. nowy poliwany. Wsadzić on zaszpunktowany w pudło dobrze futrami ukrywawszy na godzin 24. Po tym dobyć i plewkę odrzuciwszy potrzebę rękoma w tymże oczcie. Tak zaś tego używać. Wziąć na talerz tego likworu i zagrzewszy miesiąc jak może wytrzymać szmarować przy ogniu”. AGAD, AR, „Rękopisy biblioteczne” (dalej: Rb), nr 87, s. 33. Podobny: AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, sygn. 1518, s. 36.

W swych listach królewicz zapewniał, że jego zdrowie jest „czerstwiejsze”³⁵. Mimo to jego otoczenie właściwie oceniało stan zdrowia Konstantego Władysława Sobieskiego.

Nie było czasu namienić Naj[.]aśn[iejszemu] Panu, bo go teraz podagra i chiragra potężnie ćwiczą³⁶.

Konstanty Władysław coraz poważniej chorował, szkodząc sobie niewłaściwą dietą opartą na piwie, co zalecali przyboczni medycy³⁷, uważający alkohol za panaceum na wszelkie dolegliwości³⁸.

Dwa miesiące przed śmiercią królewicza, w liście pisanym z Wrocławia 10 V 1726 r. Tekla Róża Flemmingowa z Radziwiłłów donosiła matce, Annie Katarzynie z Sanguszków Radziwiłłowej, że stan zdrowia Konstantego Władysława jest bardzo zły, że przeszedł dwa ataki apopleksji i że prosi żonę, by przeniosła go do Wrocławia, w którym czuł się znacznie lepiej niż w Żółkwi³⁹. Prośba ta nie została spełniona z powodu opłakanego stanu zdrowia królewicza, wykluczającego jakąkolwiek podróż. W podobnym tonie brzmi list Joanny z Sieniawskich Potockiej, w którym prosiła Elżbietę Helenę z Lubomirskich Sieniawską o przysłanie lekarza do konającego królewicza:

bo już nie gadał, jubileusz przez pięć dni pościł, nie jedząc tylko śledzia jednego na dzień, wczoraj dwa garnce piwa wypił i podobno epilepsja wzięła [...], co za życie, co za pokuta⁴⁰.

Podsumowując, należy stwierdzić, że królewicz Konstanty Władysław Sobieski był chory na dnę moczanową, w początkach XVIII w. najczęściej zwaną podagrą (gdy atakowała palce stopy), gonagrą⁴¹ (stawy kolanowe) lub chiragrą (nadgarstki, łokcie, barki). Choroba przejawiała się u królewicza ostrymi, nawracającymi, dnawymi zapaleniami stawów. Powodowała u niego bolesne ataki unieruchamiające. Być może spowodowana tą chorobą niewydolność nerek i mocznica, jak również udar mózgu („apopleksja”) i zawał serca, stały się przyczyną przedwczesnego zejścia królewicza Konstantego Władysława, a — być może — również jego młodszego brata, Aleksandra Benedykta Sobieskiego.

³⁵ K.W. Sobieski do NN, b.m. 10 X 1724 r., cyt. za: A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 309.

³⁶ A. Urbański do F. De Conrade, b.m. [Wrocław] 8 X 1723 r., AGAD, AR, dz. V, nr 16798/II, s. 367–368.

³⁷ J. Poraziński, *Sobieski Aleksander Benedykt Stanisław*, s. 501; A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 309. Zob. uwagi: D. Lewandowska, *Lekarz na wagę złota*, http://www.wilanow-palac.pl/lekarz_na_wage_zlota.html [dostęp: 2021-03-15].

³⁸ K.W. Sobieski do A. Wolskiego, pisarza prowentów żółkiewskich, Milicz 12 XII 1710 r., AGAD, AR, dz. III, nr 37, s. 81: „podczas powietrza, każdemu jeść i pić trzeba, *consequenter* w młynach miela, miody się sycą, gorzałka się kurzy i piwo się robi, prócz innych importancyi”.

³⁹ T.R. z Radziwiłłów Flemmingowa do A.K. z Sanguszków Radziwiłłowej, Wrocław 10 V 1726 r., AGAD, AR, dz. V, nr 3788/II, s. 32–33. Według Wandy Roszkowskiej (*Oława*, s. 57) około listopada 1725 r., pod naciskiem żony, wyjechał ze Śląska do Żółkwi gnany nadzieją, że zmiana miejsca rezydowania może okazać się zbawienna dla jego zdrowia.

⁴⁰ J. z Sieniawskich Potocka do E.H. z Lubomirskich Sieniawskiej, Lwów 23 VII 1726 r., cyt. za: B. Popiołek, *Kobiecty świat*, s. 397; komentarz do tego cytatu, tamże, s. 199–200.

⁴¹ W cytowanym źródle zapisana jako „genagra”.

Jego żona, Maria Józefa z Wesslów Sobieska, z którą od wielu lat pozostawał w separacji, tak opisała ostatni dzień życia męża:

Wielowładna Stwórca mego Ręka wypróbowałszy przez trzy lata niezliczonymi boleściami najukochańszego małżonka mego Najjaśniejszego Królewica Jmci Dobrodzieja, i na wadze wszechmocności swojej w równej Go z Jobem [Hiobem — R.J.] odważywszy szali, gdy na usilne prośby Jego skracza Mu *die* 22 tego miesiąca [lipca 1726 r. — R.J.] wpół do dziesiątej przed północą⁴² ostatnich ciężkości; więc na moje serce wszystkie udręczenia, na oczy też strumienie i na ciało i zmysł ostatnie umartwienie wali hurmem w tym czasie. [...] Wszechmocna Ręka Boska [...] zgasiła światło moje najmilsze, a mnie grubą okrywwszy żałobą w rzewliwych utopila żalach⁴³.

Po zgonie męża Sobieska przybrała pozę załamanej nieszczęściem wdowy. „Żona królewicza — pisał Sadok Barącz — cały zamek w klasztor prawie przemieniła, przybrawszy na siebie strój tercjarki św. Franciszka, którego stroju przez całe swe życie nie zmieniała”⁴⁴.

Z literacką wersją choroby królewicza Konstantego Władysława, narodzin jego rzekomego dziecka (w 1725 r.), śmierci, pogrzebu i żałoby wdowy możemy zapoznać się w zbeletryzowanym pamiętniku spisany przez Sabinę z Gostkowskich Grzegorzewską⁴⁵.

Następnego dnia po śmierci królewicza Konstantego Władysława, 23 VII 1726 r., „o godzinie dziewiątej przed północą” przeprowadzono na zamku w Żółkwi sekcję jego zwłok. Terminy „sekcja” (łac. *sectio* — cięcie, rozcięcie) oraz „autopsja” (gr. *autopcia* — zobaczyć na własne oczy) oznaczają badania pośmiertne (łac. *post mortem*) wykonane w celu ustalenia przyczyn zgonu, weryfikację rozpoznania klinicznego lub edukację w zakresie anatomii i fizjologii. Procedura badań polega na oględzinach zewnętrznych i otwarciu trzech jam ciała: czaszki (nie była otwierana królewiczowi, w przeciwieństwie do głowy jego ojca), klatki piersiowej i jamy brzusznej. Tylko w niektórych przypadkach oględziny zewnętrzne wystarczają i nie następuje otwarcie ciała. Zadaniem lekarza jest znalezienie morfologicznych wykładników procesu chorobowego lub innych przyczyn zgonu. W czasach staropolskich termin „sekcja” zastępowano wyrazem „egzenteracja” (łac. *exenteratio* — usuwać, wypuszczać), którym określano oględziny zwłok.

⁴² S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów 1877, s. 153: „22 lipca w poniedziałek o godzinie 9 wieczór”.

⁴³ M.J. z Wesslów Sobieska do A.K. z Sanguszków Radziwiłłowej, Żółkiew 31 VII 1726 r., AGAD, AR, dz. III, nr 41, s. 56 (zob. komentarz: B. Popiołek, *Kobięcy świat*, s. 56, 60–61, 128). Por. list z tego okresu, M.J. z Wesslów Sobieska do A.K. z Sanguszków Radziwiłłowej, b.m.d., AGAD, AR, dz. III, nr 43, s. 58–59. Przekazy te por. z relacjami o ostatnich dniach króla Jana III przekazanych przez Kazimierza Sarneckiego, rezydenta Radziwiłłów na dworze królewskim (K. Sarnecki, stolnik witebski do K.S. Radziwiłła, Warszawa 18 i 20 VI 1696 r., wyd. W. Ziembicki, *Nieznana relacja*, s. 214–217) oraz ks. Skopowskiego. E. Łuniński, *Relacja księdza Skopowskiego o ostatnich chwilach Jana III* [w:] *Wspominki z dni historycznych kart kilka*, Warszawa 1910, s. 343–347. L. Sługocki, *Zgon króla Jana III Sobieskiego. Ocena źródeł*, Łódź 2005; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 250.

⁴⁴ S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, s. 153.

⁴⁵ S. Grzegorzewska, *Pamiętnik o Maryi Wesslównie Królewiczowej Konstantowej Sobieskiej spisany ze wspomnień rodzinnych przez Sabinę z Gostkowskich Grzegorzewską*, wstęp i oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1965, s. 351–361.

Stosunkowo rzadko posługiwano się wyrażeniami: „oporządzenie zwłok”, „prucie”, „rzezanie” lub „patroszenie”. Według Witolda Doroszewskiego „egzenterować” znaczy dosłownie: „wyjmować wnętrzności z trupa, wypruwać wnętrzności; patroszyć; robić sekcję zwłok” (łac. *exentero* — wywnętrzam, patroszę)⁴⁶.

Sekcję zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego przeprowadził ogólnie szanowany ormiański lekarz ze Lwowa Mikołaj Jan Stetkiewicz (Steckiewicz, Steczkiewicz) i lekarz elit Rzeczypospolitej zatrudniony na dworze Sieniawskich Jacobus Thuillier, zwany Jakubem Thwilem. Niżej publikowany protokół sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława, podobnie jak jego sławnego ojca, przynosi makabryczny opis organów wewnętrznych (np. „jelita były czarne”, „śledziona w kilku miejscach zaczerniała”, „pęcherz uryanny cały piekielnym ogniem spalony”, „przepona cała sina — niebieskawa”, „płuca z lewej strony całkowicie zmartwiały, jako też i membrana opłucna”, czy „w nogach ciało wewnątrz z dziurawione niby gębka bez najmniejszego znaku mięsa koloru niby ogórka albo harbuza rozerznętego i części wypełnione surowicą”). Biorąc pod uwagę wiek królewicza — 46 lat, czyli aż 21 mniej, niż miał w chwili śmierci jego ojciec, stan jego zwłok jest dowodem licznych przebytych chorób⁴⁷. Lekarze podpisujący sekcję nie wydali żadnych opinii dotyczących stanu zdrowia i przyczyn zgonu królewicza. Źródło z autopsji królewicza nie wspomina o tzw. spektatorach (wizjach) czynności sekcyjnych. Autor artykułu, który nie jest lekarzem tylko historykiem, ma nadzieję, że publikacja protokołu sekcji zwłok Konstantego Władysława Sobieskiego wywoła wśród historyków medycyny dyskusję na temat bezpośredniej przyczyny zgonu królewicza, podobnie jak miało to miejsce po opublikowaniu protokołu sekcji zwłok jego sławnego ojca.

Historycy medycyny nie są zgodni co do tego, jaka choroba spowodowała śmierć króla Jana III. Na podstawie licznych źródeł, w tym głównie protokołu sekcji zwłok, większość z nich za przyczynę zgonu uznaje chorobę nerek⁴⁸. Współcześni historycy medycyny dodają jeszcze drugą dolegliwość, którą była kiła (syfilis)⁴⁹. Nadworny lekarz króla, Bernard O'Connor, podał w 1698 r., że przyczyną zgonu Jana III była „apopleksja”⁵⁰. Ostatnio badacze dziejów medycyny wysuwają hipotezę, że śmierć króla została spowodowana ostrą niewydolnością

⁴⁶ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 2, Warszawa 1960, s. 655. Według Samuela Bogumiła Lindego (*Słownik*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1807, s. 622) *exenterowanie* oznacza „wywnętrzenie trupa”; zob. J. Pietrzak, „Ciało umarłe większego wymaga opatrzenia” — sekcja zwłok polskich królów i królowych od XVI do XVIII wieku w kontekście przygotowań do ceremonii pogrzebowej [w:] *Śmierć, pogrzeb i upamiętnienie władców w dawnej Polsce*, red. H. Rajfura, P. Szewdo, B. Świadek, M. Walczak, P. Węcowski, Warszawa 2020, s. 148.

⁴⁷ Dla kontrastu — lekarze przeprowadzający sekcję zwłok o wiele starszej matki królewicza zwrócili uwagę na dobry stan jej organów wewnętrznych, za wyjątkiem jelit. J. Pietrzak, „Ciało umarłe większego wymaga opatrzenia” — sekcja zwłok, s. 158.

⁴⁸ W. Nowicki, *Sekcja zwłok króla Jana III*, nr 42, s. 534–535; nr 43, s. 549–551; W. Ziembicki, *Zdrowie i niezdrowie*, s. 29–32.

⁴⁹ L. Sługocki, *Sekcja*, s. 182–187.

⁵⁰ B. O'Connor, *Historia Polski*, s. 216; L. Sługocki, *Zgon króla Jana*, s. 141–146. Zob. E. Nowosielska, *Melancholia, szaleństwo i inne „choroby głowy” w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2021, s. 115–118.

„prawej komory serca”, a pośrednią przyczyną były: chroniczne zapalenie nerek, puchlina brzuszna i rozszerzenie serca⁵¹.

Datacja sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego definitywnie rozstrzyga datę jego zgonu na 22 VII 1726 r. Miesiąc zgonu sugeruje, że musiała się odbyć niezwłocznie po sprowadzeniu do rezydencji w Żółkwi osób do tego upoważnionych lub, co wydaje się bardziej prawdopodobne, przez lekarzy przebywających przy łóżu umierającego królewicza.

Dotychczasowa literatura przedmiotu podawała kilka dat zgonu królewicza: 28 lutego⁵², 22 kwietnia⁵³, 22 czerwca⁵⁴, 22 lipca⁵⁵, 26 lipca⁵⁶ i 28 lipca 1726 r.⁵⁷, a nawet 29 XI 1727 r.⁵⁸ Prawdziwą datę podali: gdański historyk Gotfryd Bogumił Lengnich (†1774), dominikanin Sadok Barącz (†1892), a ostatnio Andrzej Sikorski (opierający swój wywód na cytowanym wyżej liście żony Konstantego Władysława do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej)⁵⁹, Wanda Roszkowska i Aleksandra Skrzypietz. Podawane w literaturze przedmiotu błędy w datacji śmierci królewicza prawdopodobnie powstały w wyniku nieprawdziwych pogłosek o jego śmierci, które pojawiły się w maju 1726 r. Istniejące wcześniej wątpliwości zostały obecnie rozwiane w związku z ustaleniem daty przeprowadzenia sekcji zwłok królewicza.

⁵¹ I. Gath, *Deformowanie prawdy medyczno-historycznej o chorobie i śmierci króla Polski Jana III Sobieskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 80, 2017, s. 65–82; I. Gath, *Medyczna historia Jana III i przemilczane fakty*, https://www.wilanow-palac.pl/medyczna_historia_jana_iii_i_przemilczane_fakty.html [dostęp: 2021-03-15]; S. Szpilczyński, *Najprawdopodobniejsza przyczyna zgonu Jana III Sobieskiego*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 35, 1980, nr 2, s. 336.

⁵² W. Dworzaczek, *Genealogia*, t. 2: *Tablice*, Warszawa 1959, tabl. 14; *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, wyd. 2 popr. i uzup. F. K. Martynowski, t. 2, Warszawa 1885, s. 751; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 28, Poznań 1906, s. 110.

⁵³ [J. Nowakowski], *Pamiętka odnowienia i poświęcenia kościoła żółkiewskiego dnia 12 września 1867*, Lwów 1868, s. 15.

⁵⁴ T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego*, tabl. 8 (1737 r. sic!). Podobny błąd w dacie rocznej w tabl. 6 według H[enryka] S[teckiego], cytowanej przez Korzona; M. Sobieraj, *Potomstwo Jana i Marii Kazimiery Sobieskich*, s. 434.

⁵⁵ G. Lengnich, *Geschichte der Länder Preussen unter dem Könige August dem Zweyten*, Danzig 1745, S. 362; S. Barącz, *Pamiętka miasta Żółkwi*, s. 153; M. Niedźwiecki, *Z przeszłości Żółkwi*, Lwów 1908, s. 64; W. Roszkowska, *Oława*, s. 57; A. Sikorski, *Maria-Józefa z Wesslów żona królewicza Konstantego Sobieskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowej serii t. 4 (15), 1999, s. 195; A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 391 (we wcześniejszej publikacji podawała błędną datę, zob. A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 576).

⁵⁶ J. Dumanowski, A. Sikorski, *Sobieska z Wesslów Maria Józefa* [w:] PSB, t. 39, s. 477; J. Porazinski, *Sobieski Konstanty Władysław*, s. 501; W. Roszkowska, *Oława*, s. 153; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 576; K.W. W[ójcicki], *Sobieski* [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 23, Warszawa 1866, s. 757.

⁵⁷ Data na tablicy w kaplicy Matki Najświętszej kościoła parafialnego w Żółkwi: *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, red. W. Drelicharz, t. 1: *Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005, s. 314 (nr 296) i il. 252; S. Barącz, *Pamiętka miasta Żółkwi*, s. 210; J. Nowakowski, *Pamiętka odnowienia i poświęcenia kościoła żółkiewskiego*, s. 45–46; J.T. Petrus, *Kościoły i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994, s. 34, il. 170–171; [J.H. Zedler], *Grosses Universal Lexikon aller Wissenschaften und Künste...*, Bd. 38, Leipzig-Saale 1743, kol. 149.

⁵⁸ S. Grzegorzewska, *Pamiętnik*, s. 354–355.

⁵⁹ A. Sikorski, *Maria-Józefa z Wesslów*, s. 195.

Wydaje się, że w 2. połowie XVII i 1. połowie XVIII stulecia w Rzeczypospolitej zwykłą praktyką było lekarskie sekcjonowanie zwłok znaczących osób dokonywane w przypadku ich nagłych zgonów⁶⁰, o czym mogą świadczyć pośrednio motywowane względami religijnymi zapisy testamentowe oraz przekazy słowne zakazujące tej procedury⁶¹. W przypadku królewicza Konstantego Władysława nie była to śmierć gwałtowna lecz spodziewana i to od kilku lat. Czyżby więc sekcja królewicza została przeprowadzona w celu porównania zmian chorobowych w poszczególnych narządach, stając się w Rzeczypospolitej załącznikiem nowej gałęzi medycyny — patologii, zajmującej się badaniem przyczyn, mechanizmów powstawania, rozwojem i skutkiem chorób⁶²?

Aby przygotować pompatyczne, teatralne widowisko barokowe, jakim był pogrzeb magnata, potrzebowano czasu i pieniędzy. Okres od śmierci do pogrzebu pochłaniały drobiazgowo przygotowania do ceremonii: zamówienie trumny, wykonanie dekoracji w domu i kościele, budowa *castrum doloris*, ułożenie mowy pogrzebowej i jej wydrukowanie, wreszcie zaproszenie i przyjazd żałobników, którzy podnieśliby prestiż wydarzenia. Czas ten wydłużał fakt, że pogrzeb był zarazem pokazem dostojności i sytuacji ekonomicznej całej rodziny. Żeby godnie odprawić pogrzeb czekali czasami całymi miesiącami a nawet latami⁶³. Z tego powodu przeprowadzenie sekcji i balsamowanie zwłok było dość powszechnym zjawiskiem w rodzinach magnackich i bogatej szlachty⁶⁴. W przypadku głów koronowanych Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. było to wręcz standardem⁶⁵.

Kończącą częścią autopsji było balsamowanie ciała. Zabieg miał walor praktyczny — chodziło bowiem o przedłużenie trwałości ciała do czasu ceremonii pogrzebowych. Zaniechanie balsamowania mogło doprowadzić do

⁶⁰ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego oraz „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, wyd. M. Nagielski, Warszawa 1999, s. 279: „według zwyczaju, uznawszy prędką śmierć [Jeremiego Wiśniowieckiego — R.J.], wewnątrz z niego wypruto”. F. Giedroyc, *Przyczynek do dziejów medycyny*, s. 8, 14–26.

⁶¹ Np. Bogusław Radziwiłł w testamencie zażyczył sobie „żeby ciało nie długo w paradyzie leżało i żeby je koniecznie nie eksenterowano”. U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014, s. 224; *Hieronima Floriana Radziwiłła diariusze i pisma różne*, oprac. i wstęp M. Brzezina, Warszawa 1998, s. 33: „samaż temu będąc okazją, kiedy umierając zakazała się eksenterować, które było do jej defektów i otyłości srodze potrzebne” (zapiska z 29 III 1747 r.). Ta ostatnia dyspozycja, sprzeciwiająca się czynnościom sekcijnym, wynikała z głębokiej religijności Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej.

⁶² Dowodem na pojawienie się nowej gałęzi medycyny zwanej patologią jest opis konsylium lekarskiego i sekcji zwłok Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej (1634–1694), siostry króla Jana III, zob. B. O'Connor, *Historia Polski*, s. 213–214.

⁶³ Np. wojewoda nowogródzki Jan Mikołaj Radziwiłł zmarł 20 I 1729 r. a pochowano go dopiero 18 lat później — 22 IX 1747 r., AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 293, 1531–1532.

⁶⁴ „*Balsam ex aloe pro cadavere*. To jest ciało trupa zmarle[go] napuścić po exienterowaniu, dlatego aby długo trwało przez szkazej leżące w grobie [...]. Ale potrzeba kadłub trupa po wyjęciu wnętrzości dobrze wypłókać, wprzód gorzałką mocną, aż do czysta, a po tym winem dobrym pachniącym starym, i po tym wysuszyć chustami suchemi. Po napuszczeniu balsamem bawełną suchą nap[c]hasz trupa, natrząsnawszy ją mierzrą z aloesem”. AGAD, AR, dz. Rb, nr 205, s. 3.

⁶⁵ J. Pietrzak, „*Ciało umarłe większego wymaga opatrzienia*” — *sekcja zwłok*, s. 147–168.

przedwczesnego i niekontrolowanego rozkładu⁶⁶ lub nieprzywidzianych wydarzeń przy egzekwiach⁶⁷. Obie czynności z reguły przeprowadzano jednocześnie⁶⁸. W przypadku królewicza Konstantego Władysława brakuje jakichkolwiek wzmianek o balsamowaniu ciała, w odróżnieniu do postępowania ze zwłokami jego sławnego ojca, matki oraz młodszego brata Aleksandra Benedykta⁶⁹, choć przeczy temu wzmianka o „grobie serca”, co dla współczesnych oznaczało wyjmowanie wnętrzności i balsamowanie ciała⁷⁰. Po zgonie ciało królewicza przeniesiono „do kościoła farskiego do skarbcza” w Żółkwi, gdzie oczekiwało na pogrzeb⁷¹. Część wyposażenia zamku posłużyła za wystrój pomieszczenia z katafalkiem królewicza⁷².

Konstanty Władysław Sobieski został pochowany dopiero 27 XI 1727 r. Trumnę złożono pod wielkim ołtarzem kościoła parafialnego p.w. Św. Wawrzyńca Męczennika w Żółkwi⁷³. Jego serce spoczęło w kościele p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w klasztorze żółkiewskich Dominikanów. Powodem tego opóźnienia były niesnaski w rodzinie Sobieskich i spór, jaki najstarszy królewicz wiódł od dawna z wdową po bracie, Marią Józefą z Wesselów. Powszechnie twierdzono, że żona Konstantego odwlekała pogrzeb, bo chciała jak najdłużej

⁶⁶ Młodszy syn kanclerzyny wielkiej litewskiej Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej tak opisywał stan jej zwłok w trzecim miesiącu po śmierci (zapiska z 29 III 1747 r.). *Hieronyma Floriana*, s. 33: „Eadem die tamże w Mirze po mszy świętej oglądałem ciało ś.p. matki mojej, która *tantae* już podlega *corruptioni*, że niepoznana. Nie wiem czy kości onej, nie tylko mięso, do pogrzebu w oktobrzu złożonym doczekają, z racji materii cuchnącej, w której prawie pływa”.

⁶⁷ Zamknięta trumna złożona na katafalku wybuchła. Eksplozję spowodowało niegaszone wapno użyte do zabalsamowania ciała. Jerzy książę Zbarski 1574–1631. *Szkic bibliograficzny — korespondencja*, oprac. A. Filipczak-Kocur, Warszawa — Bellerive-sur-Allier 2020, s. 110.

⁶⁸ Ph. Ariès, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992, s. 353–357.

⁶⁹ O. Forst de Battaglia, *Jan Sobieski*, s. 374; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 252, 508; tejże, Aleksander Benedykt Sobieski, http://www.wilanow-palac.pl/aleksander_benedykt_sobieski.html [dostęp: 2021-03-15].

⁷⁰ P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, s. 354.

⁷¹ *Inwentarz Zamku Żółkiewskiego z r. 1726*, wyd. L. Finkel (odb. „Sprawozdania Komisji Hist. Sztuki Akademii Umiejętności”, t. 5), Kraków 1891, s. 5.

⁷² Zob. inwentarz pałacu zrobiony 14 IX 1726 r. po zgonie Konstantego Władysława Sobieskiego (s. 3, 5) oraz informacje ogólne o wyposażeniu zamku: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 7: *Województwo ruskie. Ziemia halicka i lwowska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995, s. 611–612, 616–619.

⁷³ M.J. z Wessłów Sobieska do kanclerzyny A.K. z Sanguszków Radziwiłłowej, Żółkiew 8 X 1727 r., AGAD, AR, dz. III, nr 41, s. 97; M.J. z Wessłów Sobieska do starosty przemyskiego H.F. Radziwiłła, Żółkiew 8 X 1727 r., tamże, s. 100; A. Sikorski, *Maria-Józefa z Wessłów*, s. 195, przyp. 54. Jego najstarszy brat Jakub Ludwik, zmarły 19 XII 1737 r. również w Żółkwi, został pochowany w ekspresowym tempie, bo już 30 XII tego roku. A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 378. Równie szybko pochowano w Rzymie Aleksandra Benedykta (zmarł 19 listopada, a pogrzeb odbył się już 27 XI 1714 r.). A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 507, 510. Ciało ich sławnego ojca — Jana III (serce króla pochowano w kościele kapucynów w Warszawie), czekało na pochówek na Wawelu prawie 38 lat (od 17 VI 1796 do 15 I 1734 r.). Króla Sobieskiego pochowano razem z Augustem II Mocnym, królową Marią Kazimiłą Sobieską (zmarła w Blois 30 I 1716 r.) i synkiem królewicza Jakuba Ludwika Sobieskiego — małym Janem (21 X 1699–3 VII 1700). A. Skrzypietz, *Jakub Sobieski*, s. 178, 362–363; tejże, *Synowie królewscy*, s. 579–581.

przebywać w Żółkwi, o co spierała się z Jakubem Ludwikiem Sobieskim aż do przełomu 1728 i 1729 r. O fatalnych relacjach królewicza Jakuba ze szwagierką, której — jako głowa rodu Sobieskich — nigdy nie uznał, wiedziała cała Rzeczpospolita⁷⁴. Dług „na oporządzenie ciała Jego zaciągniony” nie były uregulowany jeszcze w końcu 1730 r.⁷⁵ Ta notatka sugeruje, że zwlekanie z pogrzebem mogło mieć podłoże finansowe. Dość często w XVIII w. zdarzało się, że ze względu na brak gotówki niezbędnej do wyprawienia uroczystego pogrzebu i nadania mu odpowiedniej oprawy jego termin znacznie odwlekano⁷⁶.

Przy ciele najmłodszego królewicza Sobieskiego złożono później (30 XII 1737 r.) zwłoki jego najstarszego brata, tkniętego paraliżem, zmarłego 19 grudnia tego roku. Jakub Ludwik Sobieski spoczął obok Konstantego Władysława, który był mu najbliższym przyjacielem.

W 1861 r. odnaleziono zapomniane trumny Sobieskich: Konstantego Władysława i jego starszego brata Jakuba Ludwika i jego córki Marii Karoliny de Bo-uillon (1697–1740)]. Z tej okazji 16 VI 1862 r. urządzono im ponowny pogrzeb i ufundowano epitafium⁷⁷.

Organizowane corocznie historyczne konferencje kliniczno-patologiczne są okazją do spotkań lekarzy i historyków, na których stawiane są współczesne diagnozy chorób trapiących postaci znane z kart historii. W 2018 r. wspomniani specjaliści zajmowali się stanem zdrowia pogromcy krzyżowców Saladyna (1138–1193), w 2019 r. zaś hiszpańskiego malarza Francisco Goi (1746–1828). Diagnozy stawiano też królowi Judei Herodowi II Wielkiemu (73/72–4 r. p.n.e.), żeglarzowi Krzysztofowi Kolumbowi (1451–1506), przyrodnikowi Karolowi Darwinowi (1809–1882), poecie Edgarowi Allanowi Poe (1809–1849)⁷⁸. Dotychczas przedmiotem zainteresowań badawczych tego gremium nie był żaden Polak. Z pewnością przyczyny śmierci króla Jana III byłyby dobrym tematem międzynarodowej konferencji. Do analizy stanu zdrowia króla i jego najbliższych dysponujemy przecież sporą

⁷⁴ S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, s. 154; B. Popiołek, *Kobięcy świat*, s. 168; A. Sikorski, *Maria-Józefa z Wesslów*, s. 197–198; A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 576–578.

⁷⁵ M.J. z Wesslów Sobieska do królewicza J.L. Sobieskiego, Warszawa 22 XII 1730 r., AGAD, AR, dz. III, nr 41, s. 105. Podobnie koszt pogrzebu Jakuba Ludwika nie był uregulowany jeszcze w latach 1738–1740; zob. „Deskrypcja pogrzebu Ś.P. Najjjaśniejszego królewica JMci Jakuba Polskiego i W.X.Lit. syna króla Jana III”, AGAD, AR, dz. X: „Papiery Sobieskich”, akta niesygnowane; „Expostulacja do J.O. Xięcia J[ego] Mści Pana i Dobrodzieja”, tamże.

⁷⁶ Por. opis zborowego pogrzebu Radziwiłłów w Nieświeżu 10–22 IX 1747 r., AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 1525–1532. Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” przy okazji pogrzebu matki, Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej († 23 XII 1746 r.), pochował też synka, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła († 18 V 1729 r. oraz Mikołaja Faustyna Radziwiłła († 3 II 1746 r.) i Jana Mikołaja Radziwiłła († 20 I 1729 r.), których ciała oczekiwały na pogrzeb godny ich statusu społecznego. R. Jankowski, *Śmierć matki i bliskich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1702–1762) w świetle jego diariusza*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 215.

⁷⁷ S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, s. 188–192, 210; L. Dziedziński, *Żółkiew [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895, s. 817; J. Nowakowski, *Pamiętka odnowienia i poświęcenia kościoła żółkiewskiego*, s. 40–45.

⁷⁸ J. Grabowska, *Co zabiło słynnego Saladyna, pogromcę krzyżowców?*, „Gazeta Wyborcza”, 10 V 2018, s. 15: <http://wyborcza.pl/7,75400,23375172,co-zabilo-slynnego-saladyna-pogromce-krzyzowcow-i-zdobycwe.html> [dostęp: 2021-03-15].

bazą źródłową i obfitą literaturą. Interesującym postulatem badawczym byłoby zbadanie przyczyn degradacji i wymarcia rodu magnackiego Sobieskich.

Na koniec rozważań należy wyjaśnić w jaki sposób opisywany dokument znalazł się w zasobie archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, a z czasem w jego części „historycznej” przechowywanej w AGAD. Dwa miesiące po otrzymaniu wieści o śmierci Jakuba Ludwika Sobieskiego ówczesny wojewoda trocki i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” udał się do Żółkwi, gdzie z córką królewicza, Marią Karoliną de Bouillon, prawdopodobnie ustalił warunki nabycia dóbr Sobieskich. Zagwarantował ówczesnej właścicielce dożywocie na Żółkwi z zastrzeżeniem, że po jej śmierci zamek, jego zbiory i tamtejsze archiwum staną się własnością Radziwiłłów⁷⁹. Przejęte archiwalia (w tym publikowany obecnie protokół sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego) w większości przeniesiono do archiwum Radziwiłłów mieszczącego się w zamku w Nieświeżu. Dobra Sobieskich (kukizowskie, kulikowskie, pomorzańskie, złoczowskie i żółkiewskie) zostały przejęte przez „Rybeńkę” 11 III 1740 r. na mocy umowy z Marią Karoliną de Bouillon, córką Jakuba Ludwika Sobieskiego i ostatnią przedstawicielką królewskiej linii Sobieskich⁸⁰.

Protokół sekcji zwłok jest napisany na papierze z filigranem przedstawiającym herb Pogoń⁸¹. Na wewnętrznej stronie bifoldium mamy kilka zapytań sługi do królewicza Jakuba Ludwika dotyczących organizacji ceremoniału związanego z pochówkiem królewicza Konstantego Władysława w Żółkwi⁸². Opisywany i niżej wydany protokół sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego znajdował się w fascykule o sygnaturze archiwalnej: „Sub. Litt. K Fasc. 55 N° 16 z szaf Rygi”. Świadczą o tym charakterystyczne fascykulowe zagięcia papieru, raz w poziomie i trzy razy w pionie, do formatu prostokąta o wymiarach 70x160 mm oraz opis na *recto* tego zgięcia: „Lustracja *post obitum* [po śmierci] Najjaśn[iejszego] Królewica Jmci Konstantyna exenterowania”, a u dołu cytowana już sygnatura. Odcisnięta sucha pieczęć na papierze dokumentu może, też świadczyć (ale nie musi, bo może to być ślad po pieczęci służącej do zalakowania sznura wiążącego dokumenty w fascykule), że wcześniej był włożony do listu jako aneks i wysłany do królewicza Jakuba Ludwika Sobieskiego najprawdopodobniej przez żonę zmarłego Marię Józefę Sobieską z Wesslów⁸³,

⁷⁹ AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, s. 890–891 (zapiski z 24–27 III 1738 r.); A. Skrzypietz, *Królewscy synowie*, s. 589–590.

⁸⁰ Teksty kontraktów zawartych w Żółkwi 30 XI 1739 i 11 III 1740 r., zob. AGAD, AR, dz. XI, nr 146, s. 3–4, 14–22; S. Barącz, *Pamiętki miasta Żółkwi*, s. 160.

⁸¹ Brak ilustracji tego filigranu w publikacjach: J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969; też, *Katalog filigranów papierni polskich 1500–1800 r.*, Łódź 1983. Filigran z papieru z protokołu sekcji zwłok królewicza pochodzi prawdopodobnie z nierozpoznanej czerpalni, uruchomionej w dobrach Sanguszków lub Czartoryskich w początkach XVIII w.

⁸² Z tej notatki dowiadujemy się, że na katafalk królewicza przygotowano 160 łokci aksamitu i starano się sprowadzić z Wrocławia trumnę „spiżową złocistą”. Ciało miało być złożone w kościele farnym w Żółkwi, z boku, przy ołtarzu Najświętszej Panny w skarbcu. Autor notatki informuje też, że służbie królewicza wstrzymano wypłaty. W ostatnim punkcie służący pyta Jakuba Ludwika Sobieskiego, co zrobić z psiarnią pozostałą po królewicu.

⁸³ W AGAD (AR, dz. III, nr 41 i 43) nie zachował się z tego okresu list mający podobne zagięcia.

przypuszczalnie do jego rezydencji we Wrocławiu lub Oławie, skąd wrócił do archiwum Sobieskich w Żółkwi, które zostało przejęte przez Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńko”. Według relacji Józefa Weszela, dyrektora archiwum i biblioteki w Nieświeżu, w przejętym archiwum Sobieskich panował bałagan⁸⁴, stąd nie dziwi zagadkowa sygnatura dokumentu.

Przy edycji tekstu starałem się zachować charakterystyczne cechy języka, modernizując jednocześnie tekst według wskazań instrukcji wydawniczej⁸⁵.

TEKST ŹRÓDŁOWY

[Żółkiew], 23 VII 1726 rok

Protokół z sekcji zwłok królewicza Konstantego Władysława Sobieskiego (1680–1726)

Oryg. j. polski, bifolium o wymiarach: 208 x 310 mm, papier czerpany żeberkowy; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. X: „Dokumenty domów obcych” (*Papiery Sobieskich*), akta niesygnowane⁸⁶.

J[ego] Mość P[anie]

Lustracja wnętrzości przy otwarciu ciała Naj[j]śniejszego Ś.P. królewica J[ego] M[o]ści Konstantyna *die 23 Julii 1726 A[nn]o* o godzinie dziewiątej przed północą.

1. *Intestina*⁸⁷ były czarne;
2. Wątroba bardzo przyrosła i bardzo wielka i ciężaru wielkiego;
3. Śledziona w kilku miejscach zaczerniała;
4. Lewa nerka prawie cała skamieniała, w której kamień jeden znalazł się wielkości jaja gołębiego;
5. Nerka prawa zbyt dużą twardością obwiniona, w mięsie zbyt mała;
6. *Vas emulgens totaliter lapide factum*⁸⁸;
7. Pęcherz moczowy cały piekielnym ogniem spalony;
8. *Diafragma*⁸⁹ całe *lividum*⁹⁰;
9. Płuca *ex parte sinistra sphacellata totaliter*⁹¹, jako też i membrana *pleura*⁹²;

⁸⁴ R. Jankowski, *Suplika Józefa Weszela dyrektora archiwum i biblioteki w Nieświeżu skierowana do Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko”, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory”, nr 8 (10), Toruń 2017, s. 73.*

⁸⁵ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

⁸⁶ Skan dokumentu, zob. R. Górny, R. Jankowski, J. Zawadzki, *Życie rodziny szlacheckiej w dokumentach (katalog wystawy)*, Warszawa 2020, s. 55; *Życie rodziny szlacheckiej w dokumentach*. Wystawa wirtualna: https://agad.gov.pl/ARN/images/1_354_0_10_akta%20niesygnowane_0002.jpg [dostęp: 2021-03-15].

⁸⁷ *Jelita*

⁸⁸ *Żyła nerkowa całkowicie wypełniona kamieniem*

⁸⁹ *Przepona* (łac. diaphragma)

⁹⁰ *sina; niebieskawa*

⁹¹ *z lewej strony całkowicie zmartwiałe*

⁹² *opłucna*

10. *In pericardio*⁹³ krople wody nie było;
11. Tłustość na sercu okrutnie wielka;
12. *Ventriculi cordis totaliter consumpti nisi fibra remanserunt*⁹⁴;
13. *In multis partibus corporis*⁹⁵ ekstraordynaryjnie⁹⁶ tłustość wielka, *ponderosa et dura*⁹⁷;
14. W nogach ciało wewnątrz zdziurawione niby gębka bez najmniejszego znaku mięsa koloru niby ogórka albo harbuza rozerzniętego i *partes replete serositate*⁹⁸.

Mikołaj [Jan] Stetkiewicz⁹⁹ *med[icus doctor]*¹⁰⁰ *m[anu] p[ropria]*¹⁰¹
J[oannes] Jacobus Thuillier¹⁰²

Bibliografia

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, sygn. 1518.
- Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dz. III, nr 36–38, 41, 43; dz. V, nr 3788/II, 16798/II; dz. VI, nr II-80a; dz. X: Dokumenty domów obcych. Papiery Sobieskich, akta niesygnowane; dz. XI, nr 146; dz. XXIX, nr 323; dz. „Rękopisy biblioteczne”, nr 87, 205.
- Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 320.

Augustyniak U., *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014.

⁹³ *W osierdziu*

⁹⁴ *Komory serca zupełnie zanikły, pozostały jedynie włókna*

⁹⁵ *W wielu częściach ciała*

⁹⁶ *ekstraordynaryjna — nadzwyczajna, wyjątkowa*

⁹⁷ *ciężka i dokuczliwa*

⁹⁸ *części wypełnione (nasączone) surowicą*

⁹⁹ Mikołaj Jan Stetkiewicz (Steckiewicz, Steczkiewicz), zob. S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 288: „Steckiewicz Mikołaj Jan był filozofii i medycyny doktorem, człowiek pobożny, nie unoszący się dumą z wiadomości uzbieranych, ale składający niejako Bogu w ofierze talenta swoje, przez bogobojne i cnotliwe swe życie” we Lwowie. Popularnością cieszył się w całym województwie ruskim. S. Koźmiński, *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1888, s. 480; B. Popiołek, *Kobiety świat*, s. 179, 199.

¹⁰⁰ Lekcja niepewna. Prawdopodobnie nazwa profesji: *mistrz lekarski*.

¹⁰¹ *ręką własną*

¹⁰² Jan Jakub (Jacques) Thuillier (Thuille, Thuiller, Tuille), zwany Jakubem Thwilem (zm. przed 22 II 1731 r.); lekarz Sieniawskich, ławnik, a od 1728 r. rajca lwowski. Z jego usług korzystała elita Rzeczypospolitej, łącznie z królem Augustem II. S. Koźmiński, *Słownik lekarzów polskich*, s. 515; *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, zebrał F. Giedroyc, Warszawa 1911, s. 829; M. Kaprał, *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 170–171, 233; B. Popiołek, *Kobiety świat*, s. 142, 177, 184, 397; A. Słaby, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014, s. 238.

- Grzegorzewska S., *Pamiętnik o Maryi Wesslównie Królewiczowej Konstantowej Sobieskiej spisany ze wspomnień rodzinnych przez Sabinę z Gostkowskich Grzegorzewską*, wstęp i oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1965.
- Hieronima Floriana Radziwiłła *diariusze i pisma różne*, oprac. i wstęp M. Brzezina, Warszawa 1998.
- Inwentarz Zamku Żółkiewskiego z r. 1726*, wyd. L. Finkel (odb. „Sprawozdania Komisji Hist. Sztuki Akademii Umiejętności”, t. 5), Kraków 1891.
- Jerzy książę Zbaraski 1574–1631. *Szkic bibliograficzny — korespondencja*, oprac. A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2020.
- Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, red. W. Drelicharz, t. 1: *Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005.
- Luniński E., *Relacya księdza Skopowskiego o ostatnich chwilach Jana III [w:] Wspominki z dni historycznych kart kilka*, Warszawa 1910.
- O'Connor B., *Historia Polski*, tłum. W. Duży, T. Falkowski, P. Hanczewski, K. Pękacka-Falkowska, red. P. Hanczewski, Wilanów 2012.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego oraz „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, wyd. M. Nagielski, Warszawa 1999.
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696*, oprac. J. Woliński, Wrocław 1958.
- Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, zebrał F. Giedroyc, Warszawa 1911.

Opracowania

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 7: *Województwo ruskie. Ziemia halicka i lwowska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.
- Ariès Ph., *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Augusiewicz S., *Śmierć Bogusława Radziwiłła — relacja o zdarzeniu i protokół sekcji zwłok z 1670 [w:] Z dziejów kultury czasów nowożytnych. Wybór tekstów źródłowych*, red. M. E. Kowalczyk, Toruń, 2009, s. 157–175.
- Augusiewicz S. [Аўгусевіч С.], *Смерць і пахаванне намесніка Пруцы Багуслава Радзівіла*, „Arche”, 6 (139), чэрвень 2015, с. 253–271.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2 popr. i uzup. F.K. Martynowski, t. 2, Warszawa 1885.
- Barącz S., *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów 1877.
- Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.
- Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
- Czapliński W., Długosz J., *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Dumanowski J., A. Sikorski, *Sobieska z Wessłów Maria Józefa [w:] Polski słownik bibliograficzny*, t. 39, Warszawa-Kraków 2000, s. 476–479.
- Dworzaczek W., *Genealogia*, t. 2: *Tablice*, Warszawa 1959.
- Dz[iedzicki] L., *Żółkiew [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895, s. 817.
- Forst de Battaglia O., *Jan Sobieski król Polski*, Warszawa 1983.

- Forst de Battaglia O., *Ze studjów genealogicznych nad epoką Jana III Sobieskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 12, 1933, s. 132–141.
- Gath I., *Deformowanie prawdy medyczno-historycznej o chorobie i śmierci króla Polski Jana III Sobieskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, t. 80, 2017, s. 65–82.
- Gath I., *Medyczna historia Jana III i przemilczane fakty*, https://www.wilanow-palac.pl/medyczna_historia_jana_iii_i_przemilczane_fakty.html [dostęp: 2021-03-15].
- Giedroyc F., *Przyczynek do dziejów medycyny w Polsce. Ekspertyza lekarska w dawnych sądach polskich (do końca XVIII stulecia)*, Warszawa 1896.
- Glatman L., *Skon Jana III. Szkic historyczny* [w:] *Opowieści i wspominki historyczne. Serya I*, Kraków 1895.
- Górny R., Jankowski R., Zawadzki J., *Życie rodziny szlacheckiej w dokumentach (katalog wystawy)*, Warszawa 2020.
- Górny R., Położono przed nami lekarzami zwłoki najjaśniejszego króla — zaginiona kopia protokołu sekcji zwłok Jana III Sobieskiego, <https://www.facebook.com/notes/805228040267811/> [dostęp: 2021-03-15].
- Grabowska J., *Co zabiło słynnego Saladyna, pogromcę krzyżowców?*, „Gazeta Wyborcza”, 10 V 2018, s. 15: <http://wyborcza.pl/7,75400,23375172,co-zabilo-slynnego-saladyna-pogromce-krzyzowcow-i-zdobywce.html> [dostęp: 2021-03-15].
- Hanczewski P., *Bernard O'Connor (Connor) i jego The History of Poland* [w:] B. O'Connor, *Historia Polski*, Wilanów 2012, s. 11–44.
- Hanczewski P., Dość wysoki, z lekką nadwagą, http://www.wilanow-palac.pl/dosc_wysoki_z_lekka_nadwaga.html [dostęp: 2021-03-15].
- Jankowski R., *Suplika Józefa Weszela dyrektora archiwum i biblioteki w Nieświeżu skierowana do Michała Kazimierza Radziwiłła zw. „Rybeńko”*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory”, nr 8 (10), Toruń 2017, s. 67–79.
- Jankowski R., *Śmieć matki i bliskich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1702–1762) w świetle jego diariusza*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 203–218.
- Kapral M., *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*, Toruń 2008.
- Kersten A., *Maria Kazimiera de la Grange d'Arquien* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 638–643.
- Komaszyński M., *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*, Kraków 1983.
- Korzon T., *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 1, Kraków 1898.
- Kośmiński S., *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.*, Warszawa 1888.
- Kuchowicz Z., *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992.
- Kuchowicz Z., *Jeszcze o zdrowiu i niezdroziu magnatów XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 77, 1970, z. 2, s. 394–403.
- Kuchowicz Z., *Společne konsekwence postępującej degeneracji możnowładztwa polskiego w XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 1, s. 21–43.
- Kuchowicz Z., *Wpływ odżywiania na stan zdrowotny społeczeństwa polskiego w XVIII wieku*, Łódź 1966.
- Kuchowicz Z., *Z dziejów zapadalności na dnę moczową (podagrę) w Polsce*, „Zdrowie Publiczne”, t. 81, 1970, nr 8, s. 761–768.

- Lengnich G., *Geschichte der Länder Preussen unter dem Könige August dem Zweyten*, Danzig 1745.
- Lepszy K., *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.
- Lewandowska D., *Lekarz na wagę złota*, http://www.wilanow-palac.pl/lekarz_na_wage_zlota.html [dostęp: 2021-03-15].
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 1; t. 2, cz. 2, Warszawa 1807–1811.
- Niedźwiecki M., *Z przeszłości Żółkwi*, Lwów 1908.
- Nowakowski J., *Pamiętka odnowienia i poświęcenia kościoła żółkiewskiego dnia 12 września 1867*, Lwów 1868.
- Nowicki W., *Sekcja zwłok króla Jana III*, „Przegląd Lekarski”, t. 47, 1908, nr 41, s. 523–524; nr 42, s. 534–535; nr 43, s. 549–551.
- Nowosielska E., *Melancholia, szaleństwo i inne „choroby głowy” w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2021.
- Petrus J.T., *Kościół i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994.
- Pietrzak J., *„Ciało umarłe większego wymaga opatrzenia” — sekcja zwłok polskich królów i królowych od XVI do XVIII wieku w kontekście przygotowań do ceremonii pogrzebowej* [w:] *Śmierć, pogrzeb i upamiętnienie władców w dawnej Polsce*, red. H. Rajfura, P. Szwedo, B. Świadek, M. Walczak, P. Węcowski, Warszawa 2020.
- Popiołek B., *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2018.
- Porazinski J., *Sobieski Aleksander Benedykt Stanisław* [w:] *Polski słownik bibliograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 2000, s. 481–483.
- Porazinski J., *Sobieski Jakub Ludwik* [w:] *Polski słownik bibliograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 2000, s. 490–496.
- Porazinski J., *Sobieski Konstanty Władysław* [w:] *Polski słownik bibliograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 2000, s. 499–502.
- Rostworowski E., *Zdrowie i niezdrowie polskich magnatów XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 76, 1969, z. 4, s. 865–887.
- Roszkowska W., *Konstanty Sobieski król polski* [w:] *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego* [„Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 726, Historia XLVII], red. K. Matwijowski, Wrocław 1984, s. 127–165.
- Roszkowska W., *Oława królewiczów Sobieskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź 1984.
- Sikorski A., *Maria-Józefa z Wesslów żona królewicza Konstantego Sobieskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowej serii t. 4 (15), 1999, s. 189–201.
- Siniarska-Czaplicka J., *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- Siniarska-Czaplicka J., *Katalog filigranów papierni polskich 1500–1800 r.*, Łódź 1983.
- Skrzypietz A., *Aleksander Benedykt Sobieski*, http://www.wilanow-palac.pl/aleksander_benedykt_sobieski.html [dostęp: 2021-03-15].
- Skrzypietz A., *Aleksander Benedykt Sobieski*, http://www.wilanow-palac.pl/aleksander_benedykt_sobieski.html [dostęp: 2021-03-15].
- Skrzypietz A., *Choroby królewicza Aleksandra Sobieskiego i porady lekarskie z nimi związane*, „Kronika Zamkowa”, seria nowa, 5 (71), 2018, s. 107–121.
- Skrzypietz A., *Jakub Sobieski*, Poznań 2015.

- Skrzypietz A., Konstanty Władysław Sobieski, http://www.wilanow-palac.pl/konstanty_wladyslaw_sobieski.html [dostęp: 2021-03-15].
- Skrzypietz A., *Królewscy synowie — Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*, Katowice 2011.
- Skrzypietz A., *Narodziny i śmierć dzieci w rodzinie Sobieskich* [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Radość i troska dnia codziennego*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 276–292.
- Słaby A., *Rządzcza oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 2, Warszawa 1960.
- Sługocki L., *Sekcja zwłok króla Jana III Sobieskiego*, Łódź 2004.
- Sługocki L., *Zgon króla Jana III Sobieskiego. Ocena źródeł*, Łódź 2005.
- Sobieraj M., *Potomstwo Jana i Marii Kazimiery Sobieskich w świetle źródeł zakonnych*, „Roczniki Humanistyczne” (Historia), t. 34, z. 2, Lublin 1986, s. 429–434.
- Szpilczyński S., *Najprawdopodobniejsza przyczyna zgonu Jana III Sobieskiego*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 35, 1980, nr 2, s. 330–336.
- Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej w XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.
- Węglorz J., *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015.
- Widacka H., Bernard O'Connor — lekarz Jana III Sobieskiego, http://www.wilanow-palac.pl/bernard_o_connor_lekarz_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15].
- Widacka H., *Dolegliwości zdrowia Jana III Sobieskiego*, http://www.wilanow-palac.pl/dolegliwosci_zdrowotne_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15].
- Widacka H., *Lekarze Jana III Sobieskiego*, http://www.wilanow-palac.pl/lekarze_jana_iii_sobieskiego.html [dostęp: 2021-03-15].
- Widacka H., *Zdrowie i niezdrobie królowej Marysienki*, http://www.wilanow-palac.pl/zdrowie_i_niezdrobie_krolowej_marysienki.html [dostęp: 2021-03-15].
- W[ójcicki] K.W., *Sobieski* [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 23, Warszawa 1866, s. 755–757.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983.
- Zedler J.H., *Grosses Universal Lexikon aller Wissenschaften und Künste...*, Bd. 38, Leipzig-Saale 1743.
- Ziembicki W., *Nieznaną relacją o śmierci Jana III*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 47, 1933, s. 214–219.
- Ziembicki W., *Zdrowie i niezdrobie Jana Sobieskiego. Studium historyczno-literackie* (odbitka z „Archiwum Historji i Filozofji Medycyny oraz Historji Nauk Przyrodniczych”), Poznań 1931.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 28, Poznań 1906.
- Życie rodziny szlacheckiej w dokumentach. Wystawa wirtualna: https://agad.gov.pl/ARN/images/1_354_0_10_akta%20niesygnowane_0002.jpg [dostęp: 2021-03-15].

Rafał Jankowski, Report from the autopsy of Prince Konstanty Władysław Sobieski in 1726

Summary

This article is devoted to the diseases (gout and chiragra) and autopsy of the remains of Prince Konstanty Władysław Sobieski (1680–1726). Polish magnates in the first half of the 18th century were generally in poor health. This is evident from the autopsy protocols. They are rare relics of the history of medicine in Poland. The most interesting ones describe autopsies of famous people. One of them was Konstanty Władysław Sobieski, who died on 22nd July 1726 at his castle in Żółkiew. Dating of the autopsy resolves doubts about the date of his death. Publication of Prince Sobieski's autopsy report will broaden the source base for historical medicine. It may constitute a valuable source in the discussion about the causes of degradation and eventual demise of the Sobieski magnate family.

Słowa kluczowe: Konstanty Władysław Sobieski, Sobiescy, choroby, sekcja zwłok

Keywords: Konstanty Władysław Sobieski, Sobieski family, diseases, autopsy

Janusz Szczepański

<https://orcid.org/0000-0002-0862-3822>

Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Warszawa

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO I GUBERNI PŁOCKIEJ (1815–1866) W ZASOBIE ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH W WARSZAWIE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie jest najstarszym publicznym archiwum polskim, a zarazem największą skarbnicą materiałów archiwalnych wytworzonych na ziemiach polskich do 1918 r. Przechowuje akta nie tylko do dziejów dawnej Rzeczypospolitej, ale też do okresu porozbiorowego.

Trudno pisać o dziejach państwa polskiego bez uwzględnienia historii społeczności żydowskiej, najliczniejszej w skali świata diaspory z obszaru dawnej Rzeczypospolitej. Według opinii wielu badaczy dziejów gospodarczych, m.in. niemieckiego socjologa Wernera Sombarta, ludność żydowska stanowiła warunek *sine qua non* przemian ekonomicznych w Europie. Żydzi wszędzie tam, gdzie się pojawiali, przyspieszali rozwój gospodarczy, a upadek ekonomiczny następował na terenach, skąd przychodziło im odejść¹. Kreśląc dzieje Polski na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci nie można pominąć roli Żydów, ich udziału w życiu politycznym, a zwłaszcza w życiu społeczno-gospodarczym². W badaniach nad znaczeniem społeczności żydowskiej w dziejach ziem polskich w XIX i na początku XX w. nie sposób pominąć materiałów źródłowych z Archiwum Głównego Akt Dawnych³. Przechowywane w nim archiwalia do historii ludności żydowskiej pochodzą m.in. z okresu Królestwa Polskiego (1815–1866).

Niniejsze opracowanie jest próbą prezentacji materiałów źródłowych z zasobu AGAD do badań historii polskich Żydów zamieszkujących północne

¹ W. Sombart, *Żydzi i życie gospodarcze*, b.m.w. 1913.

² *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Piotrowski, Łódź 2014.

³ M. Kośka, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX w. w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 31–56.

Mazowsze⁴. W czasach Królestwa Polskiego ziemie tego regionu znajdowały się w administracyjnych granicach województwa płockiego (1815–1837), a następnie guberni płockiej.

Ludność żydowska województwa płockiego liczyła w 1827 r. niemal 85 tys., co stanowiło 42,5% ogółu mieszkańców miast i osad województwa⁵. W 1827 r. wysoki odsetek ludności żydowskiej był szczególnie widoczny w miastach: Maków (90,1%), Wyszogród (72,6%), Nasielsk (64,2%), Ciechanów (62,3%) i Płońsk (59,4%)⁶. Społeczność żydowska dominowała liczebnie także w niektórych osadach Mazowsza Północnego, na przykład w Drobinie (72,9%), Kuczborku (64,7%) i Krasnosielcu (61,6%)⁷.

Na początku XIX stulecia w zaborze pruskim szybki wzrost ludności wyznania mojżeszowego w miastach mazowieckich zapoczątkowało zniesienie przywilejów *de non tolerandis Judaeis* z czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej, zakazującego Żydom swobodnego osiedlania się w miastach⁸. Coraz większy odsetek ludności żydowskiej w miastach, widoczny już w czasach Księstwa Warszawskiego, niepokoił nie tylko ich mieszkańców narodowości polskiej, ale też władze Królestwa Kongresowego. Od 1816 r. przeprowadzały one masowe rugi ludności żydowskiej ze wsi w drodze stosowania środków administracyjnych i ekonomicznych. Aby skuteczniej przeprowadzić tę operację zabroniono Żydom wiejskim mieszkać w karczmach, browarach i gorzelniach. Wysiedlenie ludności żydowskiej ze wsi leżało w interesie biedniejszej szlachty, która dążyła do przejęcia niektórych funkcji żydowskich faktorów, gorzelników, arendarzy, a nawet karczmarzy⁹.

Ustawa konstytucyjna z 27 XI 1815 r. nie wspominała o Żydach. Wprowadzona w jej zapisach równość obywateli dotyczyła wyłącznie chrześcijan. W stosunku do ludności żydowskiej utrzymano w mocy wszystkie postanowienia rządu Księstwa Warszawskiego. Została ona pozbawiona nie tylko czynnego i biernego prawa wyborczego do ciał ustawodawczych, ale też odsunięta od wszelkiej służby publicznej w kraju. Żydzi nie mogli piastować żadnych urzędów publicznych, funkcji adwokata ani pisarza aktowego, stanowisk budowniczego, geometry, nauczyciela w publicznych zakładach naukowych, farmaceuty, lekarza miejskiego. Żydzi mogli być jedynie lekarzami w szpitalach dla ludności żydowskiej.

Zgodnie z artykułem 16 Kodeksu z 1825 r. Żydzi mogli korzystać tylko z praw cywilnych. Oznaczało to utrzymanie wszystkich dotychczasowych ograniczeń w zakresie prawa własności, mobilności terytorialnej, działalności gospodarczej,

⁴ Autor niniejszego opracowania sygnalizował ten problem już przed 20 laty, zob. J. Szczepański, *Źródła archiwalne do dziejów społeczności żydowskiej Mazowsza Północnego w XIX–XX w. (do 1939 r.)* [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, s. 407–422.

⁵ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim* [w:] *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 280–282.

⁶ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 22–25, 36–37.

⁷ Tamże, s. 45–47, 66–67.

⁸ *Encyklopedia Judaica*, t. 13, Jerusaleń 1973, s. 1383.

⁹ A. Eisenbach, *Ludność żydowska* [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 113; tenże, *Mobilność terytorialna*, s. 194–195.

obciążeń podatkowych. Żydów nie objął powszechny obowiązek służby wojskowej, w zamian za co obłożono ich specjalnym podatkiem¹⁰.

Władze Królestwa Polskiego kontynuowały politykę rządu Księstwa Warszawskiego w zakresie tworzenia w większych miastach odrębnych dzielnic żydowskich — rewirów. Pierwsze z nich powstały jeszcze w Księstwie Warszawskim, m.in. w Płocku (1811 r.), Makowie i Przasnyszu (1813 r.)¹¹.

Prawdziwą kopalnią wiedzy o społeczności żydowskiej województwa płockiego są akta przechowywanego w AGAD zespołu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji¹². W znajdujących się w nim aktach miast z lat 1815–1866 jest wiele informacji na temat powstawania i funkcjonowania odrębnych dzielnic żydowskich na terenie województwa płockiego. Potwierdzeniem jest chociażby kwestia utworzenia rewiru żydowskiego w Ciechanowie, z którego projektem wystąpiono już w 1811 r. W dekrete władz Królestwa Kongresowego z 1816 r. o ustanowieniu rewiru żydowskiego w Ciechanowie czytamy:

Chcąc w mieście Ciechanowie w Obwodzie Przasnyskim w Województwie Płockiem położonem, przez zgromadzenia tego porządku jaki już dla miast Warszawy, Wschowy i Płocka w przeznaczeniu oddzielnem dla Starozakonnych do zamieszkania rewirów postanowiony został usunąć szkodliwe skutki, jakie z okazji skupienia się Żydów w cenniejsze ulice miasta za sobą pociąga, na przełożenie KRSWiP postanowiliśmy i stanowimy co następuje: [...] Wolno będzie Starozakonnym mieszkac, placów nabywać i domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Ciechanowie lecz tylko w części tego Miasta to jest w ulicy Żydowskiej wychodzącej z Rynku i kończącej się u drogi u ulicy Tyłnej do Zielonego Rynku idącej, na ulicy Pułtuskiej wychodzącej z Rynku a stykającej z ulicą Tylną i Traktem Pułuskim, i w ulicy wychodzącej z Rynku od ulicy Przasnyskiej a kończącej się przy ulicy i trakcie Pułuskim, jako też w ulicy Tyłnej od traktu pułtuskiego zaczynającej się przy drogach przez pole jednej do Zielonego Rynku drugiej do traktu Warszawskiego dochodzących, kończącej się¹³.

Tak więc od 17 I 1817 r.

w żadnej innej części Miasta Ciechanowa nie wolno [...] nabywać placów, domów nowych wystawiać i mieszkac Starozakonnym¹⁴.

Prawdziwe bogactwo informacji do badań nad dzielnicami żydowskimi w województwie płockim zawierają akta nawiązujące do genezy i funkcjonowania rewiru żydowskiego w Pułtusku. Jego projekt opracował na początku 1816 r. Komisarz Województwa Płockiego. 29 czerwca został on przesłany do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w Warszawie. W artykule 1 do „Projektu

¹⁰ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 158–161; tenże, *Trwałość i rozpad więzi stanowych. Ludność żydowska [w:] Przemiany społeczne*, s. 108–110.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn.165, k. 41, 55–61.

¹² K. Morawska, *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji [w:] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 260–268; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 277–282.

¹³ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), sygn. 4314, s. 23–24.

¹⁴ AGAD, KRSW, sygn. 4314, s. 23–24.

i postanowienia Namiestnika Królewskiego rewiru na oddzielne zamieszkanie dla Starozakonnych w Mieście Pułtusk stanowiącego” z 1816 r., który miał obowiązywać od 17 I 1817 r., czytamy:

Wolno będzie Starozakonnym mieszkac, placów nabywać, domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Pułtusk, lecz tylko w części tegoż Miasta, Starym Miasteczku zwanej odnogą Narwi od reszty miasta przedzielonej, poczynając od ulicy przy Klasztorze Reformatów z jednej i austerii publicznej z drugiej strony początek biorącej, a do rzeki Narwi prowadzącej tak na tej ulicy po obydwu stronach jako i w innych ulicach w okręgu tegoż Starego Miasta położonego wokół aż do ulicy z gościńca Warszawskiego w tyle domu Więziennego i Klasztorem Reformatów aż do Starego Miasta czyli początku ulicy wyżej nadmienionej prowadzącej¹⁵.

Decyzja o utworzeniu rewiru żydowskiego w Pułtusk zapadła 26 XI 1822 r. Do tego czasu pułtuscy Żydzi mieli przesiedlić się w rejon Starego Miasta¹⁶. W związku z przeludnieniem dzielnicy żydowskiej w Pułtusk, do władz Królestwa Polskiego poczynawszy od 1824 r. zaczęły napływać prośby zamieszkających tu Żydów. Dotyczyły one rozszerzenia granic żydowskiego rewiru w Pułtusk o ulice: Waliszewo, Mostową i inne boczne uliczki. Przy ulicy Waliszewo od 1815 r. istniała bóżnica. Komisja Województwa Płockiego nie wyraziła na to zgody, argumentując, że

do tej pory żaden Żyd nie pobudował się jeszcze na obszarze rewiru, gdzie dużo pustych placów, a gdy otrzymają możność zamieszkania przy ul. Waliszewo nastąpi zbytne skupienie budowli żydowskich. Jest tu tylko 18 placów. Grozić to będzie pożarem i zniszczeniem miasta¹⁷.

Ostatni argument władz wojewódzkich brzmiał następująco:

Nareszcie przez zagnieżdżenie się Żydów na Waliszewie jako miejscu Szkoły tamecznej Wojewódzkiej przysadnym, młodzież szkolna uczęszczająca w znacznej części mieścić się wśród żydostwa byłaby zniewolona, co by dało szkodliwy wpływ na jej obyczaj i wychowanie¹⁸.

W okresie Królestwa Kongresowego na terenie województwa płockiego zostało utworzone siedem dzielnic żydowskich.

Zgodę na zamieszkanie poza rewirem wyrażono jedynie tym osobom wyznania mojżeszowego, które spełniały warunki niezbędne do uzyskania obywatelstwa, a ustalone jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. Dotyczyły one głównie rodzącej się burżuazji i inteligencji żydowskiej. Poza rewirem wolno było mieszkać jedynie Żydom posiadającym minimum 15 tys. zł „czystego funduszu”

¹⁵ AGAD, KRSW, sygn. 4482, s. 18–20. Według danych z 19 X 1815 r. Pułtusk zamieszkiwało 2225 chrześcijan i 483 Żydów.

¹⁶ AGAD, KRSW, sygn. 107, k. 16–26; sygn. 4500, k. 64–75.

¹⁷ AGAD, KRSW, sygn. 4487; pismo KRSW do Komisji Wojewódzkiej Płockiej z 2 IV 1824 r.

¹⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4487; pismo KRSW do Komisji Wojewódzkiej Płockiej, nr 72/247 z 2 IV 1824 r.; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 16 III 1825 r. J. Szczepański, *Szkoła Wojewódzka Księża Benedyktynów w Pułtusk* [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, red. A. Kociszewski, Ciechanów-Pułtusk 1991, s. 80. Przy ulicy Waliszewo i w jej pobliżu mieściły się stancje zamieszkałe przez uczniów Szkoły Wojewódzkiej Księża Benedyktynów w Pułtusk.

Tabela 1. Wykaz rewirów żydowskich w miastach województwa płockiego w latach 1822–1830

Lp.	Miasto	Data utworzenia rewiru
	Pułtusk	26 XI 1822 r.
	Ciechanów	25 V 1824 r.
	Mława	14 XII 1824 r.
	Raciąż	8 II 1825 r.
	Ostrołęka	25 IV 1826 r.
	Zakroczym	8 VII 1828 r.
	Sierpc	9 VI 1830 r.

Źródło: AGAD, KRSW, sygn. 107, s. 16–26.

bez długów, byli bankierami, prowadzili „handel przyzwoity i otwarty”, umieli czytać i pisać po polsku lub po francusku albo niemiecku, posyłali dzieci po ukończeniu siódmego roku życia do szkół polskich oraz nie używali „żadnych znaków powierzchownych, które dotąd lud starozakonny od innych mieszkańców odróżniają”¹⁹.

W 1824 r. zgodę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji na zamieszkiwanie w dzielnicy chrześcijańskiej w Pułtusku do końca 1825 r. uzyskał Jasek Wulf Kronenberg, pod warunkiem, że znajdzie w rewirze żydowskim dwa puste place i na nich dom „massiv murowany o dwóch piętrach wystawi”²⁰.

Niejednokrotnie Żydzi próbowali obejść zakaz budowy domów drewnianych poza granicami rewiru. Przykładem może być sprawa Hersza Wolfa Szpigla z Raciąży starającego się o osiedlenie w dzielnicy chrześcijańskiej miasta. Stał się on właścicielem placu przy rynku w Raciążu nabytego w 1845 r. od małżonków Domańskich. Szpigl w prośbie o zamieszkanie w dzielnicy chrześcijańskiej zamieścił deklarację, że będzie kształcił swoje dzieci w szkołach publicznych. Dołączył też świadectwo magistratu, w którym stwierdzono, iż potrafi pisać i czytać po polsku, dysponuje majątkiem w wysokości ponad 300 rubli, porzucił ubiór noszony przez Żydów. W załączeniu było również potwierdzenie nauczyciela miejscowej szkoły elementarnej w Raciążu, że jej uczniem jest Abraham, ośmioletni syn Szpigla. Te wszystkie pozytywne opinie nie wystarczyły Herszowi Wolfowi Szpigłowi do uzyskania zgody władz na wzniesienie drewnianego domu z racji wciąż obowiązującego zakazu stawiania przy rynku w Raciążu budowli o takiej konstrukcji²¹.

Mazowieccy Żydzi na różne sposoby opierali się decyzjom władz rządowych przynaglących do zamieszkania na wydzielonym im obszarze. Dla pułtuskich

¹⁹ A. Kociszewski, *Rewir żydowski — próba ograniczenia mobilności przestrzennej ludności żydowskiej* [w:] *Żydzi na północnym Mazowszu (1815–1945)*, red. L. Zygmier, Ciechanów–Mława 2018, s. 65–84.

²⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4487, pismo KRSW nr 73/248 z 6 IV 1824 r.

²¹ AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 112–116.

Żydów dogodnym pretekstem do przeciwstawiania się nakazowi zamieszkania w rewirze było utworzenie osady sukienniczej w drugiej połowie lat 20. XIX w.²² Na Starym Mieście w Pułtusku, gdzie powstawała osada sukiennicza, osiedliło się kilkanaście rodzin ewangelików przybyłych z Niemiec. Pułtusczy Żydzi wykorzystali ten fakt, wywierając wpływ na Komisarza obwodu pułtuskiego, by ten określił nowe granice rewiru dla ludności żydowskiej Pułtuska, w 1829 r. liczącej już 200 rodzin. W proteście pułtuskich Żydów zaznaczono, że „rodziny fabrykantów zajęły dogodniejszą część rewiru i rodziny żydowskie nie mogą się w rewirze pomieścić”²³. Latem 1829 r. komisarz obwodu pułtuskiego, Władysław Ślaski opracował nowy projekt granic rewiru żydowskiego w Pułtusku, o znacznie większej powierzchni, do którego Żydzi mieli się przenieść do 1 VII 1832 r.²⁴

Restrykcje władz Królestwa Polskiego wobec żydowskiej ludności ze wsi nie powstrzymały jej imigracji do ośrodków miejskich. Stało się to widoczne w latach 40. XIX w., gdy zdecydowano się na przyspieszenie procesu rugowania Żydów ze wsi. Ukazem z 5 (17) VII 1844 r. wprowadzono od 1 VII 1845 r. zupełny zakaz produkowania, destylowania i sprzedawania przez Żydów trunków we wsiach; mieli oni być ze wsi usunięci. Ukazem z 4 (16) V 1848 r. zaostrzono te przepisy wprowadzając zarządzenie, że Żydom nie wolno handlować we wsiach wódką, piwem, miodem i winem. 20 VI (2 VII) 1850 r. ukazało się postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego wprowadzające zakaz trudnienia się Żydów we wsiach rzeźnictwem oraz handlem mięsem²⁵. W efekcie odsetek ludności żydowskiej w miastach guberni płockiej rósł i w 1848 r. wynosił 50,1%, a w 1858 r. już 52,4 procent. Stopień urbanizacji ludności żydowskiej w guberni płockiej był najwyższy w całym Królestwie Polskim²⁶.

Materiały z AGAD są niezastąpionym źródłem informacji o strukturze zawodowej ludności żydowskiej Królestwa Polskiego. Akta poszczególnych miast z terenu województwa płockiego, a następnie guberni płockiej, zawierają mnóstwo wiadomości o zawodach wykonywanych przez ludność wyznania mojżeszowego i źródłach jej utrzymania. Kwerenda prowadzona w aktach zespołu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji potwierdza tezę, iż głównym źródłem utrzymania ludności żydowskiej były handel i rzemiosło. Podobne wnioski można wyciągnąć, badając akta zespołu Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu.

W czasach Królestwa Polskiego handel koncentrował się głównie w rękach mazowieckich Żydów. W 1830 r. w Ciechanowie z handlu utrzymywały się 43 żydowskie rodziny. Źródła archiwalne wymieniają pięciu najbogatszych kupców: Majera Bieżunia, Hersza Płońskiego, Josefa Kahane, Izraela Kahane, Mordkę

²² R. Kołodziejczyk, *Pułtusk w okresie niewoli (1795–1918)* [w:] J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk 1992, s. 61.

²³ AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 112–116.

²⁴ AGAD, KRSW, sygn. 4490; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 30 XII 1829 r. Warto nadmienić, iż 19 X 1824 r. rewir żydowski w Przasnyszu został poszerzony o ulice: Zamkową, Ostrołęcką i Świętokrzyską. AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 12, s. 131.

²⁵ AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 134; „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 34, 1844, s. 177 i n.; t. 40, 1949, s. 221; A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna*, s. 239–240.

²⁶ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna*, s. 280–282; tenże, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 63–65.

Groba. Skórami handlowali Hersz Blum i Abram Maj. W 1830 r. w Ciechanowie z drobnego handlu (kramarstwa) utrzymywało się 36 żydowskich rodzin²⁷.

W 1830 r. w Wyszogrodzie handlem zbożem trudniło się co najmniej 26 kupców wyznania mojżeszowego i 38 żydowskich „przekupniów”. W spisie osób zajmujących się handlem zbożem nie spotykamy nazwisk polskich²⁸.

Handel koncentrował się w rękach Żydów również w Płońsku. Potwierdzają to dane źródłowe z 1844 r. Kupcami w mieście byli wówczas: Hersz Senior, Józef Frenkel, Mosiek Bornsztejn i Abe Cemach. Pierwszy z nich handlował mięsem koszerem i trunkami zagranicznymi, pozostali zaś towarami lokciowymi produkcji krajowej. Handlem drobnymi towarami zajmowało się 12 płońskich kramarzy wyznania mojżeszowego²⁹.

W 1860 r. handlem zajmowało się ponad 300 pułtuskich Żydów. Największe znaczenie miał wówczas handel mąką, którym trudniły się 53 osoby, a następnie solą — 40, śledziami — 29, mydłem i świecami — 22, towarami „norymberskimi” — 27, zbożem — 21, korzeniami — 18, wyrobami szewskimi — 16, wyrobami garncarskimi — 15. W zasadzie już wówczas Żydzi zdominowali handel Pułtuska, bowiem aż 97% pułtuszczan płacących podatek od handlowych źródeł utrzymania było wyznawcami religii mojżeszowej³⁰.

Dużo mniejszym źródłem utrzymania ludności żydowskiej było rzemiosło. Z mojej analizy akt KRSW wynika, iż w 1830 r. w Pułtuskach z rzemiosła utrzymywało się 26 rodzin żydowskich. Stanowiły one 13% wszystkich rodzin rzemieślniczych Pułtuska, w którym zamieszkiwało 200 rzemieślników wyznań chrześcijańskich. W pobliskim Serocku rzemiosłem trudniło się 69 osób, w tym 16 Żydów (23% wszystkich rzemieślników). W Ciechanowie z rzemiosła utrzymywały się 34 rodziny żydowskie. Stanowiły one 38% wszystkich rodzin rzemieślniczych Ciechanowa, wśród których było 127 rzemieślników polskich i 6 narodowości niemieckiej³¹.

Były też niewielkie ośrodki miejskie województwa płockiego, na przykład Radzanów w powiecie mławskim, w którym Żydzi stanowili większość miejscowych rzemieślników. W 1819 r. odnotowano tu 13 krawców i 5 piekarzy (wyłącznie pochodzenia mojżeszowego)³².

Analiza akt przechowywanych w zasobie AGAD pozwala na konstatację, iż w miastach województwa płockiego najwięcej żydowskich rzemieślników zajmowało się krawiectwem. Niektórzy historycy żydowscy popularność krawiectwa tłumaczyli względami rytualnymi (konieczność noszenia odpowiedniego stroju) oraz ekonomicznymi. Do prowadzenia zakładu krawieckiego niepotrzebne były

²⁷ AGAD, KRSW, sygn. 4315, k. 28–40. Na liście podatników nie zamieszczono szynkarzy soli, zwolnionych od opłaty kanonu, wśród których znajdowali się także Polacy.

²⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4699. Spis imienny z 10 X 1830 r. AGAD, KRSW, sygn. 4545, s. 14. Dochody kupców żydowskich spadły, gdy w 1838 r. ukazało się zarządzenie władz zabraniające najmowania chłopów pańszczyźnianych do spławiania towarów, głównie zboża i drewna.

²⁹ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, sygn. 2395. Wykaz szczegółowy miast z oznaczeniem w każdym ogólnej ludności i będących w nim handlujących kupców oraz kramarzy.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4490; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 14 I 1831 r.

³¹ J. Szczepański, *Społeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 70.

³² AGAD, KRSW, sygn. 4635, k. nlb. Wśród trzech sukienników Radzanowa było dwóch Żydów.

większe nakłady finansowe, tylko umiejętności. Należy stwierdzić, iż żydowscy rzemieślnicy nie byli dopuszczani do wykonywania zawodu garniarza, bednarza, kowala, rymarza, zduna, młynarza. Zdominowali oni natomiast usługi złotnicze, szklarskie, zegarmistrzowskie i introligatorskie³³.

Znaczącą rolę w zwiększaniu dochodów ludności żydowskiej, zwłaszcza trudniącej się handlem, odgrywały targi i jarmarki. W każdym z miast i osad guberni płockiej odbywało się od trzech do dziesięciu jarmarków, m.in. po 10 jarmarków w Bielsku i Drobinie, po 9 w Nowym Mieście, Przasnyszu, Pułtusku i Raciążu, po 8 w Krasnosielcu, Nasielsku i Zakroczymiu, 7 w Mławie, po 6 w Płocku, Makowie, Sierpcu i Wyszogrodzie, pięć w Płońsku, cztery w Czerwińsku i trzy w Ciechanowie³⁴.

Maków posiadał prawo organizowania jarmarków w dniach: 23 lutego, 28 czerwca, 24 sierpnia, 29 września, 6 listopada i 21 grudnia. W 1839 r. władze miasta wystąpiły z prośbą do Wydziału Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji o dwukrotne zwiększenie liczby jarmarków. Zaznaczono jednocześnie, aby jarmarki nie przypadły „w dni szabasów żydowskich, co dla miasta Makowa liczącego przeszło dwa tysiące mieszkańców wyznania mojżeszowego może być istotnie niedogodnem”³⁵.

Na ogół żydowscy handlarze, ale często również rzemieślnicy wyznania mojżeszowego, stanowili konkurencję dla ludności polskiej trudniącej się tymi zawodami. Głośna była sprawa protestu żydowskich rzemieślników z Mławy, którzy oskarżyli burmistrza Józefa Aleszkiewicza o bezprawne egzekwowanie dodatkowej opłaty od rzeźników i piekarzy oraz aresztowanie w dni jarmarczne Żydów nie mających paszportów. Po rozpatrzeniu tych zarzutów władze województwa płockiego zawiesiły burmistrza w czynnościach służbowych³⁶.

Niekiedy dochodziło do konfliktów między społecznością żydowską miast prywatnych guberni płockiej a ich właścicielami. Tak było w przypadku gminy żydowskiej Nasielska, która ze względu na trudną sytuację materialną swoich członków sprzeciwiła się spłacie Aleksandrowi Kurtzowi długów zaciągniętych jeszcze w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej. „Bunt starozakonnych” w Nasielsku został stłumiony siłą w maju 1854 r. przez oddział wojska rosyjskiego sprowadzonego z twierdzy Modlin³⁷.

Intratną formą gromadzenia kapitału przez najzamożniejszych Żydów było dzierżawienie od władz miast podatków: konsumpcyjnego, koszerne, targowego, tabacznego i propinacyjnego. W latach 30. XIX w. dzierżawcą dochodów z podatku konsumpcyjnego w Pułtusku był Szlama Rubinstein. Płoccy

³³ J. Bornstein, *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936, s. 13–14; J. Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 70–72. W 1830 r. wśród żydowskich rzemieślników Ciechanowa najwięcej było szewców.

³⁴ AGAD, KRSW, sygn. 157, s. 56–98. Wykaz jarmarków odbywających się w guberni płockiej w połowie XIX w. zamieścił także „Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej”, 1851, nr 2, s. 1–2.

³⁵ AGAD, KRSW, sygn. 4395, s. 232–235; sygn. 4399, s. 310–311. W 1840 r. liczbę jarmarków w Makowie powiększono do dziesięciu. AGAD, KRSW, sygn. 4401, s. 447; J. Szczepański, *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865 [w:] Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1: (do 1945 roku), red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 199–200.

³⁶ AGAD, KRSW, sygn. 4373, k. 164–165.

³⁷ AGAD, KRSW, sygn. 4420, k. 13–21, 68–90, 115–133. Już w 1819 r. wśród 284 rodzin żydowskich Nasielska aż 210 rodzin (ponad 70%) uchodziło za biedne.

Żydzi — Michał Gips, a następnie Hersz Sarna — dzierżawili dochody z jarmarcznego i brukowego w osadzie Bodzanów³⁸.

Źródłem znacznych dochodów ludności żydowskiej w miastach województwa płockiego i guberni płockiej była propinacja trunków. W 1819 r. spośród 32 szynków w Płońsku aż 28 należało do Żydów. W latach 30. XIX w. właścicielem największego pułtuskiego browaru był Josek Kronenberg, najbogatszy mieszkaniec Pułtuska wyznania mojżeszowego. W 1855 r. największym propinatorem okowity w Przasnyszu był Lejzer Grynberg³⁹.

Przez cały okres Królestwa Polskiego żydowscy przedsiębiorcy na ogół byli jedynymi wykonawcami prac budowlanych i remontowych przy budowie kamienic, mostów, studni, brukowaniu ulic, rynków. W 1830 r. Nachman Kronenberg podjął się naprawy mostu Benedyktyńskiego w Pułtusku, a w 1837 r. Dawid Freyman — prac remontowych przy studniach i pompach Krasnosiela. Kontrakt na wybrukowanie rynku oraz ulic: Zakroczymskiej, Nasielskiej i Farnej w Serocku podpisał Chaim Tykociner⁴⁰.

Żydowscy przedsiębiorcy byli widoczni przy podejmowaniu wszelkich prac budowlanych i remontowych na terenie Ciechanowa. W 1845 r. przetarg na budowę nowych jatek (poprzednie spaliły się w 1842 r.) wygrał Lejzor Grünberg, a przetarg na budowę i reperację mostów — Mosiek Bronsohn. Remontów studni miejskich podjął się Szaja Bursztyn. W 1850 r. przetarg na wydzierżawienie dochodów z mostowego w Ciechanowie wygrał Szmul Silber⁴¹.

Żydzi byli jedynymi wykonawcami prac budowlanych i remontowych w Raciążu. Na początku lat czterdziestych przetarg na brukowanie części ulic wygrał mieszkaniec tego miasta Abraham Bursztyn. W 1842 r. remontu trzech mostów w Raciążu podjął się Lewin Berenbaum, a w 1853 r. przetarg na remont studni publicznych wygrał płoński Żyd Wolf Sznycer⁴².

Podstawowe znaczenie dla odtworzenia dziejów społeczności żydowskiej ziem Królestwa Polskiego mają akta kolejnego zespołu z AGAD, jakim są Centralne Władze Wyznaniowe. Są w nim 42 jednostki archiwalne zawierające akta gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej z lat 1822–1873⁴³.

Wymienione akta z terenu województwa płockiego i guberni płockiej pozwalają na charakterystykę różnorodnych aspektów funkcjonowania władz gmin żydowskich, w tym ich organów kolegialnych pochodzących z wyborów, jakimi były kahały. W 1821 r. dekretem namiestnika Królestwa Polskiego

³⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4267, s. 117; J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 73.

³⁹ AGAD, KRSW, sygn. 4403, k. 183; sygn. 4482, k. 142–149; sygn. 4500, k. 64–75; sygn. 4596, k. 202–203; sygn. 4617, k. 33–34; sygn. 4674, k. 29–30.

⁴⁰ AGAD, KRSW, sygn. 4356, k. 218; sygn. 4678, k. 148–149.

⁴¹ AGAD, KRSW, sygn. 4317, k. 399; sygn. 4318, k. 22–23; sygn. 4319, k. 17, 80.

⁴² AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 97; A. Barański, *Raciąż w okresie porzeczbirowym (do 1864 r.)* [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość*, red. A. Kociszewski, Ciechanów 1993, s. 142–143.

⁴³ Wykaz akt Centralnych Władz Wyznaniowych dotyczących gmin żydowskich z terenu Mazowsza Północnego zamieszcza M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010, s. 122–137.

Tabela 2. Akta gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej z lat 1822–1873 w zespole Centralne Władze Wyznaniowe

Lp.	Sygnatura	Gmina	Daty	Liczba stron
	1657	Bielsk	1825–1830	93
	1658	Dobrzyń nad Wisłą	1822–1868	203
	1659	Krasnosielc	1839–1867	31
	1660	Lipno	1825–1867	631
	1661	Maków	1823–1871	638
	1662	Nowe Miasto	1822–1868	66
	1663	Nasielsk	1823–1866	703
	1664	Przasnysz	1825–1864	411
	1665	Płońsk	1822–1870	479
	1666	Płock	1822–1840	437
	1667	Płock	1842–1870	776
	1668	Pułtusk	1822–1864	293
	1669	Serock	1822–1862	199
	1670	Sierpc	1825–1873	172
	1671	Wyszogród	1822–1864	222
	1672	Zakroczym	1830–1865	243
	1673	Ostrołęka	1832–1868	177
	1674	Wyszków	1833–1861	237
	1675	Myszyniec	1832–1861	40
	1676	Ostrów	1834–1871	150
	1677	Czyżew	1835–1868	240
	1678	Szreńsk	1835–1867	78
	1679	Biezuń	1835–1864	62
	1680	Drobin	1835–1864	123
	1681	Żuromin	1840–1861	108
	1682	Andrzejewo	1843	4
	1683	Raciąż	1843–1862	43
	1684	Rypin	1844–1864	311
	1685	Mława	1844–1864	307

Lp.	Sygnatura	Gmina	Daty	Liczba stron
	1686	Kikół	1844–1861	42
	1687	Kuczbork	1845–1863	61
	1688	Dobrzyń nad Drwęcą	1844–1862	103
	1689	Chorzele	1843–1864	97
	1690	Ciechanów	1842–1863	277
	1691	Janów	1845–1862	68
	1692	Radzanów	1842–1865	8
	1693	Różan	1842–1867	82
	1694	Zaręby Kościelne	1843–1861	43
	1695	Krasnosielc	1850–1858	16
	1696	Goworowo	1850–1865	38
	1697	Brok	1855–1863	39
	1698	Sochocin	1861–1865	144

Źródło: AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 1657–1698.

gen. Józefa Zajączka zostały one zniesione, a w ich miejsce utworzono dozory bóżnicze⁴⁴.

Jak ustalił Marcin Wodziński, autor informatora o zasobie Centralnych Władz Wyznaniowych, w ich aktach „znajdziemy obszerną korespondencję władz centralnych na temat ogólnych zasad organizacji życia społeczności żydowskiej w Królestwie, statusu gmin żydowskich i rabinów, zasad rejestracji metrykalnej [...]. Dzięki nim możemy poznać niemal wszystkie aspekty życia codziennego gmin żydowskich, typowych konfliktów i sposobów ich rozwiązywania, statusu majątkowego, działalności zawodowej, a nawet mentalności, piśmienności czy wyobrażeń religijnych ich mieszkańców”⁴⁵. Należą do nich na przykład akta dotyczące osadzania ludności żydowskiej na gruntach rolnych (utworzenie osady rolnej w Kucharach, pow. płoński), znoszenia kahałów, zmian w granicach gmin żydowskich, misjonarzy angielskich przybyłych w celu nawracania Żydów m.in. w województwie plockim⁴⁶.

Większość akt Centralnych Władz Wyznaniowych umożliwia odtworzenie specyfiki wyborów członków dozorów bóżniczych w poszczególnych mazowieckich miastach. Na wniosek Komisji Województwa Płockiego, poparty zarządzeniem

⁴⁴ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, s. 236–237.

⁴⁵ M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 10.

⁴⁶ Tamże, s. 34–35, 41, 47, 63.

KRSW z 17 IV 1830 r., nie mogli w nich uczestniczyć przedstawiciele warstw najuboższych, co miało uchronić od przekupstwa podczas kampanii wyborczej⁴⁷.

Najwięcej emocji w poszczególnych miastach wywoływały wybory rabinów. Lektura akt zespołu Centralne Władze Wyznaniowe umożliwiała odtworzenie nazwisk wielu rabinów, a także ich stopień przygotowania do pełnienia tej ważnej funkcji. To samo dotyczy pytań o wiek rabinów, okres pozostawiania na stanowisku rabina w poszczególnych gminach oraz o ich rotację. W latach 1815–1863 szczególnie znanymi rabinami byli: Abraham Landau w Ciechanowie, Wolf Icek Lipszyc w Mławie, Reb Natan i Efraim Fiszel Salomon w Makowie, Mordka Fiszel Szapiro w Ostrołęce, Arie Lejb Zunz, Aleksander Kahane i Hersz Halberstadt w Płocku oraz Lejzer Kohn i Jehoszua Trunk w Pułtusku. Większość rabinów mazowieckich miast miała świadectwa złożenia egzaminów w Warszawskiej Szkole Rabinów⁴⁸.

Niektórzy ze wspomnianych rabinów nie uniknęli zarzutów o złe wykonywanie obowiązków stawianych przez członków gmin żydowskich. Tak było w przypadku pułtuskiego rabina J. Trunka, znakomitego uczonego, znającego na pamięć całą Biblię oraz Talmud babiloński i jerozolimski. Pułtusczy Żydzi oskarżyli rabina Trunka o niewypełnianie obowiązków religijnych oraz inkasowanie pieniędzy za światło i opał, których nie zużywał. Ważnym zarzutem był brak troski rabina o biednych. Podobne oskarżenia kierowano pod adresem członków dozoru bóżniczego, którzy wspólnie z rabinem mieli okradać gminę i dzielić się dochodami⁴⁹.

Liczne skargi mieszkańców wyznania mojżeszowego na członków dozorów bóżniczych, wykorzystujących swoje uprawnienia do celów prywatnych, zawierają także akta innych gmin żydowskich. Tak było na przykład w Płońsku, gdzie przez 30 lat dozór bóżniczy był zdominowany przez członków trzech rodzin. Zostali oni oskarżeni o zawyżanie strat materialnych płońskiej gminy żydowskiej w związku z działaniami militarnymi wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. i wyludzenie odszkodowań od rządu. Płońscy Żydzi mieli także pretensje do dozoru o roztrwonienie pieniędzy zebranych na budowę bóżnicy w Płońsku⁵⁰.

Zarzuty nie ominęły także członków dozoru bóżniczego w Płocku oskarżonych o przywłaszczanie pieniędzy gminy. W świetle opinii społeczności żydowskiej Płocka był to powód, dla którego w ich mieście nie było odpowiedniej synagogi, szkoły i szpitala. Odnotowano iż żydowscy bogacze nieuczciwie zdobyte pieniądze lokują „w meble kosztowne, lustra, kandelabry, obrazy, palisandry, mahonie, naładowane do zbytku, bez gustu, bez znajomości rzeczy”⁵¹. Należą one do „pojących się rozkoszną niedbałością, zadowolonych z siebie, szczęśliwych ze swego powodzenia i tylko dla siebie żyjących”⁵².

⁴⁷ AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW), sygn. 1417, s. 12–14.

⁴⁸ J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 89–95.

⁴⁹ AGAD, CWW, sygn. 1668, s. 157–158, 165–197. W pisemnej skardze pułtuskich Żydów do burmistrza Pułtuska czytamy: „Jak szczapami młóć ziarno, tak rabin i członkowie Dozoru Bóżniczego młóć gminę starozakonnych miasta Pułtuska”.

⁵⁰ AGAD, CWW, sygn. 1665, s. 79–260.

⁵¹ AGAD, CWW, sygn. 1665, s. 311–312.

⁵² AGAD, CWW, sygn. 1666, s. 394–431; sygn. 1667, s. 384–386. Członek dozoru bóżniczego w Płocku Markus Schönwitz w 1860 r. był oskarżony o nadużycia związane z dzierżawą dochodu z czytania rodaju. „Jutrzenka”, 1862, nr 37, s. 298–300.

Okazję do korupcji stanowiła działalność tzw. bractw pogrzebowych, które zawiadywały cmentarzami. Decydowały o przydziale kwater, dysponowały środkami finansowymi przeznaczonymi na utrzymanie kirkutów, zakup płótna na koszule śmiertelne dla biednych zmarłych, ustalały i pobierały opłaty za pochówek. Akta zespołu Centralne Władze Wyznaniowe świadczą o tym, że w wielu mazowieckich miastach, m.in. w Sierpcu i w Mławie, dochodziło do nadużyć ze strony bractw pogrzebowych. Niejednokrotnie członkowie gmin żydowskich decydowali się na grzebanie ciał bliskich na kirkutach w sąsiednich miastach⁵³.

W związku ze wzrostem liczebnym ludności wyznania mojżeszowego większość gmin żydowskich z terenu województwa i guberni płockiej czyniła starania o poszerzenie dotychczasowego lub założenie nowego kirkutu⁵⁴.

Dawały o sobie znać także partykularne interesy mieszkańców wyznania mojżeszowego z mazowieckich miast niebędących siedzibami dozorów bóżniczych. W okresie międzypowstaniowym miały miejsce wieloletnie, zakończone sukcesem starania Żydów z Wyszkowa o uniezależnienie się od dozoru bóżniczego w Makowie⁵⁵.

W życiu społeczności żydowskiej Żuromina ogromne znaczenie miało odłączenie się od gminy żydowskiej w Kuczborku, Żydów z Raciąża — od okręgu bóżniczego w Radzanowie, Żydów sochocińskich od dozoru bóżniczego w Płońsku, a Żydów z Goworowa o uniezależnienie się od okręgu w Ostrowi⁵⁶.

Podobny charakter miały, prowadzone w latach 1827–1833, starania gminy żydowskiej w Pułtusku o zwolnienie od opłat na rzecz dozoru bóżniczego w Makowie oraz Żydów z Serocka o zwolnienie od spłacania długów po kahale w Nasielsku⁵⁷.

Akta gminy żydowskiej w Sierpcu stanowią doskonały materiał źródłowy w kwestii relacji społeczności żydowskich z właścicielami miast prywatnych. W 1825 r. miały miejsce starania sierpeckich Żydów o zwolnienie z obowiązku uiszczania „podatku krupki i łopatkowego na rzecz dworu”. W 1865 r. gmina żydowska w Sierpcu zabiegała o zwolnienie od obowiązku uiszczania dziedzicowi „opłaty krupki, kuśnierzowego, piekarzowego, śledziowego, placowego, łopatkowego małego i dużego kwartalnego”⁵⁸.

Cennym materiałem źródłowym ilustrującym funkcjonowanie dozorów bóżniczych są dane na temat ich dochodów i wydatków, składających się na tzw. „etaty”. Największą część wydatków dozorów bóżniczych stanowiły pensje rabinów i podrabinów, kasjerów oraz innych osób wykonujących posługi religijne. Niewiele pieniędzy przeznaczano natomiast na pomoc dla najuboższej ludności żydowskiej. Nasuwa się myśl, że różnice w budżetach różnych gmin

⁵³ AGAD, CWW, sygn. 1670, s. 92–133; sygn. 1685, s. 77–92, 128–135, 140–146. Ze względu na tolerowanie nadużyć ze strony bractwa pogrzebowego, w 1860 r. w Mławie odwołano rabina Wolfę Lipszycę.

⁵⁴ Korespondencja w tej kwestii zachowała się w przypadku gminy żydowskiej Ciechanowa. AGAD, CWW, sygn. 1690, s. 271–276.

⁵⁵ AGAD, CWW, sygn. 1674, s. 7–176.

⁵⁶ AGAD, CWW, sygn. 1681, s. 3–25, 53–59; sygn. 1683, s. 2–8; sygn. 196, s. 3–13; sygn. 1698, s. 2–12, 127–144.

⁵⁷ AGAD, CWW, sygn. 1668, s. 30–41; sygn. 1669, s. 3–25.

⁵⁸ Cyt. za M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 129.

żydowskich z terenu guberni płockiej wynikały przede wszystkim ze stopnia ukrywania rzeczywistych dochodów w sprawozdaniach składanych władzom państwowym.

Roczne pensje rabinów były zróżnicowane w poszczególnych miastach guberni płockiej. W 19 gminach żydowskich nie przekraczały 100 rubli, a w kolejnych 12 gminach nie przekraczały 200 rubli. Było jednak kilku rabinów, którzy utrzymywali uposażenie znacznie wyższe. Wśród nich był Abram Landau z Ciechanowa pobierający 282 ruble i Icek Ostaszewer z Makowa — 330 rubli. Najwyższą pensję (345 rubli) otrzymywał rabin Płocka Hersz Halbersztadt⁵⁹.

Analiza akt pozwala wywnioskować, że oprócz pensji dodatkowym źródłem utrzymania dla rabinów były dochody gmin żydowskich płynące z uboju rytualnego, opłat składanych przy udzielaniu ślubów oraz dobrowolne datki od niektórych członków gmin żydowskich.

Lektura akt Centralnych Władz Wyznaniowych potwierdza obecność zwolenników chasydyzmu wśród Żydów z miast województwa płockiego i guberni płockiej⁶⁰. Wpływy te zostały udokumentowane m.in. w Płocku przy okazji konfliktu między członkami miejscowego dozoru bóżniczego o wybór kandydata na stanowisko rabina.

Co do liczby Chussidem, że tych bardzo mała ilość w Płocku znajduje się, wprowadzić najlepszą o tym posiada wiadomość Szanowny Urząd Muncypalny mając ogólny spis, przeciw wymieniony dla bliższego usprawiedliwienia: w Płocku znajduje się mieszkańców wyznania mojżeszowego przeszło 600 familii, między temi zaś Chassidimów tylko familii najwięcej do 10-ciu którzy należą do opłat podatku i składek, reszta zaś tej sekty równa tej liczbie bo również 10 familii znajdująca się, są tak biedni, bo nawet nie można ich pociągnąć do opłaty podatków i składek⁶¹.

W latach 20. XIX w. jeden z członków płockiego dozoru Daniel Landau forsował na stanowisko płockiego rabina swego zięcia Abrahama Rafała Landaua — dotychczasowego rabina w Ciechanowie, pozostali członkowi opowiadali się zaś za wyborem Aleksandra Kahane, dotychczasowego rabina w Siedlcach. Drugi z kandydatów ostatecznie został zatwierdzony na stanowisku rabina Płocka przez władze Królestwa Polskiego⁶². Okazało się, że oskarżenia o chasydyzm kandydata Aleksandra Kahane były tylko pretekstem. Należy podzielić pogląd znakomitego znawcy zagadnień chasydyzmu Marcina Wodzińskiego, iż „linia konfliktu nie biegła między chasydami i ich przeciwnikami, lecz między częścią płockiej oligarchii kahalnej i elity rabinicznej skupionej wokół Daniela Landaua (teścia Abrahama), a frakcją konkurencyjną skupioną wokół części dozoru bóżniczego”⁶³.

⁵⁹ Najniższą pensję — 12 rubli rocznie, otrzymywał Markus Auerbach, rabin z Drobina. M. Matuszczuk, *Gminy żydowskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (praca doktorska, Instytut Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie), Częstochowa 2020, s. 229–230.

⁶⁰ Szeroko na temat chasydyzmu w Królestwie Polskim pisał M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

⁶¹ AGAD, CWW, sygn. 1666, s. 219.

⁶² Tamże, s. 226–233, 240–242, 246–249, 251–252, 259–267, 270–271, 276–292.

⁶³ *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867 w zasobach polskich archiwów państwowych*, oprac. M. Wodziński, Kraków-Budapeszt 2011, s. 188.

Na podstawie akt Centralnych Władz Wyznaniowych można wysnuć wniosek, że do konfliktów w kwestii obsadzenia rabinatu dochodziło także w innych miastach guberni płockiej. Tak było w latach 50. XIX stulecia w Makowie, gdzie wyraźnie dały o sobie znać konflikty między chasydami („hussytami”) a ortodoksami („talmudystami”)⁶⁴. Jednak sympatyzowanie kandydata na rabina z ideami chasydyzmu nie zawsze decydowało o jego wyborze. Tak było m.in. w Puławach, w którym

znajdują się wprawdzie mieszkańcy wyznania mojżeszowego sekty Husytów i Talmudystów, lecz między temi dwoma sektami nie zachodzą żadne nieporozumienia, o czym nie tylko dozór bóżniczy ale i obecny burmistrz zapewniają, a względem wyboru rabina wspólnie obydwie sekty dotychczas czynią starania⁶⁵.

Często animozje między chasydami a resztą wyznawców mozaizmu przerażały się w otwarte konflikty. Oto jeden z przykładów. 17 IV 1858 r. w Mławie między „sektą Hussetów a pozostałymi Żydami” podczas uroczystości weselnej doszło do kłótni, a następnie zbiegowiska i walki ulicznej. Żydzi, bijąc się, napadli na dom podrabina. Musiał interweniować burmistrz Mławy. Tłum rozprędziła dopiero zawezwana żandarmeria⁶⁶.

Dwa lata później blisko 250 mieszkańców wyznania mojżeszowego z Nasielska wystąpiło w obronie rabina Berka Dauera. W piśmie wystosowanym do Rządu Gubernialnego Płockiego oskarżali miejscowych chasydów o prześladowania wspomnianego rabina, którego zmuszono do opuszczenia Nasielska. Nasielscy ortodoksi czynili starania o powrót Berka Dauera i ponowne objęcia przez niego urzędu rabina w ich mieście⁶⁷.

Prześladowania rabina ze strony chasydów miały miejsce także w Płocku. Polegały one na próbie pobicia rabina Lejba Rakowskiego podczas jednego z przyjęć weselnych, wybijaniu szyb w jego domu, kolportażu znieważających paszkwili jego na temat drukowanych przez chasydzkiego introligatora. Wskutek chasydzkich ataków w 1867 r. rabin Rakowski przeniósł się do Łomży, by po roku powrócić do Płocka i ponownie objąć urząd rabina w tym mieście⁶⁸.

Szczególne miejsce w dziejach społeczności żydowskiej województwa płockiego i guberni płockiej zajmują budowę kultu religijnego, a zwłaszcza bóżnice. Znamienne, iż cenne informacje na ich temat występują w aktach nawiązujących do częstych pożarów w mazowieckich miastach. W 1826 r. podczas pożaru w Płońsku doszło do spalenia bóżnicy. Na tym samym miejscu, jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego, wybudowano murowaną bóżnicę o wymiarach 22x18 m i wysokości 9 m, krytą dachówką holenderską. W 1847 r. rozpoczęto prace przy jej otynkowaniu⁶⁹.

⁶⁴ AGAD, CWW, sygn. 1661, s. 266–269, 282–297.

⁶⁵ Tamże, s. 296.

⁶⁶ AGAD, CWW, sygn. 1685, s. 74–76.

⁶⁷ AGAD, CWW, sygn. 1663, s. 300, 532–535.

⁶⁸ *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim*, s. 482–485. Rabin Lejb Rakowski w paszkwilu był m.in. oskarżany o konwersję i ślub z chrześcijanką.

⁶⁹ AGAD, KRSW, sygn. 4602, rejestr pomiaru siedlisk i placów m. Płńska ułożony w roku 1822/23; CWW, sygn. 1765, s. 282–309.

Po spaleniu synagogi w Ostrołęce podczas wielkiej bitwy stoczonej w mieście z wojskami rosyjskimi 26 V 1831 r. nabożeństwa odbywały się w domu prywatnym przy ulicy Różańskiej. Pożyczkę w wysokości 1500 rbs na budowę fundamentów murowanej bóżnicy udzielił Chaim Tykociner. Koszt całej budowy miał wynosić 1800 rbs. W 1842 r. gmina żydowska w Ostrołęce zebrała już 450 rbs z wydzierżawienia miejsc w bóżnicy, zarówno ławek na parterze, jak i na piętrze. Cały koszt zakończonej w 1861 r. budowy bóżnicy w Ostrołęce wyniósł 5688 rbs 28 kopiejek⁷⁰.

Wielki pożar w Ciechanowie w sierpniu 1842 r. strawił m.in. 82 domy żydowskie, bóżnicę, cheder i rytualną łaźnię.

Miasto to jedno z najhandlowniejszych w Guberni utraciło wszelkie składry wełny, towarów i zboża, a około 300 rodzin na ruinach [...] niedołą swoją oplakuje⁷¹.

W Ciechanowie koszt budowy bóżnicy, chederu i mykwy miał wynieść 1844 rbs 86 kopiejek. Ponieważ od płacenia składki na budowę bóżnicy, szkoły i łaźni zwolniono pogorzelców, dozorowi bóżniczemu w Ciechanowie udało się zebrać zaledwie 1065 rbs. Wystarczyło to na wybudowanie jedynie bóżnicy⁷². Wybudowana w 1855 r. drewniana bóżnica miała wymiary: 40 łokci długości, 23 łokcie szerokości i 10,5 łokcia wysokości. Była kryta dachówką holenderską, miała 14 dużych okien i nieco więcej małych okienek. Ciechanowska bóżnica została pomalowana w 1857 r.⁷³

Dodatkowych informacji na temat synagog i bóżnic, łaźni rytualnych (mykw) i cmentarzy żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej dostarczają rysunki architektoniczne sporadycznie występujące w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych. Szczególnie wartościowe są akta informujące o budowie bóżnic, ich powierzchni oraz remontach. Spośród wspomnianych ksiąg gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej pięć zawiera rysunki „rzutu parteru i piętra bóżnicy” w Nowym Mieście, Nasielsku, Pułtusku, Serocku i Wyszku. Zazwyczaj były one sporządzane przy okazji inspekcji przeciwpożarowych bóżnic⁷⁴.

Ponadto akta gminy żydowskiej w Płocku z lat 1822–1840 (sygn. 1666) są wzbogacone o plan części tego miasta z zaznaczeniem nowo założonej szkoły żydowskiej. Warto nadmienić, iż we wspomnianych aktach gminy żydowskiej z Serocka z lat 1822–1862 (sygn. 1669) występuje dodatkowo rysunek „rzutu elewacji i przekroju łaźni” z 1855 r.

Restrykcyjna polityka rządu Królestwa Polskiego wobec społeczności żydowskiej z jednej strony oraz konsekwentnie podtrzymywana przez ortodoksyjne

⁷⁰ AGAD, CWW, sygn. 1673, s. 83–103, 136–145. W ostrołęckiej bóżnicy ławkę nr 2 zlicytowano za 90 rbs, ławkę nr 3 za 85 rbs, a ławkę ostatnią — nr 133 — za 25 rbs.

⁷¹ AGAD, KRSW, sygn. 7658, k. nlb; sygn. 4321, wykaz z 7 VIII 1842 r. Dnia 30 IX 1845 r. wybuchł w Ciechanowie kolejny groźny pożar, podczas którego spaliły się dwa domy rodzin chrześcijańskich i aż 75 zabudowań rodzin żydowskich.

⁷² AGAD, CWW, sygn. 1690, s. 9–21, 160–178.

⁷³ Tamże, s. 204–264. Ostateczny odbiór prac budowlanych bóżnicy w Ciechanowie nastąpił w 1860 r.

⁷⁴ Wykaz wspomnianych rysunków architektonicznych zawiera *Katalog rysunków architektonicznych z akt Centralnych Władz Wyznaniowych*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1981, poz. 219/93, poz. 217/92, poz. 290/117, poz. 336/132, poz. 467/176.

władze kahałów, a później dozorów bóżniczych odrębność Żydów spowodowały, że Polacy i Żydzi żyli obok siebie we wzajemnej izolacji. Dało to znać o sobie podczas polskich zrywów narodowowyzwoleńczych XIX w.

Należy wspomnieć, iż w okresie Królestwa Kongresowego, podobnie jak w czasach Księstwa Warszawskiego, Żydzi nie podlegali obowiązkowi służby wojskowej. Zamiast odbywania służby wojskowej płacili podatek rekrutowy⁷⁵.

Udział w powstaniu listopadowym, pozbawionej praw publicznych i obywatelskich ludności żydowskiej, był znikomy. Potwierdzają to akta zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego⁷⁶. Początkowo rząd powstańczy nie dopuścił Żydów do udziału w Gwardii Narodowej Warszawskiej. W następstwie konsekwentnych starań żydowskiej inteligencji, która poprzez uzyskanie prawa do służby wojskowej i udział w obronie kraju widziała drogę do uzyskania praw obywatelskich, dyktator powstania gen. Józef Chłopicki rozporządzeniem z 26 XII 1830 r. zezwolił najbogatszym Żydom na wstępowanie w szeregi Gwardii Narodowej⁷⁷.

Zawartość akt Centralnych Władz Powstania Listopadowego świadczy o próbach pozyskania ludności żydowskiej do udziału w wojnie przeciwko Rosji. 15 I 1831 r. Komisja Województwa Płockiego zobowiązała władze miast do zachęcania ludności żydowskiej do składania dobrowolnych ofiar na cele walki orężnej z zaborcą. Z zebranych pieniędzy miał być sformowany szwadron, a w dalszej perspektywie pułk jazdy złożony z żydowskich ochotników, dowodzony przez kapitana Józefa Berkiewicza. Niektóre urzędy municypalne zebrały na ten cel składkę i przekazały ją Komisji Województwa Płockiego. Okazało się jednak, że w większości miast żadnych pieniędzy na formowanie żydowskiego szwadronu jazdy nie złożono. Mieszkańcy miast wyznania mojżeszowego motywowali swoją decyzję w tej kwestii trudną sytuacją materialną⁷⁸. W aktach zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego są jednak dowody zaangażowania się niektórych Żydów z terenu województwa płockiego w walkę z rosyjskim zaborcą w okresie powstania listopadowego. Pod koniec stycznia 1831 r. w szeregi armii powstańczej wstąpiło ochotniczo ośmiu Żydów z Płocka oraz Jakób Lubski z Lipna, Zelek Szpitalny z Rypina i Jakób Wolff z Pułtuska. Dowódcą oddziału żydowskiego, stanowiącego rezerwę 3. Pułku Strzelców Pieszych, został Konrad Silberstein z Płocka, który otrzymał szlify podoficerskie⁷⁹.

Należy nadmienić, iż część społeczeństwa polskiego była za wprowadzeniem służby wojskowej dla Żydów. Na przykład Rada Obywatelska Województwa Płockiego w piśmie do Rządu Narodowego z 27 V 1831 r. wnioskowała o zniesienie

⁷⁵ AGAD, KRSW, sygn. 484. „Uwolnienie starozakonnych od służby wojskowej za opłatą”.

⁷⁶ Znaczenie akt Władz Centralnych Powstania Listopadowego w kwestii stanowiska poszczególnych warstw społeczeństwa Królestwa Polskiego wobec wydarzeń powstania listopadowego scharakteryzowała Franciszka Ramotowska, *Akta władz centralnych powstania 1830/1831 przechowywanych w AGAD*, „Archeion”, t. 75, 1983, s. 7–52.

⁷⁷ I. Schiper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932; M. Lewandowski, *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 19–20, s. 114–121.

⁷⁸ AGAD, Władze Centralne Powstania Listopadowego (dalej: WCPL), sygn. 82, k. 43. sygn. 463, vol. II, k. 405–407. Wytępowany na dowódcę żydowskiego oddziału — Józef Berkiewicz sam dał przykład składając w urządzie miejskim w Chorzeliach kwotę 7 zł 21 gr.

⁷⁹ AGAD, WCPL, sygn. 468, k. 169–171, 348.

tzew. opłaty rekrutowej i wprowadzenie zamiast niej służby wojskowej dla wyznawców religii mojżeszowej⁸⁰. Sejm powstańczy uchylił jednak projekt o podatku rekrutowym, którego wysokość miała być czterokrotnie wyższa niż przed wybuchem powstania. Odrzucił też zasadę równouprawnienia ludności żydowskiej, a tym samym ofertę udziału ludności żydowskiej w walce zbrojnej z rosyjskim zaborcą⁸¹. W efekcie część ludności żydowskiej, przekonana o ostatecznym zwycięstwie armii rosyjskiej i klęsce powstania listopadowego, sprzyjała władzom carskim. Na jej postawę znaczny wpływ miały rabunki i szyskany ze strony dowódców oddziałów pospolitego ruszenia formowanych na obszarze województwa płockiego.

Na terenie obwodu pułtuskiego Żydom szczególnie dał się we znaki Aleksander Kamiński, dowódca pospolitego ruszenia obwodu przasnyskiego, który z powodu zajęcia jego obwodu przez wojska rosyjskie przebywał w okolicach Pułtusza, Makowa i Nasielska. Jak wynika z raportu komendanta Twierdzy Modlin, gen. brygady Ignacego Ledóchowskiego:

W Nasielsku kazał [A. Kamiński — J. S.] zabrać szewcom obuwie, od Żydów brał wino i porter, w Makowie nałożył na Żydów 200 rubli kontrybucji, pod pretekstem na ubiór swego powstania [...], nie wydawszy na wszystkie te szczegóły żadnego kwitu⁸².

Znamienne, iż cenne informacje na temat sytuacji społeczności żydowskiej z terenu województwa płockiego podczas wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. można odnaleźć w zespole Centralne Władze Wyznaniowe. W aktach etatów bóżniczych pojawia się na przykład kwestia rozliczania dostaw produktów dla armii carskiej. W aktach gminy żydowskiej w Lipnie są informacje o złożonym zażaleniu w sprawie opłaty rekrutowego i spirytusu dla wojska polskiego w Modlinie. W aktach gminy żydowskiej w Sierpcu pojawia się kwestia wynagrodzenia za zniszczony parkan wokół cmentarza i dom szpitalny rozebrane przez wojsko rosyjskie. Z kolei dzięki kwerendzie w aktach gminy żydowskiej w Ostrołęce możemy się dowiedzieć o wsparciu cara Mikołaja I w odbudowie bóżnicy, zniszczonej 26 V 1831 r. podczas bitwy na terenie miasta⁸³.

Znacznie większe zaangażowanie w walkę narodu polskiego o niepodległość wykazała ludność żydowska podczas powstania styczniowego. Duży wpływ na to miała polityka namiestnika Królestwa Polskiego margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, który forsował nowe zasady położenia prawnego ludności żydowskiej. Wydany w czerwcu 1862 r. ukaz carski uchylał prawie wszystkie ograniczenia obowiązujące Żydów, dotyczące ich miejsca zamieszkania, nabywania nieruchomości, pełnienia funkcji publicznych. Społeczność żydowska z ulgą przyjęła zniesienie specjalnych podatków, a zwłaszcza koszerne⁸⁴.

⁸⁰ AGAD, WCPL, sygn. 281, s. 68–70. Warto jednak nadmienić, iż większość gmin żydowskich z terenu województwa płockiego wołało płacić podatek rekrutowy zamiast odbywania służby wojskowej. AGAD, WCPL, sygn. 437.

⁸¹ AGAD, WCPL, sygn. 281, s. 48–50; M. Rostworowski, *Djariusz Sejmu 1830/1831*, Warszawa 1910, s. 6–8. Minister wojny Franciszek Morawski argumentował, że Żydzi nie tylko nie nadają się do służby liniowej, ale nie można im zaufać nawet w służbie pomocniczej.

⁸² AGAD, WCPL, sygn. 231, k. 497.

⁸³ M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 48, 123, 129–130.

⁸⁴ „Jutrzenka”, 1863, nr 2, s. 11–16. Z chwilą zniesienia ukazem z 1 I 1863 r. koszerne, we wszystkich bóżniach guberni płockiej odprawiono dziękczynne nabożeństwa.

Pełne prawa dla ludności polskiej wyznania mojżeszowego zostały również uwzględnione w manifestie powstańczego Rządu Narodowego z okresu powstania listopadowego. Na listach zapowiadzianej branki znalazła się również żydowska młodzież. Na pułtuskiej liście branki figurowało 194 Polaków oraz 76 miejscowych Żydów. Większość z nich schroniła się w okolicznych lasach i z chwilą wybuchu powstania 22 I 1863 r. weszła w skład pierwszych formowanych oddziałów powstańczych⁸⁵.

Sporadyczne przykłady patriotycznej postawy ludności żydowskiej z terenu guberni płockiej są odnotowane w aktach zespołów Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza oraz Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim⁸⁶. Nazwiska Żydów z terenu guberni płockiej, zaangażowanych w latach 1863–1864 w walkę zbrojną z Rosją znalazły się również w edycji materiałów archiwalnych⁸⁷.

Z szacunków dokonanych przez Zbigniewa Chądzyńskiego, jednego z przywódców powstania 1863 r. na Mazowszu Północnym wynika, że z samego tylko Płocka w walkach przeciwko Rosjanom czynny udział wzięło 97 Żydów⁸⁸. O udział w Organizacji Narodowej byli oskarżeni przez władze carskie dwaj ostrołęccy Żydzi, Menachu i Dawid⁸⁹. Szpicman, wychowanek szkoły wojskowej w Cuneo, dostarczał broń partii powstańczej Zygmunta Padlewskiego i pomagał powstańczym oddziałom uniknąć zasadzek ze strony wojsk rosyjskich. Duży był udział ludności żydowskiej w dostarczaniu powstańcom broni i amunicji oraz zaopatrywaniu ich w umundurowanie, ekwipunek i prowiant. O zaopatrywanie w broń oddziałów powstańczych, działających na terenie Puszczy Białej, oskarżeni zostali Żydzi serocki Moszek Rozenberg i Froim Orensztajn. Krawiec Lewek Rips i Dwojra Rozenberg, żona serockiego kupca, szyli prześcieradła dla powstańczego lazaretu w Zatorach (pow. pułtuski)⁹⁰.

Część Żydów zaangażowanych w walkę z zaborcą była poborcami podatku narodowego. Przez cały okres powstania podatek narodowy zbierali pułtuscy Żydzi Abram Cynamon i Abram Goldsztajn. Wyrokiem rosyjskiego Audytoriatu Polowego z lipca 1864 r. Cynamon skazany został na karę 600 rbs, a Goldsztajn na 1200 rbs⁹¹.

Żydzi byli też członkami oddziałów powstańczej żandarmerii, które karały zdrajców. O współpracę z powstańczą żandarmerią był oskarżony Abram Fiszbin z Brańszczyka. Za udział w lotnej powstańczej żandarmerii i skazanie na

⁸⁵ J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, s. 61.

⁸⁶ Znaczenie akt z zasobu AGAD, charakteryzujących stanowisko poszczególnych warstw społeczeństwa Królestwa Polskiego wobec powstania styczniowego, podkreśliła F. Ramotowska, *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 38, 1963, s. 114–120.

⁸⁷ *Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

⁸⁸ Tamże, s. 160–166; Z. Chądzyński, *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Warszawa 1963, s. 189.

⁸⁹ AGAD, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 55, s. 48–60.

⁹⁰ AGAD, Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza (dalej: TKŚ), sygn. 6, k. 16, 280, 298. Szeroko na ten temat R. Juszkiewicz, *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.

⁹¹ AGAD, TKŚ, sygn. 7, k. 25; sygn. 3, k. 119.

śmierć Żydówki z Krasnosiela, która miała wskazać rosyjskiemu oddziałowi kościół, w którym śpiewano patriotyczne pieśni, oskarżony został Berek Orzełek z Makowa⁹².

Spółeczność żydowska, mając na uwadze ewentualne represje ze strony caratu, asekurowała się na obie strony. Kupcy żydowscy zaopatrywali w prowiant armię rosyjską, z drugiej strony dostarczali broń powstańcom. W opinii żydowskich historyków: „Stanowisko Żydów wobec powstania było różne w poszczególnych miejscowościach, było uzależnione od warunków lokalnych, stopnia zadrażnienia stosunków z urzędem, stopnia wpływów żydowskich elementów konserwatywnych i nasilenia ruchu powstańczego”⁹³.

Ogół Żydów guberni płockiej nie wierzył w pokonanie armii rosyjskiej przez nieliczne i słabo uzbrojone oddziały powstańcze. Jak w każdej społeczności, także i u Żydów zdarzały się osoby, które współpracowały z władzami carskimi i dowódcami oddziałów rosyjskich. Oto jeden z przykładów z terenu Makowa. Za szpiegostwo na rzecz władz carskich, żandarmi powstańczy zabili mieszkańca tego miasta, Mejera Goworowera. Powiesili też makowskiego kupca Wolfa Grinberga⁹⁴.

Wykazy powstańców, w tym osób narodowości żydowskiej z terenu Mazowsza Płockiego, straconych przez żandarmów narodowych za współpracę z władzami carskimi zawierają akta Naczelnika Wojennego Płockiego Oddziału z lat 1863–1866, liczące zaledwie 3 j.a. W zasobie AGAD wchodzi one w skład akt Zarządów Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim (sygn. 44–46)⁹⁵.

Powstanie styczniowe zakończyło się klęską. Na liście skazanych na więzienie i syberyjską katorgę byli też powstańcy wyznania mojżeszowego. Wśród więzionych i represjonowanych z terenu guberni płockiej było około stu Żydów⁹⁶.

Zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie stanowi niezastąpiony materiał źródłowy do badań nad dziejami Mazowsza Północnego w okresie Królestwa Polskiego. Powinien do nich sięgnąć każdy historyk podejmujący próbę odtworzenia dziejów społeczności żydowskiej z terenu województwa płockiego i guberni płockiej w 1. połowie XIX stulecia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn.165.
- Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 196, 1417, 1657–1698, 1765.
- Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, sygn. 2395.

⁹² AGAD, TKŚ, sygn. 1, k. 43, 64.

⁹³ *Żydzi a Powstanie Styczniowe*, s. 6.

⁹⁴ AGAD, TKŚ, sygn. 1, k. 64; sygn. 6, k. 43; *Żydzi a Powstanie Styczniowe*, s. 158–161, 194; I. Wesolek, *Monografia m. Makowa Maz.*, Maków Mazowiecki 1938, s. 24–25.

⁹⁵ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, s. 383.

⁹⁶ Z. Strzyżewska, *Zesłańcy Powstania Styczniowego z Królestwa Polskiego. Wykazy nazwisk z akt w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2001; R. Juszkievicz, *Powstanie Styczniowe*, s. 97–141.

- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. 107, 157, 484, 4267, 4314–4315, 4317–4319, 4321, 4356, 4373, 4395, 4399, 4401, 4403, 4420, 4482, 4487, 4490, 4545, 4596, 4602, 4617, 4631, 4635, 4674, 4678, 4699, 6632, 7658.
 - Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 12.
 - Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza, sygn. 1, 3, 6–7.
 - Władze Centralne Powstania Listopadowego, sygn. 82, 231, 281, 437, 463, 468.
 - Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 55,
- Chądzyński Z., *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Warszawa 1963.
 Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 34, 1844; t. 40, 1849.
 Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej, 1851, nr 2.
 „Jutrzenka”, 1862, nr 37; 1863, nr 2.
 Rostworowski M., *Djariusz Sejmu 1830/1831*, Warszawa 1910.
Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867 w zasobach polskich archiwów państwowych, oprac. M. Wodziński, Kraków–Budapeszt 2011.
Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

Opracowania

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008.
- Barański A., *Raciąg w okresie porozbiorowym (do 1864 r.) [w:] Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość*, red. A. Kociszewski, Ciechanów 1993, s. 123–152.
- Bornstein J., *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936.
- Dzieje Mazowsza. Lata 1795–1918*, t. 3, red. J. Szczepański, Pułtusk 2021.
- Eisenbach A., *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972.
- Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim [w:] Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 194–282.
- Eisenbach A., *Trwałość i rozpad więzi stanowych. Ludność żydowska [w:] Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 107–136.
- Eisenbach A., *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1983.
- Encyklopedia Judaica*, t. 13, Jerusaleń 1973.
- Juszkiewicz R., *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.
- Katalog rysunków architektonicznych z akt Centralnych Władz Wyznaniowych*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1981.
- Kociszewski A., *Rewir żydowski — próba ograniczenia mobilności przestrzennej ludności żydowskiej [w:] Żydzi na północnym Mazowszu (1815–1945)*, red. L. Zygmier, Ciechanów–Mława 2018, s. 65–84.
- Kołodziejczyk R., *Pułtusk w okresie niewoli (1795–1918) [w:] J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, Dzieje miasta Pułtusza*, Pułtusk 1992.
- Kośka M., Lewandowska D., *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX w. w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 31–56.

- Lewandowski M., *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 19–20, s. 114–121.
- Matuszczyk M., *Gminy żydowskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (praca doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza Szpiry w Instytucie Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie), Częstochowa 2020.
- Morawska K., *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 260–268.
- Ramotowska F., *Akta władz centralnych powstania 1830/1831 przechowywanych w AGAD*, „Archeion”, t. 75, 1983, s. 7–52.
- Ramotowska F., *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 38, 1963, s. 114–120.
- Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Piotrowski, Łódź 2014.
- Schiper I., *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932.
- Sombart W., *Żydzi i życie gospodarcze*, b.m.w. 1913.
- Strzyżewska Z., *Zesłańcy Powstania Styczniowego z Królestwa Polskiego. Wykazy nazwisk z akt w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2001.
- Szczepański J., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993.
- Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.
- Szczepański J., *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk* [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, red. A. Kociszewski, Ciechanów–Pułtusk 1991, s. 79–104.
- Szczepański J., *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865* [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1: *(do 1945 roku)*, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 187–258.
- Szczepański J., *Źródła archiwalne do dziejów społeczności żydowskiej Mazowska Północnego w XIX–XX w. (do 1939 r.)* [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 407–422.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930.
- Wesołek I., *Monografia m. Makowa Maz.*, Maków Mazowiecki 1938.
- Wodziński M., *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010.
- Wodziński M., *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

Janusz Szczepański, Source materials for the history of the Jewish community in Płock voivodship and Płock governorate (1815–1866) in the holdings of the Central Archives of Historical Records

Summary

The article emphasizes the importance of source materials for research into the history of the Jewish community of Northern Mazovia in the first half of the 19th century, preserved at the Central Archives of Historical Records. In 1815–1837 period, Northern Mazovia fell within the administrative borders of the Płock voivodship, and later the Płock governorate. The author comments on the role of the Jewish population in the economic life of towns in the Płock voivodship and Płock governorate, especially with regard to fostering commerce in the Mazovia region. One symptom of the restrictive policy of Congress Poland's authorities towards Jews was the establishment of Jewish districts in some cities. The Government Commission for Internal Affairs and the Police collection provides most information on this subject. The records of the Central Religious Authorities collection are fundamental for reconstructing the life of Jewish communities and religious life of Jews in the Płock voivodship and Płock governorate. Sources are scarce, however, as regards the stance of the Jewish population regarding Polish national uprisings of the 19th century. Some, concerning the period of the Polish-Russian War of 1831, can be found in the files of the Central Authorities of the November Uprising collection. An attempt to determine the participation of Jews from the Płock governorate in the January Uprising is possible thanks to the queries carried out within the files of the Temporary War and Investigation Commission and the General-Chief of Police Board in the Kingdom of Poland collections. The holdings of the Central Archives of Historical Records are the basic source material for research on the history of the Jewish community in Northern Mazovia in the years 1815–1866 within the administrative borders of the Płock voivodship and the Płock governorate.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD, Żydzi, Mazowsze, województwo płockie, gubernia płocka, Królestwo Polskie

Keywords: Central Archives of Historical Records, AGAD, Jews, Mazovia, Płock voivodship, Płock governorate, Kingdom of Poland

Dorota Lewandowska

<https://orcid.org/0000-0002-2188-738X>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

UDZIAŁ DUCHOWIEŃSTWA Z KRÓLESTWA POLSKIEGO W POWSTANIU STYCZNIOWYM ORAZ REPRESJE POPOWSTANIOWE W ŹRÓDŁACH Z ZASOBU ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH — ZARYS ZAGADNIENIA

Stosunek duchowieństwa polskiego do wybuchu powstania 1863/1864 oraz udział kleru świeckiego i zakonnego w walce zbrojnej jako przedmiot badań i dociekań naukowych, znalazł swój wyraz w licznych opracowaniach ogólnych dotyczących powstania styczniowego oraz pracach monograficznych poświęconych temu zagadnieniu w odniesieniu do całego Królestwa Polskiego, poszczególnych jego obszarów, a także konkretnych zakonów czy osób. Jeszcze w okresie niewoli, w przededniu wybuchu I wojny światowej, a w 50. rocznicę insurekcji styczniowej, ukazała się praca Józefa Stanisława Pietrzaka poświęcona księżom-powstańcom 1863 r. „Długo by wyliczać trzeba choćby same nazwiska księży polskich, co w obronie ojczyzny przeciw wrogom powstawali, a nawet nie zlekli się nieprzyjacielskich kul, ale wspólnie z innymi synami ojczyzny, częstokroć na ich czele szli w jej walczyć sprawie”¹ — pisał autor, i nie sposób wymienić wszystkich opisanych przez niego postaci, głównie przedstawicieli niższego duchowieństwa, proboszczów czy członków domów zakonnych z terenów Królestwa Polskiego i ziem litewskich, biorących udział w walkach lub wspierających powstańców pomocą materialną, słowem i modlitwą.

Z okresu dwudziestolecia międzywojennego na uwagę zasługuje wielotomowa publikacja bp. Pawła Kubickiego, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*² oraz artykuł ks. Mieczysława Żywczyńskiego *Kościół*

¹ J.S. Pietrzak, *Księża Powstańcy 1863*, Kraków 1913, wyd. II, Kraków 1916, s. 3–4.

² P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1–3: *Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, Sandomierz 1933–1940. Publikacja ta zawiera wypisy, regesty i streszczenia dokumentów, także z zasobu Archiwum Akt Dawnych, zestawione w trzech 3 częściach (i 11 tomach). Część 1 (t. 1–3) dotyczy duchowieństwa z diecezji Królestwa Polskiego.

*i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*³ opublikowany w tomie 34 „Przeglądu Historycznego”, którego znaczną część zajęły referaty poświęcone wydarzeniom związanym z powstaniem styczniowym oraz źródłom archiwalnym dotyczącym tej tematyki. Żywczyński, odnosząc się do różnej oceny roli kleru w powstaniu w dostępnych mu pracach, pisał: „Można powiedzieć, że im bliżej czasów dzisiejszych, tym więcej chwalebna wydawała się badaczom czy pisarzom polskim ta rola duchowieństwa podczas powstania. Bądź co bądź dziś jest to bodaj ustalone i ogólnie nie ulega wątpliwości [...]. Rozstrzygnięcie, który z tych poglądów jest słuszny, nie należy właściwie do historyka, należy natomiast pytanie czy i w jakim stopniu księża wzięli udział w powstaniu”⁴.

W okresie powojennym zagadnieniem roli Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim w latach 60. XIX w. oraz udziału w powstaniu duchowieństwa zajmowała się m.in. Hanna Dylagowa⁵. Z opracowań najnowszych wymienić należy prace Elżbiety Orzechowskiej o radomskich bernardynach i duchowieństwie diecezji sandomierskiej⁶ oraz publikacje Eugeniusza Niebelskiego o udziale duchowieństwa w powstaniu styczniowym oraz losach księży-zesłańców osadzonych w Tuncie w guberni irkuckiej⁷. Wiele monografií związanych z tematyką powstania styczniowego poświęcono ks. Stanisławowi Brzósce, naczelnemu kapelanowi powstania, organizatorowi i dowódcy oddziału powstańczego, który walczył na Podlasiu do grudnia 1864 r. Sam Brzóska ukrywał się aż do wiosny roku następnego. Ujęty w kwietniu, 23 V 1865 r. został powieszony na rynku w Sokołowie Podlaskim⁸.

Podstawą źródłową opracowań z okresu najnowszego są m.in. nieliczne ocalałe z pożogi wojennej archiwalia z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych, które w okresie międzywojennym w dużych zespołach akt przechowywane były w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Kazimierz Konarski w artykule *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych* pisał: „Źródła do dziejów powstania styczniowego przedstawiają się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie niezwykle bogato. Gdyby je wszystkie zebrać razem utworzyłyby grupę akt liczącą około 25 tys. woluminów. Bogactwo źródeł polega nie tylko na wielkiej ich liczbie, ale także różnorodności zawartych w nich materiałów”⁹.

³ M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 512–525.

⁴ Tamże, s. 522.

⁵ H. Dylagowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1983.

⁶ E. Orzechowska, *Radomscy bernardyni w dobie powstania styczniowego*, Radom 2008; tenże, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w Powstaniu Styczniowym*, Sandomierz 2018.

⁷ M.in. E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008; tenże, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Lublin 2011; tenże, *Księża kapelani w powstaniu styczniowym [w:] Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk i in., Lublin 2004, s. 199–240; tenże, *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2012.

⁸ M.in. H. Maliszewska, *Ksiądz Stanisław Brzóska*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, 1930, s. 184–214; K. Groniowski, *Oddział Księdza Brzóska*, Warszawa 1959; T. Krawczak, *Ksiądz generał Stanisław Brzóska, kapelan i dowódca*, Pruszków–Sokołów 1995; E. Niebelski, *„Na Bóg żywy, Bracia nie zasypiajmy sprawy!” Rzecz o ks. Stanisławie Brzósce (1834–1865)*, Lublin 1995.

⁹ K. Konarski, *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny” t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 347–358.

Akta zgromadzone przed II wojną światową w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie pochodziły z kancelarii represyjnych urzędów rosyjskich działających w ramach tzw. Zarządu Wojenno-Policyjnego, powołanego w Królestwie Polskim do zwalczania ruchu rewolucyjnego, po ogłoszeniu w kraju 14 X 1861 r. stanu wojennego. Archiwalia te mają charakter typowo śledczy, sądowy i w związku z tym — jak pisał Konarski — „ujmują zagadnienie powstańcze urzędowo pod kątem widzenia represji przeciwko «buntownikom, obalającym legalny porządek rzeczy»». Zabarwia to cały ów materiał w sposób bardzo silnie negatywny, zniekształcający rzeczywisty obraz zjawisk dziejowych tej epoki¹⁰.

Wśród omówionych przez Konarskiego akt były materiały tzw. Zarządu Wyznaniowego. „Akta zespołu tego są o tyle ważne dla dziejów powstania, że skupiają cały materiał dotyczący represji o charakterze wyznaniowym. Są to przede wszystkim akta kasaty klasztorów katolickich i zaboru majątków kościelnych przez rząd rosyjski w wykonaniu ukazów cesarskich z roku 1864 i 1865”¹¹. W tej grupie Konarski wymienił m. in.: akta osób duchownych oskarżonych o przestępstwa polityczne w latach 1859–1866, materiały dotyczące kontrybucji nakładanych na duchowieństwo za udział w powstaniu, sprawy deportacji księży do Rosji oraz przymusowych deklaracji wiernopoddanych duchowieństwa rzymskokatolickiego i innych wyznań po upadku powstania.

Po stratach poniesionych podczas II wojny światowej obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych z tej ogromnej liczby akt Zarządu Wojenno-Policyjnego pozostało zaledwie kilkaset jednostek. Uzupełniają je archiwalia zgromadzone w utworzonym w AGAD zbiorze akt Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego oraz w pomniejszych zespołach grupujących różne materiały do dziejów powstania 1863/1864¹². Dokumenty te zostały w dużej części przejęte przez AGAD po II wojnie światowej z Muzeum Narodowego w Warszawie¹³. Są to przedwojenne darowizny dla Muzeum od osób prywatnych przekazane w latach 1917–1938. Część dokumentów przekazało do AGAD w latach 50. XX w. Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, które weszło w ich posiadanie poprzez konfiskaty materiałów powstańczych zgromadzonych przez osoby prywatne i instytucje. Zbiór tworzą również rozmaite nabytki zakupione bądź подарowane archiwum, a także

¹⁰ Tamże, s. 349.

¹¹ Tamże, s. 358.

¹² Trudno ustalić proveniencję znajdujących się obecnie w AGAD ocalałych, nielicznych dokumentów ogromnej niegdyś dokumentacji Organizacji Narodowej okresu powstania styczniowego. Warunki konspiracyjne działalności władz narodowych sprawiały, że dokumentacja kancelaryjna tych władz, w tym również naczelnych, ograniczona była do minimum, jednak z zestawień numerów kancelaryjnych na pismach zachowanych w oryginale i (nielicznych) kopiach można w przybliżeniu szacować, że tylko korespondencja kolejnych rządów narodowych liczyła w sumie ok. 6500 pism zarejestrowanych w dziennikach. Wiele dokumentów władz narodowych wszystkich szczebli zniszczono ze względów bezpieczeństwa już w toku urzędowania, wiele wpadło w ręce Rosjan, a tylko niewielka część została uratowana przez funkcjonariuszy władz narodowych i dowódców powstańczych. Ocalałe szczątki dokumentacji kancelaryjnej władz narodowych okresu powstania styczniowego i inne materiały źródłowe do tej epoki znalazły się w bardzo wielu archiwach, bibliotekach, muzeach i zbiorach prywatnych w kraju i za granicą, splatając swe losy z tragicznymi niekiedy dziejami jej posiadaczy.

¹³ AGAD, Księga Nabytków, t. I, poz. 154 (zapis o przejętych w 1951 r. z Muzeum Narodowego 18 mb. akt).

materiały rewindykowane z ZSRR¹⁴. Pomimo że są to głównie pisma okólne (odezwy, manifesty, rozkazy) oraz dokumenty normatywne o szerokim zakresie oddziaływania, zachowane w postaci druków ulotnych, i nie tworzą, z kilkoma wyjątkami, zwartych kancelaryjnych całości, to jednak mają ogromną wartość historyczną, rzucając światło na zagadnienia walki zbrojnej 1863/1864 i udziału w niej społeczeństwa polskiego z punktu widzenia struktur Organizacji Narodowej tworzącej w okresie powstania tzw. tajemne państwo polskie¹⁵.

Dzięki materiałom źródłowym zachowanym w obu grupach akt, polskiej Organizacji Narodowej oraz rosyjskiego Zarządu Wojenno-Policyjnego, bardziej przejrzysta staje się kwestia zaangażowania w powstanie duchowieństwa rzymskokatolickiego (niekiedy jedynie przypadkowego, wymuszonego okolicznościami) oraz wynikłych stąd konsekwencji — represji władz carskich, dla których duchowieństwo to było realnym i niebezpiecznym wrogiem sprawującym „rząd dusz”.

Ruch narodowy wsparła większość polskiego duchowieństwa niższego, które udzieliło w powstaniu utożsamiało jednocześnie z obroną wiary. Należy przy tym podkreślić, że postawa ta ewoluowała; stanowisko kleru w pierwszym okresie manifestacji nie pozwalało założyć późniejszego, znacznego zaangażowania księży w wydarzenia lat 1863–1864. Polskie społeczeństwo pokładało jednak ogromną nadzieję w przystąpieniu duchowieństwa do ruchu niepodległościowego, widząc w nim swoich przewodników w drodze do wolności. Dawano temu wyraz m.in. w tzw. adresach słanych do zarządców parafii i diecezji, tak jak miało to miejsce 28 VIII 1861 r. w Kielcach, gdzie parafianie i mieszkańcy miasta wystosowali taki adres do prałata kolegiaty kieleckiej i administratora diecezji krakowsko-kieleckiej Macieja Majerczaka (notabene przeciwnika powstania, starającego się wyciszać nastroje rewolucyjne wśród kleru), zawierający wyrazy radości i nadziei z powodu pełnienia stanowiska arcybiskupa przez Antoniego Melchiora Fijałkowskiego (zm. 5 X 1861 r.), widząc w nim zwiastun nadchodzącej wolności¹⁶. Abp Fijałkowski sprzyjający ruchowi narodowemu, co czynił często pomimo sprzeciwów swego otoczenia, był bardzo popularny w społeczeństwie polskim. W okresie ulicznych manifestacji rocznicowych w Warszawie odmówił wykonania rozkazu namiestnika, który domagał się zakazania śpiewania pieśni patriotycznych i wygłaszania kazań w tym duchu podczas nabożeństw. Jako pierwszy podpisał się pod adresem do cesarza Aleksandra II z 28 II 1861 r., wystosowanym przez Towarzystwo Rolnicze i Delegację Miejską po krwawym stłumieniu przez wojsko rosyjskie (pięciu zabitych i kilkunastu rannych) manifestacji, która miała miejsce dzień wcześniej (27 lutego) w Warszawie oraz przewodniczył uroczystościom pogrzebowym, a społeczeństwo wezwał do przywdziania żałoby narodowej.

¹⁴ Tamże, poz. 510/2 (teczka akt-odezw z lat 1863–1865 przekazana z NDAP w marcu 1966 r. jako materiały rewindykowane z ZSRR).

¹⁵ Działalność struktur Organizacji Narodowej i jej dokumentacja omówiona została przez F. Ramotowską, *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 371–423. Podobnie na temat organizacji parafialnej, zob. tejże, *Organizacja parafialna w powstaniu styczniowym (akty normatywne)* [w:] *Na przełomie stuleci. Naród — Kościół — państwo w XIX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 145–157.

¹⁶ AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41, s. 2–4.

W aktach zbioru Organizacji Narodowej Powstania Styczniowego w grupie „Odezwy, pisma ulotne” znajduje się mowa pogrzebowa ks. Franciszka Mikulskiego, wygłoszona 2 III 1861 r. na warszawskich Powązkach podczas pogrzebu pięciu poległych manifestantów. W mowie tej, wspominając pomordowanych męczenników i dziękując za tak licznie przybycie na ich pogrzeb, ksiądz tonował jednak nastroje, nawołując, aby nie tracić zaufania do cesarza, „który w tej chwili nad dobrem rosyjskiego pracuje ludu (bo nad uwłaszczeniem włościan), toż on i o nas nie przepuści, prawom i życzeniu Narodu Polskiego zadość uczyni”¹⁷. Przedstawiciele Kościoła starali się w tym okresie nie dopuścić do zbrojnej konfrontacji próbując osiągnąć porozumienie z władzą środkami pokojowymi. Później postawa patriotycznie nastawionej części duchowieństwa radykalizowała się, aż do osobistego zaangażowania w walkę z wrogiem.

Znajdujące się w AGAD nieliczne dokumenty świadczące o ważnej roli, jaką w czasie manifestacji odgrywała wiara i religia, to zachowane na postaci druków ulotnych pieśni religijne, modlitwy, ulotki wzywające na nabożeństwa, m.in. „Bracia Rodacy” — odezwy do braci rodaków „rozlepiane po kościołach 1 września”. Zawiadamiały one o nabożeństwach żałobnych, mających się odbyć 2–8 IX 1861 r., za Litwinów pomordowanych w Wilnie 18 sierpnia tego roku i za gen. Józefa Sowińskiego, który zginął 6 IX 1831 r. w okopach Woli oraz wzywające naród do czujności i nieufności wobec obietnic caratu¹⁸. Jest też odezwa wzywająca do uczczenia rocznicy powstania listopadowego przez zachowanie „uroczystej” ciszy w całym mieście oraz udział w nabożeństwach „w miejscach, gdzie kościoły pozostały otwarte”¹⁹. Tu należy przypomnieć, że w październiku 1861 r. administrator archidiecezji warszawskiej, wikariusz kapitulny Antoni Białobrzęski nakazał zamknięcie wszystkich kościołów i kaplic w Warszawie. Była to odpowiedź i protest wobec profanacji świątyń, której dopuściło się wojsko rosyjskie 15 X 1861 r. podczas obchodów rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, porywając ludzi z kościołów i pacyfikując ludność cywilną zebraną w katedrze św. Jana. Rekuncyliował i otworzył zamknięte kościoły dopiero abp warszawski Zygmunt Szczęśny Feliński, konsekrowany w Petersburgu w styczniu 1862 r. Z okazji przybycia Felińskiego do Warszawy 9 II 1862 r. powstał wiersz zaczynający się od słów: „Witamy cię Ojcie bez kluczy, bez krzyża, jedne przemoc zhańbiła, a drugie zламаła”, nawiązujący do wypadków z października 1861 r., które doprowadziły do zamknięcia kościołów²⁰. Dlatego też rozkaz otwarcia świątyń oraz apel o zaprzestanie kazań i śpiewów religijno-patriotycznych nie zyskały mu poparcia w początkowym okresie sprawowania urzędu. W dalszej części wiersza autorzy ostrzegają:

Myśmy we krwi ochrzczeni, we krwi wykapani. A Ciebie przysyłają, przechrzcić nas tyrani. Nie wiemy z czyjem słowem Ty do nas przychodzisz. Czy szerzyć Słowo Boże, czyli carskie musisz. W każdym razie pamiętaj, że krew była święta. I że była Jordanem²¹.

¹⁷ AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego (dalej: ONPS), sygn. 201, s. 3.

¹⁸ Tamże, sygn. 208.

¹⁹ Tamże, sygn. 212.

²⁰ Tamże, sygn. 222.

²¹ Tamże.

Feliński nie popierał dążeń do walki zbrojnej, jednak — nie angażując się bezpośrednio w sprawy polityczne — stawał po stronie wszelkich inicjatyw mających na celu dobro Kościoła i narodu. Po wybuchu powstania styczniowego nie pozostał obojętny wobec nasilającego się terroru zaborcy, odważnie bronił sprawy polskiej, a na znak protestu 15 III 1863 r. napisał list do cara, w którym wstawiał się za rodakami, potępiając stosowanie wobec nich represji. Wezwany przez monarchę do Petersburga zdawał sobie sprawę, że jego los jest przesądzony i do Warszawy nie wróci. 14 VI 1863 r. opuścił miasto jako więzień stanu, pod eskortą wojskową. W „Zbiorze materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego” znajduje się list arcybiskupa z 3 VI 1863 r. do duchownych archidiecezji warszawskiej informujący o jego wyjeździe do Petersburga i tymczasowym przekazaniu władzy biskupowi nominatowi Pawłowi Rzewuskiemu, w którym pisał:

Nam nie jest wiadomo jak długo się przeciągnie nieobecność Nasza w archidiecezji oraz jakie mogą się Nam nastręczyć przeszkody w zarządzie kościelnym²².

Nie powrócił nigdy. Po wyjeździe do Petersburga Feliński został zatrzymany w Gątczynie koło Petersburga i tam przez trzy tygodnie internowany. Mógł wrócić do Warszawy za cenę wyrzeczenia się kontaktów ze Stolicą Apostolską i poddania się całkowicie pod rozkazy rządu carskiego. Jednak bezkompromisowa postawa arcybiskupa wobec działań represyjnych ze strony rządu zaborczego stała się powodem dwudziestoletniego zesłania do Jarosławia nad Wołgą²³. Po powrocie w 1883 r. osiadł w Galicji jako kapelan kaplicy dworskiej w Dźwiniacze i zajął się duszpasterstwem wśród miejscowej ludności²⁴.

Feliński sprawił, że śpiewy w kościołach umilkły, jednak nie zapomniano o sprawie polskiej i terrorze zaborcy. W rocznicę krwawo stłumionej manifestacji z 8 IV 1861 r. kolportowano odezwę wzywającą społeczeństwo do uczczenia jej nabożeństwami żałobnymi „w spokoju”²⁵. Z tego okresu manifestacji patriotycznych i wzmożonej religijności Polaków, którzy w Kościele upatrywali duchowego przewodnika oraz obrońcę wartości chrześcijańskich i narodowych, zachowały się w zbiorach AGAD także: „Pieśń do Boga Ojca”, zeszyt 1 „Śpiewów nabożnych polskich” z 1861 r., „Pieśń do Najświętszej Panny” i „Modlitwa” — wiersz do św. Stanisława, patrona Polski, a także późniejsza, pochodząca z 1863 r. „Modlitwa za Ojczyznę” z dopiskiem „Na korzyść rannych braci”²⁶.

Stanowisko abp. Felińskiego w sprawie manifestacji spowodowało, że udział duchowieństwa w akcjach społeczeństwa polskiego przeciwko władzom rosyjskim został wstrzymany lub głęboko utajniony. Dopiero jesienią 1862 r.

²² AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 42 (litografia).

²³ Zdjęcie abp. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, z lat 60 XIX w. AGAD, Zbiór fotografii Oddziału III, nr 7 (album); materiały aktowe dotyczące abp. Felińskiego i jego działalności prowadzonej już na zesłaniu (marzec 1864), to jest jego korespondencji drogą pozaurzędową z duchowieństwem w Królestwie oraz reakcji władz rosyjskich na te działania, zob. AGAD, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 32, k. 9–14.

²⁴ E. Niebelski, *Arcybiskup Zygmunt Szczęśny Feliński w obronie duchownych więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861–1864*, „Niepodległość i Pamięć, t. 12, 2005, nr 1(21), s. 31–45.

²⁵ AGAD, ONPS, sygn. 216.

²⁶ Tamże, sygn. 218–220, 223.

rozpoczęły się diecezjalne zjazdy duchowieństwa, na których zgłaszano akces do Komitetu Centralnego Narodowego — od września tego roku stojącego na czele Organizacji Narodowej. Oczywiście byli wśród duchowieństwa również zagorzali przeciwnicy powstania, przeważnie w wyższej hierarchii kościelnej. Uległość wobec władzy, niechęć czy jawne potępienie ruchu narodowego powodowane były strachem przed represjami, przekonaniem o jego bezcelowości, obawa o utratę stanowiska, a także niechęcią wobec radykalizmu Czerwonych zmierzających do zbrojnej konfrontacji z carską administracją, aparatem policyjnym i wojskowym (sztylownicy, żandarmi — „wieszaciele”). Jeszcze przed wybuchem powstania, 5 I 1863 r. Komisja Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem, działająca przy Komitecie Centralnym Narodowym, zwróciła się do jednego z biskupów — prawdopodobnie bpa kujawsko-kaliskiego Jana Michała Marszewskiego z żądaniem, aby nie potępiał ruchu narodowego.

Komitet Centralny Narodowy z boleścią dowiaduje się, że Wasza Ekscelecja bawiając w Warszawie zobowiązał się do potępienia ruchu narodowego. Komisja Interesów Duchownych i Opieki na Ludem po rozważeniu strasznych następstw, jakieby stąd wypłynęły dla kraju, a głównie dla Jego Ekscelecji, w imię Ojczyzny i Kościoła Świętego ma zaszczyt upraszać Waszą Ekscelencję, aby na zawsze zaniechał podobnych zamiarów²⁷.

Po wybuchu powstania wielu księży podjęło walkę z bronią w ręku, a prawie każdy oddział zbrojny miał swojego kapelana, który sprawował nad nim opiekę duszpasterską. Księża zajmowali się także administracją powstańczą, ogłaszali z ambon zarządzenia władz powstańczych czy opiekowali się rannymi. Władze rosyjskie widziały szczególne zagrożenie w zaangażowaniu duchowieństwa w ruch narodowy i powstanie, ze względu na ogromny wpływ, jaki księża mieli na społeczeństwo. Dlatego stosowano wobec duchownych surowe represje, a często także wyższy wymiar kary. Żądano wygłaszania kazań potępiających powstanie, najczęściej bezskutecznie, chociaż część kleru pozostawała posłuszna wobec zaborcy.

W okresie powstania ukazywała się tajna prasa skierowana do duchowieństwa katolickiego mająca na celu pozyskanie go dla sprawy narodowej, m.in. „Dzwon Duchowny”, pismo ukazujące się od 30 maja do 17 VIII 1863 r. oraz „Głos Kapłana Polskiego”, wychodzący od czerwca 1862 do lutego 1864 r. Pismo to wyróżniało się większą objętością, a jego treść i styl z założenia dostosowane być miały do percepcji osób posiadających wykształcenie teologiczne. W zasobie AGAD zachowało się po jednym numerze obu pism²⁸. Znalazł się tam taki emocjonalny przekaz:

Co najobrzydliwsze w Moskwie, to bezcelne kłamstwo. Kłamstwo, fałsz i obłuda uorganizowane systemem rządowym, to grzechy pierworodne moskala; w nich on się rodzi, w nich dorasta, bo jak je wyssał z krwią z łona matki, tak je wciąga z powietrzem w swe piersi, w żywotne swoje soki i krew przemienia²⁹.

²⁷ Tamże, sygn. 4.

²⁸ „Dzwon Duchowny”, nr 1 z 30 V 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 195; „Głos Kapłana Polskiego”, nr 11 z 30 VII 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 199.

²⁹ „Głos Kapłana Polskiego”, nr 11 z 30 VII 1863 r. AGAD, ONPS, sygn. 199, s. 1.

Jak wspomniano, znaczna ilość materiałów związana z udziałem duchownych w powstaniu znajduje się w aktach urzędów tzw. Zarządu Wojenno-Policyjnego w Królestwie Polskim (Audytoriat Polowy Wojsk, Zarząd Generali Policmajstra, Komisje Śledcze — Stała i Tymczasowa). Są to na ogół grube posyty akt zawierające sprawy śledcze prowadzone przeciwko osobom związanym z powstaniem, wykazy represjonowanych, zeznania aresztowanych itp. Do akt spraw dołączane były skonfiskowane przez agentów carskich ulotki, odezwy czy manifesty kolportowane przez władze powstańcze. Nie sposób wymienić wszystkich zawartych w poszytach dokumentów, jednak już opracowanie tych zespołów na poziomie inwentarza archiwalnego, uwzględniającego mniej lub bardziej szczegółowy opis każdej jednostki aktowej, pozwala zorientować się jak poważny był udział duchownych w działaniach powstańczych i jak bardzo władzom powstańczym zależało na ich zaangażowaniu. Zdawano sobie sprawę, jak dużym oparciem moralnym dla buntującej się ludności jest uczestnictwo w ruchu kleru świeckiego i zakonnego. Stąd w aktach Audytoriatu skonfiskowana odezwa Rządu Narodowego z 9 IX 1863 r. „do Przewielebnych i Wielebnych XX Biskupów, Członków Kapituł, Proboszczów, Przełożonych Zgromadzeń Klasztornych i innych Zwierzchników Duchownych” nakładająca do wspólnej walki o niepodległość³⁰.

Kościół katolicki w Polsce, który tak wielki wziął udział w utworzeniu się naszej narodowości i który wszystkie koleje dziejów naszych podzielał, nie mógł pozostawać obojętnym widzem heroicznych usiłowań narodu i bezprzykładowych okrucieństw nieprzyjaciela, a jakkolwiek pomoc, którą Kościół naszej sprawie mógł udzielić zastosowana była do warunków tej Boskiej Instytucji, jednak wróg rozumiejąc dobrze ścisły związek Sprawy Polskiej ze Sprawą Kościoła ze szczególną zawziętością prześladowania swe skierował na Kościół katolicki w Polsce i jego kapłanów. W takim stanie rzeczy nie ulega wątpliwości, że wspólność nadziei i wspólność niebezpieczeństwa powinny posłużyć za stanowczą pobudkę do jak najściślejszego połączenia usiłowań [...] ³¹.

W aktach Audytoriatu Polowego zachował się także donos na czterech księży zarządzających Instytutem Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie, którzy „pod zwierzchnictwem ks. Szczygielskiego³² wydają urlopy młodym ludziom wychodzącym do powstania. Zbierają składki dla oddziału powstańczego i odbierają zdaje się przysięgę na wierność”³³. Jest tu także list z 3 V 1863 r. wystosowany przez dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do generał-policmajstra w Królestwie Polskim z prośbą o przyspieszenie przesłuchania aresztowanego księdza Władysława Szabrańskiego, nauczyciela religii w szkole powiatowej ogólnej w Warszawie oraz jak najszybsze uwolnienie go po wysłuchaniu wyjaśnień³⁴.

³⁰ AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 7, s. 7–11 (oryg. i litografia).

³¹ Tamże, s. 7.

³² Ks. Józefat Szczygielski był trzecim dyrektorem Instytutu, który wprowadził do niego także szkołę dla niewidomych. Sprawę przeciwko niemu prowadziła Tymczasowa Komisja Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim; por. AGAD, Tymczasowa Komisja Śledcza, sygn. 15.

³³ AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 11, s. 535.

³⁴ Tamże, sygn. 14, s. 378. Ks. Władysław Szabrański, proboszcz kościoła na Nowym Mieście w Warszawie, działał w Organizacji Miejskiej, był także referentem Wydziału Spraw Zagranicznych Rządu Narodowego oraz jednym z redaktorów „Głosu Kapłana Polskiego”.

Akta Komisji Wojenno-Śledczych — Stałej i Tymczasowej, zawierają ogromną ilość nazwisk tzw. przestępców politycznych w stosunku do których prowadzono śledztwa. Zespoły te tworzą opasłe tomy alfabetycznych spisów zatrzymanych i skazanych, jak też akta spraw przedsięwziętych w związku z podejrzeniem o przestępstwo. W latach 1861–1864 obie komisje prowadziły śledztwo w odniesieniu do 1117 spraw, indagując 6232 osoby, wśród których znaleźli się także duchowni. Wymienieni w aktach Tymczasowej Komisji Wojenno-Śledczej: Michał Brzozowski, paulin z klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie, Ludwik Borkowski, zakonnik skasowanego w 1864 r. klasztoru benedyktynów w Pułtusk, a następnie proboszcz parafii we wsi Strzegocin w pow. pułuskim, Walerian Celmerowski, wikary ze wsi Łagiewniki w pow. warszawskim, Maciej Chrempiński, rektor zlikwidowanego klasztoru pijarów w Łukowie, a następnie administrator parafii w Kołbieli w pow. stanisławowskim, Andrzej Dellert, proboszcz w parafii Baków w pow. łowickim czy ks. Stanisław Brzóska, to tylko niektórzy przedstawiciele stanu duchownego przesłuchiwanego przez rosyjskich śledczych³⁵. W aktach spraw Stałej Komisji Wojenno-Śledczej znajdują się trzy poszyty akt zawierające materiały śledcze z dochodzeń przeciwko księżom: Klemensowi Skupińskiemu, prałatowi diecezji kujawsko kaliskiej i oficjałowi Konsystorza Duchownego Piotrkowskiego za prowadzenie działalności agitacyjnej³⁶, Kazimierzowi Skibniewskiemu, księdzu we wsi Kampinos w powiecie sochaczewskim guberni warszawskiej, oskarżonemu o zaopatrywanie powstańców w żywność³⁷ oraz klerykowi z klasztoru kamedułów na Bielanych pod Warszawą Feliksowi Kułakowskiemu, za rozpowszechnianie pism i kazań o buntowniczym charakterze³⁸.

Duchowieństwo zakonne odegrało istotną rolę w budzeniu świadomości narodowej w okresie powstania styczniowego. W ruch powstańczy zaangażowani byli zakonnicy ze zgromadzeń augustianów, bernardynów, dominikanów, franciszkanów, kamedułów, kapucynów, karmelitów, marianów, paulinów, pijarów i reformatów³⁹. Zakonnicy biorący udział w walkach stawali niekiedy na czele oddziałów. Władze rosyjskie objęły zakony szczególną obserwacją i kontrolą policyjną. Rejestrowały przejawy nie tylko aktywności na rzecz powstania, sympatii wobec powstańców czy postawy wrogie lub niechętnie władzy. Wobec „nieprawomyślnych” zakonników stosowano dotkliwe kary. Nakładano na klasztory kontrybucje pieniężne, zsyłano duchownych na katorgę i osiedlenie w Rosji. Uznani za mniej winnych zmuszani byli do udania się na emigrację. 27 X/8 XI 1864 r. został wydany przez cesarza ukaz o kasacie klasztorów i zaborze mienia

³⁵ AGAD, Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 1. Nie sposób wymienić wszystkich księży inwigilowanych, aresztowanych i przesłuchiowanych przez rosyjski aparat śledczy, których nazwiska znalazły się w 8 tomach spisów „przestępców politycznych”, w sprawach których komisja prowadziła śledztwa. Akta te nie mają szczegółowego sumariusza, który ułatwiłby przeprowadzenie poszukiwań, mając na uwadze wykonywaną „profesję”.

³⁶ AGAD, Stała Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 54.

³⁷ Tamże, sygn. 57.

³⁸ Tamże, sygn. 58.

³⁹ Listy imienne zakonników niektórych domów zakonnych, uczestniczących w powstaniu styczniowym, zob. AGAD, Zarządy Naczelników Wojskowych w Królestwie Polskim, sygn. 37, s. 22–32.

zakonnego. Akcja likwidacji męskich i żeńskich domów zakonnych została przeprowadzona w nocy z 27 na 28 XI 1864 r., a duchowieństwo powiadomiono o niej w ostatniej chwili. Kolejną represją za udział kleru w powstaniu styczniowym był ukaz z 14/26 XI 1865 r. przyznający duchowieństwu rzymskokatolickiemu status funkcjonariuszy państwowych utrzymywanych ze skarbu państwa. Zakaz pobierania dziesięciny, danin i składek na cele Kościoła miał doprowadzić do całkowitej likwidacji jego samodzielności ekonomicznej i podporządkowania władzy zaborczej.

Realizacją ukazów o tzw. reformie klasztorów rzymskokatolickich, która prowadziła do ich likwidacji i zamknięcia w ramach represji za współdziałanie z powstaniem zajmował się Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim. Z Departamentu I Policji Wykonawczej, Wydziału I Administracyjnego Zarządu znajduje się w AGAD dziesięć jednostek aktowych (sygn. 14–23) dotyczących kasaty 1864 r.⁴⁰ Obok korespondencji szczegółowej związanej z tą akcją są tu także materiały o charakterze ogólnym i normatywnym: przepisy wykonawcze do ukazu carskiego z 27 X/8 XI 1864 r., instrukcje dla naczelników wojennych z tym związane, raport Komisji Specjalnej z wykonania powierzonych jej zadań, dane o udziale zakonnic i zakonników w powstaniu itp.

W aktach Zarządu General-Policmajstra, oprócz materiałów związanych z kasatą 1864 r., jest jeszcze wiele dokumentów dotyczących księży zaangażowanych w ruch powstańczy lub jedynie podejrzewanych o jego wspieranie. Jest tu m.in. poszyt zawierający sprawy z 1864 r. związane z obsadą różnych stanowisk kościelnych, po dokonywanych aresztowaniach⁴¹. Wśród zachowanych dokumentów znamienne jest pismo dyrektora głównego prezydującego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Generała Policmajstra w Królestwie Polskich, wskazujące na skalę represji wobec duchownych, które uniemożliwiała im wypełnianie obowiązków wobec wiernych.

Biskup Diecezji Sandomierskiej powodowany zwiększającym się brakiem kapłanów do obsługi religijnej, utrudniającym czynienie zadosyć woli rządu, aby zaraz po zaaresztowaniu każdego duchownego, inny do pełnienia obowiązków był przeznaczonym, uczynił do mnie przedstawienie o wstawiennictwo za uwięzionymi kapłanami⁴².

⁴⁰ AGAD, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim (dalej: ZGP), sygn. 14–23.

⁴¹ AGAD, ZGP, sygn. 32. Tytuły poszczególnych jednostek nie zawsze oddają ich zawartość. Wzmiankowany poszyt zatytułowany „O naznaczeni w g. Nurie księdza na miasto aresztowanego Kołakowskiego” [Sprawa dotycząca wyznaczenia w mieście Nurze księdza na miejsce aresztowanego Kołakowskiego] dotyczy także wielu innych wakatów na stanowiskach kościelnych i klasztornych różnego szczebla, podlegających zatwierdzeniu przez władzę świeckie.

⁴² AGAD, ZGP, sygn. 32, k. 32 (kwiecień 1864 r.).

Tabela 1. Materiały do kasaty klasztorów z 1864 r.

Sygn. ⁴³	Tytuł	Daty	Załączniki
14	Dzieło o monasterskiej reformie. Sobranie swiędienij o uczastii r[imsko] katol[iczeskich] monastynie w wostanii 1863–1864 i w priedszestwowawszych biezporiadkach. Czast 1. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. Zbiór dowodów o udziale rzymskokatolickich klasztorów w powstaniu 1863–1864 r. i poprzedzających je ruchach. Część 1].	1864	Drukowana broszura: Dokład Osoboj Komisii wysočasze ucznieźdiennoj w Warszawie po diełu o rimsko-katoliczeskich monastyriach w Carstwie Polskom [Raport Specjalnej Komisji utworzonej w Warszawie dotyczący sprawy rzymskokatolickich klasztorów w Królestwie Polskim], j. ros., k. 167–186.
15	Dzieło po monasterskiej reformie. O zakrytii i uprazdnenii mužskich r[imsko] katol[iczeskich] monastyriej. Czast 2. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. O zamknięciu i likwidacji męskich rzymskokatolickich klasztorów. Część 2].	1864	Druki: Ukaz najwyższy o klasztorach rzymskokatolickich w Królestwie Polskim z dn. 27 X/8 XI 1864 r. (do ukazu dołączone przepisy), j. ros., pol., k. 40–70; Instrukcja dla naczelników wojennych oddziałów w sprawie likwidacji klasztorów, 9/21 XI 1864 r., j. ros., s. 100–103; Raport Specjalnej Komisji w sprawie rzymskokatolickich klasztorów w Królestwie Polskim, j. franc., k. 241–241a i j. ang., k. 242–242a; wykaz zamkniętych klasztorów rzymskokatolickich, k. 477–479.
16	Dzieło po monasterskiej reformie. Czast 4. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. Część 4].	1865	
17	Dzieło po monasterskiej reformie. Czast 5. W diele etom zakluczajetsija pieriepiska ob otczetach wojennych naczalnikow w izraschodowaniu dienieg na monastyrskojie dieło. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. Część 5. W tomie tym zawiera się korespondencja dotycząca sprawozdań naczelników wojennych na temat wydanych pieniędzy na reformę klasztorną].	1865	
18	Dzieło o zakrytii i uprazdnenii żeńskich r[imsko] katol[iczeskich] monastyriej. [Sprawa dotycząca zamknięcia i likwidacji rzymskokatolickich klasztorów żeńskich].	1864	

⁴³ AGAD, ZGP, sygn. 14-23.

Tabela 1 – ciąg dalszy

Sygn.	Tytuł	Daty	Załączniki
19	Dzieło o zakrytiii i uprządnienii żeńskich [rimsko-katolickich] monastynii. [Sprawa dotycząca zamknięcia i likwidacji rzymskokatolickich klasztorów żeńskich].	1864–1865	Dziennik Praw, t. 63, Warszawa 1865 (2 egzemplarze), j. pol., k. XVI–LII
20	Dzieło o monastyrskiej reformie. O zakrytiii obzczyni siostr sw. Fielksa. [Sprawa dotycząca reformy klasztornej. O zamknięciu Zgromadzenia Sióstr św. Fielksa].	1864–1865	
21	Dzieło ob ucznieźdzeniu Komissii dla powierki szcetow uprządniennoy kongregacyi ksiendzow missionierow w Warszawie. [Sprawa dotycząca utworzenia komisji w celu kontroli rachunków zlikwidowanej kongregacji księży misjonarzy w Warszawie].	1865	
22	Dzieło o pieriesylkie monachow czriecz zbornyj punkt w czerniakowskom po-biernardinskom monastyrze po sluczaju reformy monastyrzej w Carstwie Polskom. [Sprawa dotycząca przeprowadzania zakonników przez punkt zborny na Czerniakowie, w klasztorze pobernardyńskim, w związku z reformą klasztorną w Królestwie Polskim].	1864–1865	Pismo okólne (tajne) „Namiestnik Jego Impieratorsko-Cesarskiego Wieliczestwa w Carstwie Polskom po Uprawieniu Gienierał-Policejmiejstiera, Warszawa, No-iabrya 1864 goda. N. 58 — naczalnikam wojennym ot-dielow” [Namiestnik Jego Cesarskiej Mości w Królestwie Polskim z kancelarii General-Policmajstra, listopad 1864 r., Nr 58 — do naczelników wojennych oddziałów; w sprawie realizacji ukazu carskiego z 27 X/8 XI 1864 r., dotyczącego zamknięcia lub likwidacji klasztorów], k. 1–2; Instrukcja dla zakrytija i uprządnienija monastyrzej w Carstwie Polskom [Instrukcja w sprawie zamknięcia i likwidacji klasztorów w Królestwie Polskim], zatwierdzona przez namiestnika Berga 9 XI 1864, k. 3–6]; Marszrut sledowania monaszestwujuszczich pieriewodimych iz uprządniajemych i zakrywajemych obitielej w naznaczenyje dla pomieszczenija ich monastyrj [Przebieg podróży zakonników przenoszonych z likwidowanych i zamykanych klasztorów do klasztorów przeznaczonych na ich zamieszkanie], k. 6–16
23	Kwitancy na otrawlennych iz czerniakowskiego monastyrja monachow. [Pokwitowania wystawione dla zakonników odesłanych z zakonu czerniakowskiego].	1864–1865	

Podstawa: AGAD, Departament I Policji Wykonawczej, Wydział I Administracyjny Zarządu, sygn. 14–23.

W 1864 r. Zarząd General-Policmajstra zajmował się także sprawą księdza Gągolewskiego, proboszcza z Raszyna koło Warszawy, który głosił kazania nawołujące do wierności Ojczyźnie oraz prowadził zbiórkę pieniędzy na cele powstańcze w obecności sprzyjającego mu hr. Aleksandra Przezdzieckiego, właściciela sąsiednich dóbr Falenty⁴⁴, ks. Laskowskiego, poszukiwanego wskutek podejrzenia o zorganizowanie partii powstańczej, w której był kapłanem⁴⁵, zbiegłego za granicę ks. Stefana Świątkowskiego utrzymującego podczas powstania łączność z oddziałem „żandarmów-wieszatieli”⁴⁶, a także ks. Białkowskiego, który w Wielki Piątek 1868 r. w kościele Św. Krzyża w Warszawie wygłosił kazanie mające w ocenie władz charakter polityczny⁴⁷. W aktach dotyczących nadzoru nad zagraniczną polską i polonofilską prasą oraz wydawanymi broszurami znajdują się natomiast informacje o obserwowaniu i zapobieganiu rozprzestrzeniania się pisma „Oświata”, wydawanego w 1867 r. w Poznaniu za pośrednictwem ks. Karola Mikoszewskiego (pseudonim X. Syxtus)⁴⁸. Mikoszewski od 1857 r. był wikariuszem parafii św. Aleksandra w Warszawie i cieszył się popularnością wśród uczestników ruchu patriotycznego początku lat 60. XIX stulecia. W okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego włączył się w wir pracy niepodległościowej. Władze zarzucały mu udział w manifestacjach ulicznych. Wraz z innymi kapłanami odprawiał nabożeństwa za poległych, wygłaszając okolicznościowe, podburzające kazania. Z tego powodu został aresztowany w maju 1861 r. i uwięziony na krótko w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. W 1862 r, jako X. Syxtus, stał się czołowym działaczem obozu Czerwonych, zabiegając u duchowieństwa o poparcie dla tego ugrupowania. W tym celu Mikoszewski założył tajne pismo „Głos Kapłana Polskiego”. Został członkiem Komitetu Centralnego Narodowego, a następnie Rządu Narodowego. W grudniu 1863 r., posługując się fałszywym paszportem, przekroczył granicę rosyjsko-austriacką. Po 10-letniej emigracji, w 1873 r., Mikoszewski złożył prośbę do cesarza Aleksandra II o zgodę na powrót do kraju. W tym samym roku aresztowano go podczas przekraczania granicy Królestwa. Został skazany na pobyt w Cytadeli Warszawskiej, a następnie wieloletnie zesłanie, z którego powrócił w 1885 r. i ponownie udał się na emigrację⁴⁹. Ks. Mikoszewski był postacią kontrowersyjną. Opinie współczesnych o nim dalekie były od obiektywizmu, przechodząc od pełnej akceptacji dla jego działań do skrajnego potępienia; podobnie oceniali Mikoszewskiego późniejsi badacze, zajmujący się zagadnieniem udziału kleru w powstaniu. M. Żywczyński pisał: „Wystarczy na dowód przeczytać choćby wstęp biskupa Kubickiego do jego dzieła pod wiele mówiącym tytułem: *Bojownicy kapłani za sprawą Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915*. Nawet taki ks. Karol Mikoszewski, który tyle trudności robił w Warszawie arcybiskupowi Felińskiemu, a w r. 1869 ogłosił zjadliwy pamflet przeciwko Watykanowi, znalazł się wśród tych bojowników”⁵⁰.

⁴⁴ Tamże, sygn. 50, nr sprawy 102, k. 7–19.

⁴⁵ Tamże, sygn. 56, nr sprawy 184, k. 75–82.

⁴⁶ Tamże, nr sprawy 187, k. 102–120.

⁴⁷ Tamże, sygn. 65, nr sprawy 61, k. 306–320 (kazanie w j. pol, s. 312–319).

⁴⁸ Tamże, sygn. 61, nr sprawy 2, k. 116–117.

⁴⁹ R. Bender, *Mikoszewski Karol* [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, t. 21, s. 165–166.

⁵⁰ M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 522.

Rolę Kościoła i udział jego przedstawicieli w zrywie narodu polskiego 1863/1864 przedstawiano więc bardzo różnie⁵¹. Opisujać zaangażowanie duchowieństwa w powstanie Stefan Kieniewicz napisał, że „mało która grupa zawodowa poniosła tak ciężkie straty, bo też była szczególnie eksponowana, a władze stosowały wobec księży wyższy wymiar kary”⁵². Porównanie stanu liczebnego duchowieństwa świeckiego i zakonnego w stosunku do ogółu społeczeństwa polskiego oraz odsetka represjonowanych księży i zakonników pozwala stwierdzić, że ta grupa społeczna została dotknięta szczególnymi represjami za udział w zrywie zbrojnym narodu polskiego 1863/1864. Kilkudziesięciu księży straciło życie w wyniku rozstrzelania lub powieszenia, kilkuset skazano na katorgę albo zesłanie. Dokumentują to również przechowywane w AGAD i omówione akta urzędów represyjnych, choć — jak wspomniano — ocalało ich niewiele w stosunku do zasobu przedwojennego Archiwum Akt Dawnych (w latach 20. XX w. znajdowało się tam ponad 6000 woluminów akt tego zespołu). Zachowane akta Zarządu General-Policmajstra dotyczące kasat klasztorów rzymskokatolickich, jako formy represji za udział lub współudział w powstaniu, to bardzo cenne źródło, pozwalające określić skalę tego przedsięwzięcia i poznać mechanizm działania władz rosyjskich, zmierzającego do likwidacji zakonów i zgromadzeń zakonnych w Królestwie Polskim.

Choć trudno mówić o powszechnym udziale kleru w powstaniu i biorąc pod uwagę księży czy zakonników niechętnych walce zbrojnej czy przemianom społecznym, jakie mogła ona przynieść, to jednak Kościół odegrał w tym okresie rolę wyjątkową, zważywszy na to, że duchowieństwo jako grupa społeczna stanowiło w społeczeństwie zdecydowaną mniejszość.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 7, 11, 14.
- Księga Nabytków AGAD, t. I.
- Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 4, 195, 199, 201, 208, 212, 216, 218–220, 222–223.
- Stała Komisja Wojenno-Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 54, 57–58.
- Tymczasowa Komisja Śledcza ustanowiona przy Namiestniku i Głównodowodzącym wojskami w Królestwie Polskim, sygn. 1, 15.
- Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 14–23, 32, 50, 56, 61, 65.
- Zarządy Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim, sygn. 37.
- Zbiór fotografii Oddziału III, nr 7.
- Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41–42.

⁵¹ W. Dutka, *Duchowieństwo rzymskokatolickie i katolicyzm płaszczyznami sporu o powstanie styczniowe w polskiej historiografii w latach 1863–1918*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 70, 2013, nr 1, s. 31–54.

⁵² S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 552.

Opracowania

- Bender R., *Mikoszewski Karol* [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, t. 21, s. 165–166.
- Dutka W., *Duchowieństwo rzymskokatolickie i katolicyzm płaszczyznami sporu o powstanie styczniowe w polskiej historiografii w latach 1863–1918*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 70, 2013, nr 1, s. 31–54.
- Dyłałowa H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin 1983.
- Groniowski K., *Oddział Księdza Brzóska*, Warszawa 1959.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Konarski K., *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny” t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 347–358.
- Krawczak T., *Ksiądz generał Stanisław Brzóska, kapelan i dowódca*, Pruszków-Sołkówek 1995.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1–3, Sandomierz 1933–1940.
- Maliszewska H., *Ksiądz Stanisław Brzóska*, „Pamiętnik Lubelski”, t. 1, 1930.
- Mikoszewski K., *Pamiętniki moje*, oprac., przedmowa i przypisy R. Bender, Warszawa, 1987.
- Niebelski E., *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński w obronie duchownych więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861–1864*, „Niepodległość i Pamięć”, t. 12, 2005, nr 1 (21), s. 31–45.
- Niebelski E., *Księża kapelani w powstaniu styczniowym* [w:] *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek, A. Barańska, W. Matwiejczyk i in., Lublin 2004, s. 199–240.
- Niebelski E., *„Na Bóg żywy, Bracia nie zasypiajmy sprawy”! Rzecz o ks. Stanisławie Brzósce (1834–1865)*, Lublin 1995.
- Niebelski E., *Nieprzejeźdźni wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008.
- Niebelski E., *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2012.
- Niebelski E., *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Lublin 2011.
- Orzechowska E., *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w Powstaniu Styczniowym*, Sandomierz 2018.
- Orzechowska E., *Radomscy bernardyni w dobie powstania styczniowego*, Radom 2008.
- Pietrzak J.S., *Księża Powstańcy 1863*, Kraków 1913, wyd. II, Kraków 1916.
- Żywczyński M., *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937–1938, z. 2, s. 512–525.

Dorota Lewandowska, Participation of the clergy from the Kingdom of Poland in the January Uprising and post-insurrection repressions in the sources from the holdings of the Central Archives of Historical Records. An outline of the issues

Summary

Polish Catholic clergy played a significant role in shaping social attitudes in the period before and during the January Uprising (including direct participation in the uprising). The national movement was supported by the majority of lower Polish clergy, who identified participation in the uprising with the defence of faith. This is reflected both in the records of the Polish National Organization preserved at the Central Archives of Historical Records (AGAD), and in the legacy of the repressive offices of Russian corps operating under the so-called War and Police Board, set up in the Kingdom of Poland to fight the revolutionary movement after martial law was declared in the country on the 14th October 1861. The post-Uprising repressions particularly affected priests and monks, who were regarded as the spiritual leaders of the insurgents. Several dozen of them lost their lives in executions (by shooting or hanging), and several hundred were sentenced to hard labour and exile deep into Russia.

Słowa kluczowe: powstanie styczniowe, powstanie 1863–1864, duchowieństwo katolickie, zakony, manifestacje patriotyczne, represje, Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD

Keywords: January Uprising, 1863–1864 Uprising, Catholic clergy, religious orders, patriotic manifestations, repressions, Central Archives of Historical Records, AGAD

Jerzy Gaul

<https://orcid.org/0000-0002-5555-4698>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

AKTA POSELSTWA AUSTRIACKIEGO W WARSZAWIE Z LAT 1927–1935 DOTYCZĄCE JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W ARCHIWUM REPUBLIKI W WIEDNIU

W ramach programu „Odtworzenie pamięci Polski” autor we wrześniu i październiku 2020 r. kontynuował kwerendę w Archiwum Republiki (oddział Austriackiego Archiwum Państwowego) w Wiedniu. Badania objęły pozostałość aktową poselstwa Republiki Austrii w Warszawie z lat 1927–1935¹.

Kierownicy placówki austriackiej w Warszawie, po przekształceniu austriackiej misji w poselstwo (Österreichische Gesandtschaft in Warschau), mieli od października 1921 r. rangę posła (*Gesandte*). W latach 1927–1935 Republikę Austrii w Polsce reprezentowali kolejno następujący dyplomaci²: poseł Nikolaus Post (8 XI 1921 — VIII 1930)³, poseł Robert von Hein (IX 1930–1932)⁴ i poseł

¹ Podczas kwerendy przeprowadzonej w maju 2019 r. w Wiedniu autor zarejestrował materiały z lat 1918–1926, gdy Piłsudski był Naczelnikiem Państwa w latach 1918–1922, przebywał w Sulejówku po wycofaniu się z życia państwowego w latach 1923–1926, skąd 12 V 1926 r. rozpoczął marsz na Warszawę na czele wiernych mu oddziałów wojskowych, zakończony przejściem władzy w wyniku zamachu. J. Gaul, *Akta dotyczące Józefa Piłsudskiego z lat 1919–1926 w poselstwie austriackim w Warszawie w Archiwum Republiki w Wiedniu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 27, 2020, s. 347–368.

² *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995, s. 645; A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie w latach 1918–1938 w świetle korespondencji dyplomatów austriackich w Polsce*, „Studia Historyczne”, R. 42, 1999, z. 2, s. 256.

³ Nikolaus Post (1870–1945), dyplomata austro-węgierski i austriacki, ukończył Akademię Wschodnią, był w służbie konsularnej m.in. w Szanghaju 1896–1899, Hongkongu 1900–1905, Rio de Janeiro 1906–1911, Hamburgu 1911–1913, w ambasadzie w Berlinie 1913–1918; po I wojnie światowej w służbie austriackiej, m.in. *chargé d'affaires* (Geschäftsträger) w poselstwie w Berlinie XI 1920–I VII 1921, poseł w Warszawie 8 XI 1921 — marzec 1930; przeszedł na emeryturę w 1930 r. R. Agstner, *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes*, Bd. 1: 1918–1938 *Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate*, Wien 2015, s. 425.

⁴ Robert Egon von Hein (1881–1945), baron, dyplomata austro-węgierski i austriacki, od 1906 r. w służbie konsularnej, m.in. jako konsul w Kijowie (18 II — 6 VIII 1914), poseł w Rosji (1927–1930) i Polsce (1930–1932). R. Agstner, *Handbuch des k.k. / k.u.k. Konsulardienstes*.

Maximilian von Hoffinger (11 XI 1932 — X 1936)⁵. W poselstwie pracowali także dyplomaci niższej rangi, Karl Freudenthal⁶ i Ludwig Jordan⁷. Raporty austriackich posłów w Warszawie były kierowane do sekcji politycznej (*politische Sektion*) związkowego ministerstwa praw zagranicznych (*Bundesministerium für Äusseres*), bądź do kanclerza Austrii. Ministrami spraw zagranicznych Republiki Austrii byli w omawianym okresie Ignaz Seipel (20 I 1926–4 V 1929, X 1930 — I 1932) i Egon Berger-Waldenegg (3 VIII 1934–14 V 1936). Natomiast urząd kanclerza Republiki Austrii zajmowali kolejno: Ignaz Seipel (X 1926 — V 1929), Ernst Streeruwitz (V–X 1929), Johann Schober (X 1929 — IX 1930), Karl Buresch (II–V 1932) i Engelbert Dollfuss (V 1932–25 VII 1934)⁸.

Korespondencja dyplomatyczna poselstwa w Warszawie z lat 1927–1935 przechowywana jest w Austriackim Archiwum Państwowym, w Archiwum Republiki (*Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik*), w seriach Poselstwo w Warszawie (*Gesandtschaft Warschau*) i Archiwum Poselstwa w Warszawie (*Gesandtschaftsarchiv Warschau*). Znajdują się one w grupie zespołów Sprawy zagraniczne (*Auswärtige Angelegenheiten*, 1918–2005), w zespole Urząd kanclerza związkowego / Sprawy zagraniczne (*Bundeskanzleramt/Auswärtige Angelegenheiten*, 1918–1938) i w podzespole Nowe Archiwum Polityczne (*Neues Politisches Archiv*, 1918–1938). Kwerendą objęto Poselstwo w Warszawie. W kartonie 78 znajdują się raporty polityczne (*Politische Berichte aus Warschau*) z lat 1927–1929: 1927 (Nr 1–154/P), 1928 (Nr 1–112/P), 1929 (Nr 1–115/P), w kartonie 79 raporty z lat 1930–1933: 1930 (Nr 1–85/P), 1931 (Nr 1–31/P), 1932 (Nr 1–47/P), 1933 (Nr 1–168/P), a w kartonie 80 raporty z lat 1934–1935: 1934 (Nr 1–159/P), 1935 (Nr 1–142/P).

Najważniejszym kryterium wyboru prezentowanych poniżej 366 dokumentów były informacje dotyczące Józefa Piłsudskiego, który w latach 1927–1935 był nieprzerwanie ministrem spraw wojskowych i Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych oraz dwukrotnie premierem (2 X 1926–27 VI 1928 i 25 VIII 1930–4 XII 1930).

Tematyka zarejestrowanych 366 dokumentów z lat 1927–1935⁹ znajdujących się we wspomnianych kartonach jest zróżnicowana. Wiele z nich dotyczy marszałka Józefa Piłsudskiego bezpośrednio, co znajduje wyraz w tytule raportu, lub pośrednio w postaci wzmianek przy omawianiu przez posła austriackiego spraw ogólniejszych, dotyczących stosunków międzynarodowych, politycznych i wojskowych związanych z funkcjami państwowymi Marszałka jako ministra spraw

Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918, aus dem Nachlass hg. v. G. Gonsa, Wien 2018, s. 343.

⁵ Maximilian von Hoffinger (1884–1953), dyplomata austro-węgierski i austriacki, w służbie konsularnej od 1906 r., m.in. w Lipawie (łot. Liepāja, niem. Libau), na Łotwie, jako tymczasowy kierownik (21 VII — 4 VIII 1912) oraz w St. Petersburgu, jako tymczasowy kierownik i wicekonsul (6 XII 1912–24 IV 1913), *chargé d'affaires* w Jugosławii (1 XI 1919–1924), poseł w Belgradzie (1925–1928), poseł w Bernie (1928), poseł w Warszawie (11 XI 1932 — X 1936), od 1 I 1937 r. szef Wydziału Niemcy w MSZ. R. Agstner, *Handbuch*, s. 213, 281.

⁶ Karl Freudenthal, austriacki dyplomata, pracował także w poselstwie w Sztokholmie.

⁷ Ludwig Jordan (1895–1945), austriacki prawnik i dyplomata.

⁸ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 256.

⁹ Dokumenty występują w postaci maszynopisów, w większości podpisanych odręcznie przez przedstawicieli dyplomatycznych Austrii.

wojskowych, Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i premiera lub pozostających w zakresie jego zainteresowania jako nieformalnego dyktatora Polski. Liczne dokumenty dotyczą wydarzeń z życia Józefa Piłsudskiego, m.in. wywiadów, rozmów z dyplomatami i politykami zagranicznymi, odznaczeń, podróży zagranicznych i urlopów, zdrowia, śmierci i pogrzebu (nr 29, 39, 41, 50, 60, 72–73, 79, 106, 109, 113, 116, 230–231, 240, 261, 323, 332, 337, 348, 356, 362, 364–366). Inne dokumenty ukazują stosunek Piłsudskiego do kryzysów rządowych, w tym powołania i dymisji premierów Kazimierza Bartla (nr 39, 83–84, 86, 89), Kazimierza Światalskiego (nr 60, 62, 69, 81), Walerego Sławka (nr 90, 118, 349), Aleksandra Prystora (nr 123), Janusza Jędrzejewicza (nr 211, 272), Leona Kozłowskiego (nr 281), *exposé* wymienionych premierów rządu polskiego, wyboru Ignacego Mościckiego na prezydenta (nr 42), życia politycznego i sytuacji wewnętrznej w Polsce (nr 8, 10–11, 13, 16, 18–19, 21, 23–24, 30, 34–35, 48–49, 71, 75–79, 82, 96–97, 99, 105, 107, 109, 111, 114–117, 123, 131–132, 136, 141, 165, 188, 196, 205, 222, 246, 260, 262, 267, 277, 283, 286, 303, 311, 313, 320, 341), zmiany konstytucji (nr 52–54, 59, 224, 242, 244, 253, 256, 284, 330, 347), zjazdów legionistów (nr 44–45, 102), procesu brzeskiego (nr 136, 230, 239, 312), spraw wojskowych w Polsce i wojny prewencyjnej (nr 143, 170–171, 174, 191, 200, 202, 238, 308), sprawy ukraińskiej i Galicji Wschodniej (nr 108, 112, 128, 167), obsady i działalności polskich placówek dyplomatycznych za granicą (nr 37, 40, 46, 88, 161, 192, 318), akredytacji posłów zagranicznych i korpusu dyplomatycznego w Warszawie (nr 110, 159–161). Wiele dokumentów mówi o reakcjach Marszałka na sytuację międzynarodową: stosunków polsko-brytyjskich (nr 74), polsko-austriackich (nr 82, 142, 172, 178, 257, 292–293, 344, 364), polsko-czechosłowackich (nr 47, 164, 173, 184, 268, 340), polsko-estońskich (nr 290), polsko-francuskich (nr 12, 29, 102, 130, 142, 148, 177, 200, 216–217, 233, 235, 245, 274, 280, 298, 303, 328–329, 361–362), polsko-litewskich (nr 25, 27, 56, 166, 189, 204, 250, 264, 279, 297, 340, 353), polsko-łotewskich (nr 61, 179), polsko-niemieckich (nr 36, 57, 63, 100–101, 120–121, 129, 142, 145, 169, 181, 190, 193–194, 199, 201–202, 204, 206–207, 217, 228, 234, 238, 245, 247–248, 252, 254, 257, 259, 275, 288, 300, 319, 324, 334, 337, 342–343, 346, 352, 357–358), polsko-rumuńskich (nr 137, 151), polsko-sowieckich (nr 92, 127, 133, 146, 152, 168, 203, 207, 213, 223, 226, 229, 237, 258, 270, 302, 310, 336), polsko-tureckich (nr 152, 236), polsko-węgierskich (nr 3, 80, 180, 225, 278, 317), polsko-włoskich (nr 91, 175, 187, 197–198, 321, 350–351, 355, 359), stosunków francusko-rosyjskich (nr 251, 273, 285, 326, 360), państw bałtyckich (nr 22, 36, 249, 291, 294, 304), Małej Ententy (nr 156, 186, 197, 200, 209, 237, 271), Wolnego Miasta Gdańsk i korytarza na Pomorzu (nr 122, 125, 144, 157, 176, 182, 332), reżimu hitlerowskiego (nr 282), paktu czterech (nr 200, 214, 216–217), paktu rzymskiego (nr 331, 333), paktu wschodniego (nr 218–219, 287, 289, 294–296, 299, 301, 314, 325–327, 348), rozbrojenia (nr 162, 182, 234), Ligi Narodów (nr 241, 295, 302, 310, 354), traktatu mniejszościowego (nr 305, 307–309, 315), unii paneuropejskiej (nr 85, 95, 98), unii naddunajskiej (nr 139–140, 360).

W poniżej zestawionych regestach pojawiają się nazwiska tak znanych osobistości polskich, jak: Kazimierz Bartel (nr 39, 83–84, 86, 89, 98), Józef Beck (nr 121, 151, 154–155, 158, 164, 177, 183, 185–186, 215, 227, 243, 255, 258, 265, 290, 295, 306, 315, 335, 338–339, 349, 355, 359), Zygmunt Beczkowicz (nr 179), Gabriel Czechowicz (nr 58), Ignacy Daszyński (nr 13), Roman Dmowski

(nr 92), Gustaw Dobrucki (nr 65), Jan Gawroński (nr 221), Wojciech hr. Gołuchowski (nr 108), Tadeusz Hołówko (nr 128), Janusz Jędrzejewicz (nr 211, 272), Leon Kozłowski (nr 318), Aleksander Lednicki (nr 85), Józef Lipski (nr 221, 254), Ignacy Matuszewski (nr 46), Bogusław Miedziński (nr 106, 116), gen. Henryk Minkiewicz (nr 64), prezydent Ignacy Mościcki (nr 1, 42, 110, 159, 208), Stanisław Patek (nr 8), Bronisław Pieracki (nr 276–277), Jan Piłsudski (nr 89), Jerzy hr. Potocki (nr 192, 197–198, 221), Aleksander Prystor (nr 123, 279), ks. Janusz Radziwiłł (nr 329), gen. Władysław Sikorski (nr 13), Walery Sławek (nr 90, 102, 118, 349), Jan hr. Szembek (nr 175), metropolita Andrzej Szeptycki (nr 14), Janusz Szymański (nr 89), gen. Edward Śmigły-Rydz (nr 102), Kazimierz Świtalski (nr 60, 62, 69, 81), Wincenty Witos (nr 176), Alfred Wysocki (nr 206, 221), August Zaleski (nr 4, 6, 17, 28, 32, 38, 103–104, 116, 134–135, 153). W regestach pojawiają się też nazwiska znanych osobistości zagranicznych, m.in. poseł sowiecki Władimir Antonow-Owsiejenko (nr 203, 210), minister spraw zagranicznych Francji Louis Barthou (nr 263, 269, 271, 278), poseł włoski Giuseppe Bastianini (nr 178, 198, 331), minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Eduard Benes (nr 212, 274), francuski minister handlu Georges Bonnet (nr 70), premier Francji Aristide Briand (nr 68, 98), twórca projektu Paneuropy hr. Richard Coudenhove-Kalergi (nr 4, 85), szef francuskiego Sztabu Generalnego gen. Eugen Marie Debeney (nr 280, 285), amerykański doradca finansowy Charles Dewey (nr 65, 67), kanclerz Austrii Engelbert Dollfuss (nr 266), minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthony Eden (nr 348), minister spraw zagranicznych Rumunii ks. Dimitrie Ghik (nr 137), minister propagandy III Rzeszy Joseph Goebbels (nr 228, 275), premier Węgier Gyula Gömbös (nr 266, 316–317), premier Prus Herman Göring (nr 337), minister spraw zagranicznych Włoch Dino Grandi (nr 91, 93), prezydent senatu gdańskiego Karol Greiser (nr 332), kanclerz Niemiec Adolf Hitler (nr 181, 190, 206), prezydent USA Herbert Hoover (nr 124), ambasador Francji Jules Laroche (nr 26, 243), ambasador Wielkiej Brytanii w Warszawie Howard Kennard (nr 345), minister i premier Francji Pierre Laval (nr 130, 331, 361, 363), premier Wielkiej Brytanii Ramsey MacDonald (nr 195, 197), prezydent Czechosłowacji Tomasz Masaryk (nr 87), minister spraw zagranicznych Rumunii Georgiu Mironescu (nr 57), ambasador Niemiec w Warszawie Hans Adolf von Moltke (nr 129, 228, 240), premier Włoch Benito Mussolini (nr 195, 197, 266, 331), dziennikarz Leon Nemanoff (nr 261), minister spraw zagranicznych Niemiec Konstantin von Neurath (nr 206, 228, 254), ambasador Francji w Warszawie Léon Noël (nr 345), premier i prezydent Francji Raymond Poincaré (nr 68), redaktor „Izwestii” Karol Radek (nr 222), niemiecki *chargé d'affaires* w Warszawie Emil von Rintelen (nr 147, 149–150), szef Wydziału Zagranicznego NSDAP Alfred Rosenberg (nr 199), minister spraw zagranicznych Niemiec Gustav Stresemann (nr 28), wiceminister spraw zagranicznych Włoch Fulvio Suvich (nr 355, 359), premier i minister spraw zagranicznych Francji André Tardieu (nr 139–140), ambasador Turcji Ferit Tek (nr 327), minister spraw zagranicznych Rumunii Nicolae Titulescu (nr 232), minister Rzeszy Gottfried Treviranus (nr 103–104), minister spraw zagranicznych Węgier Lajos Valko (nr 51), prezydent USA Thomas Woodrow Wilson (nr 26).

W zestawionych poniżej regestach podawane są oryginalne tytuły dokumentów, ich numer, miejsce, data i adresaci. W nawiasach umieszczono tłumaczenie polskie tytułu oraz informacje uzupełniające. Na końcu podano numery kart.

Prezentowane materiały źródłowe były dotąd wykorzystane w ograniczonym zakresie w literaturze przedmiotu, między innymi w pracach Jacka Gawora¹⁰, Marka Kornata i Mariusza Wołosa¹¹ oraz Andrzeja Pilcha¹². W niniejszym opracowaniu odniesienia innych autorów zostały zaznaczone w przypisach do poszczególnych dokumentów¹³.

MATERIAŁY

Österreichisches Staatsarchiv / Archiv der Republik

Auswärtige Angelegenheiten, 1918–2005

Bundeskanzleramt/Auswärtige Angelegenheiten, 1918–1938

Neues Politisches Archiv, 1918–1938

Gesandtschaft Warschau

Karton 78 (Warschau 1927–1929)¹⁴

1927 r.

[1]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 1/Pol., Ansprachen beim Neujahrsempfang des Diplomatischen Korps durch den Staatspräsidenten, Warschau, 7.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. J. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący przemów na przyjęciu noworocznym korpusu dyplomatycznego przez prezydenta Ignacego Mościckiego]; k. 560–562.

Beilage [załącznik]: Discours de l'Ambassadeur de France. Discours du Président de la République.

[2]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 3/Pol., Beziehungen zwischen den polnischen und ungarischen Monarchisten, Warschau, 8.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. J. Seipel, Bundeskanzleramt, Ausw. Angel., Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący stosunków między polskimi i węgierskimi monarchistami]; k. 572–573.

¹⁰ J. Gawor, *Stosunki polsko-niemieckie wiosną 1933 roku i problem tak zwanej wojny prewencyjnej w świetle niepublikowanych dokumentów niemieckich*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 3, 2003, nr 5, s. 173–210.

¹¹ M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck. Biografia*, Kraków 2020.

¹² A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 260–263.

¹³ Na przykład w artykule Wiesława Balceraka, *Polska-Austria w okresie międzywojennym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 27, 1992, s. 103–120.

¹⁴ Sygn. AT-OeStA / AdR AAng BKA-AA NPA.

[3]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 5/Pol., Intervention von Parlamentarier bei Behörden, Warschau, 10.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. J. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący ograniczania przez Piłsudskiego możliwości interwencji parlamentarzystów w instytucjach państwowych]; k. 576.

[4]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 8/Pol., Rede Zaleski's auf den Gründungsbanket der polnischen Studiengesellschaft für Intern[ationale Fragen], Warschau, 18.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący mowy ministra Augusta Zaleskiego na bankiecie założycielskim polskiego Towarzystwa Badania Zagadnień Międzynarodowych]; k. 594–598.

[5]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 9/Pol., Ernennung des neuen Ministers für Kultur und Unterricht, Dr. Gustav Dobrucki, Warschau, 20.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o nominacji nowego ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Gustawa Dobruckiego]; k. 599–600.

[6]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 11/Pol., Zur Rede Aussenminister Zaleski. Zum. H.a. Bericht vom d.M.Nr.8/Pol., Warschau, 21.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie w sprawie przemówienia ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego]; k. 603.

[7]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 14/Pol., Errichtung eines Post- und Telegraphenministeriums, Warschau, 24.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o utworzeniu Ministerstwa Poczty i Telegrafów]; k. 613–614.

[8]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 15/Pol., Ernennung Pateks zum polnischen Gesandten in Moskau, Warschau, 24.1.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o nominacji Stanisława Patka na posła polskiego w Moskwie]; k. 615–616.

[9]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 18/Pol./ Zur inneren Lage Polens, Warschau, 8.1.1927 [sic!], An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wewnętrznej sytuacji w Polsce]; k. 624–626.

[10]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol., Schliessung des Parlamentes. Auflösung des Warschauer Gemeinderates. Zum h.a. Bericht vom 27.02.1.J. Nr. 25/Pol., Warschau, 13.4.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zamknięciu parlamentu i rozwiązaniu warszawskiej rady miejskiej]; k. 667–668.

[11]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 49/Pol., Ausflug der polnischen Parlamentarier nach Frankreich, Warschau, 14.4.1927, An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wycieczce parlamentarzystów polskich do Francji]; k. 678–679.

[12]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 60/Pol., Schwierigkeiten zwischen der polnischen Regierung und der national-demokratischen Partei in Posen. Zum Ber. vom 27.2.27. Zl. 25/Pol., Warschau, 12.5.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o konflikcie między rządem polskim a Narodową Demokracją w Poznaniu]; k. 699–700.

[13]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 66/Pol., Die Broschüre des sozialdemokratischen Abgeordneten Ignatz Daszyński „Ein Jahr nach dem Sturz“, Warschau, 24.5.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący broszury posła socjalistycznego Ignacego Daszyńskiego „W pierwszą rocznicę przewrotu majowego“, 1927]; k. 713–715.

[14]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 78/Pol., Unterredung mit dem Korpskommandanten General Sikorski in Lemberg, Krynica, 18. 6.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rozmowie z gen. Władysławem Sikorskim, dowódcą korpusu we Lwowie]; k. 745.

[15]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 79/Pol., Unterredung mit dem griech.-kath. Erzbischof Graf Szeptycki, Krynica, 20.6.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rozmowie z greckokatolickim arcybiskupem Andrzejem hr. Szeptyckim]; k. 747–748.

[16]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 83/Pol., Ziele der konservativen Partei in Polen, Warschau, 3.7.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący rozmowy z redaktorem naczelnym „Czasu” Antonim Beaupré o celach partii konserwatywnej w Polsce]; k. 755–756.

[17]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 84/Pol., Unterredung mit dem polnischen Aussenminister Zaleski, Warschau, 3.7.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rozmowie z polskim ministrem spraw zagranicznych Augustem Zaleskim o sprawach gospodarczych i handlowych]; k. 757–758¹⁵.

[18]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 88/Pol., Die ausserordentliche Session des Sejms und des Senates. Zum Bericht vom 13. April d.J. Zl. 45/Pol., Warschau, 9.7.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o nadzwyczajnej sesji Sejmu i Senatu]; k. 765–766.

[19]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 95/Pol., Schliessung des Sejms und des Senates. Zum Ber. V.8.d.M.Zl.88/Po., Warschau, 20.7.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zamknięciu Sejmu i Senatu]; k. 782–783.

[20]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 99/Pol., Hiesige Beurteilungen der Unruhen in Wien, Warschau, 22.7.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący tutejszych ocen niepokojów w Wiedniu wywołanych starciem bojówek socjalistycznych i prawicowych]; k. 791–793¹⁶.

[21]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 106/Pol., Einberufung des Sejm. Zum Bericht vom 20.VII.d.J.Zl.95/Po., Warschau, 8.9.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący zwołania Sejmu]; k. 810.

[22]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 109/Pol., Aus den baltischen Staaten. Zum h.a. Bericht vom 18.VIII.d.J.Zl.105/Pol., Warschau, 9.9.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący informacji z państw bałtyckich]; k. 816–817.

[23]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 115/Pol., Innerpolitisches. Zum Bericht vom 8.IX.d.J.Zl. 106/Pol., Warschau, 30.9.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wewnętrznych sprawach politycznych w Polsce]; k. 826.

¹⁵ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 266.

¹⁶ Tamże, s. 260.

[24]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 119/Pol., Spaltungen in der sozialdemokratischen und in der Piastpartei, Warschau, 13.10.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o podziałach w PPS i PSL „Piast”]; k. 836–837.

[25]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 120/Pol., Lithauen und Polen, Zum Ber. vom 8.27., Nr. 103/Pol., Warschau, 13.10.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący Litwy i Polski]; k. 838–840.

[26]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 124/Pol., Gerüchte über Abberufung des franz. Botschafters Laroche, Warschau, 2.11.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący pogłosek o odwołaniu ambasadora francuskiego Jules’a Laroche’a]; k. 848.

[27]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 123/Pol., Lithauen und Polen. Zum Ber. Zl.120/Pol., Warschau, 1.11.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący Litwy i Polski]; k. 846–847.

[28]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 129/Pol., Unterredung mit Aussenminister Zaleski, Warschau, 17.11.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rozmowie z ministrem spraw zagranicznych Zalewskim w sprawie wizyty ministra spraw zagranicznych Niemiec Gustava Stresemanna w Wiedniu]; k. 864–865¹⁷.

[29]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 136/Pol., Dekorierung Marschall Piłsudskis mit der Medaille militaire, Warschau, 30.11.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący dekoracji 18 XI 1927 r. w Warszawie marsz. Piłsudskiego medalem wojskowym przez marsz. Francheta d’Espereya]; k. 909–910.

[30]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 135/Pol., Vertagung des poln. Parlamentes. Zum Br.v.30.9.Zl.115/Pol., Warschau, 25.11.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o opóźnieniu zwołania polskiego parlamentu]; k. 905–907.

¹⁷ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 260.

[31]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 140/Pol., Lithauen und Polen. Zum h.a. Br. vom 1.v.M.Zl.123/Pol., Warschau, 7.12.1927. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący Litwy i Polski]; k. 919–924.

1928 r.

[32]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 8/Pol., Rede des polnischen Aussenministers A. Zaleski auf dem Bankette der Studiengesellschaft für Intern[ationale] Fragen, Warschau, 15.1.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący mowy polskiego ministra spraw zagranicznych A. Zaleskiego na bankiecie Towarzystwa Badania Zagadnień Międzynarodowych]; k. 17–19.

[33]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 17/Pol., Die Parteien in Polen vor den Wahlen, Warschau, 31.1.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący partii politycznych w Polsce przed wyborami]; k. 49–51.

[34]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 20/Pol., Die katholische Kirche und die polnischen Parlamentswahlen, Warschau, 15.2.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący stosunku Kościoła katolickiego do wyborów parlamentarnych]; k. 58–60.

[35]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 34/Pol., Eröffnung des polnischen Parlamentes. Zum h.a. v.18.3.28.Zl.30/Pol, Warschau, 30.3.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o otwarciu polskiego parlamentu]; k. 95–98.

[36]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 41/Pol., Angeblicher Umschwung in der Orientierung Deutschlands gegenüber Polen und dem Baltikum, Warschau, 23.4.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący rzekomego przełomu w nastawieniu Niemiec do Polski i krajów bałtyckich]; k. 115–117.

[37]

Österreichische Gesandtschaft, Nr.43/Pol., Veränderungen im auswärtigen Dienste Polens, Warschau, 25.4.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zmianach w polskiej służbie zagranicznej]; k. 121.

[38]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 44/Pol., Osterreise des polnischen Aussenministers Zaleski nach Rom, Warschau, 25.4.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o podróży ministra spraw zagranicznych Zaleskiego do Rzymu]; k. 123–126.

[39]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 66/Pol., Demission des Ministerpräsidenten, Umbildung des Kabinettes und Erklärung des Marschalls Piłsudski, Streng geheim, Warschau, 7.7.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o dymisji premiera Piłsudskiego, przebudowie gabinetu premiera Kazimierza Bartla i wyjaśnieniach marszałka Piłsudskiego w wywiadzie dla „Głosu Prawdy” z 30 VI 1928 r.]; k. 232–236.

[40]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 68/Pol., Veränderungen auf den polnischen Gesandtenposten, Warschau, 10.7.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący zmian na stanowiskach posłów polskich za granicą]; k. 243.

[41]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 69/Pol., Erholungsurlaub des Marschall Piłsudski in Rumänien, Warschau, 11.7.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o odwołaniu urlopu wypoczynkowego marszałka Piłsudskiego w Rumunii]; k. 245–246.

[42]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 74/Pol., Reisedes polnischen Staatspräsidenten nach Posen, Warschau, 23.7.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o podróży polskiego prezydenta Mościckiego do Poznania]; k. 258.

[43]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 78/Pol., Die polnische Presse über die Wiener Schubert-Feier, Warschau, 27.7.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący informacji prasy polskiej o obchodach w Wiedniu 100. rocznicy śmierci kompozytora Franciszka Schuberta]; k. 268–272.

[44]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 82/Pol., Zum bevorstehenden Legionistenkongress in Wilno, Warschau, 10.8.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący zbliżającego się zjazdu legionistów w Wilnie]; k. 291–292.

[45]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 83/Pol., Der Legionistenkongress in Wilno, Warschau, 14.8.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport

posła austriackiego w Warszawie dotyczący zjazdu legionistów 12 VIII 1928 w Wilnie]; k. 293–295.

[46]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 87/Pol., Ernennung des bisherigen Direktors des Administrationsdepartements, I. Matuszewski zum polnischen Gesandten in Budapest, Warschau, 13.10.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o mianowaniu dotychczasowego dyrektora departamentu administracyjnego MSZ Ignacego Matuszewskiego posłem w Budapeszcie]; k. 305.

[47]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 90/Pol., Feier des 10jährigen Bestandes der Tschechoslovakischen Republik in Warschau, Warschau, 2.11.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący warszawskich obchodów dziesięciolecia powstania Republiki Czechosłowackiej]; k.312.

[48]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 94/Pol., Spaltung in der Sozialdemokratischen Partei Polens, Warschau, 8.11.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rozłamie w Polskiej Partii Socjalistycznej]; k. 324–326.

[49]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 99/Pol., Feier des 10. Jahrestages der wiedererlangten Unabhängigkeit Polen's, Warschau, 30.11.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o obchodach dziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę]; k. 338–339.

[50]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 103/Pol., Besuch Marschall Piłsudskis in Rumänien, 2.12.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący wizyty marszałka Piłsudskiego w Rumunii 19 VIII — 2 X 1928]; k. 351–352.

[51]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 105/Pol., Besuch des ungarischen Aussenministers, Warschau, 4.12.1928. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wizycie węgierskiego ministra spraw zagranicznych Lajosa Valko w Warszawie]; k. 356–359.

1929 r.

[52]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 11/Pol., Parlamentarische Vorbereitungen für die Verfassungsänderung, Warschau, 26.1.1929. An den Herrn Bundeskanzler

Dr. I. Seipel [raport posła austriackiego w Warszawie o przygotowaniach parlamentarnych do zmiany konstytucji]; k. 430–431.

[53]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 13/Pol., Parlamentarische Vorbereitungen für die Verfassungsänderung, Warschau, 6.2.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o przygotowaniach parlamentarnych do zmiany konstytucji]; k. 438–439.

[54]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 17/Pol., Entwurf der Regierungsparteien für die Verfassungsänderung. Zum h.a. Bericht vom 25.I.I.J.Nr.11/Pol., Warschau, 1.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący projektu zmiany konstytucji przygotowanego przez BBWR]; k. 450–455.

[55]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 22/Pol., Etatismus, Warschau, 14.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący zwiększonej roli etatyzmu w czasie rządów Piłsudskiego]; k. 465–466.

[56]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 24/Pol., Verhältnis Polen zu Lithauen. Zum Bericht des Gesandten Marek ddto. Prag, 29.11.v.J.Z.142/Pol., Warschau, 17.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o stosunku Polski do Litwy]; k. 473–474.

[57]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 25/Pol., Besuch des rumänischen Aussenministers Mironescu in Warschau, Warschau, 19.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wizycie rumuńskiego ministra spraw zagranicznych Gheorghe Mironescu w Warszawie]; k. 475–477.

[58]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 30/Pol., Demission des Finanzministers H. Czechowicz, Kabinettskrise, Warschau, 20.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o dymisji ministra finansów Henryka Czechowicza i kryzysie gabinetowym]; k. 489–491.

[59]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 31/Pol., Verfassungsänderung in Polen. Zum h.a. Bericht vom 1.3.1929.Nr. 17/Pol., Warschau, 21.3.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zmianie konstytucji w Polsce]; k. 493–498.

[60]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 32/Pol., Kabinett Świtalski. Zum h.a. Bericht vom 20.v.M. Zahl 30/Pol., Warschau, 18.4.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący gabinetu Kazimierza Świtalskiego, artykułu Piłsudskiego „Dno oka” i afery ministra Czechowicza]; k. 499–510.

[61]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 36/Pol., Zunehmende politische und wirtschaftliche Annäherung Polens und Lettlands, Warschau, 27.4.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący pogłębiającego się politycznego i gospodarczego zbliżenia Polski i Łotwy]; k. 517.

[62]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 37/Pol., Zur Kabinettsbildung. Zum h.a. Bericht vom 18.d.M.Zl. 32/Pol., Warschau, 27.4.1929. An den Herrn Bundeskanzler Dr. I. Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o tworzeniu gabinetu Świtalskiego]; k. 519.

[63]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 42/Pol., Deutsch-polnische Beziehungen, Warschau, 12.5.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zastrzeniu stosunków niemiecko-polskich]; k. 529–531.

[64]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 52/Pol., Entlassung des Kommandanten des Grenzschutzkorps, General Minkiewicz, Warschau, 4.6.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący zwolnienia komendanta Korpusu Obrony Pogranicza gen. Henryka Minkiewicza]; k. 552–553.

[65]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 54/Pol., Reise des amerikanischen Finanzberater Dewey nach Bukarest, Warschau, 13.6.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o podróży amerykańskiego doradcy finansowego Charlesa Deweya do Bukaresztu]; k. 557.

[66]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 55/Pol., Sieg der Labourparty in England und dessen Eindruck in Polen, Warschau, 13.6.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wrażeniu wywołanym w Warszawie przez zwycięstwo Partii Pracy w Anglii]; k. 559–560.

[67]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 54/Pol., Reise des amerikanischen Finanzberater Dewey nach Bukarest, Warschau, 13.6.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o podróży amerykańskiego doradcy finansowego Deweya do Bukaresztu]; k. 557.

[68]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 64/Pol., Zur Demission Herrn Poincaré's. Aufnahme des Cabinet Briand in Polen, Warschau, 6.8.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o stosunku Polski do dymisji premiera Raymonda Poincarégo i nowego gabinetu Aristide'a Brianda]; k. 583–584.

[69]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 72/Pol., Innerpolitische Lage der Regierung, Warschau, 20.9.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący wewnątrzpolitycznego położenia gabinetu Świtalskiego]; k. 623–625.

[70]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 73/Pol., Besuch des französischen Handelsministers Bonnefous in Polen, Warschau, 20.9.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o wizycie francuskiego ministra handlu Georges'a Bonnefous w Polsce]; k. 620.

[71]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 76/Pol., Einberufung einer ausserparlamentarischen Konferenz durch die Regierungspartei. Zum h.a. Bericht vom 20.9.1929. Nr. 72/Pol., Warschau, 2.10.1929. An den Herrn Bundeskanzler Ernst Streeruwitz, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o zwołaniu pozaparlamentarnej konferencji przez BBWR]; k. 636–637.

[72]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 80/Pol., Erholungsreise des Kriegsministers Marschall Piłsudski nach Abbazia, Warschau, 6.10.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o odwołaniu z powodu choroby podróży wypoczynkowej ministra spraw wojskowych marszałka Piłsudskiego do Abbazii (Opatija)]; k. 646.

[73]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 87/Pol., Verzicht des Marschalls Piłsudski auf seine Erholungsreise nach dem Süden. Zum h.a. Bericht vom 6.10.1929. Z 80/Pol., Warschau, 28.10.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie o rezygnacji marszałka Piłsudskiego z podróży wypoczynkowej na południe Europy]; k. 660.

[74]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 88/Pol., Erhebung der grossbritanischen Gesandtschaft in Warschau und der polnischen Gesandtschaft in London zu Botschaften, Warschau, 26.10.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący podniesienia poselstwa brytyjskiego w Warszawie i poselstwa polskiego w Londynie do rangi ambasady]; k. 662–663.

[75]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 89/Pol., Innerpolitische Lage. Kampf der Regierung mit dem Sejm. Zum h.a. Bericht vom 20.v.M.Z. 72/Pol., Warschau, 28.10.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie dotyczący położenia wewnątrzpolitycznego i walki rządu z Sejmem]; k. 664–665.

[76]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 90/Pol., Änderungen in der polnischen Presse. Zum Erl. vom 17.09.1929. Zl. 31803-B.Pr.D./1928, Warschau, 4.11.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący zmian w prasie polskiej]; k. 666.

Beilage [załącznik]: „Gazeta Polska“, nr 1, 30 X 1929 r.

[77]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 96/Pol., Innerpolitische Vorgänge in Polen. Aufschub der Parlamentssitzungen. Zum h.a. Berichte vom 28.v.M. Z. 89/Pol., Warschau, 18.11.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący wewnątrzpolitycznych wydarzeń wywołanych konfliktem marszałka Sejmu Ignacego Daszyńskiego z marszałkiem Piłsudskim i odroczenia posiedzenia parlamentu]; k. 697–704.

[78]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 104/Pol., Kampf der polnischen Regierung mit dem Sejm. Zum h.a. Berichte vom 18.XI.1.J.Nr. 96/Pol., Warschau, 2.12.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący walki rządu polskiego z Sejmem w sprawie zmiany konstytucji]; k. 767–768.

[79]

Österreichische Gesandtschaft, Nr.105/Pol., Presseagentur Iskra, 5.12.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący półurzędowej agencji prasowej „Iskra” mającej za zadanie popularyzowanie polityki Piłsudskiego]; k. 769.

[80]

Österreichische Gesandtschaft, Nr.111/Pol., Verhältnis Polens zu Ungarn. Zum h.a. Berichte vom 5.X.1929 Z. 79/Pol., Warschau, 17.12.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o stosunku Polski do Węgier]; k. 781–782.

[81]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 113/Pol., Demission des Kabinettes Świtalski. Zum h.a. Berichte vom 2.XII.1929. Z. 104/Pol/, Warschau, 17.12.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o dymisji gabinetu Świtalskiego 7 XII 1929 r.]; k. 785–787.

[82]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 114/Pol., Reparationsschulden. Zum h.a. Bericht vom 16.I.M. Zahl 110/Pol. in Verfolgung des gegenständlichen Telegrammes, Warschau, 20.12.1929. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący długów reparacyjnych Austrii]; k. 789–790.

Beilage [załącznik]: Eröffnung des Sejm [otwarcie Sejmu].

Karton 79 (1930–1933)¹⁸

1930 r.

[83]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 2/Pol., Die Kabinettsbildung, Warschau, 5.1.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *charge d'affaires* Feudenthala w Warszawie o utworzeniu gabinetu Kazimierza Bartla]; k. 797–799.

[84]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 4/Pol., Die Regierungserklärung Herrn Bartel, Warschau, 13.1.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Feudenthala dotyczący deklaracji rządowej premiera Bartla]; k. 803–809.

Beilage [załączniki]: „Messenger Polonais“, nr 8, 11 –12 Janvier 1930; nr 9, 13 Janvier 1930.

[85]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 17/Pol., Vortrag des Grafen Coudenhove über Paneuropa. Zum Erlass vom 18.VII.1929 Nr. 23.047–13, Warschau, 13.3.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący wykładu hr. Richarda Coudenhove-Kalergiego o Paneuropie]; k. 852–854.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: La conference d. M. Coudenhove-Kalergi. Discours de A. Lednicki [wykład Coudenhove-Kalergiego. Wypowiedź Aleksandra Lednickiego].

[86]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 19/Pol., Demission des Kabinetts Bartel. Zum h.a. Bericht vom 13.I.1939 Zahl 4/Pol., Warschau, 16.3.1930. An den Herrn

¹⁸ Sygn. AT-OeStA / AdR AAng BKA-AA NPA.

Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o dymisji gabinetu K. Bartla]; k. 857–858.

[87]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 20/Pol., Feierlichkeiten anlässlich des 80ten Geburtstages des Präsidenten Masaryk, Warschau, 18.3.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący uroczystości z okazji 80. urodzin prezydenta Czechosłowacji Tomasza Masaryka]; k. 859–861.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: „Revue de la Presse”, *Le 80eme anniversaire de M. Masaryk* [80. urodziny Masaryka].

[88]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 22/Pol., Veränderungen im diplomatischen Korps, Warschau, 26.3.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący zmian w korpusie dyplomatycznym]; k. 864.

[89]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 24/Pol., Kabinettskrise. Zum h.a. Bricht vom 16d.M.Z.19/Pol. Warschau, 28.3.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący kryzysu gabinetowego po dymisji rządu Bartla i nieudanych misjach utworzenia rządu przez Juliana Szymańskiego i Jana Piłsudskiego]; k. 868–873.

Beilage [załącznik]: Die Erklärung der Vereinigten Linken und des Zentrums [deklaracja zjednoczonej lewicy i centrum].

[90]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 26/Pol., Kabinett Oberst Sławek. Zum h.a. Bericht vom 28.III.1930. Zahl 24/Pol., Warschau, 6.4.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący gabinetu płk. Walerego Sławka]; k. 876–880.

Beilage [załączniki]: wykaz ministrów (j. franc.). Notice biographique [notatka biograficzna Walerego Sławka].

[91]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 33/Pol., Besuch des italienischen Aussenministers Grandi, Warschau, 8.5.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o wizycie włoskiego ministra spraw zagranicznych Dino Grandiego]; k. 896.

[92]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 36/Pol., Kriegsgerüchte über Sowjetrussland, Warschau, 14.5.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący pogłosek o wybuchu wojny ze Związkiem Sowieckim i artykułów prasowych Romana Dmowskiego]; k. 902–911.

Beilage [załącznik]: Pressedebatte über Kriegsgerüchte. Dmowskis Pronunziamento (Von unseren ständigen Warschauer Berichterstatte) [debata prasowa

o pogłoskach wojennych. Deklaracja Dmowskiego; od naszego stałego warszawskiego sprawozdawcy].

[93]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 44/Pol., Zum Besuche Herrn Grandis in Warschau, 12.6.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o wizycie włoskiego ministra spraw zagranicznych Grandiego w Warszawie]; k. 939–944.

Beilagen [załączniki (wycinki prasowe)]: Discours de M. Zaleski; Discours de M. Grandi; Reception des representants de la presse; La ceremonie au cimetiere italien; Les entretiens de M. Zaleski avec M. Grandi ont montre une entiere communaute des opinions sur le principaux problemes de la politique europeenne [przemówienie Zaleskiego; przemówienie Grandiego; przyjęcie reprezentantów prasy; ceremonia na cmentarzu włoskim; spotkanie ministrów Zaleskiego i Grandiego w sprawie głównych problemów polityki europejskiej].

[94]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol., Französische Denkschrift zur Errichtung einer europäischen Union. Zu den d.a. Erlässen vom 21. und 28.v.M.Zl.27284–13 und 27483–13, Warschau, 12.6.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący francuskiego memoriału Brianda w sprawie utworzenia unii europejskiej]; k. 945–946.

[95]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 54/Pol., Polen und die paneuropäische Union. Zum h.a. Bericht vom 13.VI.1930 Zahl 45/Pol., Warschau, 16.6.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta o stosunku Polski do unii paneuropejskiej]; k. 969–973.

Beilage [załącznik]: „Kurier Poranny“, Warschau, 14. Juni 1930. Rede des Ministers Zaleski über Paneuropa [mowa ministra Zaleskiego o Paneuropie].

[96]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 56/Pol., Zur innerpolitischen Lage; der Krakauer Kongress. Zum Bericht vom 13.VI.1930 Br. 51/Pol., Warschau, 13.7.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego chargé d'affaires w Warszawie Freudenthala w sprawie wewnętrznej sytuacji politycznej i kongresu Centrolewu w Krakowie]; k. 4–6.

[97]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 57/Pol., Massnahmen der Regierung aus Anlass des Krakauer Kongresses. Zum Bericht vom 1. Juli 1930 Nr. 56/Pol., Warschau, 9.7.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego chargé d'affaires w Warszawie Freudenthala o środkach podjętych przez rząd z powodu krakowskiego kongresu Centrolewu]; k. 7–10.

Beilage [załącznik]: [Krakauer Resolution] Krakau, 29. Juni 1930 [rezolucja krakowska Centrolewu].

[98]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 59/Pol., Die Antwort der polnischen Regierung auf das Memorandum Briand, Warschau, 16.7.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący odpowiedzi rządu polskiego na memorandum Brianda]; k. 13–15.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: La Pologne et le projet d'Union Européenne. Réponse du gouvernement polnais au memorandum française [Polska i projekt unii europejskiej. Odpowiedź rządu polskiego na memorandum francuskie].

[99]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 60/Pol., Zur inneren Lage. Zum Bericht vom 9. Juli 1. J. Nr. 57/Pol., Warschau, 28.7.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala w sprawie wewnętrznej sytuacji w Polsce]; k. 16–17.

[100]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 62/Pol., Deutsch-polnische Grenzzwischenfälle; amtliche Détente, ausseramtliche Spannung der Beziehungen. Zum Bericht vom 13. VII. 1930 Nr. 58/Pol., Warschau, 4.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący niemiecko-polskich incydentów granicznych, urzędowego *détente* i napięcia w stosunkach]; k. 22–24.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: Un communiqué commun des gouvernements polonais et allemand relatif aux incidents frontaliers [wspólny komunikat rządów polskiego i niemieckiego w sprawie incydentów granicznych].

[101]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 63/Pol., Reise französischer Minister nach Polen, Warschau, 4.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o podróży francuskiego ministra lotnictwa Laurenta Eynaca do Polski]; k. 25–26.

[102]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 64/Pol., Der Radomer Legionistenkongress. Zum Bericht vom 28. Juli 1930 Nr. 60/Pol., Warschau, 12.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący zjazdu legionistów w Radomiu 10 VIII 1930 r.]; k. 27–32.

Beilage [załączniki (wycinki prasowe)]: Discours de M. Sławek, Président du Conseil [przemówienie W. Sławka i prezydenta Rady gen. E. Śmigłego-Rydza].

[103]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 66/Pol., Zur Rede des Reichsministers Treviranus; Protest Herrn Zaleskis, Warschau, 15.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie

Posta w sprawie mowy ministra Rzeszy Gottfrieda Treviranusa i protestu ministra spraw zagranicznych Zaleskiego; k. 39–40.

[104]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 68/Pol., Protest Herrn Zaleski gegen die Rede Herrn Treviranus, Zum Bericht vom 15. August 1930 Nr. 66/Pol., Warschau, 24.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Posta dotyczący protestu ministra Zaleskiego przeciw mowie ministra Niemiec Gottfrieda Treviranusa]; k. 47–48.

[105]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 69/Pol., Innerpolitische Lage. Zum Bericht vom 28. Juli 1939 Nr. 60/Pol., Warschau, 29.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący wewnętrznej sytuacji politycznej w Polsce]; k. 49–50.

[106]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 70/Pol., Interview des Marschalls Piłsudski. Zum Bericht vom 29. August 1930 Nr. 69/Pol., Warschau, 29.8.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący wywiadu marszałka Piłsudskiego udzielonego posłowi Bogusławowi Miedzińskiemu]; k. 51.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: „Deutsche Rundschau in Polen“, Nr. 197, Bromberg, 28. August 1930. „Piłsudski *semper idem*¹⁹. Der neue Ministerpräsident über die Konstitution und Sejm“ [Piłsudski *semper idem*. Nowy premier o konstytucji i Sejmie].

[107]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 71/Pol., Auflösung des Sejms und des Senates. Bericht vom 29. August 1930, Nr. 70/Pol., Warschau, 1.9.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o rozwiązaniu Sejmu i Senatu]; k. 54–66.

Beilage [załącznik; dekret o rozwiązaniu Sejmu i Senatu — tłumaczenie niemieckie], Warschau, 29. August 1930. Ignacy Mościcki, Józef Piłsudski.

[108]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 72/Pol., Nationale und soziale Fermente in Ostgalizien; Demission des Lemberger Wojwoden Adalbert Gołuchowski, Warschau, 2.9.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący narodowościowych i społecznych niepokojów w Galicji Wschodniej oraz dymisji wojewody lwowskiego Wojciecha hr. Gołuchowskiego]; k. 57–58.

¹⁹ *Semper idem* (łac.) — zawsze ten sam (Cyceron o Sokratesie).

[109]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 74/Pol., Zur inneren Lage. Berichte vom 9. Juli Nr. 57/Pol, und vom 2. September Nr. 72/Pol., Warschau, 10.9.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący wewnętrznej sytuacji w Polsce]; k. 63–65.

Beilage [załącznik]: „Deutsche Rundschau in Polen“, Nr. 208, Bromberg, 10. September 1930. „*Konstituta — Prostituta*“. *Die Sorgen des Marschalls Piłsudski* [troski marszałka Piłsudskiego].

[110]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 75/Pol., Übereichung des Beglaubigungsschreibens. Warschau, 20.9.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport nowego posła austriackiego w Warszawie Roberta von Heina dotyczący przekazania listów uwierzytelniających prezydentowi Mościckiemu]; k. 66–70.

Beilage [załączniki]: Przemówienia posła Heina i prezydenta Mościckiego (w j. franc.).

[111]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 76/Pol., Die polnischen Parteien in Wahlkampf, Warschau, 3.10.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący walki wyborczej polskich partii politycznych]; k. 71–73.

[112]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 79/Pol., Die Lage in Ostgalizien, Warschau, 24.10.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący sytuacji w Galicji Wschodniej]; k. 79–80.

[113]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 80/Pol., Gespräch mit Marschall Piłsudski, Warschau, 25.10.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący rozmowy z marszałkiem Piłsudskim]²⁰; k. 81.

[114]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 81/Pol., Die Wahlen in Polen, Warschau, 14.11.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący wyborów parlamentarnych w Polsce]; k. 83–84.

²⁰ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 261.

[115]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 82/Pol., Ergebnis der Wahlen in Polen, Warschau, 19.11.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący wyników wyborów do Sejmu w Polsce i zwycięstwa BBWR]; k. 85–87.

[116]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 83/Pol., Die Senatswahlen in Polen. Zum Bericht vom 19. November 1930 Nr. 82/Pol., Warschau, 30.11.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o wyborach do senatu 23 XI w Polsce i zwycięstwie BBWR]; k. 89–92.

Beilage [załącznik]: „Messenger Polonais“, Nr. 272, 27. Novembre 1930. Le Maréchal Piłsudski sur le reform constitutionnelle [wywiad z 26 listopada dla Bogusława Miedzińskiego „Gazeta Polska”]. Les resultats des elections et la politique étrangère de la Pologne. Une interview du „České Slovo“ avec M. Zaleski, Ministre des Affaires étrangères [wyniki wyborów i polityka zagraniczna w Polsce. Wywiad w „České Slovo” z ministrem spraw zagranicznych Zaleskim].

[117]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 84/Pol., Wahlen in den schlesischen Sejm und dessen aussenpolitische Konsequenzen, Warschau, 2.12.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Ignaz Seipel Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący wyborów do sejmu śląskiego i ich międzynarodowych konsekwencji]; k. 93–94.

[118]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 85/Pol., Rücktritt des Ministeriums Piłsudski, Warschau, 5.12.1930. An den Herrn Bundeskanzler a.D. und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. J. Schober Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący dymisji gabinetu Piłsudskiego i powołania rządu Walerego Sławka]; k. 95–96.

[119]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 59/Pol., Die Antwort der polnischen Regierung auf das Memorandum Briand, Warschau, 16.07.1930. An den Herrn Bundeskanzler Johann Schober, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący odpowiedzi rządu polskiego na memorandum Brianda]; k.13–15.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: La Pologne et le projet d'Union Européenne. Réponse du gouvernement polonais au memorandum française [Polska i projekt unii europejskiej. Odpowiedź rządu polskiego na memorandum francuskie].

1931 r.

[120]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 6/Pol., Deutsch-polnische Beziehungen. Der neue deutsche Gesandte in Warschau, Warschau, 13.4.1931. An den Herrn Vizekanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o stosunkach niemiecko-polskich i nowym niemieckim pośle w Warszawie Hansie Adolfie von Moltke]; k. 124–125.

[121]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 7/Pol., Unterredung mit Unterstaatssekretär Beck, Warschau, 1.4.1931. An den Herrn Vizekanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport nowego posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący rozmowy z podsekretarzem stanu Beckiem w sprawie austriacko-niemieckiego układu celnego]²¹; k. 126–127.

[122]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 11/Pol., Konflikt zwischen Polen und Danzig, 24.4.1931. An den Herrn Vizekanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący konfliktu między Polską i Gdańskiem]; k. 138–140.

[123]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 15/Pol., Ministerwechsel in Polen, Warschau, 5.6.1931. An den Herrn Vizekanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący zmiany ministrów w rządzie Aleksandra Prystora]; k. 148–150.

Beilage [załącznik]: Lista ministrów [j. franc.]

[124]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 16/Pol., Polen und der Hoover-Vorschlag, Warschau, 26.6.1931. An den Herrn Vizekanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący Polski i propozycji prezydenta USA Herberta Hoovera w sprawie ilościowej redukcji zbrojeń]; k. 151–152.

[125]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 18/Pol., Neuer Konflikt mit Danzig, Warschau, 16.7.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący nowego konfliktu z Gdańskiem w sprawie polskich patroli wojskowych]; k. 155–156.

²¹ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 261.

[126]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 19/Pol., Die Wilsonfeier in Polen, Warschau, 17.7.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o uroczystościach z okazji odsłonięcia w Poznaniu pomnika prezydenta USA Wilsona]; k. 157–158.

[127]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 22/Pol., Polnisch-sowjetische Nicht-angriffspaktverhandlungen, Warschau, 30.8.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala dotyczący polsko-sowieckich rokowań w sprawie paktu o nieagresji]; k. 163–164.

[128]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 23/Pol., Besuch zweier englischer Abgeordneter in Polen; die ukrainische Frage; Ermordung Hołówkos, Warschau, 1.9.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport *chargé d'affaires* austriackiego w Warszawie Freudenthala dotyczący wizyty dwóch angielskich posłów w Polsce, sprawy ukraińskiej oraz zabójstwa Tadeusza Hołówki]; k. 165–166.

[129]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 24/Pol., Standrecht in Polen. Anschuldigungen gegen Deutschland, Warschau, 18.9.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący wprowadzenia częściowego stanu wyjątkowego w Polsce po zabójstwie Hołówki i oskarżeń kierowanych przeciw Niemcom]; k. 167–168.

[130]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 26/Pol., Der Besuch der französischen Minister in Berlin und Polen, Warschau, 9.10.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący wyjaśnień ministra Zaleskiego w sprawie zaniepokojenia w Polsce wywołanego wizytą w Berlinie francuskich ministrów Brianda i Laval'a]; k. 171–172.

[131]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 27/Pol., Zur innerpolitischen Lage, Warschau, 15.11.1931, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala w sprawie wewnątrzpolitycznego położenia w Polsce]; k. 173–175.

[132]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 28/Pol., Zur innerpolitischen Lage. Zum Bericht Nr. 27/Pol von heute, Warschau, 15.11.1931. An den Herrn Bundeskanzler

und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala w sprawie położenia wewnątrzpolitycznego w Polsce]; k. 178–179.

[133]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 30/Pol., Russisch-polnische Nichtangriffspaktverhandlungen. Gespräch mit dem estnischen Gesandten, Warschau, 5.12.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący rokowań rosyjsko-polskich w sprawie paktu o nieagresji oraz rozmowy z posłem estońskim Karolem Toferem]; k. 184–185.

[134]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 30 [sic!] Pol., Die Reise Herrn Zaleskis nach London, Warschau, 28.12.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący podróży ministra Zaleskiego do Londynu]; k. 186–187.

[135]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 31/Pol., *Exposé* Herrn Zaleskis, Warschau, 28.12.1931. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina dotyczący *exposé* ministra Zaleskiego]; k. 188–189.

1932 r.

[136]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 1/Pol., Das Urteil im Brest-Litowsker Prozess. Zum Bericht vom 15. November 1931 Nr. 27/Pol., Warschau, 19.1.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o wyrokach w procesie brzeskim]; k. 190–191.

[137]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 2/Pol., Besuch des rumänischen Aussenministers Fürst Ghika in Warschau, Warschau, 20.1.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Johann Schober Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o wizycie rumuńskiego ministra spraw zagranicznych ks. Dimitrie Ghika w Warszawie]; k. 192–193.

[138]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 3/Pol., Stellung Polens zum ostasiatischen Konflikt, Warschau, 12.2.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Karl Buresch Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o stanowisku Polski wobec konfliktu japońsko-rosyjskiego]; k. 194.

[139]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 7/Pol., Haltung Polens zum Vorschläge Tardieu, Warschau, 20.3.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Karl Buresch Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o stosunku Polski do propozycji ministra Tardieu utworzenia unii naddunajskiej]; k. 207–209.

[140]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 9/Pol., Haltung Polens zum Vorschläge Tardieu, Warschau, 6.4.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Karl Buresch Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o stosunku Polski do propozycji ministra Tardieu utworzenia unii naddunajskiej]; k. 213–219.

Beilage [załącznik]: „Kurier Warszawski“ Nr. 96 vom 7. April 1932, *Mit Polen oder ohne Polen?* [Z Polską lub bez Polski?]; „Kurier Poranny“ Nr. 89 vom 31. März 1932, *Polen gegenüber dem Plan der Donauunion* [Polska przeciw planom unii naddunajskiej].

[141]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 10/Pol., Wirtschaftskrise und innere Politik in Polen, Warschau, 5.5.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Karl Buresch Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o kryzysie gospodarczym i polityce wewnętrznej w Polsce]; k. 220–224.

Beilage [załącznik]: Entschliessung [rezolucja].

[142]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 11/Pol., Die Haltung Polens zu den Wahlen in Deutschland, Oesterreich und in Frankreich, Warschau, 5.5.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Karl Buresch Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie Freudenthala o stanowisku Polski wobec wyborów w Niemczech, Austrii i Francji]; k. 226–230.

Beilage [załącznik]: „Kurier Warszawski“ vom 27. April 1932, *Nach den Wahlen in Oesterreich* [Po wyborach w Austrii].

[143]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 13/Pol., Angebliche militärische Pläne Polens, Warschau, 27.5.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o rzekomych planach wojskowych Polski wobec Prus Wschodnich i Rosji Sowieckiej]; k. 233.

[144]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 14/Pol., Neuer Konflikt mit Danzig, Warschau, 6.7.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego

w Warszawie Heina o nowych konfliktach z Gdańskiem oraz wejściu do portu gdańskiego polskiego kontrtorpedowca „Wicher“; k. 235–236.

[145]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 15/Pol., Antideutsche Demonstrationen in Warschau und die deutsch-polnischen Beziehungen, Warschau, 22.7.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o antyniemieckich demonstracjach w Warszawie w związku z rewizjonistycznymi planami Niemiec oraz o stosunkach polsko-niemieckich]; k. 237–239.

[146]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 18/Pol., Die Unterzeichnung des polnisch-sowjetrussischen Nichtangriffspaktes, Warschau, 29.7.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o podpisaniu polsko-sowieckiego paktu o nieagresji]; k. 246–248.

[147]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 20/Pol., Diplomatischer Zwischenfall anlässlich des „Festes des Meeres“ in Gdingen, Warschau, 1.8.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o incydencie dyplomatycznym podczas „Święta Morza“ w Gdyni i usunięciu w Warszawie polskiej flagi przez niemieckiego *chargé d'affaires* Emila von Rintelena]; k. 252–253.

[148]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 21/Pol., Auflassung der französischen Militärmission in Polen. Zum Bericht vom 27. Mai 1.J., Nr. 13/Pol., Warschau, 3.8.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o zamknięciu wojskowej misji francuskiej w Polsce]; k. 254.

[149]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 22/Pol., Diplomatischer Zwischenfall anlässlich des „Festes des Meeres“ in Gdingen. Zum h.o. Bericht vom 1.d.M., Zl. 20/Po., Warschau, 6.8.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o dyplomatycznym incydencie podczas „Święta Morza“ w Gdyni z udziałem niemieckiego *chargé d'affaires* w Warszawie Emila von Rintelena]; k. 256–257.

[150]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 23/Pol., Diplomatischer Zwischenfall anlässlich des „Festes des Meeres“ in Gdingen. Zum Bericht v. 6.VIII.1.J., Zl. 22/Po., Warschau, 8.8.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für

Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana o dyplomatycznym incydencie podczas „Święta Morza“ w Gdyni z udziałem niemieckiego *chargé d'affaires* w Warszawie Emila von Rintelena]; k. 258.

[151]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 27/Pol., Reise des Vizeministers Beck nach Stambul und Bukarest, Warschau, 10.9.1932, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o podróży wiceministra spraw zagranicznych Becka do Stambułu i Bukaresztu]; k. 295.

[152]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 28/Pol., Der Umschwung in der polnischen Aussenpolitik, Warschau, 30.9.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Heina o nagłej zmianie w polskiej polityce zagranicznej w stosunku do Związku Sowieckiego]; k. 297–298.

[153]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 29/Pol., Demission des Herrn Zaleski, Warschau, 2.11.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o dymisji ministra Zaleskiego]; k. 299.

[154]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 31/Pol., Ernennung des Obersten Beck zum Aussenminister. Zum Bericht vom 2.d.M. Zl. 29/Pol., Warschau, 7.11.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o nominacji płk. Józefa Becka na ministra spraw zagranicznych]; k. 304–305.

[155]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 32/Pol., Aussenminister Beck und die französische Öffentlichkeit. Mein Bericht vom 7.d.M., Zl. 31/Pol., Geheim, Warschau, 12.11.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o ministrze spraw zagranicznych Becku i krytycznych głosach opinii publicznej we Francji]; k. 306–307.

[156]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 33/Pol., Zum Thema: Polen und die Kleine Entente, Warschau, 22.11.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o Polsce i Małej Entencie]; k. 308–309.

[157]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 33/Pol bis²², Die Genfer Vereinbarung zwischen Polen und Danzig, Warschau, 1.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* w Warszawie L. Jordana o porozumieniu zawartym w Genewie między Polską i Gdańskiem]; k. 310–312.

Beilage [załącznik]: Österreichische Gesandtschaft, Nr. 2594/A, Warschau, 13.12.1932, Kanzleinote [nota kancelaryjna w sprawie błędnego umieszczenia numeru 33 na raporcie z 1 XII 1932 r. i dodania oznaczenia „bis”].

[158]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 34/Pol., Erster Besuch bei Minister des Aussern Beck, Vertraulich, Warschau, 3.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport nowego posła austriackiego w Warszawie Maximiliana Hoffingera w sprawie jego pierwszej wizyty u ministra Becka]²³; k. 313–314.

[159]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 35/Pol., Antrittsaudienz beim Herrn polnischen Staatspräsidenten, Warschau, 7.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport nowego posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie inauguracyjnej u polskiego prezydenta Mościckiego]; k. 315–322²⁴.

Beilage [załączniki; przemówienia prezydenta i posła].

[160]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 37/Pol., Erste Fühlungnahme mit dem diplomatischen Korps in Warschau, Vertraulich, Warschau, 12.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o jego pierwszych kontaktach z korpusem dyplomatycznym w Warszawie]; k. 328–331.

[161]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 39/Pol., Veränderungen im polnischen Aussendienst und im Warschauer diplomatischen Korps, Vertraulich, Warschau, 14.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o zmianach w polskiej służbie zagranicznej i w warszawskim korpusie dyplomatycznym]; k. 338–339.

²² Dopisane ręcznie.

²³ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 261.

²⁴ Tamże.

[162]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 40/Pol., Eindruck der Genfer Gleichberechtigungs-Deklaration in Polen, Vertraulich, Warschau, 16.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wrażeniu wywołanym w Polsce genewską deklaracją o równouprawnieniu w zbrojeniach]; k. 340–348.

Beilage [załącznik]: Übersetzung. „Kurier Warszawski“ vom 12. Dezember 1932, *Deutschland kann rüsten* [Niemcy mogą się zbroić]. Wycinki prasowe: Actualités; La vie politique [aktualności; życie polityczne].

[163]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. ad 40/Pol., Französischer Text des Interviews des Aussenministers Beck, Warschau, 19.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera w uzupełnieniu do raportu Nr. 40/Pol z 16 grudnia dotyczący francuskiego tekstu wywiadu ministra spraw zagranicznych Becka w sprawie deklaracji genewskiej]; k. 349–352.

Beilage [załącznik]: La vie politique [życie polityczne].

[164]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 41/Pol., Polen und Tschechoslovakei, Geheim, Warschau, 18.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Czechosłowacji]; k. 353–354.

[165]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 42/Pol., Antisemitismus als Agitationsobjekt gegen das Regime in Polen, Warschau, 19.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wykorzystywaniu antysemityzmu przez narodową prasę opozycyjną do agitacji przeciw reżimowi w Polsce]; k. 355–356.

[166]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol., Polen und Lithauen, Vertraulich, Warschau, 22.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Litwy]; k. 378–379.

[167]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 47/Pol., Lemberger Prozess gegen ukrainische Terroristen, Warschau, 31.12.1932. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana dotyczący procesu we Lwowie przeciwko ukraińskim terrorystom oskarżonym o napad na urząd pocztowy w Gródku Jagiellońskim]; k. 382–383.

1933 r.

[168]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 4/Pol., Polnisch-sowjetrussisches Schlichtungsabkommen. Zum h.a. Bericht vom 20.VII.v.J., Zl. 18/Pol., Warschau, 5.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana o polsko-sowieckiej umowie koncyliacyjnej]; k. 393–398.

[169]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 6/Pol., Revisionspsychose in Polen, Streng vertraulich, Warschau, 14.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o panującej w polskiej prasie psychozie wywołanej niemieckimi żądaniem rewizji granicy zachodniej]²⁵; k. 404–407.

[170]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 8-res/I-M/1933, Polnische Kriegsmaterialerzeugung, Streng vertraulich, Warschau, 19.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o produkcji polskiego uzbrojenia]; k. 412–413.

[171]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 9-res/II-M/1933, Polnische Wehrbudget 1933/1934, Vertraulich, Warschau, 23.1.1933. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polskim budżecie wojskowym na lata 1933/1934]; k. 416–417.

[172]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 13/Pol/1933, Polnische Presse über Neutralisierung Österreichs, Warschau, 20.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący głosów prasy polskiej w sprawie neutralizacji Austrii]; k. 424–428.

[173]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 13 res/III-M/1933, Militärische Kollaboration Polen-Tschechoslovakei, Warschau, 26.1.1933. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polsko-czechosłowackiej współpracy wojskowej]; k. 430–431.

²⁵ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 261; J. Gawor, *Stosunki polsko-niemieckie*, s. 174–175, 183–188. Raporty z 1933 r. opublikowane przez J. Gawora zostały błędnie przypisane Aloisowi Jänigerowi, podczas gdy posłem austriackim w Warszawie był Maximilian von Hoffinger, którego podpis figuruje pod dokumentami. Błąd ten powielili M. Kornat i M. Wołos, *Józef Beck*, s. 278.

[174]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 14/Pol/1933, Polnische Flottenpläne, Warschau, 23.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polskich planach rozbudowy floty morskiej]; k. 432.

[175]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 16/Pol/1933, Römischer Besuch des Unterstatssekretärs Grafen Szembek. Polnisch-italienische Beziehungen, Streng vertraulich. Warschau, 24.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty podsekretarza stanu w MSZ Jana hr. Szembeka w Rzymie oraz stosunków polsko-włoskich]; k. 436–438.

[176]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 18/Pol/1933, Bauernführer Witos über den Korridor, Warschau, 24.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wypowiedzi przywódcy chłopskiego Wincentego Witosa na temat korytarza pomorskiego]; k. 442.

[177]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 17/Pol/1933, Französische Intrigen gegen Aussenminister Beck, Warschau, 24.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o francuskich intrygach przeciwko ministrowi spraw zagranicznych Beckowi]; k. 440.

[178]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 19/Pol/1933, Italienischer Botschafter über den „Neutralisierungsplan“, Vertraulich, Warschau, 30.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wypowiedzi ambasadora włoskiego Giuseppe Bastianiniego o planie neutralizacji Austrii]; k. 444.

[179]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 21/Pol/1933, Ernennung des Wojwoden Beczkowicz zum Gesandten in Riga. Kombinationen über polnisch-lettische Beziehungen, Vertraulich, Warschau, 30.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o nominacji wojewody Zygmunta Beczkowicza na posła w Rydze oraz o stosunkach polsko-łotewskich]; k. 448.

[180]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 22/Pol/1933, Ungarisch-polnische Koketterien, Vertraulich, Warschau, 31.1.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący „kokieterii“ Węgrów w sprawie utrzymania dobrych relacji z Polską]; k. 450–453.

Beilage [załącznik]: Österreichische Gesandtschaft, Nr. ad 22/Pol/1933, Warschau, 1.2.1933. Kanzleinote [nota kancelaryjna dotycząca błędnej informacji w raporcie jakoby Stefan Batory był także królem Węgier].

[181]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 24/Pol/1933, Aufnahme des deutschen Regierungswechsels durch die polnische Öffentlichkeit, Vertraulich, Warschau, 3.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku polskiej opinii publicznej do zmiany rządu w Niemczech i nominacji Hitlera na kanclerza]; k. 461.

[182]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 27/Pol/1933, Polnische Stellungnahme auf der Abrüstungskonferenz; Italien und die Korridorfrage, Vertraulich, Warschau, 15.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana dotyczący polskiego stanowiska na konferencję rozbrojeniową, Włoch i sprawy „korytarza” — rozmowa z radcą ambasady włoskiej Bellardim-Ricci]; k. 471–472.

[183]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 28/Pol/1933, Exposé des Herrn Beck über die Aussenpolitik Polens, Warschau, 17.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana dotyczący *exposé* ministra Becka w sprawie polityki zagranicznej Polski]; k. 475–476.

[184]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 28/res/VII.M/1933, Gemeinsame Aufklärungsarbeit des tschechoslowakischen und des polnischen Kundschafterdienstes, Streng vertraulich, Warschau, 7.3.1933. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wspólnej pracy rozpoznawczej polskiej i czesko-słowackiej służby wywiadowczej]; k. 477.

[185]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 29/Pol/1933, Angeblich bevorstehende Ernennung des Herrn Beck zum polnischen Ministerpräsidenten, Warschau, 18.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé*

d'affaires L. Jordana o rzekomo zbliżającym się nominowaniu ministra Becka na premiera]; k. 479.

[186]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 36/Pol/1933, Besuch bei Aussenminister Beck. Polen und die Kleine Entente, Streng vertraulich, Warschau, 24.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty u ministra spraw zagranicznych Becka oraz Polski i Małej Ententy]; k. 513–515.

[187]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 38/Pol/1933, Polen und Italien, Streng vertraulich, Warschau, 24.2.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Włoch]; k. 521–522.

[188]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 42/Pol/1922. Innerpolitische Lage in Polen, Streng vertraulich, Warschau, 6.3.1933, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wewnętrznej sytuacji w Polsce]; k. 531–534.

[189]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 44/Pol/1933, Polen und Litauen, Vertraulich, Warschau, 7.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Litwy]; k. 537–538.

[190]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol/1933, Polnische Einstellung zu den Ereignissen in Deutschland, Streng vertraulich, Warschau, 8.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący stosunku Polski do wydarzeń w Niemczech po dojściu Hitlera do władzy]²⁶; k. 539–540.

[191]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 46/Pol/1933, Alarmgerüchte und militärische Massnahmen, Geheim, Warschau, 14.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący pogłosek o alarmach i przygotowaniach wojskowych do wojny prewencyjnej]; k. 541–542.

²⁶ J. Gawor, *Stosunki polsko-niemieckie*, s. 175–176, 188–191.

[192]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 49/Pol/1933, Graf Georg Potocki, Polnischer Botschafter in Rom, Warschau, 16.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o nominacji Jerzego hr. Potockiego na ambasadora polskiego w Rzymie]; k. 547.

[193]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 52/Pol/1933, Polnische Einstellung zu den Vorgängen in Deutschland, Warschau, 18.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do wydarzeń w Niemczech, m.in. prześladowań Żydów]; k. 555.

[194]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 54/Pol/1933, Ermächtigungsgesetz in Polen, Warschau, 21.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący ustawy o pełnomocnictwach dla prezydenta w Polsce, m.in. do wydawania dekretów]; k. 559.

[195]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 57/Pol/1933, Aufnahme der römischen Entrevue in Polen, Vertraulich, Warschau, 24.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o negatywnym odbiorze w Polsce spotkania w Rzymie Mussoliniego i MacDonalda w sprawie rozbrojenia]; k. 565.

[196]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 60/Pol/1933, Auflösung des „Obwiepol“, Vertraulich, Warschau, 28.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rozwiązaniu „Obwiepolu“, czyli Obozu Wielkiej Polski]; k. 572.

[197]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 61/Pol/1933, Polnische Demonstrationen gegen den Mussolini-MacDonald-Plan. Der Fall Potocki. Polen und Kleine Entente, Streng vertraulich, Warschau, 28.3.1933, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący polskich demonstracji przeciw planowi Mussoliniego-MacDonalda, niespodziewanej dymisji ambasadora w Rzymie Potockiego oraz Polski i Małej Ententy]²⁷; k. 574–576.

²⁷ J. Gawor, *Stosunki polsko-niemieckie*, s. 176–178, 192–197.

[198]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 62/Pol/1933, Ital. Botschafter über den „Fall Potocki“, Streng vertraulich, Warschau, 31.3.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii ambasadora włoskiego G. Bastianiniego o dymisji ambasadora Potockiego]; k. 578–579.

[199]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 64/Pol/1933, Polnische Annäherung an Sowjetrussland, Streng vertraulich, Warschau, 5.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o zbliżeniu Polski i Rosji Sowieckiej w związku z planami Alfreda Rosenberga ekspansji niemieckiej na Wschodzie]; k. 582–583.

[200]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 68/Pol/1933, Polen und der Viermächtepakt; Kleine Entente; Frankreich; Präventivkrieg, Streng vertraulich, Warschau, 7.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i paktu czterech, Małej Ententy, Francji oraz wojny przewencyjnej]²⁸; k. 590–592.

[201]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 69/Pol/1933, Notenkampf zwischen Warschau und Berlin, Vertraulich, Warschau, 7.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący walki na noty pomiędzy Warszawą i Berlinem w sprawie aresztowania obywateli polskich oraz publicznego ośmieszania kanclerza i innych wystąpień antyniemieckich]; k. 594.

[202]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 74/Pol/1933, Deutsch-polnische Spannung, Streng vertraulich, Warschau, 29.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący napięcia w handlu polsko-niemieckim oraz sprawy rewizji granic i przewencji]²⁹; k. 606–611.

Beilage [załącznik]: La vie juive en Pologne. Le boycott des marchandises allemandes et les chances d l'industrie française [Życie Żydów w Polsce. Boykot towarów niemieckich i szanse przemysłu francuskiego].

[203]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 75/Pol/1933, Sowjetrussisches Verhältnis zu Polen und Deutschland, Streng vertraulich, Warschau, 29.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego

²⁸ Tamże, s. 178–179, 197–200.

²⁹ Tamże, s. 179–180, 201–205; M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck*, s. 278.

w Warszawie Hoffingera o stosunku Rosji Sowieckiej do Polski i Niemiec w świetle wypowiedzi posła sowieckiego Władimira Antonowa-Owsiejenki]; k. 612–613.

[204]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 76/Pol/1933, Polen und Litauen, Vertraulich, Warschau, 29.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Litwy do Polski i Niemiec]; k. 614.

[205]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 77/Pol/1933, Präsidentenwahl in Polen, Vertraulich, Warschau, 27.4.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wyborze prezydenta w Polsce]; k. 616.

[206]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 78/Pol/1933, Entspannung im polnisch-deutschen Verhältnis, Streng vertraulich, Warschau, 8.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący odprężenia w stosunkach polsko-niemieckich po spotkaniu posła Alfreda Wysockiego z kanclerzem Hitlerem i ministrem spraw zagranicznych Constantinem von Neurathem]³⁰; k. 618–620.

[207]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 79/Pol/1933, Dreieck Polen-Deutschland-Russland, Streng vertraulich, Warschau, 8.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wzajemnych stosunkach Polski, Niemiec i Rosji]; k. 622–623.

[208]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 80/Pol/1933, Wiederwahl des Staatspräsidenten Ignaz Mościcki, Vertraulich, Warschau, 8.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o ponownym wyborze Ignacego Mościckiego na prezydenta]; k. 624–625.

[209]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 81/Pol/1933, Polen und Kleine Entente, Streng vertraulich, Warschau, 9.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Małej Ententy]; k. 626–627.

[210]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 82/Pol/1933, Gespräch mit dem sowjetrussischen Gesandten, Streng vertraulich, Warschau, 12.5.1933. An den

³⁰ J. Gawor, *Stosunki polsko-niemieckie*, s. 181–182, 206–210.

Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący rozmowy z posłem sowieckim W. Antonowem-Owsiejenko]; k. 628–630.

[211]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 83/Pol/1933, Neues polnisches Kabinett, Warschau, 12.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący nowego gabinetu Janusza Jędrzejewicza]; k. 632–634.

Beilage [załącznik]: Polnische Ministerliste [lista polskich ministrów].

[212]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 84/Pol/1933, Bemerkung zu Bericht d.d. Prag vom 25.v.M.Z. 78/Pol betr. Unterredung mit Dr. Beneš, Warschau, 14.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący jego uwag do raportu z Pragi o rozmowie posła Austrii w Pradze Ferdinanda Marka z ministrem Eduardem Beneszem]; k. 635.

[213]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 94/Pol/1933, Polen und Sowjetrussland, Streng vertraulich, Warschau, 27.5.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Rosji Sowieckiej]; k. 658–659.

[214]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 95/Pol/1933, Tiefe Verstimmung Polens, Streng vertraulich, Warschau, 1.6.1933, An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wzburzenia w Polsce z powodu paktu czterech i możliwego zbliżenia Francji i Niemiec]; k. 660–661.

[215]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 97/Pol/1933, Unterredung mit Minister Beck, Streng vertraulich, Warschau, 8.6.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący jego rozmowy z ministrem Beckiem w sprawie sytuacji międzynarodowej Polski, m.in. stosunku do Niemiec]; k. 666–667.

[216]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 100/Pol/1933, Polnische Regierungserklärung zum Viererpakt, Französische Beschwichtigungsversuche, Vertraulich, Warschau, 9.6.1933, An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o deklaracji rządu polskiego wobec paktu czterech oraz o francuskich próbach uspokojenia sytuacji]; k. 672–676.

Beilage [załącznik]: Stellungnahme Polens gegenüber dem Pakt der Vier [stanowisko Polski w sprawie paktu czterech]. Actualités [aktualności].

[217]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 106/Pol/1933, Polen-Frankreich-Deutschland. Polnische Ostpolitik, Warschau, 21.6.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący relacji Polska-Francja-Niemcy w perspektywie paktu czterech oraz polskiej polityki wschodniej]; k. 688–689.

[218]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 111/Pol/1933, Polnische Ostblockpolitik. Zum Erlass vom 17. Juni 1. J. Zl. 22946–13, Vertraulich, Warschau, 28.6.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polskiej polityce w sprawie paktu wschodniego]; k. 701–703.

[219]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 115/Pol/1933, Der Ostpakt, Vertraulich, Warschau, 7.7.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący paktu wschodniego]; k. 711–712.

[220]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 117/Pol/1933, Kritische Stimmen zur polnischen Aussenpolitik, Warschau, 10.7.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący krytycznych głosów narodowych demokratów o polskiej polityce zagranicznej w związku z występowaniem w obronie prześladowanych Żydów i debatą w Genewie o mniejszości na Górnym Śląsku]; k. 715–716.

[221]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 118/Pol/1933, Revirement in der polnischen Diplomatie, Warschau, 10.7.1933. An den Herrn Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący zawirowań w polskiej dyplomacji; nominacji w placówkach dyplomatycznych w Turcji (Jerzy Potocki), Rzymie (Alfred Wysocki), Berlinie (Jan Lipski) i w Wiedniu (Jan Gawroński)]; k. 717.

[222]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 119/Pol/1933, Der Besuch Radeks in Polen, Warschau, 19.7.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana w Warszawie o wizycie redaktora „Izwestii“ Karola Radka w Polsce]; k. 719–720.

[223]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 120/Pol/1933, Polen und Sowjetrussland, Geheim, Warschau, 7.8.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana o Polsce i Rosji Sowieckiej]; k. 721–722.

[224]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 122/Pol/1933, Versuch einer Verfassungsreform in Polen, Warschau, 11.8.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana dotyczący próby reformy konstytucji w Polsce]; k. 729–730.

[225]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 128/Pol/1933, Stefan-Batory-Feier in Krakau und Warschau, Vertraulich, Warschau, 1.9.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o obchodach w Krakowie i Warszawie 400. rocznicy urodzin króla Stefana Batorego oraz o odwiedzinach delegacji węgierskiej w Belwederze]; k. 750–751.

[226]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 131/Pol/1933, Polen und Sowjetrussland, Vertraulich, Warschau, 14.9.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Rosji Sowieckiej]; k. 757–759.

[227]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 132/Pol/1933, Pariser Reise des Ministers des Äussern, Streng vertraulich, Warschau, 22.9.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o podróży do Paryża ministra spraw zagranicznych Becka]; k. 761–763.

[228]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 136/Pol/1933, Polnisch-deutsches Verhältnis, Streng vertraulich, Warschau, 28.9.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunkach polsko-niemieckich po spotkaniu w Genewie ministra Becka z ministrem spraw zagranicznych C. von Neurathem i ministrem propagandy Josephem Goebbelsem, w świetle rozmowy z posłem niemieckim w Warszawie von Moltkem]; k. 772–773.

[229]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 137/Pol/1933, Italienischer Geschäftsträger über polnisch-russische Beziehungen, Streng vertraulich, Warschau, 28.9.1933, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii włoskiego *chargé d'affaires* w Warszawie o stosunkach polsko-rosyjskich]; k. 775–776.

[230]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 138/Pol/1933, Innerpolitische Lage. Hervortreten des Marschalls. Brester Prozess. Verfassungsreform, Streng vertraulich, Warschau, 11.10.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o sytuacji wewnętrznej w kraju, wystąpieniu Marszałka w Krakowie z okazji rocznicy zwycięstwa króla Jana Sobieskiego pod Wiedniem, o końcowym wyroku w procesie brzeskim oraz o reformie konstytucji]; k. 777–779.

[231]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 139/Pol/1933, Militärische Personalpolitik in der polnischen Exekutive, Streng vertraulich, Warschau, 11.10.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wojskowej polityce personalnej w administracji i we władzach wykonawczych oraz o sprawie sukcesji po Marszałku]; k. 781–782.

[232]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 141/Pol/1933, Der Besuch Herrn Titulescus in Warschau, Streng vertraulich, Warschau, 13.10.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie ministra spraw zagranicznych Rumunii Nicolae Titulescu w Warszawie]; k. 785–787.

[233]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 143/Pol/1933, Wirtschaftliche und sonstige Verstimmigkeiten zwischen Polen und Frankreich, Warschau, 15.10.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o gospodarczych i innych nieporozumieniach między Polską i Francją]; k. 791–792.

[234]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 144/Pol/1933, Eindruck des Austrittes Deutschlands aus dem Völkerbund in Polen, Vertraulich, Warschau, 18.10.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wrażenia wywołanego w Polsce wystąpieniem Niemiec z konferencji rozbrojeniowej i z Ligi Narodów]; k. 794–789.

Beilage [załącznik]: „Gazeta Polska“ Nr. 285 vom 15. Oktober 1933. *Die zerrissene Netz* [Zerwana sieć].

[235]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 143/res/XX M/1933, Militärische Meinungsverschiedenheiten zwischen Polen und Frankreich, Streng vertraulich, Warschau, 15.10.1933. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten,

Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o różnicy zdań w sprawach wojskowych między Polską i Francją]; k. 793.

[236]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 146/Pol/1933, Türkischer Nationalfeiertag. Polnische-türkische Freundschaft, Streng vertraulich, Warschau, 1.11.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący tureckiego święta narodowego i przyjaźni polsko-tureckiej]; k. 804–805.

[237]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 147/Pol/1933, Polen-Russland-Kleine Entente, Vertraulich, Warschau, 1.11.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o relacjach Polska–Rosja–Mała Ententa]; k. 806.

[238]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 150/Pol/1933, Die polnische-deutsche „Non-force-Deklaration, Streng vertraulich, Warschau, 21.11.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy i jej znaczenia dla wojny prewencyjnej]; k. 812–816.

[239]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 156/Pol/1933, Inhaftierung bezw. Flucht der Verurteilten des Brester Prozesses, Warschau, 24.11.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący uwięzienia lub ucieczki skazanych w procesie brzeskim]; k. 831.

[240]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 157/Pol/1933, Deutsch-polnische Annäherung, Streng vertraulich, Warschau, 9.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o niemiecko-polskim zbliżeniu i o spotkaniu marszałka Piłsudskiego z posłem niemieckim Hansem von Moltkem]; k. 833.

[241]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 160/Pol/1933, Polen und der italienische Vorstoss zur Völkerbundsreform, Warschau, 10.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący polskich i włoskich prób reformy Ligi Narodów]; k. 839–840.

[242]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 161/Pol/1933, Verfassungsreform in Polen, Vertraulich, Warschau, 10.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o reformie konstytucji w Polsce]; k. 841–842.

[243]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 162/Pol/1933, Gespräch mit Minister des Aussern Beck und Botschafter Laroche, Streng vertraulich, Warschau, 12.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący rozmowy z ministrem spraw zagranicznych Beckiem i ambasadorem francuskim Laroche'em]; k. 843–844.

[244]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 164/Pol/1933, Verfassungsreform in Polen, Vertraulich, Warschau, 20.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący reformy konstytucji w Polsce]; k. 848–853.

Beilage [załącznik]: Die Grundsätze des polnischen Verfassungsentwurfs [zasady projektu polskiej konstytucji].

[245]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 165/Pol/1933, Vorstoss der polnischen Opposition gegen die polnisch-deutsche Verständigung, Streng vertraulich, Warschau, 20.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wystąpienia polskiej opozycji (socjalistów i narodowych demokratów) przeciwko porozumieniu polsko-niemieckiemu]; k. 855–856.

[246]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 166/Pol/1933, Polen-Deutschland, Frankreich, Streng vertraulich, Warschau, 20.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący relacji Polski, Niemiec i Francji]; k. 857–858.

[247]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 168/Pol/1933, Genesis der deutsch-polnischen Konversationen. Zu den Berichten d.d. Berlin Nr. 118/pol und Prag Nr. 268/pol, Warschau, 20.12.1933. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący genezy rozmów polsko-niemieckich oraz uwag do raportów z Berlina i Pragi]; k. 861.

Karton 80 (1934–1936)³¹**1934 r.**

[248]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 1/Pol/1934, Kampf um die polnisch-deutsche Entspannung, Streng vertraulich, Warschau, 4.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący starań o odprężenie w stosunkach polsko-niemieckich]; k. 1.

[249]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 5/Pol/1934, Der Plan einer „baltischen Deklaration“, Sowjetrusslands und Polens, Streng vertraulich, Warschau, 8.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera w sprawie deklaracji bałtyckiej dotyczącej uznania niepodległości i nienaruszalności terytorialnej państw bałtyckich, Rosji Sowieckiej i Polski]; k. 9–11.

[250]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 6/Pol/1934, Polen und Litauen, Vertraulich, Warschau, 24.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Litwy]; k. 17–18.

[251]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 9/Pol/1934, Französisch-russische Bündnisverhandlungen, Streng vertraulich, Warschau, 26.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący francusko-rosyjskich rokowań w sprawie sojuszu]; k. 23.

[252]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 13/Pol/1934, Unterzeichnung des polnisch-deutschen Nichtangriffspaktes, Vertraulich, Warschau, 17.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o podpisaniu polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji]; k. 31–32.

[253]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 14/Pol/1934, Annahme der neuen Verfassung durch den Sejm, Vertraulich, Warschau, 27.1.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o przyjęciu nowej konstytucji przez Sejm]; k. 33–34.

³¹ Sygn. AT-OeStA / AdR AAng BKA-AA NPA.

[254]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 15/Pol/1934, Der polnisch-deutsche Nichtangriffspakt, Streng vertraulich, Warschau, 3.2.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji]; k. 35–38.

Beilage [załącznik]: Berlin, 26.1.1934. Neurath, Lipski.

[255]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 16/Pol/1934, Exposé des Ministers des Äussern, Vertraulich, Warschau, 7.2.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący *exposé* ministra spraw zagranicznych Becka]; k. 41–45.

Beilage [załącznik]: *Resumé de l'exposé du Ministre des Affaires Etrangères*, 5.II.1934 [*resumé exposé* ministra spraw zagranicznych Becka].

[256]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 17/Pol/1934, Ruhige Aufnahme der neuen Verfassung, Vertraulich, Warschau, 7.2.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o spokojnym przyjęciu nowej konstytucji w Polsce]; k. 46–47.

[257]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 18/Pol/1934, Polens Einstellung zu Oesterreich. Zum Erlass vom 10.Feb. 1.J., Z. 51033–13 (str. Geh.) und vom 15.Febr. 1.J., Z. 51035/13, Geheim, Warschau, 20.2.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do Austrii w kontekście pertraktacji polsko-niemieckich]³²; k. 48–50.

[258]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 20/Pol/1934, Die Moskauer Reise des Ministers des Äussern Beck, Streng vertraulich, Warschau, 20.2.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o podróży do Moskwy ministra spraw zagranicznych Becka]; k. 54–56.

[259]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 29/Pol/1934, Weitere Besserung des polnisch-deutschen Verhältnisses, Vertraulich, Warschau, 2.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o dalszej poprawie stosunków polsko-niemieckich]; k. 74–75.

³² A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 262.

[260]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 30/Pol/1934, Reibungen zwischen Jugendverbänden und Episkopat, Vertraulich, Warschau, 7.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o zadrażnieniach między prorządowym „Legionem Młodych“ a episkopatem]; k. 76.

[261]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 31/Pol/1934, Bemerkungen zu den Darstellungen Leon Nemanoffs³³ über die polnische Politik. Bez. Erlass vom 28. Feber 1934, Zl. 51642-13, Vertraulich, Warschau, 7.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wypowiedzi dziennikarza Leona Nemanoffa o sytuacji w Polsce, marszałku Piłsudskim i polskiej polityce zagranicznej]; k. 78-79.

[262]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 33/Pol/1934, Innerpolitische Kombinationen, Streng vertraulich, Warschau, 13.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wewnętrznych układów politycznych w Polsce]; k. 83-84.

[263]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 37/Pol/1934, Besuch Herrn Barthous in Warschau, Vertraulich, Warschau, 16.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie ministra spraw zagranicznych Louis'a Barthou w Warszawie]; k. 95.

[264]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 43/Pol/1934, Polen-Litauen, Vertraulich, Warschau, 30.3.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący relacji polsko-litewskich]; k. 110-111.

[265]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 44/Pol/1934, Gespräch mit Minister des Äussern Beck, Vertraulich, Warschau, 10.4.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rozmowie z ministrem spraw zagranicznych Beckiem]³⁴; k. 112-113.

³³ Leon Nemanoff (1871-1952), dziennikarz i publicysta, od 1920 r. informator polityczny francuskiego MSZ i Sztabu Generalnego.

³⁴ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 262.

[266]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol/1934, Die Römische Konferenz, Streng geheim, Warschau, 13.4.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący konferencji w Rzymie Mussoliniego, kanclerza Austrii Dollfussa i premiera Węgier Gömbösa]; k. 114–115.

[267]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 47/Pol/1934, Gründung einer national-radikalen Partei in Polen, Warschau, 20.4.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący utworzenia Organizacji Narodowo-Radykalnej (ONR) w Polsce i porównania jej do Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP)]; k. 118–119.

[268]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 48/Pol/1934, Der polnisch-tschechoslowakische Konflikt. Verfolg des Berichtes vom 19. April 1.J., Nr. 46/Pol/34, Warschau, 23.4.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o konflikcie polsko-czechosłowackim]; k. 120–121.

[269]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 49/Pol/1934, Der Warschauer Besuch des Herrn Barthou. Verfolg des Berichtes v. 16. III, 1.J., Zl. 37/Pol/34., Warschau, 25.4.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie w Warszawie ministra L. Barthou]; k. 122–125.

[270]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 52/Pol/1934, Verlängerung des polnisch-sowjetrussischen Nichtangriffspaktes, Warschau, 7.5.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o przedłużeniu polsko-sowieckiego paktu o nieagresji]; k. 130.

[271]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 56/Pol/1934, Kleinrentliches Echo über den Warschauer Besuch Herrn Barthous, Streng vertraulich, Warschau, 16.5.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący echa warszawskiej wizyty ministra L. Barthou w państwach Małej Ententy]; k. 138–139.

[272]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 57/Pol/1934, Regierungsneubildung in Polen, Vertraulich, Warschau, 17.5.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o tworzeniu nowego rządu w Polsce po dymisji 13 maja premiera J. Jędrzejewicza]; k. 140.

[273]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 62/Pol/1934, Eindruck der französich-russischen Kollaboration in Polen und den Randstaaten, Streng vertraulich, Warschau, 2.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wrażenia w Polsce i w krajach ościennych wywołanego współpracą francusko-rosyjską]; k. 151–154.

[274]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 63/Pol/1934, Herr Beneš über die polnisch-französischen Beziehungen, Streng vertraulich, Warschau, 4.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtigen Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii ministra spraw zagranicznych Czechosłowacji E. Benesza o stosunkach polsko-francuskich]; k. 155–156.

[275]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 65/Pol/1934, Besuch des Reichsministers Goebbels in Polen; Polnisch-deutsche Beziehungen, Streng vertraulich, Warschau, 16.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty ministra propagandy Rzeszy Josepha Goebbelsa w Polsce i stosunków polsko-niemieckich]; k. 159–161.

[276]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 67/Pol/1934, Ermordung des Ministers des Innern Pieracki, Warschau, 16.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący zabójstwa ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego]; k. 165.

[277]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 68/Pol/1934, Innerpolitische Folgen der Ermordung des Ministers Pieracki. Konzentrationslager, Streng vertraulich, Warschau, 22.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący politycznych konsekwencji zabójstwa ministra B. Pierackiego i utworzenia obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej]; k. 167–168.

[278]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 71/Pol/1934, Minister Beck über die Antirevisionsrede Herrn Barhous. Polen und Ungarn, Vertraulich, Warschau, 28.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii ministra Becka o mowie przeciwko rewizji traktatów ministra spraw zagranicznych L. Barthou oraz stosunków Polski i Węgier]; k. 173–174.

[279]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 73/Pol/1934, Reise des ehem. Ministerpräsident Prystor nach Kowno, Warschau, 28.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o podróży byłego premiera Aleksandra Prystora do Kowna]; k. 177.

[280]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 74/Pol/1934, General Debeney in Warschau, Streng vertraulich, Warschau, 29.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty szefa francuskiego Sztabu Generalnego gen. Marie- Eugène'a Debeneya w Warszawie]; k. 179–180.

[281]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 75/Pol/1934, Rekonstruktion des polnischen Kabinetts, Warschau, 29.6.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rekonstrukcji gabinetu Leona Kozłowskiego]; k. 181.

[282]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 76/Pol/1934, Eindruck der deutschen Ereignisse in Polen, Vertraulich, Warschau, 4.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wrażenia w Polsce po wydarzeniach w Niemczech — tzw. nocy długich noży]; k. 183–184.

[283]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 79/Pol/1934, Änderungen des innenpolitischen Kurses, Vertraulich, Warschau, 5.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący zmian kursu polityki wewnętrznej w Polsce]; k. 193–194.

[284]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 80/Pol/1934, Schwierigkeiten mit der neuen Verfassung, Warschau, 5.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und

Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o kłopotach z nową konstytucją]; k. 195–196.

[285]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 83/Pol/1934, Der Warschauer Besuch des Generals Debeney, Streng vertraulich, Warschau, 7.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty gen. Debeneya w Warszawie, granicy wschodniej i współpracy z Rosją Sowiecką w przypadku wojny z Niemcami]; k. 203–204.

[286]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 84/Pol/1934, Innerpolitische Lage, Vertraulich, Warschau, 13.7.1934, An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o sytuacji politycznej w Polsce, m.in. represjach i obozie w Berezie Kartuskiej]; k. 205–206.

[287]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 85/Pol/1934, Polen und die Paktpläne, Streng vertraulich, Warschau, 13.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do francusko-sowieckich planów (wschodnie Locarno, pakt północny, pakt bałtycki)]; k. 209–211.

[288]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 87/Pol/1934, Polnische Presse über Restauration in Deutschland, Vertraulich, Warschau, 25.7.1934. An den Herrn Bundeskanzler und Bundesminister für die Auswärtige Angelegenheiten Dr. Engelbert Dollfuss, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii polskiej prasy o restauracji monarchii w Niemczech]; k. 221.

[289]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 88/Pol/1934, Ostpakt und Polen, Streng vertraulich, Warschau, 25.7.1934. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do paktu wschodniego]; k. 223–225.

[290]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 89/Pol/1934, Reise des Ministers Beck nach Tallinn und Riga. Baltische Staaten und Ostpakt, Streng vertraulich, Warschau, 26.7.1934. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący podróży ministra Becka do Tallina i Rygi w sprawie stosunku państw bałtyckich do paktu wschodniego]; k. 232–233.

[291]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 90/Pol/1934, Baltische Blockpolitik, Streng vertraulich, Warschau, 27.7.1934. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący budowy wspólnoty państw bałtyckich z udziałem Polski]; k. 234–235.

[292]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 91/Pol/1934, Eindruck des österreichischen Ereignisse in Polen. Warschau, 27.7.1934. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wrażeniu wywołanym w Polsce przez hitlerowski pucz w Austrii i rolę w nim Niemiec]³⁵; k. 236–239.

[293]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 91/Pol/1934 (Fortsetzung), Warschau, 28.7.1934. An das Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Wien [kontynuacja raportu posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczącego reakcji w Polsce na wydarzenia w Austrii]; k. 237–238.

[294]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 92/Pol/1934, Ostpakt, Polen und Baltenstaaten, Streng vertraulich, Warschau, 2.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący paktu wschodniego, Polski i państw bałtyckich]; k. 240–241.

[295]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 98/Pol/1934, Gespräch mit Minister Beck, Ostpakt, Eintritt des Sowjets in den Völkerbund, Streng vertraulich, Warschau, 7.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący rozmowy z ministrem Beckiem w sprawie paktu wschodniego oraz wstąpienia Rosji Sowieckiej do Ligi Narodów]; k. 252–255.

[296]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 102/Pol/1934, Der Ostpakt, Streng vertraulich, Warschau, 16.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący paktu wschodniego]; k. 262.

[297]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 104/Pol/1934, Polen und Litauen, Streng vertraulich, Warschau, 18.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i Litwy]; k. 268.

³⁵ A. Pilch, *Stosunki polsko-austriackie*, s. 263.

[298]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 105/Pol/1934, Polnisch-französischer Konflikt in der Żyrardów-Affaire, Warschau, 23.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polsko-francuskim konflikcie związanym z aferą w Żyrardowie]; k. 274–275.

[299]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 109/Pol/1934, Text der Ostpaktvorschläge, Streng vertraulich, Warschau, 27.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący różnych propozycji w sprawie tekstu Paktu Wschodniego]; k. 283–285.

Beilage [załączniki]: Ursprünglich französischer Vortrag [początkowa francuska wersja paktu]. Englische Vorschläge, die von Frankreich angenommen [angielskie propozycje przyjęte przez Francję].

[300]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 110/Pol/1934, Gerüchte über polnisch-deutsche Geheimverträge, Streng vertraulich, Warschau, 29.8.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący pogłosek o tajnym układzie polsko-niemieckim]³⁶; k. 288–290.

[301]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 113/Pol/1934, Nachricht über polnische Antwort in der Ost-Pakt-Frage, Vertraulich, Warschau, 5.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący informacji o polskiej odpowiedzi w sprawie paktu wschodniego]; k. 296–297.

[302]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 114/Pol/1934, Polen und der Eintritt Sowjetrußland in den Völkerbund, Vertraulich, Warschau, 5.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i wstąpienia Rosji Sowieckiej do Ligi Narodów]; k. 298.

[303]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 116/Pol/1934, „Żyrardów-Affäre“, „Reinigungskampagne“ und „Linkskurs“, Streng vertraulich, Warschau, 8.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący „afery żyrardowskiej“, kampanii usuwania ze sceny politycznej osób uwikłanych w afery i „kursu na lewo“ władz rządowych w celu uspokojenia obywateli]; k. 302–304.

³⁶ Tamże, s. 262.

[304]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 117/Pol/1934, Der Baltische Pakt und Polen, Warschau, 14.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący paktu bałtyckiego i Polski]; k. 313–314.

[305]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 118/Pol/1934, Lossagung Polens von den Minderheitsverträgen, Vertraulich, Warschau, 14.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wypowiedzeniu przez Polskę traktatów mniejszościowych]; k. 315–316.

[306]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 119/Pol/1934, Gerüchte um Minister Beck Verhältnis zu Frankreich, Streng vertraulich, Warschau, 14.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący pogłosek o stosunku Becka do Francji i bardziej pojednawczym stanowisku Piłsudskiego]; k. 317–318.

[307]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 120/Pol/1934, Polen und Minderheitsvertrag, Vertraulich, Warschau, 19.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący Polski i traktatu mniejszościowego]; k. 319–320.

[308]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 121/Pol/1934, Begeisterung für das Flugwesen in Polen, Vertraulich, Warschau, 19.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący zainteresowania sprawami lotnictwa w Polsce]; k. 321–322.

[309]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 122/Pol/1934, Die Manöver in der Minderheitenfrage, Streng vertraulich, Warschau, 25.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o postępowaniu władz w sprawie mniejszości]; k. 323–325.

[310]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 123/Pol/1934, Polen und die Eintritt der USRR in den Völkerbund, Vertraulich, Warschau, 25.9.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący stosunku Polski do wstąpienia ZSRS do Ligi Narodów]; k. 327–329.

[311]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 129/Pol/1934, Spannungen im Regierungsblok. Nacholgerfrage, Streng vertraulich, Warschau, 2.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący napięć w bloku rządowym i sprawy sukcesji po Piłsudskim]; k. 341–344.

[312]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 130/Pol/1934, Gnadenakt für die Verurteilten von Brest-Litowsk, Vertraulich, Warschau, 2.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący aktu łaski dla skazanych w procesie brzeskim]; k. 345–346.

[313]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 131/Pol/1934, Rechtsoppositon und Aussenpolitik, Warschau, 2.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o prawicowej opozycji i jej stosunku do polityki zagranicznej Polski]; k. 347–348.

[314]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 132/Pol/1934, Das polnische Memorandum zum Ostpakt, Warschau, 2.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polskim memorandum w sprawie paktu wschodniego]; k. 349–350.

[315]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 133/Pol/1934, Triumphale Rückkehr Herrn Becks aus Genf, Vertraulich, Warschau, 3.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący triumfalnego powrotu ministra Becka z Genewy po wypowiedzeniu traktatu mniejszościowego]; k. 351–352.

[316]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 134/Pol/1934, Gespräch mit Ministerpräsident Gömbös, Streng vertraulich, Warschau, 20.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rozmowie z premierem węgierskim Gyulą Gömbösem]; k. 355–356.

[317]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 135/Pol/1934, Besuch des Ministerpräsidenten v. Gömbös in Warschau, Warschau, 25.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport

posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty premiera Gömbösa w Warszawie]; k. 357–362.

Beilage [załączniki]: I. Rede des Premierministers Kozłowski [przemówienie premiera Leona Kozłowskiego], II. Rede des Premierministers v. Gömbös [przemówienie premiera Gömbösa], III. Amtliche Communiqué [komunikat rządowy].

[318]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 136/Pol/1934, Erhebung der deutschen Gesandtschaft in Warschau und der polnischen Gesandtschaft in Berlin zu Botschaften, Warschau, 26.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o podniesieniu do rangi ambasad niemieckiego poselstwa w Warszawie i polskiego poselstwa w Berlinie]; k. 363.

[319]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 137/Pol/1934, Zur Frage des Abschlusses eines polnisch-deutschen Minderheitenabkommens. Zu den Berichten v. 14.9.1.J., Zl. 118/P., v. 19.9.1.J., Zl. 120/pol., v. 25.9.1.J., Zl. 122/Pol., und v. 3.10.1.J., Zl. 133/Pol, Streng vertraulich, Warschau, 3.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o zawarciu polsko-niemieckiego układu o mniejszościach]; k. 365–366.

[320]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 141/Pol/1934, Eintägige Sejm-session, Vertraulich, Warschau, 10.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący jednodniowego posiedzenia sejmiku w sprawie budżetu]; k. 375–376.

[321]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 142/Pol/1934, Eröffnung eines italienischen Kulturinstituts in Warschau, Warschau, 15.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o otwarciu włoskiego instytutu kultury w Warszawie]; k. 377–378.

[322]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 143/Pol/1934, Stillstand in der aussenpolitischen Aktivität Polens, Streng vertraulich, Warschau, 15.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stabilizacji polskiej polityki zagranicznej]; k. 379–381.

[323]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 144/Pol/1934, Gesundheitszustand des Marschalls Piłsudski, Streng vertraulich, Warschau, 21.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg

in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stanie zdrowia marszałka Piłsudskiego i sprawie sukcesji]; k. 383–384.

[324]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 147/Pol/1934, Artikel des „Kurier Poranny“ über divergierende Strömungen in der deutschen Aussenpolitik, Vertraulich, Warschau, 21.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący artykułu „Kuriera Porannego“ o rozbieżnych nurtach w niemieckiej polityce zagranicznej]; k. 391–392.

[325]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 150/Pol/1934, Die neue Ostpaktdemarche Frankreichs und die Haltung Polens, Vertraulich, Warschau, 30.11.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący nowego *démarche* Francji w sprawie paktu wschodniego i stanowiska Polski]; k. 397–398.

[326]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 155/pol.1934, Ostpakt, franko-sowjetisches Protokoll und franko-deutsche Entspannung, Vertraulich, Warschau, 3.10.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący paktu wschodniego, francusko-sowieckiego protokołu i odprężenia w relacjach francusko-niemieckich]; k. 409.

[327]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 156/Pol/1934, Türkische Botschafter über Ostpakt, Streng vertraulich, Warschau, 14.12.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący opinii ambasadora tureckiego Ferita Teka o pakcie wschodnim]; k. 411–412.

[328]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 157/Pol/1934, Neue polnisch-französische Unstimmigkeiten, Warschau, 14.12. 1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o nowych nieporozumieniach polsko-francuskich]; k. 413.

[329]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 158/Pol/1934, Polnisch-französische Fühlungnahme, Vertraulich, Warschau, 22.12.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący kontaktów polsko-francuskich]; k. 415–417.

Beilage [załącznik (wycinek prasowy)]: *Polen-Deutschland-Frankreich. Eine bemerkenswerte Unterredung mit Fürst Janusz Radziwiłł* [Polska–Niemcy–Francja. Interesująca rozmowa z ks. Januszem Radziwiłłem].

[330]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 159/Pol/1934, Verfassungsdebatte im Senat, Vertraulich, Warschau, 22.12.1934. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o debacie konstytucyjnej w senacie]; k. 418–419.

1935 r.

[331]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 1/Pol/1935, Eindruck der Römischen Entrevue in Polen. Italienischer Botschafter über den Akkord von Rom, Streng vertraulich, Warschau, 10.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący rokowań francusko-włoskich, wrażenia po rzymskim spotkaniu Laval–Mussolini i opinii ambasadora włoskiego Bastianiniego]; k. 420–423.

[332]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 3/Pol/1935, Besuch des Danziger Senatspräsidenten in Warschau, Warschau, 11.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie prezydenta senatu gdańskiego Karola Greisera w Warszawie i spotkaniu z Józefem Piłsudskiem]; k. 430–431.

[333]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 6/Pol/1935, Polen und das römische Paktsystem, Vertraulich, Warschau, 30.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do paktu rzymskiego]; k. 436–437.

[334]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 7/Pol/1935, Der erste Jahrestag der polnisch-deutschen Verständigung, Vertraulich, Warschau, 31.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o pierwszej rocznicy porozumienia polsko-niemieckiego]; k. 438–439.

[335]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 8/Pol/1935, Gerüchte über Attentatspläne gegen Minister Beck, Vertraulich, Warschau, 31.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg

in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący pogłosek o planach zamachu na ministra Becka]; k. 440–441.

[336]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 10/Pol/1935, Misstrauen zwischen Warschau und Moskau, Streng vertraulich, Warschau, 31.1.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący nieufności między Warszawą i Moskwą]; k. 444–445.

[337]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 12/Pol/1935, Besuch des Ministerpräsidenten Göring in Warschau und Białowieża, Streng vertraulich, Warschau, 1.2.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie premiera rządu pruskiego Hermanna Göringa w Warszawie i Białowieży oraz o spotkaniu z Józefem Piłsudskim]; k. 448–451.

[338]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 14/Pol/1935, Unterredung mit Minister Beck, Warschau, 5.2.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rozmowie z ministrem Beckiem]; k. 460.

[339]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 15/Pol/1935, Minister Beck über aktuelle Fragen, Vertraulich, Warschau, 5.2.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wypowiedzi ministra Becka o aktualnych problemach]; k. 462–463.

[340]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 19/Pol/1935, Politische Misstimmung über litauisch-tschechoslowakische Sympathien, Vertraulich, Warschau, 22.2.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o politycznej nieufności wobec zbliżenia litewsko-czechosłowackiego]; k. 472–473.

[341]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 20/Pol/1935, Innerpolitische Lage, Vertraulich, Warschau, 22.2.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o sytuacji politycznej w Polsce]; k. 474–476.

[342]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 23/Pol/1935, Meinungsverschiedenheiten zwischen Warschau und Berlin, Streng vertraulich, Warschau, 1.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o rozbieżnościach między Warszawą i Berlinem]; k. 486–488.

[343]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 24/Pol/1935, Polnisch-deutsche Kulturannäherung, Vertraulich, Warschau, 1.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o polsko-niemieckim zbliżeniu kulturalnym]; k. 490–491.

[344]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 26/Pol/1935, Artikel des „Ilustrowany Kurier Codzienny“ über Restauration in Österreich, Vertraulich, Warschau, 3.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący artykułu w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym“ o restauracji monarchii w Austrii]; k. 494–496.

[345]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 28/Pol/1935, Wechsel auf der französischen und englischen Botschaft, Streng vertraulich, Warschau, 16.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o zmianie ambasadorów francuskiego (Léona Noël'a) i angielskiego (Howarda Kennarda) w Warszawie]; k. 500–502.

[346]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 29/Pol/1935, Polen und die deutsche Wehr-Deklaration, Streng vertraulich, Warschau, 24.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o stosunku Polski do wprowadzonego w Niemczech powszechnego obowiązku służby wojskowej]; k. 504–507.

[347]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 30/Pol/1935, Annahme der neuen Verfassung, Streng vertraulich [bez miejsca i daty — przed 31 marca]. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o przyjęciu nowej konstytucji]; k. 508–510.

[348]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 31/Pol/1935, Besuch Edens und Ostpakt, Warschau, 31.3.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen

Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący wizyty ministra spraw zagranicznych Anthony'ego Edena, paktu wschodniego oraz spotkania z marszałkiem Piłsudskim]; k. 512.

[349]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 32/Pol/1935, Wechsel im Ministerpräsidium. Gerüchte über Minister Beck, Streng vertraulich, Warschau, 4.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący nowego rządu Walerego Śławka oraz pogłosek o dymisji ministra Becka]; k. 514–515.

[350]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 33/Pol/1935, Italienische Aktivität, Streng vertraulich, Warschau, 5.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o działalności Włochów w Polsce]; k. 516–517.

[351]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 35/Pol/1935, Vortragsreise des ital. Generals Grazioli, Streng vertraulich, Warschau, 12.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o odczytach w Polsce włoskiego gen. Graziolego]; k. 524.

[352]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 37/Pol/1935, Polen-Deutschland, Streng vertraulich, Warschau, 13.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący relacji Polski i Niemiec]; k. 528–530.

[353]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 38/Pol/1935, Polnische Besorgnisse über wachsenden sowjetischen Einfluss in Litauen, Vertraulich, Warschau, 13.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący zaniepokojenia Polski z powodu wzrastających wpływów sowieckich na Litwie]; k. 532.

[354]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 40/Pol/1935, Die Haltung Polens in Genf, Vertraulich, Warschau, 19.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o głosowaniu Polski w Genewie za rezolucją potępiającą zbrojenia Niemiec]; k. 536–538.

[355]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 42/Pol/1935, Die Venediger Entrevue Beck-Suvich, Warschau, 25.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o spotkaniu ministra Becka i wiceministra spraw zagranicznych Włoch Fulvia Suvicha w Wenecji]; k. 542–543.

[356]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 43/Pol/1935, Die Gesundheitszustand des Marschalls Piłsudski, Geheim, Warschau, 25.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport austriackiego *chargé d'affaires* L. Jordana o stanie zdrowia marszałka Piłsudskiego]; k. 544.

[357]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 44/Pol/1935, Pressemeldungen über einen deutsch-polnischen Geheimvertrag, Warschau, 25.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o nieprawdziwych informacjach prasowych na temat tajnego paktu niemiecko-polskiego]; k. 546–547.

[358]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 45/Pol/1935, Polnische offiziöse Vorwürfe gegen Deutschland, Vertraulich, Warschau, 30.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący oficjalnych zarzutów Polski wobec Niemiec w sprawie traktowania mniejszości polskiej]; k. 548.

[359]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 46/Pol/1935, Polnische Echo aus der italienischen Presse, Vertraulich, Warschau, 30.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący cytowania w gazetach polskich komentarzy prasy włoskiej o spotkaniu w Wenecji ministrów Becka i Suvicha]; k. 550.

[360]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 47/Pol/1935, Minister Beck über Donaupakt und franko-russ. Vertrag, Streng vertraulich, Warschau, 6.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący uwag ministra Becka o pakcie dunajskim i układzie francusko-rosyjskim]; k. 552–554.

[361]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 49/Pol/1935, Besuch des Ministers Laval, Streng vertraulich, Warschau, 11.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wizycie ministra spraw zagranicznych Francji Pierre'a Laval'a w Warszawie]; k. 558–560.

[362]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 50/Pol/1935, Der Tod des Marschalls, Streng vertraulich, Warschau, 15.4.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o śmierci marszałka Piłsudskiego]; k. 562–564.

[363]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 51/Pol/1935, Ergebnis des Besuchs Laval's in Warschau, Streng vertraulich, Warschau, 15.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o wynikach wizyty ministra Laval'a w Warszawie]; k. 566–567.

[364]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 52/Pol/1935, Dank des polnischen Staatspräsident für die Teilnahme Österreichs, Warschau, 19.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący podziękowań prezydenta Polski za udział Austrii w uroczystościach pogrzebowych marszałka Piłsudskiego]; k. 568–569 (kopie).

[365]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 53/Pol/1935, Die Trauerfeiern für den Marschall, Warschau, 19.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera o uroczystościach pogrzebowych marszałka Piłsudskiego]; k. 570–572.

[366]

Österreichische Gesandtschaft, Nr. 54/Pol/1935, Politische Kontakte anlässlich der Trauerfeier für Marschall Piłsudski, Vertraulich, Warschau, 22.5.1935. An den Herrn Bundesminister für die auswärtigen Angelegenheiten Dr. Egon Berger-Waldenegg in Wien [raport posła austriackiego w Warszawie Hoffingera dotyczący kontaktów politycznych przy okazji uroczystości pogrzebowych marszałka Piłsudskiego]; k. 574–575.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Österreichisches Staatsarchiv / Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, 1918–2005; Bundeskanzleramt / Auswärtige Angelegenheiten, 1918–1938; Neues Politisches Archiv, 1918–1938; Gesandtschaft Warschau, Karton 78 (Warschau 1927–1929), Karton 79 (Warschau 1930–1933), Karton 80 (Warschau 1934–1935).

Opracowania

- Agstner R., *Handbuch des k.k. / k.u.k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*, aus dem Nachlass hg. von G. Gonsa, Wien 2018.
- Agstner R., *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes*, Bd. 1: 1918–1938 *Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate*, Wien 2015.
- Balcerak W., *Polska-Austria w okresie międzywojennym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 27, 1992, s. 103–120.
- Gaul J., *Akta dotyczące Józefa Piłsudskiego z lat 1919–1926 w poselstwie austriackim w Warszawie w Archiwum Republiki w Wiedniu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 27, 2020, s. 347–368.
- Gawor J., *Stosunki polsko-niemieckie wiosną 1933 roku i problem tak zwanej wojny przewencyjnej w świetle niepublikowanych dokumentów niemieckich*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 3, 2003, nr 5, s. 173–210.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- Kornat M., Wołos M., *Józef Beck. Biografia*, Kraków 2020.
- Pilch A., *Stosunki polsko-austriackie w latach 1918–1938 w świetle korespondencji dyplomatów austriackich w Polsce*, „Studia Historyczne”, R. 42, 1999, z. 2, s. 255–267.

Jerzy Gaul, 1927–1935 records concerning Józef Piłsudski's activity in the Austrian diplomatic mission in Warsaw in the Archive of the Republic in Vienna

Summary

In 2020, a query was conducted in the Archive of the Republic (branch of the Austrian State Archiv) in Vienna, as part of the “Reconstitution of the memory of Poland” programme. The query covered the documentary records of the First Republic of Austria's diplomatic representation in Warsaw. Diplomatic correspondence from the years 1927–1935 is preserved in the “Diplomatic Mission in Warsaw” collection. The query included 366 documents pertaining to Józef Piłsudski. They cover his activities in the field of international, political and military relations entailed in the position of Minister for Military Affairs, General Inspector of the Armed Forces and twice Prime Minister (2nd October 1926–27th June 1928 and 25th August 1930–4th December 1930).

Słowa kluczowe: Józef Piłsudski, poselstwo Austrii w Warszawie, polonika, korespondencja dyplomatyczna

Keywords: Józef Piłsudski, Austrian diplomatic mission in Warsaw, polonica, diplomatic correspondence

III. RECENZJE

KRONIKA WSCHOWSKICH BERNARDYNÓW, RED. ALOJZY PAŃCZAK OFM, WSCHOWA 2019

Recenzowana publikacja¹ jest jednym z przykładów, jak cenny może być rezultat społecznego zaangażowania pasjonatów, popartego szeroką wiedzą i konsekwencją w ratowaniu pamiątek przeszłości oraz przybliżaniu jej czytelnikom. Wydawcą tomu jest Stowarzyszenie Czas A.R.T., a współwydawcą Muzeum Ziemi Wschowskiej. Oba podmioty łączyła do 2019 r. osoba nieocenionej Marty Tatiany Małkus, która w krótkim *Słowie od Wydawcy* zasygnalizowała rozproszenie archiwaliów o proveniencji wschowskiej w wielu ośrodkach i zarysowała dotychczasowe prace badawcze i wydawnicze, których celem jest upowszechnianie wiedzy o bogatej i skomplikowanej historii Wschowy. Zwróciła też uwagę na potrzebę ukończenia prac nad monografią miasta.

Redaktorem tomu jest franciszkanin, o. Alojzy Pańczak, urodzony we Wschowie, łączący zadania duszpasterskie i naukowe, powracający do swoich korzeni także tym bardzo konkretnym dziełem. We wstępie przybliżył dzieje klasztoru bernardynów we Wschowie, funkcjonującego w latach 1455–1564, 1629–1828 i od 1945 r. Chronologia ta pokazuje, że jego dzieje nie były proste, o czym świadczy także treść samej kroniki, której oryginał przechowuje Archiwum Prowincji św. Franciszka w Poznaniu. Ojciec redaktor informuje o dotychczasowym wykorzystaniu i znajomości tego źródła historycznego. Zwraca też uwagę na jego istotę — oryginalny tytuł, przetłumaczony na okładce, brzmi bowiem: *Archivium conventus Vschoviensis FF. Minorum Observantium* [...]. Autorstwa, a raczej redakcji tej kroniki upatruje o. Pańczak w o. Wiktorynie Obudzińskim, pełniącym funkcję pisarza w archiwum na przełomie XVIII i XIX w. Dużą część dzieła stanowi bowiem przepisana kronika klasztoru sporządzona w 1722 r. przez Jana Kamieńskiego²,

¹ *Kronika wschowskich Bernardynów czyli Archivium klasztoru wschowskiego Braci Mniejszych Obserwantów, w którym [opisane jest] wprowadzenie, fundacja, a następnie wygnanie przez dysydenckich mieszkańców — odstępców od prawdziwej wiary, ponowne wprowadzenie a następnie nowa fundacja przez życzliwych patronów, i protektorów, rozwój i sprawy godne zapamiętania, z dokumentów i rękopisów opowiedziana Roku Pańskiego 1790*, red. A. Pańczak, tłum. P. Turbański, A. Pańczak, Wschowa 2019, 415 stron, 51 il.

² Pod rokiem 1716 wspomina on o swoim wyborze na prowincjała (s. 96). Funkcję pełnił do 1719 r., kiedy został wybrany „kustoszem kustoszów i chronologiem prowincji”. Wskazano wówczas klasztor we Wschowie jako miejsce jego rezydowania (s. 102). Do informacji tej nie trafimy za pośrednictwem indeksu (na s. 102) nie wymieniono nazwiska Kamieński, mimo że opisano jego osobę.

kontynuowana w późniejszych latach przez jego następców³. Czasem w jej treści występują dodatki z informacją, że brakuje tego wpisu u Kamińskiego (np. s. 84, 85, także w przypisach, np. s. 89). Omawiane dzieło należy traktować więc jako edycję źródła historycznego, powstającego przez kilka wieków i mającego złożoną budowę. Od oryginału różni je wiele, bowiem podstawowym językiem kroniki i dokumentów w niej insertowanych był łaciński. Tłumaczenia na język polski dokonał w 1971 r. o. Pius Turbański OFM. Pięć dodatków do kroniki tłumaczył o. Pańczak. Kończąc wstęp, zwrócił on uwagę na kontekst jej powstania i szczególnie wydawnicze, związane także z identyfikacją nazw miejscowych i osobowych, co przysporzyło niemało wysiłku i przyniosło trudne do przecenienia rezultaty.

Tekst kroniki, złożonej ze wstępu i 11 rozdziałów, zajmuje ponad 300 stron formatu A4. Pięć z tych rozdziałów ma charakter narracyjny, obejmując wpisy za lata 1455–1808. Wplecione w Kronikę treści dokumentów, stanowiące w sumie znaczącą jej część, uzasadniają oryginalną nazwę Archiwum.

Każdy z 11 rozdziałów podstawowego tekstu kroniki ma nadany tytuł, a fragmenty tekstu w ramach pięciu pierwszych rozdziałów mają nagłówki informujące o roku, którego dotyczą. Można powiedzieć, że wydarzeń wskazanego roku dotyczy zasadnicza narracja, bowiem w treści znajdują się dygresje odnoszące się do wcześniejszych czy późniejszych lat. Na przykład pierwszym — przywołanym pod rokiem 1456 — dokumentem jest zapis w aktach grodzkich Wschowy z 1672 r. dotyczący fundacji klasztoru i zawierający listę uczestników tego procesu, o których nic więcej nie wiadomo (s. 23–27). Pod rokiem 1769 umieszczono dopisek: „NB. Tego roku na wyspie Korsyce, jak powszechnie się rozgłasza, urodził się 16 sierpnia z rodziców katolickich Napoleon Bonaparte. Jest to mąż, który ze względu na wielkie urodzenie i za ogromne zasługi jest nazywany wielkim i cesarzem Francuzów. Historycy nie pomina go milczeniem” (s. 197). Dopisek znamieny, choć nie podano kiedy został dodany. Kronikę kończy rok 1808 — wiadomość o wojnie w 1806 r. Napoleona z Wilhelmem III i przypis, że dopisek został uczyniony w 1808 r. (s. 274). Z kolei Marcin Luter wspomniany jest po raz pierwszy w rozdziale pierwszym (*Początki Braci Mniejszych we Wschowie*) pod rokiem 1462 i tam znajduje się przypis biograficzny dotyczący jego osoby. Następujący po tym rozdział *Mieszkańcy Wschowy dają się obalamucić, plądrują kościoły*, dotyczy wydarzeń z połowy XVI w., po których w 1564 r. nastąpiła przerwa w działaniu klasztoru. Nie oznacza to luki w zapisach kroniki. Co więcej, tej przerwy dotyczą dwa rozdziały: *Proces komisaryczny odzyskania kościoła parafialnego i innych kościołów*, w którym ponad sześć stron zajmuje przytoczona treść dokumentu króla Zygmunta III z 1607 r., rozstrzygającego kwestie przywrócenia kościoła, oraz *Proces oskarżenia wniesionego przez Braci Mniejszych Obserwantów w sprawie ich klasztoru i Bernardynów*. Rok 1629 rozpoczyna piąty, najdłuższy rozdział narracyjny, zatytułowany *Ponowne wprowadzenie Braci do klasztoru wschowskiego*. Od połowy XVII w. wpisy są bardziej regularne, obejmują stopniowo każdy rok. Są już rozbudowane i szczegółowe.

³ W tekście zapisy się nie różnią. Pod 1722 r. nie ma wzmianki o pisaniu kroniki przez Jana Kamińskiego, w kolejnych latach umieszczano zaś zapisy według poprzedniego schematu, z czasem coraz obszerniejsze. Przy zapisie roku 1728 r. znajduje się przypis, że od tej daty zapisy prowadzone były inną ręką (s. 120).

Najwięcej miejsca autorzy kroniki poświęcili wydarzeniom z dziejów zakonu, kościoła i klasztoru. Opisali uroczystości i inne wydarzenia z dziejów wspólnoty zakonnej. Regularnie wspomniane są kapituły bernardynów, częste kapituły w Piotrkowie i Skępem, rzadziej w Przasnyszu i Kaliszu. Dużo uwagi poświęcił kronikarz organizacji w 1719 r. kapituły prowincjalnej we Wschowie (s. 102–103). Znamienny jest natomiast wpis w 1806 r., kiedy kapituła generalna „nie mogła się odbyć” (s. 269). Czasem zapisywano fakty, zdawałoby się, bardzo drobne. Na przykład w 1725 r. wspomniano, że psalterz został przepisany przez pisarza chronologa prowincji, co świadczy o tym, że prawie 300 lat od wynalezienia druku książki nie były dostępne we wszystkich ośrodkach.

Często, czasem bardzo drobiazgowo, kronikarze opisują liczne prace związane z budową, remontem, rozbudową i wyposażaniem kościoła i klasztoru⁴. Prowadzone je w latach: 1712, 1714, 1718, 1721 r., a później — w 1726 r. — budowano mur na cmentarzu oraz browar, w 1723 r. czyniono porządki na podwórzu i zbudowano nową stajnię, w 1726 r. nadbudowano wieżę. W XVIII w. częste były prace budowlane i remontowe, prowadzone przez następców o. Kamińskiego. Potrzeby były czasem naglące, jak w 1746 r., gdy „Ołtarz wielki zniszczony zębem czasu i całkowicie zjedzony przez robactwo [...] został tego roku rozebrany” (s. 155). W latach 1745–1748 zbudowano krużganki, a informacji o tym towarzyszy zdjęcie ich obecnego stanu (s. 156). W latach 1776 i 1777 przeprowadzono remont kaplicy Jezusa Chrystusa Ukrzyżowanego, co obrazuje „Archiwalne zdjęcie wnętrza kaplicy p.w. Świętego Krzyża” (s. 204)⁵.

Kronika bernardynów to jednak nie tylko zapis tego, co działo się w murach klasztoru i kościoła. Znaleźć w niej można także informacje wykraczające daleko poza Wschowę — mogą mieć charakter wtórny w skali ogólnej, ale uzupełnione o lokalne szczegóły pokazują szeroki kontekst procesów religijnych, społecznych, politycznych, np. powstanie arcybractwa św. Anny (s. 57–58), arcybractwa św. Józefa (s. 104), bractwa św. Jana Nepomucena (s. 128). Z czasem kronikarze opisywali więcej wydarzeń z dalszych stron, np. pożar klasztoru cystersów w Przemęcie, pożar miasta Chojnice w 1742 r., pod rokiem 1752 podane zostały dzieje klasztoru w Gdańsku, który w latach 1555–1945 był w rękach protestantów, o czym mówi przypis (s. 172). O przywróceniu katolikom przez Augusta II kościoła NMP i klasztoru w Toruniu, wcześniej zabranego przez protestantów, napisano w Kronice w 1725 r. Pozaziemskim wydarzeniem była kometa, widoczna na niebie w lutym i marcu 1744 r., co nie zostało jednak opatrzone przypisem. Takie wiadomości są wyjątkami, częściej wspomniano zjawiska atmosferyczne, np. 18 VI 1725 r. wielka burza i ulewa spustoszyła tereny od Śląska po Poznań, ale Wschowę oszczędziła. Wielce nieprzyjazny był rok 1728 — po burzy w drugiej połowie lipca wystąpiła nie tylko susza, ale i dezynteria, przynoszące znaczące szkody. Później kilkakrotnie pojawiają się zapiski o pogodzie i klęskach (szarańcza) oraz o chorobach (malaria) wywierających wpływ na życie mieszkańców i możliwość zdobycia pożywienia. Później głód też zaglądał w oczy, np. w 1745 r., kiedy „Żywność tego roku była droga z powodu nieurodzaju i niedostatku oraz ciągłych wyjazdów szlachty za granice kraju”

⁴ W 1804 r. odnotowano nawet zakup dwóch naczyń miedzianych do kuchni (s. 264).

⁵ W wykazie ilustracji dodano, że zdjęcie z ok. 1950 r. pochodzi ze zbiorów prywatnych (s. 388).

(s. 155). W 1805 r. zaś „W departamencie poznańskim, a zwłaszcza w okręgu, czyli dystrykcie wschowskim, tak wielki był niedostatek wszystkich rzeczy, jakiego podobnego od wieków nie było” (s. 266). Warto wspomnieć wielką burzę, która miała miejsce 1 VIII 1784 r., odnotowano wówczas jedną ofiarę śmiertelną (s. 227), a zobrazowaniu skutków tego kataklizmu służy ilustracja — zdjęcie ściany zamurowanej po wybitym oknie, z namalowaną na niej datą burzy jako podpisem, ale bez informacji, co data uwiecznia (s. 228). Z kart kroniki wynika, że kilkakrotnie przyczyną zniszczeń były pożary — w klasztorze w 1667 r., i w mieście w latach 1685 i 1801 (spaleniu uległy 252 domy). Odzwierciedlenie znalazły też w kronice bitwy i wojny toczone w pobliżu i na dalszych terenach. W 1656 r. wspomniano najazd wojsk szwedzkich, zapisano też śmierć siedmiu bernardynów, z których sześciu zmarło „z zarazy”, nie wskutek działań wojennych. O dżumie wspomniął autor pod 1709 r. podając, że w jej wyniku zmarło w tym roku 7 tys. osób, a kolejne umierały w 1710 r. Do liczby tej redaktor się nie odniósł, mimo że wynikałoby z niej, że wyginęli prawie wszyscy mieszkańcy miasta⁶. W 1706 r. koło Wschowy Szwedzi stoczyli bitwę z armią sasko-rosyjską. W kronice została ona zapisana pod rokiem 1705, mimo że w tekście J. Kamińskiego było poprawnie, o czym informuje redaktor w przypisie 293. W kronice zamieszczono opis zajęcia klasztoru przez Szwedów po wygranej bitwie. W 1708 r. wspomniano zniszczenia dokonane przez „Kałmuków, Tatarów i Kozaków” w okolicy zaznaczając, że Wschowa ocalała. Kolejne wydarzenia, „niemały krzyż, który dał powód nie do radości, a do płaczu”, to wypadki związane z konfederacją tarnogrodzką w 1716 r. W czasie konfederacji dzikowskiej w 1735 r. zanotowano przejazdy wojsk w okolicy, ale nie spowodowały one zniszczeń. Później w 1740 r. — pierwsza wojna śląska, też ominęła Wschowę. W 1756 r. zanotowano początek wojny 7-letniej, od razu tak nienazywanej, a w dalszych latach wspomniano przemarsze wojsk i zniszczenia. W Kronice pojawiły się też odgłosy konfederacji barskiej i zakończenie walk w 1772 r. W tym roku wspomniane zostało porwanie króla Stanisława Augusta, ale w przypisie redaktor dopowiada, że miało ono miejsce w 1771 r.

Nie wspomniano jednak w 1772 r. o pierwszym rozbiórze Polski. Podobnie w 1793 r. nie ma wzmianki o kolejnym rozbiórze, nawet w przypisach do informacji o wkroczeniu wojsk pruskich do Wschowy 25 stycznia oraz o zarządzonej przez króla pruskiego zebraniu Polaków z wielu województw 7 maja w Poznaniu. W przypisie dopowiedziano jedynie: „Uroczystość odbyła się 7 maja 1793 r.” (s. 241), choć słowo „uroczystość” nie wydaje się w takich okolicznościach najodpowiedniejsze. O trudnej sytuacji świadczyła jedynie odnotowana rewizja w klasztorze w poszukiwaniu dowodów pomocy dla powstańców polskich w 1794 r. W 1795 r. również nie ma wzmianki o III rozbiórze.

Echa sytuacji pod zaborami pobrzmiwają np. w 1804 r., kiedy odbyła się konwokacja w Kole, a na niej podawano informacje o przeniesieniu reformatów z Poznania i Goruszek do innych klasztorów. Podobnie stało się z dominikanami

⁶ Według Barbary Ratajewskiej ofiarami dżumy było prawie 3 tys. osób. B. Ratajewska, *Materiały archiwalne do dziejów Wschowy*, Leszno 2013, s. 23. Przytacza ona ustalenia Waleriana Sobisiaka, że w 1673 r. we Wschowie miało mieszkać 7200 osób, a w 1775 r. — 6050 mieszkańców (tamże, s. 16).

z Płocka — za karę za opór stawiany nakazom królewskim, to samo czekało bernardynów w Koźminie i w Łowiczu. W sprawie Łowicza i jego biblioteki interweniował ks. Michał Hieronim Radziwiłł z Nieborowa, ale w 1806 r. klasztor i tak został zajęty przez Prusaków. Wpis o tym został dodany pod 1804 r. (s. 265).

Mimo wielu informacji o bernardynach trudno stwierdzić, czy wszyscy przebywający w klasztorze we Wschowie zostali wspomniani. Pod rokiem 1558 podany jest wykaz zakonników zmarłych w opinii świętości w latach 1461–1574. Pod rokiem 1629 jest informacja, że od tej pory zmarli bernardyni będą podawani na bieżąco w kolejnych latach — tak się dzieje systematycznie od 1632 r., gdzie informacje o zgonach o. Leonarda Zapoczyńskiego (w tekście data śmierci 21 sierpnia, w przypisie — 21 lipca⁷) i br. Marcelego (9 grudnia) stanowią jedyne wpisy. W kolejnych latach informacje te występują na ogół na końcu wpisów, o ile nie są jedynymi, co dzieje się nierzadko, np. pod rokiem 1654, 1655, 1660, 1662, 1665 i innymi. Czasem podawane są przyczyny zgonów lub miejsca pochówku, jak w przypadku o. Bernardyna Dębkowskiego, który został pochowany „przy wejściu na ambonę” (s. 93) czy br. Feliksa Hoppa, pochowanego „w ogrodzie przy refektarzu” (s. 94). Dowiadujemy się też, że grób braci znajdował się pod ołtarzem Matki Bożej (s. 94).

Od 1716 r. rzadko są podawane nazwiska zmarłych bernardynów, ale wiele wpisów rocznych kończonych było wykazem osób „uwolnionych od herezji” (s. 99, 101, 102, 104, 107, 111 i n.), pochodzących nie tylko ze Wschowy. Pod rokiem 1748 prawie wszystkie wpisy mówią o chrztach i nawróceniach (s. 163–164).

W zapisach kroniki wspomniano więc wiele osób, bardziej lub mniej chlubnie zapisanych w dziejach bernardynów. Ojciec Pańczak prawie każdej z tych osób poświęcił odrębny przypis, powtarzając w nim imię, nazwisko i zapisy dotyczące funkcji, zawarte w wydawanej kronice. Do wyjątków należą osoby, którym nie poświęcił redaktor przypisu osobowego, jak np. o. Apolinary Rõrych, zmarły w 1786 r. Nie jest on też wspomniany w indeksie, więc na jego nazwisko trafić można jedynie czytając tekst kroniki (s. 231). Zdecydowana większość przypisów nie wzbogaca jednak treści kroniki⁸, a zawarte w nich dane mogłyby stanowić dopowiedzenia haseł w indeksie osobowym, które mają formę prostą i składają się jedynie z nazwiska i imienia. „Osoba bliżej nieznana” — to sformułowanie dodano przy wielu osobach w przypisach. Wynagradzają to natomiast inne przypisy osobowe — niektóre z nich to wręcz notki biograficzne, zwłaszcza osób bardziej znanych lub zasłużonych, jak o. Pius Antoni Turbański, tłumacz dokumentów (s. 110), dobrodziejka Teresa Jabłonowska (s. 112), Jan Małachowski, pełniący różne urzędy (s. 151). Przy okazji relacjonowania kanonizacji św. Małgorzaty z Kortony w 1729 r. podał notki o świętych i błogosławionych zakonnu. Wyjątkowo tylko redaktor dodawał opinie, jak o Gabrielu Podoskim (s. 163).

W środku zapisu z 1730 r. umieszczono akapit poświęcony życiu i zasługom o. Jana Kamieńskiego, który zmarł w Rawiczu 7 czerwca, a 9 czerwca został

⁷ Różnice w datach dziennych występują sporadycznie także w innych miejscach, np. o. Andrzej zmarły w 1637 r. — w tekście 26 maja, w przypisie — 16 maja (s. 65). Niestety nie podano źródeł, z których pochodzą daty w przypisach.

⁸ Np. do fragmentu tekstu „radni miejscy: Piotr Bekrman” utworzono przypis „Piotr Bekrman, radny miejski; osoba bliżej nieznana” (s. 23).

pochowany w grobie współbraci we Wschowie. Wcześniej jednak jego zasługi zostały szeroko opisane, głównie pod rokiem 1723 jako „eksprowincjała”. Pracami budowlanymi kierował jeszcze w 1727 r. Prowadził też kronikę. Pod rokiem 1727 redaktor tomu w przypisie 440 poinformował, że autor kroniki streścił w tym roku pierwotną wersję relacji, podaną w całości w dodatku 3/3 — „Relacje z jezuitami” (s. 348–349). Mówi ona o tarciach między bernardynami a jezuitami, a o. Kamieński dodaje: „Odnutowałem to jako historyk nie z zazdrości, lecz ku przestrodze potomnych” (s. 119)⁹. Tuż pod tym znacznie szerzej opisano zasługi Mikołaja Nieżychowskiego, syndyka apostolskiego klasztoru, co uzupełnia długi tekst epitafium. Innym dobrodziejem był Rafał Gurowski, kasztelan przemęcki, wspominany na kartach kroniki wielokrotnie. Jego portret trumienny zamieszczono na s. 205, ale napis znajdujący się pierwotnie pod portretem trumiennym dopiero na s. 326. Epitafium z dedykacją dla jego zmarłej w 1780 r. żony podano na s. 221. Nie wszyscy członkowie rodziny Gurowskich prowadzili przykładne życie. W 1782 r. odbył się pojedynek syna kasztelana z Maciejem Boleszą, który w jego wyniku zmarł, a na jego pogrzeb w „poświęconym miejscu” nie uzyskano zgody (s. 226).

Nieliczne, ale jednak wpisywane, relacje dotyczą wydarzeń i sytuacji pokazujących funkcjonowanie prawa i obyczaje. Można założyć, że stanowiły one coś nietypowego, jak wspomniany pojedynek, a jednocześnie ważnego, dlatego kronikarze uznali za stosowne ich utrwalenie. Jako przykłady można podać wypadek „naruszenia kościelnej nietykalności” przez luteranina i sposób jego naprawienia, opisane w 1724 r., przypadek oszustwa i naciągania mieszkańców Wschowy w 1765 r. Wydarzeniem zapamiętanym było ustawienie w 1732 r. we Wschowie statuy Jana Nepomucena. Podczas tej uroczystości pod zgromadzonymi uczestnikami załamała się część mostu. W tym też roku król August II wydał dekret kończący kilkuletnie spory w mieście: „Można ten dekret napisany po łacinie i po niemiecku zobaczyć w Archiwum” (s. 129). „Ciekawostka” — taki tytuł nadano informacji o znalezieniu w 1749 r. w grobie o. Bartłomieja Holhausena z Bingen (zm. 1618), pod jego sutanną, przepowiedni — jej treść została przytoczona w Kronice pod rokiem 1762 (s. 186).

Wydarzenia o charakterze kryminalnym występują na kartach kroniki rzadko, jednak i do takich dochodziło we Wschowie. W 1738 r. uczeń szkoły jezuickiej zabił jej prefekta o. Michała Grygera, a następnie uciekł nie ponosząc odpowiedzialności. Jednak w 1741 r., kiedy zabójcą był karczmarz z Dębowej Łęki, został pojmany i wydano wyrok śmierci, po czym zmieniono sposób egzekucji z powieszenia na ścięcie, które wykonano.

W niektórych częściach kroniki, spisywanych niejednokrotnie zbiorczo po latach, zagadnienia czasem grupowane były rzeczowo. Do wspomnianych już informacji o zmarłych bernardynach dodać można przykład wpisany pod rokiem 1630, kiedy wymieniono bractwa prowadzące działalność przy kościele, tzn. św. Anny i św. Franciszka od 1630 r., św. Józefa od 1719 r., a św. Jana Nepomucena od 1732 r. (s. 57). „Przypadki znaczniejsze w Roku 1761” — taki tytuł nosi wpis kursywą, stanowiący jakby kalendarium wydarzeń z różnych stron świata (s. 182–185).

⁹ Wcześniej, pod rokiem 1722, wspomniano, że do kościoła parafialnego przyjechało dwóch jezuitów, aby wspomagać go duszpastersko.

Rzeczą oczywistą wydaje się obecność na kartach kroniki wzmianek o członkach królewskiej dynastii Wettynów. Opisano w niej istniejącą we Wschowie rezydencję królewską, odnotowując pobyt Augusta II w latach 1717 i 1728 oraz Augusta III w 1737 r., kiedy zamieszczono duży opis powitania i przyjęcia króla (s. 136–138). Zapisy pod rokiem 1733 zaczyna wpis o śmierci Augusta II i jego życiu. Pod rokiem 1736 pojawia się informacja o sejmie pacyfikacyjnym, o sporze ze Stanisławem Leszczyńskim i wyborze Augusta III, ale i o tym, co stało się w 1737 r. Potwierdza to fakt zaburzenia chronologii wpisów i wydarzeń, ale nie dzieje się to z dużą stratą dla odbioru treści. Kronika nie jest dziełem jednorodnym, zawarto w niej sporadyczne odwołania do wcześniejszego tekstu, np. w 1736 do 1733 r. i do 1640 r., w 1779 r. — uzupełnienia wcześniejszych wpisów za 1775 r. dotyczące dokumentów kościelnych i królewskich, z odesłaniem do konkretnych kart „Archiwum konwentu” (s. 218).

Pełnienie przez kronikę roli Archiwum potwierdzają, jak wspomniano, wpisane w niej treści licznych dokumentów lub odwołania do nich. Przykładowo można wymienić: w 1742 r. — wpis kontraktu z architektem Janem Józefem Styierem na budowę wieży (s. 144); w 1777 r. wpisy kolejnych kontraktów z wykonawcami (s. 206 i n., i w kolejnych latach). W 1749 r., kiedy miała miejsce duża regulacja prawa własności, podano spis dokumentów dotyczących ogrodów bernardynów oraz kilka odesłań do archiwum klasztoru (s. 164–169). Pod 1798 r. wpisany został tekst dokumentu komisarza generalnego zakonu do prowincjałów, przytaczający tekst listu Piusa VI z 1797 r. do generała zakonu Jakuba Company, mianowanego arcybiskupem Saragossy w 1797 r. Podobnie pod 1799 r., gdzie kilka stron zajmują treści wpisanych dokumentów. Pod rokiem 1787 wpis redaktora „(Wklejka dołączona do ACV)” poprzedza ostatni akapit, wyjaśniający kwestie wcześniej poruszone (s. 232).

Sześć ostatnich rozdziałów kroniki ma charakter przeglądowy i uzupełniający zarazem. *Wykaz dobrodziejów i przyjaciół duchowych naszego konwentu wschowskiego* (s. 275–289) jest nieco niejednolity w kolejności chronologicznej, wielu dobrodziejów występuje tu pierwszy raz, o czym świadczą przypisy osobowe. Wpisany też tu został list dziękczynny do małżeństwa Malczewskich z 1784 r., a od 1787 do 1796 r. wymieniane są zasługi kolejnych osób. Następnie *Lista gwardianów, czyli przełożonych miejscowych, tego klasztoru od czasu jego ponownej fundacji* (s. 290–296) zawiera 67 osób, z których 11 ma tutaj przypisy osobowe. *Lista syndyków apostolskich tego konwentu* (s. 297–299), to nie tylko wykaz — późniejszym syndykom poświęcono większe notki. *Katalog zmarłych dobrodziejów w tym kościele spoczywających* (s. 300–326) obejmuje prawie 200 osób, od 1748 r. wymienianych rok po roku, czasem z podaniem zasług, choć niektórych dotyczą zapisy „osoba bliżej nieznana” w przypisach, z których nie zawsze wynika, czym się ci dobrodzieje zasłużyli. Katalog wzbogacają zdjęcia nagrobka Katarzyny Cieleckiej i Konstancji Działyńskiej (s. 313). *Katalog zmarłych tutaj ojców i braci i tu spoczywających od roku pańskiego 1456* (s. 327–334) doprowadzony jest tylko do 1673 r. Przy większości z nich zamieszczono przypisy osobowe. Ostatnia *Informacja, bardzo potrzebna dana przez regensa Wschowy, w której jest wykaz wszystkich spraw urzędowych konwentu wschowskiego* (s. 335–337) obejmuje kilka wpisów dotyczących lat 1639–1675.

Po tekście kroniki zamieszczono dodatki. „Dodatek 1. Wpisy w księdze ACV” — cztery wpisy z XIX w., i lat: 1945 (ponowne przejęcie klasztoru przez

franciszkanów), 1950 i 1958. Do tego obszerne przypisy (s. 338–341). „Dodatek 2. Teksty wklejone i wpisane na pierwszych i ostatnich stronach ACV” (s. 342–345). „Dodatek 3” fragmenty kroniki Jana Kamieńskiego pominięte w ACV — (w Archiwum Prowincji Ojców Bernardynów w Krakowie sygn. APW — 28) — część historyczna, 1727 r., 1732 r., 1742 r., a także napisy z epitafiów (s. 358–364). „Dodatek 4. Fragmenty z *Annalium* Mansweta Grabowskiego”, chronologa kontynuującego dzieło Kamieńskiego, wpisy z 1749 r. też w Archiwum Prowincji Ojców Bernardynów w Krakowie (s. 364–373). I wreszcie „Dodatek 5. Historia klasztoru wschowskiego z opisu klasztorów Prowincji Wielkopolskiej Bernardynów o. Augustyna Cieplińskiego” (s. 375–384). Reprodukacja początku tej kroniki została zamieszczona na s. 376.

Publikację wzbogacają wspomniane kilkakrotnie ilustracje, głównie zdjęcia budynków i elementów wyposażenia kościoła. Dzięki nim, zwłaszcza jeśli zostały zamieszczone przy tekście, z którym się wiąże¹⁰, relacja historyczna nabiera dodatkowego waloru. Niestety, opisy pod nimi nie są pełne, a same ilustracje nie numerowane, co nieco utrudnia odszukanie ich w spisie, gdzie podano czasem dokładniejszy opis, w tym miejsce, w którym znajduje się dzieło (obrazy, rzeźby) i autorów fotografii.

Redaktor edycji źródła, o. Alojzy Pańczak, uzupełnił je o aparat naukowy, który z jednej strony pozwala na wygodniejsze korzystanie z treści, a z drugiej daje możliwość poszerzenia wiadomości na temat Wschowy i klasztoru. Oprócz 1579 przypisów, głównie osobowych, ale i geograficznych, rzeczowych czy redakcyjnych, do dyspozycji czytelnika jest wykaz ilustracji, bibliografia i indeksy. Wybrana bibliografia nie jest obszerna, zamieszczone w niej publikacje mają charakter najczęściej monograficzny. Wspomniany indeks osobowy nie jest jedyny. Znaleźć w nim można nazwiska osób bardzo znanych, świętych, papieży i królów, jak i osób, które poza kartami kroniki przypuszczalnie nie zostały utrwalone. Indeks miejscowości i nazw geograficznych również zawiera hasła indeksowe proste, nawet bez dopowiedzeń. Indeks rzeczowy jest najbardziej skomplikowany, ma charakter raczej mieszany. Wiele jego haseł jest powtórzeniem haseł osobowych, ale pogrupowanych rzeczowo według pełnionych funkcji, np. główne hasło „altarzyści” — ma pięć haseł osobowych, a hasło „biskupi polscy” — 19 przymiotnikowych określeń biskupstw (od „bakowski” do „włocławski”), na trzecim stopniu znajdują się zaś hasła osobowe. „Przełożeni mennicy wschowskiej” stanowią jednak hasło drugiego rzędu w ramach hasła „mennica”, nazwiska przełożonych zaś są na trzecim poziomie. „Vonde (Wonde) Kasper” figuruje w indeksie osobowym jako „Wonde (Vonde) Kasper”, co obrazuje kłopoty z ustaleniem nazw, na jakie natrafił redaktor edycji źródła. Niektóre osoby występują tutaj pod określeniami, których nie ma w dotyczących ich przypisach. Jeśli już redaktor zdecydował o tworzeniu haseł takich, jak „Kawalerowie Orderu Orła Białego”, warto byłoby zamieścić informacje o ich przyznaniu w przypisach dotyczących np. Pawła Biernackiego i Rafała Gurowskiego. Bardziej wskazane

¹⁰ Nie zawsze ilustracje skorelowane są z treścią, np. na s. 59 jest zdjęcie ołtarza św. Anny z 1793 r., na s. 71 zaś jest informacja o zbudowaniu ołtarza św. Anny w 1639 r., a na s. 85 o zbudowaniu ołtarza w 1683 r. — nie wiadomo więc, czy chodzi o jeden, czy też o trzy różne ołtarze.

byłoby z pewnością zamieszczenie w formie aneksów wykazów osób sprawujących określone funkcje i odesłanie do nich osobowych haseł indeksowych. W przypadku innych haseł złożonych zdarza się, że hasłem głównym jest nazwa geograficzna, a hasła poniższe są rzeczowe (Leszno: kościół luterański, kościół parafialny), lub hasło rzeczowe ma podział geograficzny (jezuici domy: Chojnice, Wschowa). Indeks rzeczowy, mimo iż wygląda na szczegółowy i dopracowany, nie jest największą zaletą tej edycji.

Podsumowując, należy stwierdzić, że o. Alojzy Pańczak oddał do dyspozycji czytelników dzieło wyjątkowe — unikalny zbiór zapisów historii jednego z klasztorów bernardynów, przetłumaczony na język polski i uzupełniony o ilustracje i liczne przypisy, co znakomicie ułatwia korzystanie z tego źródła. Do zapoznania się z *Kroniką wschowskich Bernardynów* warto zachęcić różnych czytelników — zarówno historyków, którzy wiele już o Wschowie i bernardynach wiedzą, aby wiedzę tę wzbogacili lub dodali komentarze i uzupełnienia do podanych w niej faktów, jak też osoby, które zaczynają interesować się historią Wschowy, aby odkryły ciekawostki z przeszłości, warte zapamiętania lub dalszych poszukiwań. Kronika stanowi interesujący przykład źródła, które wymyka się jednoznacznej terminologii, o czym wspomniano na początku. Jej język jest najczęściej poważny, oficjalny, rzeczowy. Czasem jednak autorzy wchodzą w relację z czytelnikiem, np. wpis za 1767 r. rozpoczyna się słowami: „Wolno łaskawemu czytelnikowi dowiedzieć się” (s. 195), a w 1803 r. napisano: „Ale niech mi wolno będzie powrócić do spraw przedkapitulnych” (s. 263). Urozmaica to opowieść o dawnych wiekach, o osobach, które warto pamiętać, i takich, które niekoniecznie na pamięć zasługują. Świat uwieczniony rękami kronikarzy, chronologów, okazuje się więcej niż zapisem wydarzeń toczących się za klasztorными murami. Redaktor dzieła zdaje się przewodnikiem w wędrówce po kartach archiwum, pomaga poznać i zrozumieć wschowską społeczność i za to należą mu się wyrazy wielkiego uznania.

Anna Laszuk

<https://orcid.org/0000-0003-2230-2221>

Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa

Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації, авторка дослідження та упоряднича Наталя Старченко, Київ 2020

Książka zatytułowana *Strategie i rytuały konfliktu: społeczność szlachecka Wołynia przełomu XVI i XVII wieku. Źródła i interpretacje* (Kijów 2020, ss. 615)¹ jest dziełem Natalii Starczenko z Instytutu Historii Ukrainy oraz Instytutu Ukrainńskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Publikacja zawiera edycję źródeł archiwalnych będących podstawą wydanej przez tę Autorkę książki *Honor, krew i retoryka. Konflikty wśród szlachty na Wołyniu w 2. połowie XVI i na początku XVII w.* (Kijów 2014, ss. 510)².

W omawianej edycji zamieszczono wybór akt wpisanych do ksiąg sądowych województwa wołyńskiego. Kryterium doboru źródeł wynikało z treści dokumentów, w których odnajdujemy sprawy opisujące przebieg różnorodnych konfliktów szlachty wołyńskiej z końca XVI i początku XVII stulecia. W źródłach tych ukazane zostało znaczenie, jakie dla każdego niemal szlachcica miały honor i cześć, a groźba ich utraty była powodem skłaniającym krewkich, a do tego uzbrojonych przedstawicieli tej społeczności do samoograniczania przemocy. W ten sposób powstawały rytuały zamieniające fizyczną agresję w retoryczne utarczki, zapowiadające zemstę lub wyzwanie na pojedynek, do którego jednak często nie dochodziło. Przegląd zebranych w książce źródeł pozwala na stwierdzenie, że pomimo często spotykanej przemocy w życiu codziennym szlachty, wypracowała ona skuteczne mechanizmy kanalizowania agresji, co zapewniało utrzymanie porządku w lokalnej społeczności. Oprócz źródeł opisujących konflikty Autorka zebrała również wiele dokumentów odzwierciedlających funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego, a także akceptowanych przez skonfliktowaną szlachtę procedur pozasądowych, polegających na mediacji przez przyjaciół (przy tak zwanym przyjacielskim jednaniu) cieszących się autorytetem u obu stron konfliktu.

Ważną częścią książki jest obszerna przedmowa (s. 6–72), zatytułowana „Poszukując punktu oparcia: badacz między źródłem jako niepewną opowieścią a szlacheckimi konwencjami”. Autorka przedstawiła w niej specyfikę narracji źródeł sądowych, które zwykle nie były obiektywnym odzwierciedleniem

¹ Książkę opublikowało wydawnictwo Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Wersja angielska tytułu: *Strategies and Rituals of Conflict: the Szlachta Society in Volhynia at the turn of the 16th–17th century. Source Texts and Interpretations*, ed. Natalia Starczenko, Kyiv 2020; ISBN 978-966-02-8859-1.

² Н. Старченко, *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI — початок XVII століття*, Київ 2014 (wersja angielska tytułu: *Honor, Blood and Rethoric. Conflicts in the Volhynian Gentry Milieu. Second Half of the 16th through the Early 17th Century*). Omówienie zawartości, zob. J. Krochmal, *Наталя Старченко, Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI — початок XVII століття*, Київ 2014, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 22, 2015, s. 348–354.

rzeczywistości. Powstawały one bowiem w wyniku zapisów zeznań zwaśnionych stron, które chciały udowodnić swą krzywdę albo obronić się przed stawianymi zarzutami. Dlatego historyk korzystający ze źródeł o proveniencji sądowej musi wypracować swoistą metodologię, aby poprzez weryfikację zapisanych w nich treści wydobyć obiektywny obraz opisanych zdarzeń. W przedmowie szczegółowo omówiono dokumenty opublikowane w książce. Są one zapisem spraw o obrazę czci, ukazują kwestie przemocy symbolicznej będącej przejawem demonstracji wrogości (zapowiedzi zemsty, wyzwania na pojedynek), opisują też akty przemocy fizycznej (zabójstwa, najazdy). W dalszej części przedmowy Autorka przedstawiła system sądownictwa szlacheckiego i w powiązaniu z nim specyfikę kar grożących za popełnione czyny. Oddzielnym zagadnieniem było ukazanie problematyki pozasądowych sposobów łagodzenia konfliktów (przyjacielskie jednanie). Przedmowę kończą uwagi edytorskie wyjaśniające sposób wydania źródeł. Teksty zostały wydane krytycznie, zgodnie z zasadami dyplomatyki oraz zgodnie z obowiązującymi w Ukrainie wskazówkami dotyczącymi edycji źródeł historycznych (Zasady wydawania pamiątek pisanych w języku ukraińskim i staro-cerkiewno-słowiańskim, Zasady wydawania pamiątek języka ukraińskiego XIV–XVIII w.). Publikowane źródła wydano w językach ich powstania, a więc w języku ukraińskim (ze zmodernizowaną pisownią) oraz polskim (nr 146, 168, 170, 229, 230). W tekstach ukraińskich pozostawiono pojedyncze wtręty w języku polskim i łacińskim, przy czym te ostatnie wyjaśniono w przypisach oraz słowniku terminologicznym zamieszczonym na końcu książki. Skróty słów w tekście źródłowym uzupełniono w nawiasach kwadratowych, a niezbędne wyjaśnienia podane są w przypisach.

Główną część książki stanowi edycja 245 dokumentów z lat 1569–1627 (s. 73–535). Każdy z nich jest poprzedzony regestem zawierającym datę i miejsce wystawienia dokumentu oraz jego krótką treść. W przypadku dokumentów w języku polskim regesty są bardziej szczegółowe. Na końcu każdego dokumentu podano jego proveniencję. Publikowane źródła w większości pochodzą z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie³, a jeden dokument (nr 128) został wydany na podstawie przechowywanej w kijowskim archiwum fotokopii z oryginału znajdującego się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (fond 389). Wśród opublikowanych dokumentów licznie przeważają pojedyncze akta z procesów toczonych w różnych sprawach, ale zdarzają się też dokumenty dotyczące jednego konfliktu, pokazujące punkt widzenia obu jego stron. Są to akta procesów Fedora Sołtana-Buteckiego przeciwko braciom Szyszkom z 1573 r. (nr 11–14), Dmytra Jałowickiego przeciwko Michałowi Mysze-Warkowskiemu z 1579 r. (nr 40–43), Jana Worony-Boratyńskiego przeciwko Mikołajowi Hulewiczowi z 1579 r. (nr 45–47), Michała Myszk-Warkowskiego przeciwko kniaziowi Konstantynowi Ostrogskiemu z 1580 r. (nr 53–55) i Jana Wesczyckiego przeciwko Jurijowi Budziszewskiemu z 1627 r. (nr 242–245), akta spraw o zabójstwa Stanisława Lipskiego z 1583 r. (nr 85–87) i Baltazara Gniewosza z lat 1588–1589 (125–130), akta konfliktu

³ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 25 (Sąd grodzki w Łucku), ф. 26 (Sąd ziemski w Łucku), ф. 27 (Sąd ziemski we Włodzimierzu) i ф. 28 (Sąd grodzki we Włodzimierzu).

Macieja Stempkowskiego z Matwiejem Malińskim z 1586 r. (nr 107–111) oraz sporu Markowskich z Janem Pawłowiczem z 1614 r. (nr 232–236), procesu Jacka Hulalnickiego z Zenkiem Iwanowiczem z 1587 r. (nr 114–116), akta skargi Konstantyna Kołpytowskiego na braci Kościuszkowiczów-Chobołtowskich z 1588 r. (121–124), procesu Hulewiczów z Siemaszkami z 1599 r. (nr 218–226) oraz materiały dotyczące sporu szlachty wołyńskiej z kniazem Konstantynem Ostrogskim z lat 1593–1596 (nr 152–156), a także dokumenty z lat 1577–1578 dotyczące przyjacielskiego jednania sporu sądowego o zabójstwo kniaziów Michała i Piotra Czetwertyńskich (nr 24–32) i akta sprawy o wyzwanie na pojedynek Wasyla Hulewicza przez księcia Krzysztofa Radziwiłła z lat 1581–1582 (nr 65–67).

W końcowej części książki zamieszczono wykaz opublikowanych dokumentów z zestawieniem ich regestów (s. 536–563), słownik słów archaicznych i terminów sądowych (s. 564–578), indeks osób (s. 579–606) i nazw geograficznych (s. 607–611) oraz streszczenie w języku angielskim (s. 612–614).

Publikacja została bardzo starannie wydana, zarówno od strony merytorycznej, jak też edytorskiej. Będzie ważną pomocą źródłową dla historyków zajmujących się przeszłością Wołynia, obyczajowością i sądownictwem szlacheckim, a także dla badaczy dawnej Rzeczypospolitej.

Jacek Krochmal

<https://orcid.org/0000-0002-9048-1498>

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

**Tomasz Kizwalter, *Polska nowoczesność. Genealogia*,
Warszawa 2020**

Nowoczesność często stanowi przedmiot refleksji historycznych. Zagadnienie nowoczesności niesie ze sobą wiele kwestii i pytań uniwersalnych odnoszących się zarówno do poziomu życia, jak i nurtów intelektualnych. Wiąże się z klasyfikacją i kwantyfikacją wydarzeń, zjawisk, procesów. Tomasz Kizwalter należy do badaczy zajmujących się różnymi problemami nowoczesności. Jest znany jako autor dwóch monografii poświęconych wspomnianym kwestiom. Pierwsza z nich to *„Nowatorstwo i rutyny”: społeczeństwo polskie zaboru rosyjskiego wobec modernizacji (1840–1863)* (Warszawa 1990), druga zaś — *O nowoczesności narodu: przypadek polski* (Warszawa 1999). Wspomniane monografie stały się okazją do ukazania różnych perspektyw wizji nowoczesności. Wzbogaciły refleksje wokół pojęcia nowoczesności poprzez prezentację dyskusji dotyczących jego definiowania w różnych nurtach socjologii, psychologii społecznej i historiografii. Wskazać trzeba, że autor ma bogate doświadczenia badawcze w tej dziedzinie. Nie bez powodu zadał we wstępie do swych rozważań pytanie: czy warto pisać o nowoczesności wobec bogactwa treści i form opublikowanych refleksji nad nią? Publikacja stanowić miała potwierdzenie pozytywnej odpowiedzi na tak postawioną kwestię. Autor podkreślił jednak, że w obliczu bogatego dorobku dotyczącego nowoczesności, konieczny staje się wybór perspektywy badawczej. Kizwalter zdecydował, że przedmiotem jego obserwacji i rozważań będą postawy i poglądy niechętne nowoczesności. Skoncentrował się na krytyce oświeceniowego projektu rzeczywistości zakładającego możliwość rozumowego poznania świata i kształtowania jego kierunków rozwoju. We wstępie wskazał na postrzeganie zacofania jako jednej z cech charakterystycznych państwa i społeczeństwa przez elity polskie, stanowiące źródło ich rozważań i niepokojów. Jednym z jego istotnych symptomów stało się poszukiwanie przyczyn tego zjawiska. Można zatem uznać, że nowoczesność miała zostać ukazana z perspektywy przekonania o opóźnieniu w rozwoju, chęcią jego zrozumienia i dążenia do eliminacji. Autor we wstępie rozważań wprowadził również tematykę nowoczesności w jej współczesnym wydaniu. Zaprezentował występujący wobec niej krytycyzm i sceptycyzm różnych środowisk intelektualnych oraz oczekiwania konsumentów masowych na wciąż nowe wersje telefonów komórkowych, smartfonów, tabletów i innych gadżetów, bez których trudno sobie wyobrazić życie społeczeństwa XXI w. Zasygnalizował tym samym znaczenie materialnego wymiaru nowoczesności postrzeganego jako nieustanne dążenie do rozwoju nowych technologii i ich zastosowań w życiu codziennym. Ten kontekst nowoczesności jest najlepiej znany współczesnemu czytelnikowi dzieła Kizwaltera. Autor wskazał także na znaczenie dorobku szkoły frankfurckiej (Theodor Adorno, Max Horkheimer i bliski im Herbert Marcuse) w kształtowaniu stanowisk współczesnych środowisk intelektualnych. Stwierdził: „dzisiejsza lewica nie wyszła poza ten model krytyki społecznej, która wywodzi się ze szkoły frankfurckiej i zmierzającej w podobnym kierunku twórczości Foucaulta¹. Ma to trudne dla

¹ Chodzi o antropologa kultury Michela Foucaulta.

przecenienia konsekwencje dla klimatu intelektualnego, w jakim rozpatruje się problematykę nowoczesności. Od ponad pół wieku do wywodzącej się z przełomu XVIII i XIX stulecia konserwatywnej krytyki nowoczesności dołączają głosy zawiedzionych rzeczników emancypacji. Ideowi spadkobiercy marksizmu, porzucający marksistowskie przeświadczenie o zbawiennych skutkach racjonalizacji społecznej i postępu naukowo-technicznego, zaczęli przedstawiać modernizację jako zjawisko z gruntu destrukcyjne” (s. 68). To stwierdzenie dobitnie ukazuje konteksty, jakie kształtują postawy badawcze wobec zagadnienia nowoczesności, wpływając na wybór kierunków badań i formułowane tezy naukowe. Ta teza ilustruje także zmiany zachodzące w filozofii postmarksistowskiej.

Rozważania autora oparte zostały głównie na tekstach historiograficznych. Oprócz tego autor wykorzystał rozważania z historii literatury i filozofii. Sięgał także do refleksji socjologicznych. Można wskazać na dwa główne nurty publikacji — rozważania oparte na literaturze przedmiotu z historii, historii literatury, kultury i socjologii oraz tezy budowane na tekstach z XIX w. Spośród bogatego dorobku piśmiennictwa polskiego poświęconego kwestiom społecznym wykorzystał publikacje m.in. Stanisława Staszica, Józefa Kalasantego Szaniawskiego, Kajetana Koźmiana, Maurycyego Mochnackiego, Henryka Rzewuskiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Ludwika Górskiego, Adama Goltza, Jana Popławskiego, Romana Dmowskiego. Wykorzystał dzieła zawierające negatywne oceny zachodzących zmian cywilizacyjnych. Autorów tych trudno uznać za zwolenników ideologii liberalnej i demokratycznej. Wiele tez autora opartych zostało na rozważaniach eseistycznych, m.in. historyka literatury Ryszarda Przybylskiego.

Refleksje autora dotyczące postaw krytycznych i ich źródeł wobec nowoczesności zostały podzielone na dziesięć rozdziałów: 1. Pytania, 2. *Sapere aude!*, 3. Bliskie spotkanie z nowoczesnością, 4. Peryferyjna modernizacja — mocarstwa zaborcze, 5. Peryferyjna modernizacja — Polacy, 6. Bliskie spotkanie z Zachodem, 7. Polskie rozrachunki, europejskie przemiany, 8. Nacjonalizm, 9. Socjalizm, 10. Inni.

W rozdziale pierwszym autor streścił dyskusje w historiografii XX i XXI w. odnoszące się do przyczyn zacofania. Zaprezentował rozważania historyków i socjologów, m.in. Jadwigi Staniszkis, Antoniego Mączaka, Jana Sowy, dotyczące tych kwestii. Widoczne w nich były znane wątki, takie jak wskazywanie na odmienną rolę rozwoju cywilizacyjnego Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej, przywiązanie szlachty polskiej do zajęć rustykalnych oznaczające niechęć wobec handlu i przedsiębiorczości, uprawiania i rozwoju rzemiosł, rolę Kościoła w kształtowaniu mentalności. Najnowsze rozważania z historii, historii literatury i historii kultury wzbogaciły katalog pytań o przyczyny zacofania ziem polskich o refleksje prowadzone na bazie nurtów postkolonialnych. Te zaś wiązały się z wprowadzeniem wątków dominacji.

W kolejnych rozdziałach Autor wskazał na wielość wizerunków nowoczesności. Znalazło się wśród nich zastosowanie wielu nowych idei społecznych w praktyce ustrojowej Księstwa Warszawskiego, przejawiających się w biurokratycznej organizacji państwa, nowych regulacjach prawnych opartych na francuskim prawodawstwie cywilnym i wskazaniu na środowiska przyjmujące je z rezerwą. Przedmiotem rozważań stały się też niechętnie i kontestujące opinie i postawy wobec konstytucji Księstwa Warszawskiego. Ziemiaństwo uznane zostało za grupę społeczną inspirującą postawy oparte na poszanowaniu tradycji

i niechęci do zmian. Omówiono również modele modernizacji stanowiące często efekt koniecznych zmian wymuszonych sytuacją społeczną i ekonomiczną. Wskazano wreszcie wątki zamykające się w pytaniu: czy nowoczesność prowadzi do odrzucenia zasad moralnych czyniąc je niepotrzebnymi praktykami przy rosnącym poziomie warunków życia? Kizwalter wskazał na przewartościowanie pracy spowodowane rozwojem cywilizacyjnym. Dzięki niemu zaczęto ją traktować jako niezbędny element życia i misji każdego człowieka, niezależnie od grupy społecznej, z którą był związany.

Za jeden z istotnych czynników inspirujących różne formy przemian uznano administrację. Społeczeństwo potraktowane zostało jako stróż tradycyjnych wartości. Zjawisko takie widoczne było głównie w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. System władzy i administracja Cesarstwa Rosyjskiego ukazane zostały jako struktury niechętne nowym ideom i zmianom. Peryferyjne położenie ziem polskich w państwach zaborczych odcisnęło piętno na ich modelu modernizacji opartym w dużym stopniu na doświadczeniach ośrodków władzy tych państw i dążeniu ich elit do wypracowania modeli służących terenom skoncentrowanym wokół ich stolic, oraz tym uznawanym za ważne z militarnego punktu widzenia, dominacji i panowania.

Nowoczesność może być kojarzona z rozwojem wielu ideologii. Kizwalter podjął próbę określenia roli i wpływów liberalizmu, socjalizmu i nacjonalizmu w społeczeństwie. W tym kontekście wskazał przede wszystkim na słabość pierwszej z tych ideologii w środowisku elit polskich. Podkreślił, że socjalizm można traktować jako projekt modernizacyjny, ale jednocześnie wskazał wiele postaw i idei wobec niego krytycznych, często niechętnych i wrogich. Wymieniona ideologia wiązała się także z koniecznością określenia postawy wobec projektowanej i pożądaney niepodległości państwa. Istniały wewnątrz niej dwie orientacje, jedna o charakterze kosmopolitycznym, druga patriotycznym. Nacjonalizm został przez Kizwaltera potraktowany jako dążenie elit do symbolicznego panowania nad społeczeństwem posiadającym świadomość odrębności narodowej. Wątek ten stał się powodem do wskazania różnych napięć pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi, np. szlachta, później ziemiaństwo, chłopci. Na jego podstawie podkreślono występowanie częstych dyskusji dotyczących relacji naród–lud. Kizwalter wskazał, że upowszechnienie ideologii przyczyniło się także do poszukiwania modelu zbiorowości zintegrowanej, a przez to do rozwoju rozważań nad rolą poszczególnych grup społecznych i etnicznych w ramach wspólnot politycznych, w przypadku polskim — narodowej.

Rozważania Tomasza Kizwaltera, poprzez wybór publikacji zawierających krytyczne stanowisko wobec nowoczesności jako podstawy źródłowej, przyczyniły się do sformułowania tezy o braku pozytywnej diagnozy tego zjawiska przez środowisko elit polskich XIX i początków XX w. oraz optymistycznej i akceptującej postawy wobec przemian społecznych i cywilizacyjnych. W jednej z tez końcowych Autor zawarł przekonanie, że nowoczesność traktowana była jako element oddziaływań obcych, nie pochodzących z rodzimego kręgu kulturowego. Za podstawę takiego stwierdzenia posłużyły mu szczególnie doświadczenia okresu Księstwa Warszawskiego. Określił je mianem „bliskiego kontaktu z nowoczesnością”. Takie przekonanie wydaje się sprawiać, że bardziej zrozumiała staje się niechętna postawa elit polskich wobec tego zjawiska. Autor udowodnił, że zagadnienie nowoczesności, ze względu na wielość zjawisk z nim związanych,

różnorodność postaw i ocen społecznych, jest tematem wciąż żywym i otwartym na dalsze dyskusje historiograficzne, filozoficzne i społeczne. Zaprezentowana publikacja może stanowić podstawę do takich debat.

Alicja Kulecka

<https://orcid.org/0000-0002-5802-0018>

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja, t. 1–2, Kielce 2018

Badania historii społeczeństwa polskiego pod panowaniem rosyjskim w wieku XIX mają długą i bogatą tradycję. Refleksje i materiały źródłowe dotyczące tej problematyki znalazły odzwierciedlenie w dwóch publikacjach połączonych w serię zatytułowaną *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*¹. Celem jej była prezentacja i analiza czynników kształtujących rusyfikację terytoriów należących w latach 1864–1868 do guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego: wileńskiej, kowieńskiej, mińskiej, grodzieńskiej, witebskiej, mohylowskiej, podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej połączonych w generał-gubernatorstwa wileńskie i kijowskie, określaných także mianem Kraju Północno-Zachodniego i Kraju Południowo-Zachodniego, a także Kraju Zachodniego, obejmującego wszystkie wymienione tereny. Terytoria te określone zostały terminem Ziemie Zabrane. Niesie on ze sobą określony ładunek emocjonalny. W tytule serii użyto określenia „depolonizacja”, co jest próbą zastąpienia terminu „rusyfikacja” używanego w wielu syntezach i monografiach historycznych. Określenie depolonizacja należy uznać za szersze niż dotychczas występujące nazwy nadawane wielu działaniom służącym różnym celom społecznym, połączonych dążeniem do eliminacji poczucia tożsamości narodowej, takim jak: pozbawienie Polaków prawa do rozwoju własnej kultury, języka, pielęgnowania pamięci o przeszłości państwowej, zachowania poczucia odrębności. Nie łączy się ono z żadną kulturą i narodowością, pełniącą rolę czynnika dominującego lub opresyjnego w stosunku do narodu polskiego, widoczną np. w terminach rusyfikacja, lituanizacja itp. Może obejmować działania wielu państw i narodowości skierowane przeciwko Polakom i ich projektom restytucji państwowości oraz zachowania tożsamości politycznej i kulturowej.

Przedmiotem zainteresowania autorów omawianych książek stały się lata 1864–1868, a zatem okres bezpośrednio po upadku powstania styczniowego, czas reakcji władz rosyjskich na to wydarzenie podejmowanych w sferach polityki i gospodarki. Problematyka ta została zaprezentowana zarówno w formie rozważań monograficznych, jak też wyboru i publikacji źródeł ilustrujących proces rusyfikacji, stosowane metody i strategię. Rozważania zawarte w publikacji zostały oparte na szerokiej kwerendzie w archiwach Rosji, Litwy i Ukrainy oraz analizie dorobku historiograficznego w tej dziedzinie. Przeszukany został zasób Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu, Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojenno-Historycznego w Moskwie, Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie. Kwerendy objęły m.in. zespoły Ministerstwa Spraw

¹ S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, ss. 333 [seria: *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, t. 1]; J. Legieć, K. Łatawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka*, Kielce 2018, ss. 299 [seria: *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, t. 2].

Wewnętrznych — różne departamenty (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 821, 1282, 1284, 1286), Ministerstwa Finansów (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 565), Departament Prawny Rządzącego Senatu (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1149), Komitetu Głównego do Spraw Włościańskich (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1180), Komitetu Zachodniego (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1267), Komitetu Ministrów (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1263), Archiwum Michaiła Murawjowa (Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie, f. 811).

W pierwszym tomie serii, autorstwa Stanisława Wiecha, zawarte zostały zarówno rozważania historiograficzne, jak i teksty źródłowe. Te pierwsze pełnią podwójną rolę: 1) wprowadzenia do treści poszczególnych dokumentów, zawierają zatem wiele elementów źródłowych, 2) refleksji poszerzających stan wiedzy historiograficznej w tej dziedzinie. Pierwsza część liczy 170 stron, druga 135. Część pierwsza zatytułowana została „Litwa i Białoruś w epoce rządów Murawjowa, Kaufmana i Baranowa”. Zawarto w niej rozważania o metodach zarządzania i polityce społecznej generał-gubernatorów wileńskich, a zarazem naczelników Kraju Północno-Zachodniego, którymi w latach 1863–1868 byli: Michaił Murawjow (1/13 V 1863 — kwiecień 1865), Konstantin (von) Kaufman (kwiecień 1865 — październik 1866) i Eduard (von) Baranow (październik 1866 — marzec 1868). W historiografii polskiej znana jest przede wszystkim postać pierwszego z nich. Występuje w wielu podręcznikach, syntezach, monografiach poświęconych historii powstania styczniowego i systemu represji nim spowodowanych. Wizerunek tej postaci namalowany piórem historyków jest zdecydowanie negatywny. Murawjow jest prezentowany jako twórca brutalnej polityki represyjnej. Nadany mu już przez współczesnych przydomek „Wieszatiela”, oznaczający skłonność do wymierzania surowych kar, łącznie z karą śmierci, i traktowanie ich jako najlepszego środka służącego wymuszeniu posłuszeństwa wobec władzy, znajduje potwierdzenie w wielu dokumentach. Kaufman i Baranow są mniej znani. W publikacji można znaleźć ich biografie i charakterystykę działalności na stanowisku generał-gubernatora wileńskiego i naczelnika Kraju Północno-Zachodniego. Choć Murawjow jest dość znany i opisany w różnych kontekstach w literaturze historycznej, to trzeba wskazać na liczne walory, jakie przy opisie tej postaci ma tekst Wiecha. Pierwszym z nich jest oparcie biografii na licznych publikacjach, w tym także źródłowych, poświęconych tej postaci. Autor dokonał zatem analizy i syntezy zawartej w nich wiedzy. Za zaletę tekstu należy również uznać bardzo szczegółową analizę polityki Murawjowa, szeroką charakterystykę jego działalności represyjnej wobec społeczeństwa polskiego na podległym terytorium. Był to m.in. terror przejawiający się częstym wydawaniem wyroków śmierci i publicznym wykonaniem egzekucji, usuwaniem Polaków z urzędów administracji rosyjskiej, stworzeniem systemu „działaczy murawjowskich” składającego się z urzędników administracyjnych, sądowych, policyjnych, oświatowych, wojskowych powiązanych z jego osobą ideowo i służbowo, wykonujących z zaangażowaniem reformy służące wzmocnieniu żywiołu rosyjskiego, system represji finansowych polegający na nakładaniu podatków mających charakter odwetu na społeczeństwie, a głównie na ziemiaństwie (m.in. podatek dziesięcioprocentowy, podatek pięcioprocentowy, podatek jednoprocenowy, podatek na

zakup koni dla oddziałów kozackich, podatek na prowadzenie wycinki lasów wzdłuż torów kolejowych, podatek rekompensacyjny za zniszczone przez powstańców mienie państwowe), duchowieństwie (odbieranie części kwoty z otrzymywanej pensji), kierowane przeciwko ziemiaństwu zawłaszczenia i konfiskaty różnych produktów, m.in. zboża, zmniejszenie polskiego stanu posiadania ziemi, projekty wysiedlenia ziemiaństwa, wprowadzenie systemu reform społecznych służących pozbawieniu ziemiaństwa wpływu na chłopów, ograniczenie roli języka polskiego w przestrzeni publicznej, ograniczenie roli Kościoła katolickiego, rozbudowa pozycji Kościoła prawosławnego, wzmocnienie języka rosyjskiego w systemie oświatowym. Wszystkie te działania wynikały z idei sformułowanej przez Murawjowa w latach 30. XIX w., mówiącej o przywróceniu rosyjskiego charakteru, traktowanemu jako pierwotny, na zarządzanym przez niego terytorium. Cele rusyfikacyjne jego polityki trudno zakwestionować. Wiech zaprezentował je bardzo szeroko i udokumentował licznymi źródłami pochodzenia urzędowego. W świetle zgromadzonych dokumentów widoczne są także brutalne metody działania Murawjowa, w tym stosowanie zasady odpowiedzialności zbiorowej. Polityka represji podejmowanych wobec całej grupy społecznej, ziemiaństwa, mimo różnorodności występujących w niej postaw politycznych, stanowiła jej potwierdzenie. Autor zaprezentował także działalność Komitetu Zachodniego, instytucji, która nie doczekała się szerszej refleksji w polskiej historiografii. Uczestniczyła ona w wypracowywaniu zasadniczych kierunków polityki carskiej wobec społeczeństwa polskiego w Rosji. Wiech przybliżył także sylwetkę kolejnego generał-gubernatora — Kaufmana. Podkreślił, że jego nominacja stanowiła efekt protekcji i wpływów ówczesnego ministra wojny Rosji, Dmitrija Milutina. Kaufman pochodził ze zrusyfikowanej rodziny austriackiej, urodził się w Dęblinie, gdzie jego ojciec pełnił służbę wojskową w armii rosyjskiej i za zasługi w walce z powstaniem listopadowym otrzymał majorat Kobyla w powiecie sieradzkim. Jego kariera wiązała się ze służbą w armii rosyjskiej. Uczestniczył w walkach w Dagestanie i Czechenii. Był także bliskim współpracownikiem brata M. Murawjowa, Nikołaja Murawjowa-Karskiego, w okresie prowadzenia przez niego wojny kaukaskiej. Wiech wskazał, że Kaufman, podobnie jak M. Murawjow, był zwolennikiem „rosyjskiej cywilizacji”. To przekonanie miało wpływ na jego politykę wobec społeczeństwa polskiego stanowiącą kontynuację działań Murawjowa. W jego instrumentarium politycznym ważną rolę odegrało wzmocnianie pozycji Rosjan na administrowanym przez niego terytorium. Dążył do zmniejszenia polskiego stanu posiadania poprzez projekty m.in. przymusowej sprzedaży majątków polskich należących do osób uczestniczących w powstaniu, niezależnie od konfiskaty majątków ziemian najbardziej obciążonych zarzutami. Za jego zarządu i na skutek jego współdziałania z generał-gubernatorem kijowskim Aleksandrem Bezakiem car Aleksander II wydał ukazy z 10/22 XII 1865 r. o zakazie nabywania majątków przez Polaków w guberniach Kraju Zachodniego, o przymusie sprzedaży Rosjanom w ciągu dwóch lat dóbr przejętych w sekwestr oraz określających zasady obowiązkowej wyprzedaży tych dóbr, korzystne dla Rosjan. Te akty prawne stanowiły świadectwo determinacji władzy w próbie osiągnięcia celu „przywrócenia” rosyjskich korzeni Litwy. Stanowiły także efekt przekonania Kaufmana o szlachcie jako „głównym popleczniku” i „inicjatorze buntu”. Ostatni z prezentowanych generał-gubernatorów, naczelników Kraju Północno-Zachodniego, Eduard Baranow,

jak podkreślił Wiech, uzyskał stanowisko w efekcie osobistego wyboru cara. Pochodził ze szlachty estlandzkiej. Był silnie związany z dworem w Petersburgu. Usiłował pogodzić pobyt w stolicy Cesarstwa ze sprawowaniem władzy w Wilnie. Efektem takiego stanowiska stało się powierzanie wszystkich prac zespołowi urzędników kancelarii generał-gubernatora. Rola Baranowa, jak wskazał autor na podstawie wykorzystanych przekazów źródłowych, ograniczała się bardzo często do złożenia podpisu pod dokumentem. Taka sytuacja prowadziła do składania licznych skarg na taki sposób pełnienia funkcji urzędniczej.

Obok zaprezentowanych rozważań w publikacji zamieszczono różne typy źródeł pochodzenia urzędowego. Znalazło się wśród nich 14 dokumentów dotyczących Murawjowa i jego systemu administrowania, siedem Kaufmana i trzy Baranowa. Wszystkie dokumenty opublikowano w języku rosyjskim, a przypisy sporządzono w języku polskim.

W pierwszej grupie znalazły się różne dokumenty. Były wśród nich notatki-memoriały Murawjowa, wykazy ściągłości podatków, okólniki i raporty. Publikację dokumentów otwierają dwie notatki Murawjowa z 1831 r. Zawarte w nich zostały poglądy na zasadnicze kwestie związane z rusyfikacją terytoriów guberni rosyjskich należących przed 1795 r. do Rzeczypospolitej. Pierwsza z nich zatytułowana została „O moralnym położeniu guberni mohylewskiej i sposobach zbliżenia jej z Cesarstwem Rosyjskim”, druga „O utworzeniu odpowiednich instytucji obywatelskich w guberniach od Polski przywróconych i zlikwidowaniu podwalin najbardziej służących wyobcowaniu tych guberni od Rosji”. To teksty opublikowane w rosyjskim czasopiśmie historycznym „Russkij archiw” w 1885 r. Zawierały one program wzmocnienia pozycji Cerkwi prawosławnej, osłabienia społecznej roli Kościoła katolickiego, oświaty i kultury polskiej. Kolejne dwa dokumenty dotyczą kwestii podatkowych. To wykazy podatków pobieranych w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej (autor używa określenia grodzieńska, w licznych tekstach języka polskiego występuje jednak nazwa grodzieńska), kowieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej (1865) oraz rejestr ściągłości podatków w Kraju Północnozachodnim. Te dane statystyczne pochodzą z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (f. 565, op. 1). Wydawca nie zaznaczył ich formy kancelaryjnej, czy był to oryginały, czy kopie, nie poinformował także, czy występowały w postaci rękopisu, czy też druku. Kolejna grupa dokumentów to okólniki Murawjowa z lat 1863–1865. Jest ich sześć. Dotyczą zakazu zawierania małżeństw przez urzędników rosyjskich z guberni zachodnich z osobami wyznania innego niż prawosławne, kar za upowszechnianie i nauczanie z polskich kalendarzy i katechizmów, zakazie sprzedaży polskich elementarzy i podręczników, zamykania polskich bibliotek i otwierania ich w przyszłości, zakazie przyjmowania na służbę przez księży osób wyznania prawosławnego, przyjmowaniu kandydatów do seminariów duchownych wyłącznie za zgodą generał-gubernatora. Dokumenty te ilustrują zasadnicze kierunki postępowania Murawjowa, zwłaszcza jego dążenie do eliminacji kultury, oświaty i Kościoła katolickiego z życia społecznego guberni zachodnich. Większość okólników została opublikowana na podstawie cyrkularza przechowywanego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (RGIA, f. 1284, op. 189). Pierwszy z okólników miał klauzulę „poufne” i pochodzi z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF, f. 109, op. 2) w Moskwie. Ta seria źródeł została zamknięta dwoma raportami Murawjowa zawierającymi własne

podsumowanie prowadzonej działalności. Złożony osobiście carowi Aleksandrowi II w 1865 r. raport z zarządzania Krajem Północno-Zachodnim doczekał się wcześniejszych publikacji. Był znany jako urzędowy druk okolicznościowy. Opublikowano go w „Russkoj starinie”. Wydawca dotarł do wersji przechowywanej w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF).

Kolejna seria źródeł dotyczy K. Kaufmana. Otwierają ją przemówienia generał-gubernatora do pośredników pokoju, duchowieństwa i szlachty z powiatów: poniewieskiego, szawelskiego i rosieńskiego, ogłoszone w latach 1865 i 1866. Stanowią one przedruki z publikowanej relacji z objazdu tych terytoriów przez zwierzchnika administracji. Za jedno z mało znanych źródeł uznać należy list Kaufmana jako generał-gubernatora wileńskiego do Aleksandra Bezaka, generał-gubernatora kijowskiego, dotyczący uzgadniania zasad powadzenia polityki represji wobec społeczeństwa polskiego. Miał on charakter poufny. Pochodzi z zasobu Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie (f. 442, op. 815). Wydawca nie zaznaczył, czy opierał się na oryginale, czy kopii listu. Uznać należy, że ze względu na treść miał on charakter memoriału politycznego. Podobnie jak w przypadku Murawjowa opublikowane zostały okólniki Kaufmana z lat 1865–1866 skierowane przeciwko społeczeństwu i kulturze polskiej. Zawierały one nakaz nauczania w seminariach duchownych wszystkich przedmiotów w językach rosyjskim i łacińskim, niedopuszczenia języka polskiego do nauczania w seminariach oraz w ćwiczeniach praktycznych, zakaz organizowania procesji religijnych w miastach poza kościołami, we wsiach procesje mogły być organizowane jedynie wewnątrz ogrodzeń kościelnych, zasady nakładania kar za używanie języka polskiego i prowadzenie „propagandy polskiej”. Pochodziły one, podobnie jak w przypadku Murawjowa, z cyrkularza przechowywanego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (f. 1284, op. 189).

Dla okresu sprawowania funkcji generał-gubernatora wileńskiego przez E. Baranowa, opublikowane zostały trzy dokumenty. Dwa z nich to okólniki z 1867 r. dotyczące zakazu noszenia odkrytej hostii ulicami miast i wsi. Pochodzą one, podobnie jak okólniki poprzedników, z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego. Dokumentem kończącym zbiór jest notatka ministra spraw wewnętrznych Rosji Piotra Wałujewa sporządzona dla cara, zawierająca krytyczne stanowisko wobec polityki generał-gubernatorów. Pochodzi z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego (f. 908, op. 1). Jest to nieznaną szerzej dokument, który wcześniej nie był publikowany. Zawiera odmienną wizję polityki społecznej od uprawianej przez generał-gubernatorów, a szczególnie Murawjowa.

Tom drugi serii, autorstwa Jacka Legiecia i Krzysztofa Latawca, ma konstrukcję zbliżoną do formuły tomu pierwszego. Składa się z dwóch części. W pierwszej z nich zawarto rozważania wzbogacające wiedzę o epoce, a także mające charakter źródłoznawczy, w drugiej znalazły się teksty źródłowe — raporty generał-gubernatorów kijowskich. Pierwsza część liczy 126 stron, a teksty źródłowe 155 stron. Część pierwsza rozpoczyna się charakterystyką sytuacji społecznej na terytorium generał-gubernatorstwa kijowskiego przed wybuchem powstania styczniowego. Autorzy odnieśli się w niej do tez zawartych w publikacji Daniela Beauvois *Walka o ziemię*, słusznie podkreślając, że została ona podporządkowana ukazaniu konfliktu etnicznego i gospodarczego pomiędzy polskim

ziemiaństwem a rusińskim (ukraińskim) chłopstwem i wskazując, słusznie, że taka narracja nie odzwierciedla wszystkich czynników wpływających na wzajemne relacje pomiędzy nimi. Historyk francuski nie dokonał analizy wpływu, jaki miała aktywna polityka rosyjska. Uzasadnione jest przypomnienie autorów o konieczności uwzględnienia także roli Rosji, jako administratora tych terenów, w kształtowaniu relacji społecznych. Polityka państwowa miała na nie zasadniczy wpływ.

W pierwszej części tomu drugiego zaprezentowano sylwetki polityków sprawujących funkcje generał-gubernatora kijowskiego, Nikołaja Annienkowa (1862–1865) i Aleksandra Bezaka (1865–1868). Pierwszy był protegowanym ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa, a w początkowym okresie swoich rządów, również przez ministra wojny Dmitrija Milutina. Pochodził ze starej rodziny szlacheckiej. Był związany z liberalnymi kręgami Rosji. Jak podkreślili autorzy, jego polityka wobec uczestników powstania była bardzo ostrożna. Nie był zwolennikiem systemu rozbudowanych represji. To odróżniało go od Murawjowa. Autorzy wskazali na dwa argumenty, które stosował Annienkow uzasadniając swoją politykę wobec społeczeństwa polskiego. Pierwszym był niewielki zasięg ruchu powstańczego na terytoriach generał-gubernatorstwa, drugim — obawa przed interwencją państw Europy Zachodniej. Taka postawa stała się przyczyną dymisji. Jego następca na stanowisku Aleksandr Bezak był wyznania luterńskiego. Wywodził się z rodziny urzędniczej zawdzięczającej liczne awanse dynastii Romanowów. Bezak był zwolennikiem stosowania represji wobec społeczeństwa polskiego, a szczególnie ziemiaństwa. Dążył do ścisłego współdziałania z generał-gubernatorem Wilna. Na wyróżnienie w omawianej publikacji zasługuje przybliżenie sylwetek generał-gubernatorów kijowskich w latach 1862–1868, ukazanie ich biografii i charakterystyka prowadzonych działań. Autorzy podkreślili przy tym, że niezbędne są dalsze poszukiwania źródłowe i analizy służące wyjaśnieniu przyczyn polonofobii Bezaka. Wskazali, że aktualny stan wiedzy historycznej nie pozwala na zbudowanie dobrze udokumentowanych tez w tej kwestii. Podkreślić należy dążenie autorów do analizy mechanizmów decyzyjnych kształtujących politykę cara wobec społeczeństwa polskiego. W omawianej publikacji na wyróżnienie zasługuje ukazanie różnych stanowisk wśród członków rosyjskiej Rady Ministrów wobec problemów polskich, w tym sytuacji w guberniach zachodnich. Autorzy ukazali dwa rywalizujące ze sobą środowiska ideowe. Pierwszy był skupiony wokół wspomnianego ministra spraw wewnętrznych Rosji Piotra Wałujewa, uważanego za przywódcę „liberałów”, „kosmopolitów”, oskarżanego o „brak rosyjskiego ducha” i „rosyjskich uczuć”. Należał do grona przeciwników polityki represyjnej wobec uczestników powstania. W gronie wspierających go osób znajdowali się szef korpusu żandarmów Wasilij Dołgorukow, generał-gubernator Petersburga Aleksander Suworow, minister sprawiedliwości — Dmitrij Zamiatnin, minister oświecenia publicznego Aleksander Gołowin, minister finansów Michał von Reutern. Krąg przeciwników ideowych tworzyli ministrowie określani mianem „patriotów”, w tym: minister dóbr państwowych Aleksander Zielonij i minister wojny Dmitrij Milutin. Do tego kręgu zaliczyć trzeba także Nikołaja Milutina, twórcę programu reform społecznych polegających na nadaniu wolności osobistej chłopom, przyznaniu ziemi wspólnocie gminnej, stworzeniu samorządu chłopskiego. W obozie „patriotów”, jak podkreślili autorzy, znalazły się zarówno osoby o poglądach

ultraprawosławnych, dążące do niszczenia wszystkiego, co obce, jak i zwolennicy radykalnych przemian społecznych. Była to grupa wewnętrznie zróżnicowana, pełna sprzeczności ideowych, uzyskująca jedność w dążeniu do działań skierowanych przeciwko społeczeństwu polskiemu.

W części pierwszej omówiono różne aspekty „walki o ziemię”, jak konfiskaty, podatek procentowy i inne obciążenia fiskalne, wzmocnienie rosyjskiej własności ziemskiej, skutki wspomnianego już przy okazji omawiania tomu pierwszego ukazu z 10/22 XII 1865 r. zakazującego Polakom m.in. zakupu ziem skonfiskowanych i przymusowego wykupu ziem przejętych w sekwestr za udział w powstaniu styczniowym. Wskazano także na ogólny bilans tej polityki widoczny w zwiększeniu posiadania ziem przez osoby nie będące Polakami. Omówiono też różne aspekty kwestii chłopskiej i drobnej szlachty, politykę wobec Kościoła katolickiego i Cerkwi, usuwanie Polaków z urzędów w administracji rosyjskiej oraz dążenie do ograniczenia rozwoju kultury i oświaty polskiej na terenie generał-gubernatorstwa kijowskiego. Autorzy dokonali też podsumowania rządów Annienkowa i Bezaka w generał-gubernatorstwie kijowskim. Wskazali na działania drugiego z nich jako systemu zarządzania społeczeństwem, który przyczynił się do stworzenia solidnych podwalin pod depolonizację tych terytoriów.

W części drugiej wydane zostały notatka urzędowa Annienkowa (1863), złożone przez niego sprawozdanie z zarządzania generał-gubernatorstwem w latach 1863–1864 i cztery sprawozdania Aleksandra Bezaka z lat 1865–1867. Pięć dokumentów pochodzi ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (f. 1282, op. 2; f. 1267, op. 1; f. 1263, op. 1), jeden z zasobu Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (f. 109, op. 2a). Wydawcy precyzyjnie określili formę kancelaryjną wskazując, czy opierali się na oryginałach, czy kopiach, oraz postać tekstu informując, że mieli do dyspozycji rękopisy. Teksty te nie były wcześniej publikowane. Dotyczą wielu zagadnień społecznych, m.in. kwestii chłopskiej, administrowania terenami generał-gubernatorstwa, w tym działania podejmowane w kierunku usunięcia Polaków z pracy w administracji, zmniejszenie roli Kościoła katolickiego i wzmocnienia Cerkwi, rozwoju sieci dróg, telegrafów (a zatem strategicznych dziedzin z punktu widzenia kontroli terytorium), roli i położenia społeczności żydowskiej. W raportach oddano także adnotacje cara Aleksandra II znajdujące się na rękopisach raportów. Źródła zostały wydane w języku rosyjskim z polskim komentarzem.

Publikację zrealizowano w ramach programu Opus 7 Narodowego Centrum Nauki. Stanowi ona znaczące wzbogacenie wiedzy o społeczeństwie polskim zamieszkującym ziemię zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1863–1868 oraz powiększenie bazy źródłowej dotyczącej tej problematyki. W celu pełniejszej ich recepcji w polskim środowisku naukowym pożyteczne byłoby dokonanie ich tłumaczenia na język polski.

Alicja Kulecka

<https://orcid.org/0000-0002-5802-0018>

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej, cz. 1–2, Kielce 2019

Wydawnictwa źródłowe stanowią jeden z ważnych nurtów opowiadających o przeszłości, umożliwiając bezpośrednie zapoznanie się z jej świadectwami. Stanowią podstawę badań naukowych. Inspirują nowe kierunki zainteresowań przeszłością. Wydawanie dokumentów wiąże się z wieloma wyzwaniem. Należą do nich: wybór tematyki i źródeł przeznaczonych do edycji, problemy oddania tekstu w druk, zakresu modernizacji gramatyki i ortografii, konstrukcji komentarzy — przedmowy, wstępu, przypisów tekstowych i rzeczowych, stworzenia efektywnego aparatu umożliwiającego szybkie przeszukiwanie, w tym regestrów i indeksów.

Omawiane wydawnictwo¹ stanowi efekt kwerend przeprowadzonych przez historyków polskich w zasobie archiwów rosyjskich, w tym zlokalizowanych na Syberii. Były to: Gosudarstwiennyj Archiw Tomskoj Oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Tomskiego), Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw Omskoj Oblasti (Państwowe Archiwum Historyczne Obwodu Omskiego), Gosudarstwiennoe Uprawlenije Tiumen'skoj Oblasti — Gosudarstwiennyj Archiw w Tobolskie (Zarząd Archiwalny Obwodu Tiumeńskiego — Archiwum Państwowe w Tobolsku), Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiederacyi (Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie), Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu), Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Respubliki Kazachstan (Centralne Państwowe Archiwum Republiki Kazachstan w Almaty). Należy wskazać, że zasób czterech z sześciu wymienionych archiwów nie był dotąd szerzej badany przez historyków polskich. W tej grupie znalazły się archiwa obwodów tomskiego i omskiego, archiwum w Tobolsku oraz Archiwum Państwowe Republiki Kazachstanu. Przedmiotem kwerend historyków polskich współpracujących z rosyjskimi stały się zespoły archiwalne powstałe w wyniku działalności administracji rosyjskiej różnych szczebli, m.in. generał-gubernatorów i gubernatorów, zajmujących się problemami Polaków zesłanych lub przesiedlonych na Syberię w wyniku represyjnej polityki caratu po upadku powstania styczniowego. Dokumenty stanowiące efekt wspomnianych kwerend nie były publikowane i znane szerszemu gronu historyków polskich.

Czwarty tom serii *Polacy — Syberia. XVIII–XIX wiek* został podzielony na dwie części. W pierwszej z nich znalazły się dokumenty o proveniencji urzędowej, w drugiej — pochodzenia prywatnego, określane mianem dokumentów osobistych, wśród nich pamiętniki i listy. W części drugiej opublikowana została także publicystyka oraz pierwsze opracowania historii Polaków zesłanych na Syberię.

¹ *Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej, cz. 1: Dokumenty administracji cywilnej, policji i żandarmerii, wybór i opracowanie A. Krich, S. Mulina, S. Wiech, red. S. Mulina, S. Wiech, Kielce 2019, ss. 375; cz.2: Pamiętniki, listy, publicystyka. Początki rosyjskich badań nad losami polskich zesłańców postyczniowych na Syberii, wybór i opracowanie W. Caban, K. Latawiec, J. Legieć, T. Mosunowa, red. J. Legieć, Kielce 2019, ss. 516 [seria: *Polacy — Syberia. XVIII–XIX wiek*, t. 4].*

Część pierwsza została podzielona na trzy rozdziały. Wszystkie dokumenty zostały opublikowane w języku rosyjskim, a przypisy przygotowano w języku polskim. Rozdział pierwszy — opracowany przez Stanisława Wiecha — zawiera dokumenty wyższych organów administracji państwowej. Znalazły się tu zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rosji, wniosek Komitetu Zachodniego, sprawozdania gubernatora tobolskiego i generał-gubernatora Syberii Zachodniej, sprawozdanie Szefa Żandarmów, wnioski III Oddziału Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości, wniosek Zarządu Głównego Syberii Zachodniej skierowany do ministra spraw wewnętrznych Rosji, doniesienia oficerów Korpusu Żandarmów, raporty i analizy dotyczące położenia zesłańców polskich i inne dokumenty dotyczące tej kwestii. Opublikowano w niej 19 dokumentów, 18 z lat 1863–1869, a ostatni z 1885 r. W rozdziale tym na wyróżnienie zasługują sprawozdania i raporty generał-gubernatora Syberii Zachodniej i gubernatora tobolskiego. Zawarty w nich został kompleksowy przegląd czynników kształtujących postawy administracji cywilnej i ludności rosyjskiej wobec zesłańców. Dokumenty opublikowane w tym rozdziale pochodzą z zasobu Państwowego Historycznego Archiwum Obwodu Tomskiego, Archiwum Państwowego Rosyjskiej Federacji i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu.

Drugi rozdział części pierwszej, zatytułowany „Polscy zesłańcy w korespondencji urzędowej zachodniosyberyjskiej administracji”, opracowała Swietłana Mulina. Opublikowano w nim doniesienia policmajstra, zarządzenia, wnioski, notatki, listy gubernatorów, notatki radcy nadwornego, opinie wojennych gubernatorów, instrukcje dla policji, wyjaśnienia, raporty urzędników, okólnik. Na rozdział składa się 24 dokumentów z lat 1864–1873. Wśród nich znalazły się dokumenty autorstwa Aleksandra Despot-Zenowicza, gubernatora tobolskiego, znanego z tego, że przeszedł drogę od zesłańca do wysokiego szczebla urzędnika administracji rosyjskiej. Ta ścieżka kariery stała się powodem licznych podejrzeń i zarzutów kierowanych pod jego adresem. Podkreślano jego życzliwość i dążenia do zapewnienia zesłańcom dobrych warunków bytowych. Na uwagę zasługuje jego notatka „O urządzeniu bytu zesłańców politycznych w guberni tobolskiej” (3 IX 1865). Zawarto w niej uwagi dotyczące kondycji psychicznej opisywanego środowiska. Gubernator wskazywał na frustracje dręczące zesłańców. Podkreślał różnicowanie ich położenia prawnego. Stał na stanowisku, że konieczne jest zatrudnienie tej grupy ludzi w instytucjach państwowych i u osób prywatnych. Pracę traktował jako metodę redukcji napięć emocjonalnych, edukacji społecznej, potrzeby akceptacji. W zarządzeniach Despot-Zenowicza dla horodniczego miasta Kurhan na Syberii, w którym miały miejsce pożary przyczyniające się do zniszczenia aż jednej czwartej jego powierzchni, widoczny jest oddźwięk pogłosek o tym, że zesłańcy tworzą organizację tajną i zagrażają bezpieczeństwu mieszkańców Syberii. Stanowiło to świadectwo problemów, z jakimi musiała zmierzyć się administracja rosyjska i miejscowa ludność w związku z przybyciem dużej grupy osób obcych. Świadczyło także o dużym oddziaływaniu niesprawdzonych wiadomości na postawy mieszkańców Syberii wobec zesłańców. Ten wątek przebiega także w innych dokumentach opublikowanych w tym rozdziale. Tego typu lęki mogły być inspirowane i wzmacniane przez różne kręgi związane z administracją rosyjską tych terytoriów.

W rozdziale trzecim omawianej części, opracowanym przez Annę Krich, opublikowano donosy mieszkańców Syberii na zesłańców (15 dokumentów). Były

to zarówno doniesienia osób oraz środowisk, jak i raporty urzędowe dotyczące postaw i działalności zesłanych. Stanowiły one świadectwo wielu obaw wynikających z przybycia do Syberii Zachodniej tak dużej liczby zesłanych.

Część druga została również podzielona na trzy rozdziały. Autorami pierwszego z nich są Jacek Legieć i Tatiana Mosunowa. Zawarto w nim pamiętniki, relacje i publicystykę dotyczącą zesłańców pióra autorów rosyjskich. Znalazło się tu 16 jednostek wydawniczych: wspomnienia Siergieja Grigorjewicza Stachiewicza, Wasilija Wasiljewicza Berwi-Flerowskiego, Łongina Fiodorowicza Pantielejewa, Aleksandra Osipowicza Diugamela, generał-gubernatora Syberii Zachodniej, Wasilija Wasiljewicza Wierieszczagina, Iwana Pietrowicza Biełokonskiego, Michaiła Pawłowicza Owczinnikowa, Nikołaja Fiodorowicza Wiszniewieckiego, Sołomona Łazariewicza Czudnowskiego, Władysława Stanisławowicza Switycza, Konstantina Michajłowicza Staniukowicza, Władimira Gałaktionowicza Korolenki, Nikołaja Wasiljewicza Łatkina, Siergieja Siergiejewicza Anisimowa oraz listy Antoniego Czechowa. Ich autorami byli, obok wspomnianego generał-gubernatora Syberii Zachodniej, zesłańcy polityczni. Wśród autorów znalazł się także malarz batalista W.W. Wierieszczagin. Wspomnienia opublikowano w formie wyboru. Zaprezentowano te ich fragmenty, które dotyczyły polskich zesłańców politycznych na Syberii Zachodniej. Teksty wydano w języku rosyjskim, a przypisy w języku polskim.

W rozdziale drugim zamieszczono fragmenty literatury wspomnieniowej dotyczącej relacji między zesłańcami a administracją i ludnością rosyjską. Znalazły się w nim teksty księdza Stanisława Matrasia, Kornela Zielonki, Władysława Zapałowskiego, Jadwigi Ostromeckiej, Zygmunta Wielhorskiego, Elżbiety Tabeńskiej, Benedykta Dybowskiego i Pawła Sapiehy. Teksty i przypisy opublikowano w języku polskim. Rozdział ten opracował Wiesław Caban.

W rozdziale trzecim, opracowanym przez Krzysztofa Latawca, opublikowano pierwsze prace poświęcone historii zesłańców. Ich autorami byli publicyści zajmujący się problematyką historyczną. Pierwszy z nich to tekst Siergieja Masimowa z wydawnictwa *Sibir i katorga* (polski przekład: Z. Pietkiewicz, Warszawa 1899–1900). Trzy kolejne zostały opublikowane na łamach czasopism syberyjskich. Ich autorami byli Aleksandr Makarow, Borys Gierasimow, Leonid Orłow. Pochodziły z różnych czasopism. Pierwszy zamieszczono w „Jeżegodniku Tobolskiego Gubernskiego Muzeum” (1911), drugi w „Zapiskach Siemipałatynskiego podotdieła Zapadno-Sybirskiego Otdieła Russkogo Geograficzieskogo Obszczestwa” (1918), a trzeci w „Sibirskich zapiskach: literaturnom, naucznom i političeskom žurnale” (1917). Teksty zostały opublikowane w języku rosyjskim, a przypisy w języku polskim.

W omówionym wydawnictwie źródłowym znalazły się różne typy źródeł ilustrujące środowisko polskich zesłańców na Syberię deportowanych w wyniku represji po upadku powstania styczniowego. Znacząco poszerzają one bazę źródłową do badań nad historią poszczególnych osób i całej zbiorowości. Pożyteczne wydaje się przygotowanie tłumaczeń tekstów opublikowanych w języku rosyjskim.

Alicja Kulecka

<https://orcid.org/0000-0002-5802-0018>
Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Anna Krochmal, *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*, Warszawa–Przemyśl 2016

Badacze zainteresowani historią Kościoła greckokatolickiego otrzymali wartę odnotowania opracowanie Anny Krochmal *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*. Jak stwierdziła sama Autorka jednym z jej celów była analiza i pokazanie procesu historycznego kształtowania się archiwum eparchii przemyskiej na tle skomplikowanych dziejów diecezji, pierwotnie prawosławnej, później greckokatolickiej. Drugim, nie mniej ważnym, stało się upowszechnienie informacji o źródłach przechowywanych w Archiwum Państwowym w Przemyśle, znanych dotąd głównie w lokalnym środowisku naukowym. Zamierzeniem Autorki było opracowanie monografii historycznej połączonej ze studium z zakresu archiwistyki. Praca składa się z dziewięciu nienumerowanych rozdziałów, uzupełnionych wstępem, zakończeniem, wykazem skrótów, bibliografią, spisem ilustracji i map oraz indeksami osobowym i geograficznym.

W pierwszym rozdziale przedstawiono zarys dziejów diecezji przemyskiej od jej powstania jako prawosławnej do czasu unii 1596 r., przez wiek sporów prawosławno-unickich do końca XVII stulecia, greckokatolicką diecezję w latach 1693–1772, eparchię pod zaborem austriackim i w okresie II Rzeczypospolitej. Autorka omówiła również losy eparchii podczas II wojny światowej oraz po likwidacji w 1946 r., kiedy Cerkiew działała w podziemiu aż do odnowienia diecezji przemyskiej obrządku bizantyjsko-ukraińskiego w 1991 r. W rozdziale drugim w takim samym porządku chronologicznym został przedstawiony rozwój terytorialny omawianego biskupstwa. Kolejny rozdział pracy dotyczy struktury wewnętrznej prawosławnej diecezji przemysko-samborskiej, unickiej diecezji przemyskiej, organizacji zakonów bazylianów i bazylierek oraz bractw cerkiewnych, instytucji i towarzystw diecezjalnych w różnych okresach historycznych (w tym diecezji działającej w ukryciu w latach 1946–1991).

Istotny z archiwalnego punktu widzenia jest czwarty rozdział poświęcony kancelarii eparchii przemyskiej. Autorka przedstawiła w nim organizację kancelarii diecezji w okresie staropolskim, omówiła austriacki system kancelaryjny odzwierciedlony w rzeczowym układzie akt, okoliczności, w jakich dokonywano zniszczeń archiwalnych oraz podejmowane od końca XVIII w. prace porządkowe i zachowane z tego okresu pomoce archiwalne. W tym samym rozdziale została zawarta historia powstania biblioteki kapituły greckokatolickiej (w niej również znajdowały się materiały archiwalne), jak też organizacja kancelarii w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej. Mowa tam również o likwidacji archiwum diecezjalnego w 1946 r. i jego podziale — przekazaniu archiwaliów do Archiwum Głównego Akt Dawnych, a księgozbioru kapitulnego do Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz wyodrębnieniu ksiąg metrykalnych z kilkunastu dekanatów przedzielonych po wojnie granicą państwową i przekazaniu ich do Ministerstwa Administracji Publicznej, a po jego likwidacji — do Urzędu Stanu Cywilnego w Warszawie.

W rozdziale piątym Autorka omówiła etapy i metody opracowania odzyskanych archiwaliów prowadzone w Archiwum Państwowym w Przemyśle. Największy jest zespół nr 142, Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyśle.

Oprócz niego z nie do końca jasnych przyczyn w archiwum przemyskim utworzono zespoły nr 157, Apostolska Administracja Łemkowszczyzny i nr 143, Kapituła Greckokatolicka w Przemyślu. Jako odrębne zespoły potraktowano również akta urzędów dekanalnych i parafii greckokatolickich. Anna Krochmal omówiła strukturę czterotomowego inwentarza zespołu nr 142, z ponad 60 grupami rzeczowymi akt, podejmowane w archiwum próby indeksowania części akt o układzie chronologiczno-numerowym, pomoce informacyjne (w których opracowaniu miała swój udział, jeszcze jako archiwistka w Przemyślu¹). Wskazała również na znaczenie praktyczne dla potencjalnych badaczy digitalizacji akt i ich udostępniania na portalu www.szukajwarchiwach.gov.pl oraz na stronie internetowej archiwum przemyskiego.

Kolejny, szósty rozdział, zawiera szczegółowe omówienie grup dokumentów (z przywołaniem sygnatur jednostek) w zespole Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu, w tym m.in. dokumentów pergaminowych i papierowych, przywilejów dla cerkwi, duchowieństwa i wiernych, nominacji na urzędy biskupie, dokumentów dotyczących bractw cerkiewnych, encyklik, bulli i brewiów papieskich, akt wizytacji dekanalnych i pism urzędowych władz państwowych dotyczących biskupstwa przemyskiego. Ważne grupy stanowią inwentarze cerkwi z 450 miejscowości, materiały dotyczące zakonów działających w diecezji, bractw cerkiewnych i innych instytucji diecezjalnych, akt metrykalnych z niemal 60 dekanatów oraz stosunków Cerkwi greckokatolickiej z innymi obywatelami i wyznaniami.

W rozdziale siódmym przedstawiono spuściznę pozostałych instytucji kościelnych, w tym wspomnianego już zespołu Kapituła Greckokatolicka w Przemyślu (w nim m.in. akta rodzin związanych z ziemią przemyską, akta dotyczące biblioteki i archiwum kapituły, katalogi książek, rękopisów od XIV do XVIII w. oraz materiały historyczne nie związane z działalnością kapituły) oraz zespołu Apostolska Administracja Łemkowszczyzny. Szerzej zaprezentowano akta greckokatolickich urzędów dekanalnych (zespoły nr 155, 156, 857) oraz parafii (zespoły nr 147–148, 852, 2017–2132).

Rozdział ósmy zawiera informacje o materiałach do dziejów Kościoła Wschodniego znajdujących się w innych zespołach w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu, w tym aktach administracji państwowej i samorządowej, wymiaru sprawiedliwości, szkolnych oraz zbiorach i spuściznach prywatnych. W ostatnim rozdziale Autorka dała szeroki przegląd archiwów, bibliotek i muzeów w Polsce i za granicą, w których są przechowywane materiały do dziejów eparchii przemyskiej.

Z punktu widzenia historyka-archiwisty najciekawszą część pracy stanowią rozdziały omawiające kancelarię, spuściznę dokumentową i pomoce archiwalne do akt archiwum diecezji przemyskiej oparte na badaniach własnych Autorki. Niezwykle cenne, dla potencjalnego badacza jest wskazanie miejsc poszukiwań materiałów poza archiwum przemyskim. Niezaprzeczalną wartością trzech początkowych rozdziałów jest usystematyzowanie przez Annę Krochmal

¹ A. Krochmal, *Akta wyznaniowe w Archiwum Państwowym w Przemyślu*, Przemyśl 1993; A. Krochmal, M. Proksa, *Akta metrykalne w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu*, Przemyśl 1998.

wielu rozproszonych informacji dotyczących historii, terytorium i organizacji wewnętrznej diecezji, co stanowi kompendium wiedzy na obecną chwilę, ale też pokazuje, w jakich obszarach badawczych warto podejmować dalsze studia. We wspomnianych rozdziałach Autorka zawarła również informacje o dziejach diecezji przemyskiej po 1946 r. Jeśli potraktować pojęcie archiwum historycznego jako zasobu zlikwidowanej instytucji przejętego przez inne działające archiwum, to może lepszym miejscem do zamieszczenia tych informacji byłoby zakończenie książki? Można się też zastanawiać, czy informacji o pracach porządkowych i ewidencyjnych prowadzonych przed przyjęciem akt do Archiwum Państwowego w Przemyśle nie warto by przedstawić w odrębnym rozdziale.

Kilka uwag nasuwa się przy lekturze rozdziału dziewiątego, dającego przegląd źródeł poza Przemyślem. W przypadku Archiwum Głównego Akt Dawnych nie jest pewna informacja o przejęciu w 1975 r. 315 ksiąg obrządku greckokatolickiego z archiwum w Przemyśle (s. 458–459)². Główny zrąb obecnego zespołu nr 298 w zasobie AGAD stanowią księgi przekazane przez ówczesne Archiwum Zabuzzańskie USC w Warszawie (około 300 j.a.), do którego trafiły po rozwiązaniu Ministerstwa Administracji Publicznej w 1950 r. (Autorka wspomniała o tym na s. 294). Omyłką jest natomiast informacja, że w zespole nr 298 znajdują się księgi metrykalne wyznań i obrządków innych niż greckokatolicki (s. 459). Do informacji dotyczącej zespołu nr 350, Archiwum Potockich z Łańcuta, można dodać, że oprócz akt cerkwi w Sieniawie (nr 1097) są tam także akta parafii w Dębnie i Leżajsku (nr 1021, 1051) i akta bazylianów w Dobromilu (nr 1022).

W zespole nr 304, C.k. Ministerstwo Wyznań i Oświaty znajduje się jednostka nr 24k, Greckokatolicka kapituła katedralna w Przemyśle, a kilkanaście jednostek dotyczy uposażenia księży greckokatolickich (w układzie alfabetycznym według nazwy parafii). Natomiast w zespole nr 307, C.k. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych są materiały dotyczące remontu pałacu biskupa unickiego w Przemyśle (w tym szkic pałacu) i budowy greckokatolickiego seminarium w Przemyśle (nr 294–295).

Przedstawiając rękopisy dawnej Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej przechowywane obecnie w Bibliotece Narodowej (s. 490–491), Autorka wymieniła, według miejscowości, znajdujące się tam statuty bractw cerkiewnych, nie wspomniała zaś o ponad 50 księgach metrykalnych, tym cenniejszych, że pochodzących głównie z XVIII w., z najstarszą chyba z zachowanych księgą chrztów parafii Tatars z wpisami od 1670 r. Może to dziwić, zwłaszcza że księgi przechowywane w Archiwum Państwowym w Przemyśle, Archiwum Narodowym w Krakowie, Archiwum Państwowym w Rzeszowie i w AGAD zostały wcześniej szczegółowo omówione. Ta sama uwaga dotyczy zawartości zespołu nr 201, Greckokatolicki Konsystorz Metropolitalny we Lwowie, przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie. Autorka wskazała dokumenty znajdujące się w opysach (inwentarzach) o numerach 1–3 nie wspominając, że do tego zespołu należy ponad 10 tys. ksiąg metrykalnych, w tym również z parafii diecezji przemyskiej (opys 4a). Warto było o nich wspomnieć,

² Trzeba podkreślić, że uwaga ta nie obciąża Autorki, która jako źródło informacji podała księgę nabytków AGAD.

nawet jeśli wcześniej nie były przechowywane w archiwum diecezji przemyskiej, a w parafiach należących do diecezji.

Podsumowując należy uznać, że zainteresowani historią Kościoła greckokatolickiego otrzymali cenne wsparcie przed podjęciem badań. Anna Krochmal usystematyzowała dotychczasową wiedzę na temat historii diecezji i szeroko omówiła, wykorzystując dostępne inwentarze i akta, zbiory historycznego archiwum diecezji przemyskiej. Niezwykle pomocne jest wskazanie innych archiwów, muzeów i instytucji przechowujących dokumenty dotyczące dawnej eparchii przemyskiej. Wypada uznać, że Anna Krochmal z powodzeniem zrealizowała swe zamierzenia przedstawione we wstępie do pracy.

Małgorzata Końska

<https://orcid.org/0000-0002-6858-6592>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

„Bremisches Jahrbuch”, Bd. 99, Bremen 2020

Najnowszy tom „Bremisches Jahrbuch”, rocznika wydawanego przez Towarzystwo Historyczne w Bremie, otwiera artykuł Andreasa Röpckego na temat przywileju odpustowego z 1437 r. Ilustracją tytułową jest fotografia rzeźby św. Korony (Stefany), pochodzącej z bremeńskiej katedry p.w. św. Piotra, a obecnie przechowywanej w Muzeum Krajowym w Bremie. Powstanie rzeźby wykonanej z drewna dębowego datowane jest na lata 1410–1420. Święta męczennica żyjąca w II stuleciu w Syrii przedstawiona została ze swym atrybutem — koroną trzymaną w lewej ręce. Kult św. Korony nie był szeroko rozpowszechniony, mimo że jej relikwie prawdopodobnie już od X w. były przechowywane w katedrze w Bremie. Prośbę o wydanie przywileju uzasadniono potrzebami budowy i remontu katedry. Nadawanie przywilejów odpustowych było w średniowieczu ważnym źródłem finansowania wydatków Kościoła. Masowy handel odpustami w okresie przedreformacyjnym związany był z ogromnymi kosztami budowy i remontów okazałych katedr, kościołów i kaplic. Dla katedry bremeńskiej przywileje odpustowe wydawane były już od 1224 r. Prezentowany w artykule przywilej papieski przewidywał siedem lat odpustu. Jego wydanie nie przyniosło jednak spodziewanych korzyści. W 1396 r. w katedrze w Bremie znajdowały się relikwie aż 13 świętych, w tym takich, których kult był mało rozpowszechniony, m.in. św. Korony. Nowe święto, wyznaczone na 14 maja, spowodowało zwiększenie liczby pielgrzymów, nigdy jednak nie stało się szczególnie popularne. Nie zostało uwzględnione w żadnym z zachowanych bremeńskich kalendarzy świąt. Sam przywilej nie zachował się w Archiwum Katedralnym w Bremie. Zwięźle przedstawionej historii przywilejów towarzyszy edycja dwóch tekstów źródłowych z Archiwum Watykańskiego — prośba kapituły katedralnej w Bremie do papieża Eugeniusza IV o nadanie przywileju oraz sam przywilej.

Obszerny artykuł Alfreda Löhra dotyczy początków bremeńskiego rzeźbiarstwa w kamieniu. Autor przedstawia stan badań oraz najcenniejsze dzieła sztuki rzeźbiarskiej z XII i XIII w. Należą do nich: płaskorzeźba Chrystusa w zachodniej krypcie katedry, pięć panien głupich z fasady zachodniej katedry, ukoronowanie Najświętszej Marii Panny, tympanon ze św. Marcinem z portalu południowego, figura św. Doroty z katedry w Bremie oraz nagrobek radcy Bremy Arnda von Gröpelingen (ok. 1250–1304), przez historyków sztuki — ze względu na kunsztowne i realistyczne odwzorowanie rysów oraz misterność detali — uznawany za arcydzieło średniowiecznej rzeźby. Tekst jest krytycznym podsumowaniem stanu wiedzy o późnogotyckiej rzeźbie sakralnej w Bremie w zakresie datacji, autorstwa oraz interpretacji symboliki. Towarzyszą mu zdjęcia wymienionych dzieł.

Konrad Elmshäuser jest autorem artykułu o antyjudaismie w późnośredniowiecznej Bremie. Podjęty przez niego temat to tzw. żydowskiej maciory (*Juden-sau*), czyli powstające od XIII w. ilustracje przedstawiające Żydów w poniżający i ośmieszający ich sposób. Zagadnienie to omówiono na przykładzie pieczęci Jakuba, właściciela lombardu, przy czym wątpliwe jest, by ta pieczęć realnie była przez Jakuba stosowana w jego działalności zawodowej. Po połowie XIV w. nastąpił w Bremie kryzys polityczny, m.in. w wyniku epidemii dżumy. XIV stulecie

było okresem wielkich zmian i niepokojów w Bremie. Odpowiedzią na problemy społeczne, gospodarcze i polityczne stały się zawiść i uprzedzenia w stosunku do Żydów, będących ważnymi uczestnikami handlu metalami szlachetnymi i obrotu pieniężnego. Żydzi byli postrzegani jako oprawcy Jezusa, ucieleśnienie nieczystych mocy, przedstawiani w charakterystycznych spiczastych nakryciach głowy stanowili stały motyw np. w zdobieniu wnętrz kościołów (freski, płaskorzeźby). Pieczęcie żydowskie nie były projektowane przez osoby posługujące się nimi; ornamentyka, warstwa tekstowa i symbolika była narzucana przez radę miasta Bremy. Pieczęć Jakuba jest przykładem antyżydowskiej polityki rady oraz świadectwem czasów, wyrazem postrzegania Żydów przez chrześcijan. Sekretne pieczęć o wymiarach 25x45 mm, owalna o zaostrzonych końcach, przedstawia w centrum świnię, za którą kłęczy brodaty mężczyzna w spiczastej czapce i plisowanej szacie sięgającej kolan, wciśnięty pomiędzy zad zwierzęcia i tekst w otoku: SECRETUM IACOBI PIG[NERATORIS] BREMENSIS. Spod świńskiego ogona wystają odchody, dotykające twarzy człowieka. W średniowiecznej ikonografii świnią symbolizowała brak umiaru i nieczystość. Autor interpretuje napis PIG[...] BREMENSIS jako „angielsko-łacińską grę słów”, lecz takie wyjaśnienie — wprawdzie zrozumiałe z dzisiejszej perspektywy — wydaje się zbyt prezentystyczne. Poza ilustracjami autor analizuje także wybrane średniowieczne źródła pisane.

Krótki tekst Simone Arnhold dotyczy murów okalających Heiligenberg, miasteczko Bruchhausen-Vilsen w powiecie Diepholz w kraju związkowym Dolna Saksonia. Konstrukcja obronna zabezpieczająca osadę od wschodu i południowego wschodu to mur o różnej wysokości — od 2–3 do niemal ośmiu metrów. Najstarsze fragmenty konstrukcji mającej chronić mieszkańców datowane są na przełom X i XI w., najmłodsze pochodzą z XIV w. Przez niemal 10 lat prowadzone były prace archeologiczne, podczas których odnaleziono liczne przedmioty codziennego użytku oraz pieczęcie itp.

Harald Wixforth na przykładzie działalności Hermanna Henricha Meiera przedstawił zagadnienie branży finansowej w północnych Niemczech w połowie XIX w. W czasach nowożytnych był to ważny region rzemiosła oraz handlu, także zamorskiego. W XIX w. nastąpiła szybka industrializacja. Mobilizacja kapitału (bankowość, ubezpieczenia) była konieczna dla finansowania np. statków transportowych, było to jednak przedsięwzięcie ryzykowne. Społeczne i polityczne ożywienie okresu Wiosny Ludów miało konsekwencje także w sferze ekonomicznej i technicznej. Powstanie w 1857 r. przedsiębiorstwa Norddeutsche Lloyd (NDL) zapoczątkowało nowy okres w gospodarczych dziejach Bremy. Jego twórcy — Hermann Henrich Meier i Eduard Crüsemann — założyli przedsiębiorstwo transportu parowcami towarów i osób. Działalność NDL przez długi czas była mało dochodowa, co było spowodowane trudnościami, z jakimi borykały się nowe niemieckie firmy trudniące się transportem transatlantyckim (brak własnego kapitału, sceptycyzm inwestorów, brak zaufania pomiędzy przedsiębiorcami a potencjalnymi inwestorami). W północnych Niemczech w połowie XIX w. nie brakowało kapitału, który można było inwestować. Dużym problemem była też nieufność inwestorów (w tym banków) do nowych branż.

Heiko Herold podjął, pomijany dotychczas w badaniach historycznych, temat wykorzystania niemieckich trawlerów jako łodzi patrolowych na Morzu Północnym podczas I wojny światowej. Ich zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa

na brzegach Morza Północnego i Bałtyku. Jednostki marynarki wojennej nie mogły samodzielnie podołać temu zadaniu. Oprócz zwykłych jednostek od grudnia 1915 r. funkcjonowały także oddziały specjalne (*Sondergruppen*, *S-Gruppen*), których zadaniem była identyfikacja jednostek wroga oraz ochrona niemieckich okrętów podwodnych. Tekst ilustrowany jest fotografiami trawlerów z omawianej epoki.

Jörn Brinkhus przedstawił w swym artykule proces likwidacji 4 II 1919 r. Republiki Rad w Bremie oraz złożony polityczny, wojskowy i społeczno-historyczny kontekst tego wydarzenia. Do tekstu dołączono dwa schematy walk z uwzględnieniem walczących stron: w Bremie i jej okolicach oraz w ścisłym centrum miasta. Autor charakteryzuje motywacje obu stron konfliktu, skład społeczny obrońców i przeciwników Republiki Rad. Choć trudno wskazać na jedną konkretną przyczynę takiego właśnie rozwoju sytuacji, autor zwraca uwagę na istotną rolę oddziałów paramilitarnych, które później zyskały na znaczeniu w okresie Republiki Weimarskiej.

Najliczniejsza w Republice Weimarskiej paramilitarna organizacja Sztandar Rzeszy Czarno-Czerwono-Złoty (*Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*) powstała w lutym 1924 r. Jej celem była obrona republiki przed lewicowym i prawicowym ekstremizmem. Większość członków stanowili socjaldemokraci, ale należeli do niej także lewicowi liberałowie i centrowi katolicy. Organizacja powstała w reakcji na zbrojne próby obalenia Republiki Weimarskiej przez skrajną prawicę (pucz monachijski 8/9 XI 1923 r.) Ulrich Schröder przedstawia w swym artykule sylwetki trzech działaczy Sztandaru Rzeszy, którzy przeszli ideową ewolucję od rewolucjonistów do obrońców republiki parlamentarnej. Kamieniarz Franz Starker (1881–1937), czeladnik jubilerski i członek Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands — SPD) Friedrich Friese (1882–1963) oraz pomocnik handlowy Hans Hackmack (1900–1970) służyli na froncie I wojny światowej jako zwykli żołnierze. Mimo różnicy wieku i pochodzenia (Frese i Hackmack pochodzili ze związanych z SPD rodzin robotniczych, Starker zaś — z katolickiej; Starker i Frese to słabo wykształceni robotnicy, Hackmack ukończył szkołę ludową), jako zdeklarowani socjaldemokraci byli przeciwni wojnie i pruskiemu militaryzmowi. Po zakończeniu wielkiej wojny popierali Republikę Rad i postulat dyktatury proletariatu. Na zmianę ich postawy wpłynęły mordy polityczne dokonane na centrowym polityku Matthiasie Erbergerze w sierpniu 1921 r. oraz na ministrze spraw zagranicznych Waltherze Rathenau w czerwcu 1922 r. Wszyscy trzej opowiedzieli się za wzmocnieniem i obroną republikańskiej formy państwa. Starker w 1937 r. za swe przekonania zapłacił życiem, dwaj pozostali pod rządami nazistów doznali politycznych prześladowań i uwięzienia. Po zakończeniu II wojny światowej obaj włączyli się w odbudowę miasta i bremeńskich struktur SPD.

Artykuł Bernharda Springfelda przybliży dzieje jednej z bremeńskich rezydencji wybudowanej przez zamożne mieszczaństwo. Niemal 200-letni gmach, będący obecnie siedzibą senatora do spraw wewnętrznych Bremy (*Senator für das Innere*), zlokalizowany przy ulicy Contrescarpe 22/24, wybudowany został dla kupca Teodora Gerharda Lürmana. Klasycystyczna letnia rezydencja, kilkakrotnie przebudowywana i modernizowana, niejednokrotnie zmieniała swych właścicieli. W latach 1938–1941 była siedzibą konsulatu Meksyku. W latach 1942–1944 doznała drobnych uszkodzeń. Skonfiskowana w 1945 r. przez

dowództwo wojsk amerykańskich stała się siedzibą kolejnych urzędów: w latach 1947–1949 senatora do spraw politycznego wyzwolenia (*Senator für politische Befreiung*), w latach 1950–1954 senatora do spraw budownictwa (*Senator für das Bauwesen*). Od 1954 r. do chwili obecnej urządzuje w nim senator do spraw wewnętrznych. Klasycystyczny budynek przeszedł gruntowną renowację; obecnie jest nie tylko siedzibą ważnego urzędu, lecz także cennym zabytkiem z wnętrzami wykorzystywanymi do celów reprezentacyjnych.

Werner Kind-Krüger poświęcił swój artykuł jurysdykcji dotyczącej prawa pracy w powojennej Bremie. Już latem 1945 r. senator do spraw sprawiedliwości (*Senator für Justiz*) podjął prace nad przywróceniem stanu prawnego sprzed przejęcia władzy przez nazistów. Wprowadzenie zmian było trudnym zadaniem, ponieważ po latach narodowego socjalizmu brakowało zarówno instytucji, jak i doświadczonych kadr. Stworzenie spójnego systemu sądownictwa pracy w Bremie zajęło wiele lat. Wsparciem w tym zakresie była amerykańska administracja.

Dział recenzji zawiera omówienia 25 publikacji: monografii, biografii oraz wydawnictw źródłowych dotyczących historii Bremy i regionu. Wśród zrecenzowanych wydawnictw znalazła się praca Rüdiger Ritters *Solidarität mit Schwierigkeiten. Das Bremer Koordinationsbüro der polnischen Gewerkschaft Solidarność und das Engagement Bremens für Polen in den 1980er Jahren*, wyd. Bremen-Falkenberg 2020. Monografia przedstawia działalność istniejącego w Bremie Biura Informacyjno-Koordynacyjnego wspierającego gdańską „Solidarność”. Gdańsk i Brema już od 1976 r. były miastami partnerskimi, zrozumiałe zatem było szczególne zainteresowanie bremeńczyków powstającym w Gdańsku pierwszym w bloku wschodnim niezależnym od państwa związkiem zawodowym. Ritter przedstawia działalność powołanego w kwietniu 1982 r. i działającego do września 1983 r. Biura Informacyjno-Koordynującego NSZZ „Solidarność”, zwanego w skrócie Biurem Bremeńskim. Publikacja ma strukturę chronologiczno-problemową. Autor przedstawia okoliczności powstania Biura (utworzone przez kilku gdańskich stoczniovców), jego strukturę, skład personalny, zakres działalności oraz kierunki działań w Bremie. Było to pierwsze zagraniczne biuro „Solidarności”. Celem autora było ustalenie znaczenia Biura w dziejach związku zawodowego „Solidarność” oraz miasta Bremy, a także przedstawienie relacji czołowych postaci życia politycznego Bremy z polskimi związkowcami oraz ówczesnym polskim rządem. Praca ma bogatą bazę źródłową. Wyniki gruntownych badań historycznych autor przedstawił w przystępnej formie. Zrozumienie tematu ułatwiają dodatkowo aneksy, w których znalazło się chronologiczne zestawienie wydarzeń z lat 1970–1982 oraz indeks osobowy. Jest to pierwsza publikacja poświęcona temu etapowi istnienia „Solidarności”, w znacznym stopniu zapomnianemu już zarówno w Niemczech, jak i w Polsce.

Tom 99 „Bremisches Jahrbuch” zawiera również sprawozdanie roczne z działalności Towarzystwa Historycznego Bremy za 2019 r.

Alicja Kowalska

<https://orcid.org/0000-0002-1701-958X>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

IV. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

KRONIKA ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH ZA ROK 2020

1 stycznia

W zasobie AGAD było 479 zespołów i zbiorów archiwalnych liczących łącznie 321354 j.a., mierzących 6582,95 mb. Księgozbiór biblioteki AGAD liczył 27131 tytułów wydawnictw zwartych i ciągłych (33400 woluminy), w tym 495 starodruków oraz 161 tytułów czasopism polskich i 81 tytułów czasopism zagranicznych.

16 stycznia

Promocja książki *Sumariusz Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej*, t. 1: *Jagiellońskie*, oprac. Irena Sułkowska-Kurasiowa, Janina Wejchertowa, przygotowali do druku Małgorzata Badowska, Michał Kulecki (Warszawa 2019). Promocji towarzyszyła wystawa ksiąg poselstw z zasobu AGAD.

5 marca

Posiedzenie redakcji rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica” poświęcone omówieniu zawartości teki tomu XXVII oraz problemom związanym z dostosowaniem czasopisma naukowego do wymogów ewaluacyjnych stawianych periodykom starającym się o wpisanie na listę czasopism punktowanych.

6 marca

W naradzie podsumowującej działalność Archiwum Głównego Akt Dawnych w roku 2019 wziął udział dr Paweł Pietrzyk, naczelny dyrektor archiwów państwowych.

12 marca

Z powodu pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 zamknięta została pracownia naukowa AGAD. Pracownicy archiwum zostali oddelegowani do pracy zdalnej.

1 czerwca

Otwarcie pracowni naukowej dla użytkowników z zachowaniem środków bezpieczeństwa związanych z trwającą epidemią. Wprowadzono limit wizyt w pracowni naukowej, dezynfekcję pomieszczeń oraz kwarantannę udostępnianych materiałów archiwalnych.

28 lipca

Na emeryturę przeszli Małgorzata Wiśniewska, zatrudniona w bibliotece AGAD od lutego 1997 r. oraz Jacek Jendrych, zatrudniony w dziale reprograficznym AGAD od 21 IV 2008 r.

30 lipca

W związku z obchodami kolejnej rocznicy powstania warszawskiego w Pałacu Raczzyńskich (siedzibie powstańczego szpitala) ekipa filmowa TVP3 Warszawa przeprowadziła nagranie fragmentu programu „Warszawskie tablice”.

12–13 września

W ramach solidarności z walczącymi o demokrację obywatelami Białorusi archiwa państwowe włączyły się do akcji *LightForBelarus*. Po zapadnięciu zmierzchu Pałac Raczzyńskich (AGAD) był oświetlony biało-czerwono-białymi barwami historycznej flagi Białorusi.

18–27 września

Archiwum Główne Akt Dawnych włączyło się do udziału w XXIV Festiwalu Nauki w Warszawie. Przygotowano zajęcia edukacyjne na temat „Władysław Łokietek i jego czasy w dokumencie archiwalnym”. W związku z ograniczeniami związanymi z pandemią COVID-19 wszystkie zajęcia odbyły się on-line. W ramach projektu koordynowanego przez dr. hab. Janusza Grabowskiego przygotowano lekcje archiwalne połączone z wirtualnym oprowadzaniem po wystawie i prezentacją średniowiecznych dokumentów i pieczęci woskowych z czasów Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Tematyka pokazów związana była z 700. rocznicą koronacji królewskiej Władysława Łokietka.

30 września

W Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Ks. Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach miała miejsce promocja książki Rafała Górniego, *Dotknąć historii. Obraz Podlasia w świetle dawnych archiwaliów malowany współczesną fotografią* (Warszawa 2019), wydanej przez Archiwum Główne Akt Dawnych.

7 października

Ukazała się edycja źródłowa przygotowana przez Jerzego Gaula, *Austro-Węgry wobec odbudowy państwa polskiego. Źródła w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu (IV 1916 — X 1917). Österreich-Ungarn und die Wiederrichtung des polnischen Staates. Quellen im Österreichischen Staatsarchiv in Wien (IV 1916 — X 1917)*, Warszawa 2020.

8 października

W związku z rocznicą odnowienia Królestwa Polskiego w 1320 r. Archiwum Główne Akt Dawnych opublikowało katalog *Władysław Łokietek — odnowiciel Królestwa Polskiego. Katalog wystawy z okazji 700-lecia koronacji królewskiej*, opracowany przez Janusza Grabowskiego (Warszawa 2020).

15 października

Udostępniono wirtualną wystawę *Restaurator Regni Poloniae. Król Władysław Łokietek (1260–1333)*¹, przygotowaną z okazji 700. rocznicy koronacji Władysława Łokietka.

19 października

Z powodu zaostrożenia się pandemii i objęcia Warszawy tak zwaną czerwoną strefą epidemiczną, ponownie zamknięta została pracownia naukowa AGAD.

23 października

Ukazał się komunikat o wynikach oceny czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica” w bazie ICI Journals Master List za rok 2019. Wartość wskaźnika Index Copernicus Value za rok 2019 (ICV 2019) wynosi 53.28.

30 października

Ukazał się tom XXVII (2020) czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”.

3 listopada

Dzięki darowiźnie przekazanej przez Panią Marcellę Putowski zasób AGAD wzbogacił się o dokument pergaminowy króla Jana III wystawiony w 1683 r. dla cechu rzeźników w Bochni oraz o wyciąg notarialny z 1917 r. dotyczący sprzedaży majątku ziemskiego we wsi Aleksandrówka w guberni kijowskiej.

6 listopada

Otwarcie wirtualnej wystawy *Życie rodziny szlacheckiej w dokumentach*². Równocześnie pod tym samym tytułem wydano katalog wystawy w opracowaniu Rafała Górnego, Rafała Jankowskiego i Jarosława Zawadzkiego (Warszawa 2020).

10 listopada

Pełne teksty publikacji zamieszczanych w czasopiśmie „Miscellanea Historico-Archivistica” zaczęły być dostępne w Internecie za pośrednictwem bazy czasopism naukowych The Central European Journal of Social Sciences And Humanities (CEJSH)³.

10 grudnia

Ukazał się drukiem *Kalendarz historyczny Archiwum Głównego Akt Dawnych na rok 2021*.

11 grudnia

Posiedzenie Rady Naukowo-Programowej AGAD.

¹ <https://agad.gov.pl/1320AD.htm> [dostęp: 2020-10-15].

² <https://agad.gov.pl/ARN/index.html> [dostęp: 2020-11-06].

³ <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-56c90284-c603-410a-aaf1-88dfd214bbd2> [dostęp: 2020-11-10].

18 grudnia

Wydano drukiem *Porady praktyczne dla osób planujących poszukiwania genealogiczne w Archiwum Głównym Akt Dawnych (głównie, ale nie tylko)*, autorstwa Małgorzaty Kośki (Warszawa 2020). Ukazała się także wersja angielska tej publikacji: *Practical advice for people planning genealogical investigations (mostly, but not only) in The Central Archives of Historical Records*, by Małgorzata Kośka, translated by Anna Kessling (Warszawa 2020).

20 grudnia

We Lwowie zmarł Ihor Skoczylas (1967–2020), ukraiński historyk, badacz dziejów Kościołów prawosławnego i unickiego w Rzeczypospolitej, profesor i prorektor do spraw naukowych Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie. Profesor Skoczylas współpracował z redakcją czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica”, recenzując artykuły składane do teki redakcyjnej.

22 grudnia

Ukazał się drukiem *Sumariusz Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej*, tom 2: *Królowie elekcijni*, opracowany przez Irenę Sułkowską-Kurasiową i Janinę Wejchertową, przygotowany do druku przez Małgorzatę Badowską, Michała Kuleckiego i Magdalenę Pawluczuk (Warszawa 2020).

23 grudnia

Wydano drukiem książkę z materiałami pokonferencyjnymi *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej. The Union of Lublin of 1569 and other unions in Central and Eastern Europe*, red. Jacek Krochmal (Warszawa 2020).

27 grudnia

Ukazała się książka Rafała Górnego, *Portret zakazanej miłości. Historia Elizy Radziwiłłówny i Wilhelma Hohenzollerna w świetle rodzinnych archiwaliów* (Warszawa 2020).

31 grudnia

W zasobie AGAD było 479 zespołów i zbiorów archiwalnych liczących łącznie 321764 j.a., o rozmiarze 6587,01 mb. Księgozbiór biblioteki AGAD liczył 27368 tytułów wydawnictw zwartych i ciągłych (33696 woluminów), w tym 602 starodruki oraz 161 tytułów czasopism polskich i 81 tytułów czasopism zagranicznych.

Jacek Krochmal

<https://orcid.org/0000-0002-9048-1498>
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

V. IN MEMORIAM

REGINA JADWIGA PIECHOTA (1929–2020)

Regina Jadwiga Piechota z domu Ciach urodziła się 12 I 1929 r. w Ossolinie jako jedno z czworga dzieci Stanisława Ciach i Józefy z domu Wikieł. Miała starszą siostrę Zofię za mężem Wołkiewicz (1916–1950), brata Mariana (1919–1989) i młodszego brata Zygmunta (1930–2013). Od urodzenia mieszkała wraz z rodzicami we wsi Ossolin położonej nad Liwcem koło Wyszkowa, dawnego majątku rodziny Ossolińskich. Rodzice prowadzili kilkuhektarowe gospodarstwo rolne. Pierwsze nauki pobierała w szkole powszechnej w Wyszkowie. Wybuch wojny przerwał naukę, którą kontynuowała na tajnych kompletach w prywatnych domach nauczycieli. W 1942 r. przeprowadziła się do swojej siostry, która mieszkała z mężem w Mrozach. Tu rozpoczęła naukę w gimnazjum i liceum początkowo na tajnych kompletach, a od października 1944 r. w Samorządowym

Koedukacyjnym Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym im. Adama Mickiewicza. Dnia 28 V 1947 r. zdała egzamin dojrzałości według programu wydziału humanistycznego¹. W czasie nauki w liceum interesowała się biologią i chemią, co potwierdzają bardzo dobre oceny z tych przedmiotów. Jej marzeniem była farmacja i własna apteka, dlatego w 1947 r. zdawała na Wydział Farmaceutyczny Uniwersytetu Warszawskiego, ale niestety się tam nie dostała. Wówczas podjęła pracę w Starostwie Powiatowym w Mińsku Mazowieckim. Zmieniła zupełnie swoje zainteresowania, które teraz koncentrowały się na historii kraju. Wydaje się, że były one podyktowane silnymi tradycjami walk o wolną Polskę pielęgnowanymi przez ojca i wujów, uczestników I wojny światowej oraz sympatyków Legionów Piłsudskiego. Bracia ojca za zasługi w wojnie otrzymali nadanie ziemskie na wschodzie Polski, w okolicach Kobrynia i Brześćcia.

Dnia 1 X 1948 r. została przyjęta na studia historyczne w Uniwersytecie Warszawskim. Ukończyła je w październiku 1952 r. Tytuł magistra filozofii z zakresu historii uzyskała na podstawie pracy „Położenie włościan w powiecie sieradzkim w połowie XIX wieku”, napisanej na seminarium u prof. Stanisława Arnolda². W czasie studiów uczęszczała na wykłady i seminaria profesorów Jerzego Mantuffla (kultura hellenistyczna), doc. dr. Aleksandra Gieysztora (historiografia średniowieczna), Stanisława Arnolda (historia gospodarczo-społeczna Polski), doc. dr. Stanisława Herbsta (historia miast polskich), prof. dr. Witolda Kuli (wybrane dzieje z historii nowożytnej), a także doc. dr. Jadwigi Karwasińskiej (początki doby jagiellońskiej), dr. Adama Stebelskiego (ustrój administracyjny w Polsce), dr. Ryszarda Przelaskowskiego (historiografia nowożytna), dr. Izabeli Biezuńskiej-Małowistowej (proseminarium starożytne), dr. Heleny Więckowskiej (propedeutyka bibliotekarstwa)³. W trakcie studiów należała do Koła Historyków „Bratnia Pomoc” Zrzeszenia Studentów Polskich.

Po wojnie warunki materialne rodziny pogorszyły się. Pomimo otrzymywania stypendium Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki pracowała początkowo jako bibliotekarz w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (1949 r.), a w latach 1951–1952 w bibliotece wojskowej Akademii Wojskowo-Politycznej w Warszawie. Zgodnie z duchem ówczesnych czasów miała legitymację Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (1951) i Ligi Kobiet (1953).

Dnia 16 IV 1952 r. została zatrudniona jako radca w Dziale Organizacji i Nadzoru nad archiwami w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁴. W tym samym roku ukończyła kurs archiwistyki I stopnia, a rok później odbyła praktykę archiwalną w Archiwum Akt Nowych, porządkując i inwentaryzując akta niemieckiego Urzędu Archiwów (Archivamt) z lat 1939–1944. W 1959 r. ukończyła kurs języka rosyjskiego. W 1957 r. awansowała na starszego radcę

¹ Wąsowski Władysław Notariusz w Mińsku Mazowieckim. Odpis świadectwa dojrzałości Liceum Ogólnokształcącego, repertorium nr 455, 28 VIII 1947 r. Archiwum prywatne Małgorzaty Osieckiej.

² Uniwersytet Warszawski. Dyplom ukończenia studiów wyższych, nr 1271, 7 II 1964 r. Archiwum prywatne Małgorzaty Osieckiej.

³ Uniwersytet Warszawski. Wydział Humanistyczny, Indeks nr 11562, 1X 1948 r. Archiwum prywatne Małgorzaty Osieckiej.

⁴ Informacje o przebiegu pracy w NDAP podano na podstawie teczek osobowych Reginy Piechoty. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum zakładowe, Akta osobowe, nr 215/11.

i kierownika biblioteki Naczelnej Dyrekcji. Przez 32 lata pracy na stanowisku kierownika biblioteki gromadziła i ewidencjonowała, oprócz podstawowej literatury z zakresu historii Polski, literaturę i czasopisma archiwalne, współpracując z ośrodkami archiwalnymi na całym świecie. Do jej zadań, jako kierownika biblioteki, należał też nadzór nad bibliotekami w archiwach państwowych. W 1959 r., jako młody pracownik, przygotowała wspólnie z doc. Wandą Maciejewską katalog inwentarzy dóbr ziemskich na podstawie ksiąg grodzkich i ziemskich, na podstawie informacji nadesłanych przez archiwa państwowe⁵. Cały czas podnosiła swoje kwalifikacje uczestnicząc w kursach w zakresie informacji naukowo-technicznej i organizowania ośrodków dokumentacji naukowej. Były to kursy: dla dokumentalistów organizujących ośrodki dokumentacji naukowej (1961 r.), informacji naukowo-technicznej i ekonomicznej (Centralny Instytut Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej, 1967–1968)⁶. W latach 60. XX w., wraz z Piotrem Bańkowskim, uczestniczyła w rozładunku archiwaliów polskich rewindykowanych z ZSRR. Z okazji przejścia na emeryturę Piotra Bańkowskiego, redaktora „Archeionu”, przygotowała wykaz artykułów, recenzji i not sprawozdawczych opublikowanych przez niego na łamach tego czasopisma⁷. Aktywnie angażowała się w organizację i przygotowywanie kolejnych edycji Tygodni Archiwów⁸.

Od 1964 r. była członkiem Stowarzyszenia Archiwistów Polskich. Wchodziła w skład kolegium redakcyjnego czasopisma „Archiwista”, na którego czele stał prof. Zygmunt Kolankowski⁹. Należała też do zespołu badawczego „Informatyka i Archiwa”, kierowanego przez prof. Stanisława Nawrockiego z Archiwum Państwowego w Poznaniu, współpracując jednocześnie przy wydawaniu kolejnych numerów biuletynu prac tego zespołu¹⁰. Była też współautorką artykułu o Radzie Archiwalnej powołanej w 1918 r. do opracowania m.in. podstaw prawnych organizacji archiwów państwowych po odzyskaniu przez Polskę niepodległości¹¹. Uczestniczyła również w konferencjach poświęconych organizacji archiwów państwowych, ich struktury, zasobu i opracowywania przez nich pomocy archiwalnych¹². Zasiadała też w Centralnej Komisji Zakupu Archiwaliów.

⁵ *Katalog inwentarzy dóbr ziemskich XVI–XVIII wieku sporządzony na podstawie ksiąg grodzkich i ziemskich*, oprac. W. Maciejewska, H. Karczowa, R. Piechota, Warszawa 1959.

⁶ Półtoraroczny Zaoczny Kurs Doskonalący w zakresie Informacji Naukowo-Technicznej i Ekonomicznej CIINTE. Karta Nauki nr ID-Wwa-sto1-451, rok 1967/68. Archiwum prywatne Małgorzaty Osieckiej.

⁷ *Wykaz artykułów, recenzji, notat sprawozdawczych prof. P. Bańkowskiego opublikowanych na łamach „Archeionu”*, oprac. R. Piechota, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 282–285.

⁸ R. Piechota, *Trzeci Tydzień Archiwów Państwowych*, „Archeion”, t. 52, 1969, s. 152–158; *też*, *Czwarty Tydzień Archiwów*, „Archeion”, t. 60, 1974, s. 397–398; *też*, *Czwarty „Tydzień Archiwów” (9–15 maja 1973 r.)*, „Archeion”, t. 61, 1974, s. 305–311.

⁹ P. Rutkowski, A. Kulecka, *Oczami agenta. Środowiska naukowe i archiwalne w doniesieniach TW „Zyg” — Zygmunta Kolankowskiego*, Warszawa 2021, s. 298.

¹⁰ R. Piechota, *Zespół naukowo-badawczy „Informatyka i Archiwa”*, „Archeion”, t. 60, 1974, s. 389–391.

¹¹ R. Piechota, B. Jagiełło, M. Motas, *Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918–1922)*, „Teki Archiwalne”, t. 13, 1971.

¹² *Wielkość i struktura zasobów archiwów państwowych w dwudziestoleciu międzywojennym i w PRL [w:] Sześćdziesięciolecie polskich archiwów państwowych. Materiały z sesji, Łódź, 10 IX 1979*, red. A. Tomczak, M. Przeczek, Warszawa 1981.

Szczególne miejsce w pracy Reginy Piechoty zajmowały zagadnienia dotyczące pomocy archiwalnych i bibliografii archiwistyki polskiej. Tej ostatniej poświęcała wiele czasu, kosztem wakacji. Wyjeżdżała z rodziną nad morze, w góry, ale też z mnóstwem fiszek zapakowanych w teczkach. Tak przygotowała do druku kolejne części polskiej bibliografii archiwalnej¹³ i spis zawartości czasopisma „Archeion”¹⁴. Najważniejszą pozycją w Jej dorobku pozostaje, przygotowana wspólnie z Janem Pakulskim i Bohdanem Ryszewskim, bibliografia archiwistyki polskiej do roku 1970. Opracowała cały dział dotyczący archiwów, ich dzieje i zawartość oraz indeksy, odsyłacze, wykaz skrótów i bibliografię do tej publikacji¹⁵. Pasja, jaką była bibliografia archiwalna, przyniosła Jej przydomek Estreichera bibliografii archiwistyki, bo tak była nazywana przez niektórych kolegów.

Drugim zagadnieniem, którym się interesowała, były pomoce archiwalne, takie jak indeksy, sumariusze, katalogi. Im też poświęciła kilka artykułów¹⁶. Podejmowała też tematykę kronikarską, sprawozdawczą i informacyjną. Opracowała i wydała drukiem katalog inwentarzy archiwalnych przechowywanych w bibliotece Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych¹⁷, katalog zagranicznych przewodników i inwentarzy archiwalnych¹⁸, wykazy prac naukowych ogłoszonych przez pracowników archiwów¹⁹ czy informatory o archiwach państwowych²⁰. Ponadto na podstawie informacji nadesłanych przez archiwa

¹³ R. Piechota, *Polska bibliografia archiwalna za lata 1945–1955*, „Archeion”, t. 39, 1963, s. 1–15 (wkładka); teźże, *Polska bibliografia archiwalna za lata 1956–1960*, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 1–23 (wkładka); teźże, *Polska bibliografia archiwalna za lata 1961–1965*, „Archeion”, t. 45, 1966, s. 1–42 (wkładka); teźże, *Polska bibliografia archiwalna za r. 1966*, „Archeion”, t. 49, 1968, s. 237–256.

¹⁴ R. Piechota, *Spis rzeczy zawartych w pierwszych pięćdziesięciu tomach „Archeionu” I(1927) — L(1969)*, „Archeion” [Dodatek], Warszawa 1969, ss. VIII, 133; teźże, *Bibliografia zawartości „Archeionu”*. T. 51(1969) — T. 65(1977), „Archeion”, t. 75, 1977, s. 1–68 (dodatek); teźże, *Bibliografia zawartości „Archeionu”*. T. 66(1978) — T. 75(1983), „Archeion”, t. 79, 1985, s. 289–420.

¹⁵ *Bibliografia archiwistyki polskiej do roku 1970*, oprac. J. Pakulski, R. Piechota, B. Ryszewski, red. A. Tomczak, Warszawa 1984.

¹⁶ R. Piechota, *Archiwalne informatory i katalogi tematyczne*, „Archeion”, t. 75, 1983, s. 189–201; teźże, *Pomoce archiwalne — stan obecny i perspektywy*, „Archeion”, t. 67, 1979, s. 53–71; teźże, *Sprawozdanie z konferencji poświęconej omówieniu zasad i metod opracowywania przewodników po archiwach*, „Archeion”, t. 44, 1966, s. 263–265.

¹⁷ *Katalog inwentarzy archiwalnych*, t. 2, oprac. E. Motas, R. Piechota, Warszawa 1977.

¹⁸ *Katalog zagranicznych przewodników i inwentarzy archiwalnych przechowywanych w Bibliotece Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych*, oprac. R. Piechota, G. Ziolkowska, Warszawa 1968; *Katalog zagranicznych przewodników i inwentarzy archiwalnych przechowywanych w Bibliotece Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych*, z. 2: *Wpływ z lat 1968–1972*, oprac. R. Piechota, Warszawa 1974.

¹⁹ R. Piechota, *Wykaz prac ogłoszonych drukiem przez pracowników Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i przez pracowników archiwów państwowych w r. 1970*, „Archeion”, t. 57, 1972, s. 210–229; teźże, *Wykaz prac ogłoszonych drukiem przez pracowników Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i przez pracowników archiwów państwowych w roku 1971*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 282–293; teźże, *Wykaz prac ogłoszonych drukiem przez pracowników Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i przez pracowników archiwów państwowych w roku 1972*, „Archeion”, t. 60, 1974, s. 378–398.

²⁰ *Archiwa państwowe. Informator*, oprac. R. Piechota, Warszawa-Lódź 1977; *Archiwa państwowe w Polsce. Informator*, oprac. R. Piechota, Warszawa-Lódź 1979.

państwowe opracowała informator o aktach dotyczących miast polskich²¹ oraz wzięła udział w pracach nad przygotowaniem przewodnika po źródłach dotyczących Bałkanów²².

Poklosiem zainteresowań organizacją służby archiwalnej w innych krajach były wyjazdy służbowe do Pragi i Budapesztu (1978 r.), na które została oddelegowana przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. We wrześniu 1979 r. została wydelegowana do Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku w celu wstępnego zapoznania się ze zbiorami archiwum Instytutu.

W 1970 r. otrzymała awans na adiunkta naukowo-badawczego w Biurze Prac Naukowych, obejmując funkcję kierownika Działu Ewidencji i Informacji, a w latach 1977–1982 dyrektora Centralnego Ośrodka Informacji Archiwalnej przy NDAP.

Od 1954 r. była członkiem Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie. W 1973 r. uchwałą Rady Państwa PRL została odznaczona srebrnym Krzyżem Zasługi, pięć lat później złotym Krzyżem Zasługi, a w 1984 r. Medalem 40-lecia Polski Ludowej. W 1977 r. została odznaczona przez ministra kultury i sztuki Odznaką Zasłużonego Działacza Kultury, a rok później otrzymała z rąk naczelnego dyrektora archiwów państwowych Honorową Odznakę „Za zasługi dla Archiwistyki”.

Regina Piechota na emeryturę przeszła z dniem 14 XII 1984 r. W ocenie ówczesnego naczelnego dyrektora Mariana Wojciechowskiego była częścią NDAP, została zapamiętana jako osoba czynna, aktywna, zaangażowana, pracowita i sumienna, która pozostawiła ślad w historii Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w postaci *Bibliografii archiwistyki polskiej*. Po przejściu na emeryturę nie rozstała się ze sprawami archiwalnymi. Przez rok i sześć miesięcy pracowała w Policealnym Studium Informacji, Archiwistyki i Księgarstwa w Warszawie, prowadząc zajęcia z pomocy archiwalnych przygotowanych w archiwach. Przygotowała i wydała drukiem spis zawartości pierwszych stu tomów „Archeionu”²³.

Od 26 XII 1953 r. pozostawała w związku małżeńskim z Józefem Piechotą (1923–1977), inżynierem meliorantem. Małżonkowie doczekali się dwójki dzieci, córki Małgorzaty (ur. 1954) i syna Wojciecha (ur. 1955). Regina Piechota zmarła w Warszawie 4 VI 2020 r. w wieku 91 lat. Została pochowana na Cmentarzu Północnym w Warszawie.

Małgorzata Osiecka

orcid.org/0000-0002-7518-4065

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

²¹ *Miasta polskie. Dokumentacja archiwalna*, oprac. R. Piechota, E. Dembińska, G. Wojciechowski, wstęp i red. T. Walichnowski, Warszawa–Łódź 1981.

²² *Balkanica. Guide to the Polish archives relative to the history of the Balkan countries*, coll. work under the scientific dir. of T. Walichnowski, Warsaw 1979.

²³ *Archeion. Bibliografia zawartości tomów I–C. Dodatek do tomu C*, oprac. R. Piechota, Warszawa 2000.

IHOR SKOCZYLAS
(5 KWIETNIA 1967 — 20 GRUDNIA 2020)

W dniu 20 XII 2020 r. zmarł w lwowskim szpitalu w wyniku infekcji wirusem SARS-CoV-2 ukraiński historyk Ihor Skoczylas, wybitny znawca dziejów i organizacji Kościołów wschodnich tradycji kijowskiej, związany licznymi inicjatywami z wieloma polskimi badaczami i instytucjami naukowymi. Osierocił żonę Irynę (z domu Nazar) oraz córkę Sołomiję.

Ihor Skoczylas urodził się w miejscowości Cyhany (Cygany, pow. Borszczów) na galicyjskim Podolu. Tam też spędził pierwsze lata życia oraz ukończył miejscową szkołę średnią. W 1984 r. rozpoczął studia historyczne w Uniwersytecie Iwana Franki we Lwowie. Zgodnie z ówczesnym prawem, w latach 1985–1987 odbył służbę wojskową, po czym wrócił na studia, które ukończył w 1991 r. z wyróżnieniem na podstawie pracy „Маятковий поділ Теробовельського повіту

Галицької землі другої половині XVI століття”, napisanej pod kierunkiem znanego lwowskiego historyka Mykoły Krykuna¹. Po studiach podjął pracę w Państwowym Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu, kolejno na stanowisku archiwisty i pracownika naukowego. W latach 1993–2012 był zatrudniony jako pracownik naukowy we Lwowskim Oddziale Instytutu Ukraińskiej Archeografii Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (obecnie Lwowski Oddział Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa imienia M.S. Hruszewskiego Akademii Nauk Ukrainy). Od 1996 r. (z niewielką przerwą) pracował również w Ukraińskim Uniwersytecie Katolickim we Lwowie. W latach 1996–2008 był tam zatrudniony jako pracownik naukowy Instytutu Historii Cerkwi (od 2005 roku jako jego wicedyrektor), od 2010 r. jako dziekan Wydziału Humanistycznego, a od 2016 r. prorektor do spraw Nauki. Jednocześnie w latach 2013–2015 pełnił obowiązki kierownika Katedry Nowożytnej i Najnowszej Historii Ukrainy, a od 2015 r. był jej kierownikiem. W pracy dydaktycznej odznaczał się ogromnym zaangażowaniem na rzecz studentów, nie tylko w zakresie zdobywania przez nich wiedzy, ale także wykształcenia poczucia, że tworzą oni wraz ze swoimi akademickimi nauczycielami prawdziwą uniwersytecką wspólnotę².

W 2000 r. otrzymał stopień kandydata nauk historycznych (doktorat) ze specjalności „Źródłoznawstwo, historiografia oraz nauki pomocnicze” za rozprawę na temat „Протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело”³. Z kolei stopień doktora nauk historycznych (habilitację) otrzymał 11 II 2011 r. ze specjalności „Historia Ukrainy” na podstawie dysertacji „Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус”⁴.

Ihor Skoczylas był członkiem wielu towarzystw, instytucji naukowych oraz eksperckich, zarówno regionalnych, jak Krajoznawcze Towarzystwo „Джерело” w Borszczowie, związane z Jego małą ojczyzną i przez Niego współzałożone, jak i ogólnoukraińskich i międzynarodowych, jak Naukowe Towarzystwo imienia Szewczenki we Lwowie (od 1993 r.), Ukraińskie Naukowe Towarzystwo Teologiczne (od 1993 r.), Ukraińskie Towarzystwo Heraldyczne (od 1993 r.), Międzynarodowa Komisja Porównawczej Historii Kościelnej (Commission Internationale d’Histoire Ecclésiastique Comparée, w latach 2004–2010), Komisja Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych Polskiej Akademii Nauk (od 2014 r.) czy też Komisja Ekspertów do spraw Historii Ministerstwa Oświaty Ukrainy (od 2015 r.). Lwowski historyk zasiadał też w wielu kolegiach redakcyjnych czasopism naukowych, jak „Літопис Борщівщини” (Borszczów, od 1992 r.), „Україна в минулому” (Lwów–Kijów, w latach 1992–1995), „Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні” (Lwów, w latach 1995–1997), „Український археографічний щорічник” (Kijów,

¹ Praca została opublikowana, zob. I. Скоцилас, *Маятковий поділ Тербовельського повіту Галицької землі в др. пол. XVI ст.*, „Україна в минулому”, Київ–Львів 1992, № 1, s. 14–36.

² *In Memoriam. Kolegi, studenci та друзі діляться спогадами про Ігоря Скоциласа*, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/22/158716/> [dostęp: 18.04.2021].

³ Zob. I. Скоцилас, *Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело*, Автореферат дисертації кандидата історичних наук, Київ 1999.

⁴ Wydana drukiem: I. Скоцилас, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

od 2007 r.), „Генеалогічні записки” (Lwów, w latach 2008–2012), „Наукові записки Українського Католицького Університету” (od 2009 r.), „Історія релігій в Україні: науковий щорічник” (od 2011 r.), „Acta studiosa historica” (Lwów, od 2011 r.) czy też „Kyiv-Mohyla Humanities Journal” (Kijów, od 2014 r.).

Należy wspomnieć, że lwowskiego badacza łączyły liczne związki z Archiwum Głównym Akt Dawnych. Jak większość badaczy dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, prowadził w nim wielokrotnie kwerendy. Ale współpraca Ihora Skoczylasa z AGAD nie ograniczała się tylko do biernego korzystania z jego zasobu. Brał też udział w życiu naukowym warszawskiego Archiwum, w tym w zorganizowanej 24–25 XI 2016 r. międzynarodowej konferencji naukowej „Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej (do roku 1918)”, podczas której wygłosił referat „Unia brzeska 1596 roku jako *Slavia Unita*”⁵. W latach 2018–2020 należał też do grona recenzentów wydawanego przez AGAD czasopisma „Miscellanea Historico-Archivistica” (tomy XXV–XXVII).

Ihor Skoczylas był też stażystą oraz stypendystą wielu instytucji i programów grantowych, z których najważniejsze to Międzynarodowa Podyplomowa Szkoła Humanistyczna Europy Środkowo-Wschodniej — Inter-University Program „Artes Liberales” (Warszawa 1995), Ukrainian Studies Fund — Ukrainian Research Institute (Harvard 1996), Kasa im. Józefa Mianowskiego (Warszawa 1998), Italian Summer School — Istituto Superiore di Scienze Religiose „S. Francesco” (Mantua 1999, 2005), Fundacji im. Braci Jana i Jędrzeja Śniadeckich (Lublin 2000–2001), Stypendium Tadeusza i Zofii Romerów — Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Lublin 2003–2004), Istituto San Clemente Papa (Rzym 2008).

Szacunek do źródeł, krytyczna lektura literatury przedmiotu, szerokie otwarcie na nowe idee oraz benedyktyńska wręcz praca tak w archiwach i bibliotekach, jak i przy pisaniu kolejnych artykułów i książek, to cechy Ihora Skoczylasa jako historyka. Naukowy warsztat, a przede wszystkim sposób rozumienia historii, zawdzięczał wybitnemu ukraińskiemu humaniście, więźniowi gułagu, dyrektorowi Lwowskiego Wydziału Instytutu Archeografii i Źródłoznawstwa, profesorowi Jarosławowi Daszkewyczowi (1926–2010), którego uważał za swego nauczyciela i mistrza i pod którego okiem stawiał pierwsze kroki na swej naukowej drodze⁶. Choć w sferze naukowych dociekań Daszkewycza problemy historii Cerkwi unickiej i prawosławnej były na dalszym planie, dla młodego lwowskiego historyka był on niedościgłym wzorem w podejściu do źródeł, ich krytyki oraz wnioskowania na ich podstawie⁷. Dzięki temu stał się on nie tylko pierwszorzędnym znawcą dziejów prawosławia i unii w Europie Wschodniej, ale

⁵ Tekst ten ukazał się jako artykuł: A. Gil, I. Skoczylas, *W przeddzień triumfu. Cerkiew unicka w Rzeczypospolitej w końcu XVII i początkach XVIII wieku* [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017 [wyd. II — Warszawa 2018], s. 584–599.

⁶ С. Білокінь, І. Скочилиас, *Ярослав Романович Дашкевич (1926-2010)*, „Український археографічний щорічник. Нова серія”, вип. 15, Київ 2010, s. 735; І. Скочилиас, *Ярослав Дашкевич як людина і творець львівської археографічної школи* [в:] *Лицар духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославові Дашкевичу*, упор. І. Гирич, А. Гречило, Н. Кіт, І. Скочилиас, А. Фелонюк, Н. Халак, Львів 2011, s. 81–85.

⁷ І. Скочилиас, *Мій Учитель: штрихи до (не)академічного портрету*, „Україна Модерна”, 2011, № 18, с. 342–352.

i niekwestionowanym autorytetem w tej dziedzinie, który poprzez swoje publikacje i wystąpienia kształtował ich rzeczywisty obraz.

Zainteresowania prof. Skoczylasa obejmowały bowiem szeroki zakres tematów związanych z dziejami, strukturą, organizacją, duchowością i innymi aspektami funkcjonowania Kościołów wschodnich tradycji kijowskiej. Ważną część Jego badań zajmowały kwestie źródłoznawcze, którym poświęcił wiele publikacji ogólnych i szczegółowych. Jego wielką zasługą było nie tylko odnalezienie i wprowadzenie do naukowego obiegu tysięcy nowych dokumentów z archiwów i bibliotek Białorusi, Litwy, Polski, Rosji, Ukrainy czy Watykanu, ale też ich opis i systematyzacja, zwłaszcza ze względu na rolę, jaką odgrywały w przestrzeni eklezjalnej metropolii kijowskiej obu wyznań — prawosławnego i katolickiego obrządku wschodniego. Były to więc katalogi wizytacji cerkiewnych⁸, różnego charakteru wydawnictwa źródłowe⁹ oraz prace o charakterze ogólnym¹⁰. Był także autorem bądź współautorem klasycznych opracowań, dotyczących kwestii całościowych¹¹, regionalnych¹² lub wybranych zagadnień i kwestii eklezjalno-tożsamościowych¹³. Ogółem ogłosił około 300 publikacji naukowych w językach: ukraińskim, rosyjskim, angielskim, polskim, włoskim i litewskim¹⁴.

Ważne miejsce w tworzeniu nowych idei funkcjonowania Cerkwi unickiej w europejskim kontekście kulturowym zajmowała koncepcja odrębności i zwartości katolickiego świata obrządku wschodniego (metropolii kijowskiej), jaką jej twórca w nawiązaniu do idei Riccardo Picchio („*Slavia Orthodoxa*” i „*Slavia Romana*”¹⁵) nazwał „*Slavia Unita*”¹⁶. To nowatorskie podejście pozwo-

⁸ I. Скоцилас, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.

⁹ *Собори Львівської єпархії XVI-XVIII століть*, упор. та історичний нарис І. Скоцилас, Львів 2006; *Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII — початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи / Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII — początku XVIII wieku: księga protokołów oraz inne opisy*, ред. та іст. нарис А. Гіль, І. Скоцилас, упоряд. А. Гіль, І. Макевич, І. Скоцилас, І.[Б.] Скоцилас, Львів-Люблін 2012.

¹⁰ І. Скоцилас, *Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки*, „Записки НТШ”, т. 238: *Праці Історично-філософської секції*, Львів 1999, с. 46–94.

¹¹ А. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Łwów 2014.

¹² А. Гіль, І. Скоцилас, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI-XVIII століть: історичні нариси*, Львів 2013.

¹³ І. Скоцилас, *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 року*, Львів 2008; І. Скоцилас, „Дар любові”. Податок куниче (катедрастик) у Київській митрополії XIII-XVIII століть, Львів 2013.

¹⁴ Ігор Скоцилас. *Бібліографічний покажчик*, упоряд. О. Гулик, І. [Б.] Скоцилас, Львів 2012, с. 20–45; Ігор Скоцилас. *Бібліографічний покажчик*, упоряд. І. Альмес, Ю. Тат'яніна, вступ Н. Яковенко, Львів 2017, с. 45–89.

¹⁵ Zob. R. Picchio, „*Slavia orthodoxa*” i „*Slavia romana*” [w:] tenże, *Studia z filologii słowiańskiej i polskiej*, przeł. B. Badyńska-Lipowczan, Kraków 1999, s. 29–88; A. Borowski, *Riccardo Picchio (7 IX 1923 — 13 VIII 2011)*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, 2014/2015, s. 256.

¹⁶ I. Skoczylas, *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, przeł. A. Gil, Lublin 2008 [seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa*

liło na dokonanie zmiany w dyskusji o Cerkwi unickiej, która przestała już być traktowana jako coś pośredniego między Wschodem i Zachodem, a zaczęła być postrzegana jako odrębny byt, nawiązujący zarówno do tradycji kijowskiego chrześcijaństwa, jak i do najnowszych prądów religijno-kulturowych, charakteryzujących Europę okresu nowożytnego. Ta conceptualna praca przyniosła swój owoc w postaci dwudziestu kilku już tomów, wydanych przez Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie w serii „Київське християнство / Kyivan Christianity” w ramach takiegoż programu badawczego, którego inicjatorem i realizatorem (a także redaktorem wydawanych publikacji) był Ihor Skoczylas¹⁷. Jej rezultatem było także utworzenie z inicjatywy prof. Skoczylasa w ramach Centrum Kultury Religijnej lwowskiego Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego, mającego na celu badania nad szeroko pojętymi kwestiami związanymi z dziejami metropolii kijowskiej. Centrum to, obecnie noszące imię zmarłego historyka, ma kontynuować Jego dzieło.

Wspomniane inicjatywy, zamierzenia i rezultaty badawcze w żaden sposób nie wyczerpują różnorodnych aktywności Ihora Skoczylasa. Zaangażowany był w wiele zamierzeń związanych z sytuacją polityczną na Ukrainie, zwłaszcza w czasie obu rewolucji — „Pomarańczowej” (2004–2005) i „Godności” (2013–2014) — popierając działania na rzecz demokratyzacji tego państwa oraz przyjęcia przez jego władze zdecydowanie prozachodniego kierunku. Otwarty był także na wspólne, polsko-ukraińskie inicjatywy naukowe oraz inne działania na rzecz wzajemnego porozumienia i pojednania¹⁸. Nadto bardzo ściśle współpracował z głową Cerkwi unickiej na Ukrainie, arcybiskupem większym kijowsko-halickim Światosławem oraz z całym episkopatem tego obrządku, pisząc wiele historycznych opinii, organizując konferencje, wystąpienia prasowe itp.

Przedwcześnie zmarły wybitny historyk i wykładowca Ihor Skoczylas pozostawił po sobie ogromny dorobek, który jest nieocenionym wkładem w poznanie i zrozumienie roli, jaką w dziejach wyznaniowych Europy Środkowo-Wschodniej odgrywała — i odgrywa dalej — tradycja chrześcijaństwa kijowskiego. Spuścizna ta pełni przy tym dwojaką funkcję — z jednej strony stanowi ogromny przyrost wiedzy akademickiej, rozjaśniającej ciemne bądź zafałszowane aspekty historii konfesyjnej całego tego regionu, z drugiej zaś jest świadectwem aktualności wyzwań, przed jakimi stoją dzisiaj narody-spadkobiercy Włodzimierzowego aktu chrztu. Lwowski historyk nie tylko był świadom tych zadań, ale swoją aktywnością starał się stworzyć płaszczyznę do wzajemnego porozumienia i współpracy, przyciągając wielki krąg badaczy z ośrodków naukowych wielu państw Europy i świata. Wyrażam zatem nadzieję, że wielkie dzieło Ihora Skoczylasa stanie się punktem wyjścia do dalszych badań i naukowych

wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 4]; I. Skochylyas, *Slavia Unita — the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage of the Nations of Eastern Europe)* [in:] *East-Central Europe in European History. Themes and Debates*, ed. J. Kłoczowski, H. Łaskiewicz, Lublin 2009, p. 243–254.

¹⁷ Zob. Програма „Київське християнство”, <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/> [dostęp: 18.04.2021].

¹⁸ Ігор Скоцилас. Біобібліографічний покажчик, Львів 2012, с. 32–35.

działań na rzecz lepszego poznania i zrozumienia niezwykle złożonych dziejów metropolii kijowskiej w jej tysiącletnim długim trwaniu, a lwowskie Centrum Jego imienia będzie tego żywym świadectwem.

Andrzej Gil

ORCID: 0000-0002-6415-8339

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin

WYKAZ SKRÓTÓW

AA	— Auswärtiges Amt
AAN	— Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ABGK	— Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu
abp	— arcybiskup
AdR	— Archiv der Republik
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AGZ	— <i>Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie</i> , t. 1–21, Lwów 1868–1911
Akc.	— akcesja
AmP	— Akta miasta Przemyśla
APP	— Archiwum Państwowe w Przemyślu
AR	— Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (w AGAD)
ark.	— arkusz
BLAN	— Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie
B PAN Kr.	— Biblioteka PAN w Krakowie
b. pag.	— bez (brak) paginacji
b.d.	— bez (brak) daty
b.m.	— bez (brak) miejsca
b.m.d.	— bez (brak) miejsca i daty
b.m.w.	— brak miejsca wydania
BBWR	— Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
Bd.	— Band / tom
BN	— Biblioteka Narodowa w Warszawie
bp	— biskup
br.	— brat (zakonnik)
c.	— córka
c. i k.	— cesarski i królewski (<i>kaiserlich und königlich</i>)
c. k.	— cesarsko-królewski
ChAT	— Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
CWW	— Centralne Władze Wyznaniowe
dz.	— dział
ed.	— edidit; wydał
f. (F.)	— fond (фонд; zespół archiwalny)
FF.	— Fratrum (braci)
fl.	— floren (złoty)

GARF	— Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (Государственный архив Российской Федерации) w Moskwie
gen.	— generał
gr	— grosz
Gr. Pozn.	— księgi grodzkie poznańskie
GUL	— Główny Urząd Likwidacyjny
h.	— herb (herbu)
hg.	— herausgegeben / wydał; wydała
hr.	— hrabia
HHStA	— Haus-, Hof- und Staasarchiv, Wiedeń
IH	— Instytut Historii
il.	— ilustracja
IMT	— <i>Iura Masoviae terrestria (Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego)</i> , wyd. J. Sawicki, t. 2–3, Warszawa 1973–1974
inw.	— inwentarz (część zespołu archiwalnego, zob. op.)
j.	— język
j.a.	— jednostka archiwalna (teczka, księga, poszyt itp.)
Jg.	— Jahrgang / Rocznik
JKM	— Jego Królewska Miłość
k.	— karta
kart.	— karton
k.d.	— kaiserlich-deutsche — cesarsko-niemiecki
k.k.	— kaiserlich-königlich
kol.	— kolumna
kop.	— kopia
k.u.k.	— kaiserlich und königlich
KRSW	— Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji
KS	— <i>Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490</i> , wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 6, 1959
ks.	— książę, księżna; książdz
KUL	— Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
lit.	— litewski
LVIA	— Lietuvos valstybes istorijos archyvas, Wilno
marsz.	— marszałek
mb.	— metr bieżący
MCSL	— <i>Monumenta Confraternitatis Stauropeigianae Leopoliensis</i> , ed. W. Milkowicz, t. 1, Leopoli 1895
MHA	— „Miscellanea Historico-Archivistica”
mjr	— major
MK	— Metryka Koronna (w AGAD)
mp.	— <i>manu propria</i> (własnoręcznie)
mps	— maszynopis
MPV	— <i>Monumenta Poloniae Vaticana</i> , t. 5–7, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1948
MRPS	— <i>Matricularum Regni Poloniae summaria</i> , t. 2–5, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1907–1919
MSW	— Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ	— Ministerstwo Spraw Zagranicznych

- MUK — *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska przy współpracy R. Grzesika, t. 1, Kraków 2004
- MWRiOP — Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
- NDAP — Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
- NKN — Naczelny Komitet Narodowy
- NMP — Najświętsza Maryja Panna
- NPA — Neues Politisches Archiv
- o. — ojciec (zakonnik)
- OFM — Ordo Fratrum Minorum (Zakon Braci Mniejszych; franciszkanie)
- ONPS — Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego (w AGAD)
- oo. — ojców (zakonników)
- op. — opys (опис; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym)
- oryg. — oryginał
- OeStA — Österreichisches Staatsarchiv
- PAN — Polska Akademia Nauk
- par. — parafia
- płk — pułkownik
- por. — porucznik
- pow. — powiat
- PRL — Polska Rzeczpospolita Ludowa
- PSB — *Polski słownik biograficzny*, t. 1–7, Kraków 1935–1958; t. 8–18, Wrocław-Warszawa-Kraków 1959–1973; t. 19–25, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974–1980; t. 26–32, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981–1991; t. 33–35, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991–1994; t. 36–43, Warszawa-Kraków 1995–2005
- p.w. — pod wezwaniem
- r. — rok; *recto* (przednia strona karty)
- rbs — rubel srebrny
- RGIA — Rosyjskie Państwowe Archiwum Historycznym (Российский государственный исторический архив) w Petersburgu
- rkps — rękopis
- RP — Rzeczpospolita
- ryc. — rycina
- S. — Seite (strona)
- SDKPiL — Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
- SGKP — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SHGZLiw. — *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, Warszawa 2017
- SHGZPłoc. — *Słownik historyczno-geograficzny ziemi płockiej w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1980–1981
- SHGZWarsz. — *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, Warszawa 2013
- sygn. — sygnatura
- TKS — T mczasowa Komisja Wojenno-Śledcza
- Tl. — Teil / część
- TPN — Towarzystwo Przyjaciół Nauk

UJ	— Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
UMK	— Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ur.	— urodzona, urodzony
USC	— Urząd Stanu Cywilnego
UW	— Uniwersytet Warszawski
v.	— verso (odwrocie, tylna strona karty); von
v ^o	— voto (primo voto — z pierwszego małżeństwa itd.)
VL	— <i>Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego</i> , wyd. J. Ohryzko, t. 1–4, Petersburg 1859–1860
vol.	— wolumin; tom
WAP	— Wydział Archiwów Państwowych
WCPL	— Władze Centralne Powstania Listopadowego
w. ks.	— wielki książę
WKL	— Wielkie Księstwo Litewskie
woj.	— województwo
WXL	— Wielkie Księstwo Litewskie
z.	— zeszyt
Zb. dok. papier.	— Zbiór dokumentów papierowych
Zb. dok. perg.	— Zbiór dokumentów pergaminowych
Zb. Kart.	— Zbiór Kartograficzny
ZDLmP	— <i>Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka</i> , wyd. M.S. Szacherska, t. 1, Warszawa 1975
ZGP	— Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim (w AGAD)
zesp.	— zespół archiwalny
zł	— złoty (floren)
złp	— złoty polski
zm.	— zmarł, zmarła
ZMRP	— Zbiór Materiałów Różnej Prowenienencji (w AGAD)
ZSRR	— Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich; Związek Radziecki (Sowiecki)
ZZK	— Zakład Zbiorów Kartograficznych

*

AЗР	— <i>Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею</i> , т. 2–5, Санкт-Петербург 1848–1853
вып.	— выпуск (zeszyt, część)
д.	— дело (sygnatura)
ед. хр.	— единица хранения (jednostka archiwalna; j.a.)
кн.	— книга (księga)
кол.	— коллекция (kolekcja)
л.	— лист (karta)
НГАБ	— Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску
об.	— оборотная сторона (odwrocie)
оп.	— opis; część inwentarza; seria w zespole archiwalnym (fondzie)
спр.	— справа (sygnatura)
ф.	— фонд (fond; zespół archiwalny)
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Informacja o czasopiśmie

Strona internetowa czasopisma http://agad.gov.pl/?page_id=2090 zawiera spisy treści poprzednich tomów, skład redakcji i Rady Naukowej, formularze oświadczeń dla autorów, listę recenzentów, deklarację wersji pierwotnej, informacje o zasadach publikowania, procedurach recenzowania oraz o wdrożeniu procedury „ghostwriting”, a także aktualne informacje o punktacji czasopisma. Informacje o czasopiśmie w języku angielskim są zamieszczone pod adresem: http://agad.gov.pl/?page_id=876

Dostęp do pełnych treści tomów

Pełna zawartość rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica” w wersji elektronicznej jest udostępniana w bazie czasopism naukowych CEJSH: (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-56c90284-c603-410a-aaf1-88dfd214bbd2>) oraz na platformie Biblioteki Nauki (<https://bibliotekanauki.pl/>).

Punktacja

„Miscellanea Historico-Archivistica” są czasopismem punktowanym (20 punktów), wymienionym w komunikacie Ministra Edukacji i Nauki z 1 XII 2021 r.

W bazie IC Journals Master List. Index Copernicus International, oceniającej polskie i zagraniczne czasopisma naukowe — wskaźnik ICV (Index Copernicus Value) za rok 2020 dla rocznika „Miscellanea Historico-Archivistica” w wynosi ICV 2020 = 54.47.

Lista recenzentów

prof. dr hab. Urszula Augustyniak (Uniwersytet Warszawski), dr. hab., prof. KUL Anna Barańska (KUL), prof. dr hab. Agnieszka Bartoszewicz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Andrzej Gil (KUL), dr hab., prof. UJ Wojciech Krawczuk (Archiwum Narodowe w Krakowie), dr hab. Anna Krochmal (NDAP), prof. dr hab. Alicja Kulecka (Uniwersytet Warszawski), dr hab., prof. AEH Dariusz Makilla (Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie), dr Uładzimir Padalin-ski (Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku), prof. dr hab. Andrzej Rachuba (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN), Ihor Smutok (Drohobycki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Drohobyczu), dr hab., prof. PAN Jacek Soszyński (Instytut Historii Nauki PAN), dr hab., em. prof. UMK Władysław Stępnia (UMK Toruń), prof. dr hab. Andrzej Szwarz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Zofia Zielińska (Uniwersytet Warszawski), dr hab. Ewa M. Ziółek (KUL)

Adres Redakcji

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa;
tel. (+48) 22 831 54 91 wew. 431; sekretariat@agad.gov.pl

